बृहन्मुंबई महानगरपालिका
Brihanmumbai Municipal Corporation

वार्षिक प्रकाशन २०२६

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा पुतळा, गेट वे ऑफ इंडिया.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

वार्षिक प्रकाशन

२०२६

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकरिता श्री. मनोज ना. कांबळे, महानगरपालिका सचिव ह्यांनी हे प्रकाशन संपादित करून, महानगरपालिका मुख्य कार्यालय, महापालिका मार्ग, मुंबई-४००००१ येथे प्रसिध्द केले.

मुद्रक : व्यवस्थापक,
महानगरपालिका मुद्रणालय, मुंबई-४०००११.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे

बोधचिन्ह

चार भाग असलेल्या आकृतीबंधासभोवार सोनेरी रंगाची फुलाफुलांची वेलबुट्टी आहे. शुचिता व सौंदर्याचे प्रतीक असे पूर्ण विकसित कमलपुष्प वेलबुट्टीच्या खालच्या बाजूला असून, शिरोभागी सामर्थ्यशाली वनराज विराजमान झालेला आहे. बोधचिन्हाच्या चौकटीमध्ये खालीलप्रमाणे कोरीव काम आहे :-

: मुंबई म्हणजे भारताचे प्रवेशद्वार. त्याचे प्रतीक म्हणून गेटवे ऑफ इंडियाची प्रतिकृति.

: गतिमान चक्र म्हणजे प्रतिकात्मक कारखाना, त्यावरून मुंबईचे औद्योगिक महत्त्व व महात्म्य ध्वनित होते.

: हांकारलेल्या तीन जहाजांचे रेखाचित्र म्हणजे मुंबईचे बंदर व औद्योगिक केंद्र म्हणून असलेल्या महत्त्वाचे द्योतक.

: स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे प्रशासकीय केंद्र म्हणून बृहन्मुंबई महानगरपालिका मुख्य कार्यालयाचे रेखाचित्र.

उपरोक्त आकृतीबंधाच्या पायथ्याशी '**यतो धर्मस्ततो जयः**' हे ब्रीदवाक्य सुवर्णाक्षरांत कोरलेले आहे.

अनुक्रमणिका

श्रीमती रितू राजेश तावडे, महापौर ह्यांचे मनोगत

श्री. मनोज ना. कांबळे, महानगरपालिका सचिव ह्यांची प्रस्तावना

महानगरपालिका सदस्यांची, अधिकाऱ्यांची नांवे व छायाचित्रे.

महत्त्वपूर्ण घटना व सांख्यिकी माहिती : १ ते २२

शहर प्रशासन : २३ ते ४४

१) शहर प्रशासन प्रस्तावना २३
२) नागरी सचिवालय २४
३) वैधानिक महानगरपालिका लेखापरीक्षा (महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक ह्यांचे खाते) २६
४) सामान्य प्रशासन विभाग २७
५) कामगार खाते ३०
६) लेखापरीक्षा आणि लेखा ३१
७) माहिती तंत्रज्ञान विभाग ३५
८) पाणी पुरवठा व मलनि:सारण खात्याचा अर्थ व प्रशासन कक्ष ३६
९) करवसुली (करनिर्धारण व संकलन खाते) ३७
१०) जनसंपर्क विभाग ३९
११) विधि खाते ४०
१२) मध्यवर्ती खरेदी खाते ४१
१३) प्रमुख अधिकारी (चौकशी) विभाग ४१
१४) महानगरपालिका सुरक्षा दल ४२
१५) महानगरपालिका मुद्रणालय ४४
१६) मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष ४४

पाणी पुरवठा ४५ ते ४८
जल अभियंता खाते

शिक्षण विभाग : ४९ ते ५८

आरोग्य सेवा : ५९ ते ७२

१) कुष्ठ रुग्णांसाठी ॲक्वर्थ महानगरपालिका रुग्णालय ७१

२) संसर्गजन्य रोगांचे कस्तुरबा रुग्णालय ७१

वैद्यकीय सहाय्य व शिक्षण : ७३ ते १०४

१) राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय व सेठ गोर्धनदास सुंदरदास वैद्यकीय महाविद्यालय ७३

२) बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय आणि टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय ८०

३) नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय ८९

४) लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय आणि लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय, शीव ९४

५) सेठ आत्मासिंग जेसासिंग बांकेबिहारी महानगरपालिका कान, नाक व घसा रुग्णालय फोर्ट १०३

६) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची क्षयरोग नियंत्रण सेवाकार्ये १०३

अभियांत्रिकी सेवा १०५ ते १३०

१) नगर अभियंता ह्यांचे खाते १०५

२) पर्यावरण खाते १०६

३) प्रमुख अभियंता ह्यांचे करावयाची कामे :

(१) प्रमुख अभियंता (पर्जन्य जलवाहिन्या) १०८

(२) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) १११

(३) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रचालन) ११२

(४) प्रमुख अभियंता (मुंबई मलनि:सारण विल्हेवाट प्रकल्प) ११४

(५) प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक) ११५

(६) प्रमुख अभियंता (पूल) ११७

(७) प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत) ११८

(८) घन कचरा व्यवस्थापन खाते ११८

(९) विकास नियोजन १२४

(१०) नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र १२६

(११) मालमत्ता आणि भूमी व्यवस्थापन १२७

(१२) महानगरपालिका विद्युत धुलाई केंद्र १३०

अग्निशमन दल १३१ ते १३४

आपत्कालिन नियंत्रण १३५ ते १४०

परवाना नियंत्रण : १४१ ते १४८

१) अनुज्ञापन खाते १४१

२) दुकाने व आस्थापना १४२

३) मंडया १४३

४) देवनार पशुवधगृह १४४

मनोरंजनपर सुविधा : १४९ ते १५४

१) उद्याने आणि प्राणिसंग्रहालय १४९

२) डॉ. भाऊ दाजी लाड (मुंबई शहर) वस्तुसंग्रहालय १५०

३) महानगरपालिकेचे जलतरण तलाव १५०

४) क्रीडा संकुले १५१

५) महानगरपालिकेची नाट्यगृहे १५३

लोकोपयुक्त सेवाकार्ये : १५५ ते १६२

बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

श्रीमती रितू राजेश तावडे, महापौर, बृहन्मुंबई महानगरपालिका, मनोगत

भारतीय स्वातंत्र्यदिनाचे औचित्य साधून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या 'वार्षिक प्रकाशन २०२६' चे प्रकाशन करण्याचा बहुमान मुंबईची 'महापौर' म्हणून मला प्रथमच लाभला, ह्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे.

भारतातील एक प्रगत महानगर अरबी समुद्र किनाऱ्यावर वसलेले सर्वोत्कृष्ट नैसर्गिक बंदर व भारताची औद्योगिक व आर्थिक राजधानी म्हणून नावाजलेल्या आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या मुंबई शहराची प्रथम नागरिक असल्याचा मला सार्थ अभिमान वाटतो. अर्थात, पदभार स्वीकारल्यापासून मुंबईची प्रथम नागरिक या कर्तव्य भावनेने मी काम करीत आहे.

मुंबई महानगराच्या ऐतिहासिक आठवणी सांगणाऱ्या पुरातन वास्तू देश-विदेशातील पर्यटकांना आकर्षित करतात. मुंबई हे भारतातील आर्थिक, व्यावसायिक आणि व्यापार उदिमाचे केंद्र असून जगातील सर्वात मोठ्या आणि दाट लोकवस्ती असलेल्या शहरांपैकी एक आहे. अशा ह्या मुंबई शहराचे नागरी प्रशासन चालवणारी 'बृहन्मुंबई महानगरपालिका' ही जगातील सर्वोत्तम स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे.

'बृहन्मुंबई महानगरपालिका' आता केवळ नागरी सेवा-सुविधा आणि मूलभूत सुविधांपुरती मर्यादित राहिलेली नाही. मुंबईचा विकास, प्रगती, भविष्याला आकार देतील असे महत्वाकांक्षी आणि भव्य प्रकल्प प्रत्यक्षात उतरत आहेत. मुंबई किनारी रस्ता पूर्ण होऊन दक्षिण मुंबईत आवागमन करणारी वाहतूक सुलभ आणि वेगवान झाली आहे. तर, उत्तरेकडील किनारी रस्त्याचे काम आता हाती घेण्यात आले आहे. मुंबईची नजिकच्या भविष्यातील पाण्याची गरज लक्षात घेऊन गारगाई धरण बांधणीला मंजुरी देण्यात आली आहे. मुंबई किनाऱ्यावरील सागरी पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उभारण्यात येणारे सात मलजल प्रक्रिया प्रकल्प लवकरच पूर्णत्वास येणार आहेत. मुंबईतील पावसाळी पूरस्थितीवर कायमस्वरूपी उपाय म्हणून तेरा हजार कोटी रूपयांचा एकात्मिक पूर नियंत्रण आराखडा मंजुरीकरिता केंद्र शासनाकडे पाठविण्यात आला आहे.

खड्डेमुक्त रस्त्यांसाठी हाती घेतलेल्या सातशे कि.मी. लांबीच्या रस्त्यांचा सिमेंट काँक्रीटीकरण प्रकल्प अंतिम टप्प्यात आहे. महानगरपालिकेच्या सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेला सक्षम करण्यासाठी रूग्णालयाच्या पुनर्विकासापासून ते हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखानापर्यंत विविध उपक्रम राबविले जात आहेत. सार्वजनिक स्वच्छतेमध्ये सुधारणा होण्यासाठी क्लीन मुंबई लीग हे वार्षिक अभियान लोक सहभागातून सुरू आहे. मुंबईतील हरित क्षेत्रांमध्ये वाढ करण्यासाठी सार्वजनिक रस्त्यांवर दुतर्फा तसेच उड्डाणपूलाखाली शक्य तिथे वृक्षारोपण लागवड मोहिम राबविण्यात येत आहे.

महानगरपालिकेच्या प्रशासकीय व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी शासकीय संकेतस्थळ अर्थात Government e Market Place (GeM) वरून खरेदी करणे अनिवार्य करण्यात आले आहे. प्रशासकीय कामकाजात देखील कृत्रिम बुध्दिमत्ता (एआय) मशीन लर्निंग व क्लाऊड कॉम्प्युटिंग सारख्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यात येत आहे. मुंबईतील हजारो घर मालकांना दिलासा देण्याकरिता भोगवटा प्रमाणपत्र (ओसी) अभय योजनेला मंजुरी देण्यात आलेली आहे. मुंबईतील सर्व प्रवेशमार्गावर एकात्मिक वाहतूक आणि वाणिज्यिक केंद्र (Multimodal Transport Hub) उभारणी करण्यात येणार आहे. यापैकी दहिसर येथे त्याची निर्मिती सुरू झाली आहे. त्याचप्रमाणे मुंबई महानगरातील पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनासाठी विविध पातळीवर उपाययोजना सुरू आहेत. यासह इतरही अनेक मुद्दयांवर कामे सुरू आहेत.

वार्षिक प्रकाशनामुळे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांची माहिती तसेच, महानगरपालिकेच्यावतीने पुरविण्यात येणारी लोकोपयुक्त सेवाकार्ये ह्यांची माहिती जनतेस कळणार आहे. त्यामुळे हे प्रकाशन अत्यंत माहितीप्रद व बोधप्रद ठरेल, असा मला सार्थ विश्वास वाटतो.

सन २०२६ चे वार्षिक प्रकाशन हे महत्त्वपूर्ण माहितीने परिपूर्ण असून त्याकरिता, महानगरपालिका सचिव, जनसंपर्क अधिकारी आणि व्यवस्थापक, महानगरपालिका मुद्रणालय व त्यांचा कर्मचारी वर्ग ह्यांनी घेतलेल्या परिश्रमांबद्दल मी त्यांना खास धन्यवाद देते.

रितू राजेश तावडे,
महापौर.

प्रस्तावना

प्रतिवर्षी स्वातंत्र्य दिनाचे औचित्य साधून प्रकाशित होणाऱ्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या वार्षिक प्रकाशनाची प्रस्तावना लिहिताना मला अत्यंत आनंद होत आहे. हे प्रकाशन मराठी आणि इंग्रजी ह्या दोन्ही भाषांमध्ये प्रकाशित करण्यात येते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा इतिहास, नागरी प्रशासन, महानगरपालिकेचे विविध पायाभूत प्रकल्प तसेच, बृहन्मुंबई महानगरपालिका पुरवित असलेल्या सेवा-सुविधा ह्यांची माहिती नागरिकांना उपलब्ध व्हावी, हे प्रस्तुत वार्षिक प्रकाशन करण्यामागचे प्रयोजन व उद्दिष्ट आहे. महानगरपालिकेच्या बहुविध सेवांचे अंतरंग थोडक्यात प्रस्तुत करण्याबरोबरच महानगरपालिकेच्या काही महत्त्वाच्या खात्यांच्या सेवा कार्यांची ठळक वैशिष्ट्ये दर्शविणारी अलिकडची आकडेवारी आणि छायाचित्रे, प्रकाशनात समाविष्ट केल्यामुळे त्याचे महत्त्व आणखी वाढले आहे. नागरिकांच्या दृष्टीने सदर प्रकाशन बोधप्रद व शैक्षणिकदृष्ट्या उपयुक्त असून महानगरपालिका पुरवित असलेल्या बहुविध सेवांचे सम्यक दर्शन ह्याद्वारे घडते.

बृहन्मुंबईसारख्या अवाढव्य शहराचा कारभार पाहणारी बृहन्मुंबई महानगरपालिका ही भारतातील आणि आशिया खंडातील सर्वात मोठी अशी अग्रगण्य स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे. ह्या शहराचा विकास व प्रगती होण्याच्या कामी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजाविली आहे. भारतातील सर्वोत्तम शहर हा नावलौकीक टिकून राहावा ह्यासाठी ही महानगरपालिका नेहमी तत्पर असते.

हे प्रकाशन प्रसिद्ध करण्याच्या कामी सहकार्य केल्याबद्दल मी सर्व खातेप्रमुखांचे मनापासून आभार मानतो. ह्या प्रकाशनाची मांडणी अत्यंत सुबक व आकर्षक करण्याकरिता जनसंपर्क अधिकारी, व्यवस्थापक, महानगरपालिका मुद्रणालय आणि संचालक (माहिती तंत्रज्ञान) ह्यांनी जे सहकार्य केले त्याचा मी येथे खास उल्लेख करु इच्छितो. तसेच, ह्या प्रकाशनाचे काम वेळेत व चोखपणे पूर्ण करण्याकरिता माझ्या कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्या परिश्रमाबद्दल त्यांचेही मी मनापासून आभार मानतो.

मनोज ना. कांबळे,
महानगरपालिका सचिव.

मुंबई, दि.१५ ऑगस्ट २०२६.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महापौर आणि उप-महापौर, मुंबई

श्रीमती रितू राजेश तावडे
महापौर, मुंबई

श्री संजय शंकर घाडी
उप-महापौर, मुंबई

सभागृह नेता व विरोधी पक्षनेता

श्री गणेश दत्ताराम खणकर
सभागृह नेता

श्रीमती किशोरी किशोर पेडणेकर
विरोधी पक्षनेता

वैधानिक समित्यांचे अध्यक्ष

श्री प्रभाकर शिंदे
अध्यक्ष,
स्थायी समिति

श्रीमती संध्या विपुल दोशी (सक्रे)
अध्यक्षा,
सुधार समिति

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

वैधानिक समित्यांचे अध्यक्ष

श्रीमती राजेश्री राजेश शिरवडकर
अध्यक्षा,
शिक्षण समिति

श्रीमती तृष्णा चंद्रकांत विश्वासराव
अध्यक्षा,
बेस्ट समिति

प्रभाग समित्यांचे अध्यक्ष

श्री. ज्ञानराज यशवंत निकम
अध्यक्ष,
'ए', 'बी' आणि 'ई' प्रभाग समिति

श्री. आकाश राज के.पुरोहित
अध्यक्ष,
'सी' आणि 'डी' प्रभाग समिति

श्रीमती मानसी मंगेश सातमकर
अध्यक्षा,
'एफ / दक्षिण' आणि 'एफ / उत्तर' प्रभाग समिति

श्रीमती पद्मजा आशिष चेंबुरकर
अध्यक्षा,
'जी/ दक्षिण' प्रभाग समिति

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

प्रभाग समित्यांचे अध्यक्ष

श्री. यशवंत मारूती किल्लेदार
अध्यक्ष,
'जी/उत्तर'प्रभाग समिति

श्रीमती रोहिणी योगेश कांबळे
अध्यक्षा,
'एच/पूर्व' आणि 'एच/पश्चिम' प्रभाग समिति

श्री. प्रकाश दौलत मुसळे
अध्यक्ष,
'के/उत्तर' आणि 'के/दक्षिण'प्रभाग समिति,

श्री. रोहन शशिन्द्र राठोड
अध्यक्ष,
'के/पश्चिम' प्रभाग समिति

श्रीमती श्रीकला रामचंद्रन पिल्ले
अध्यक्षा,
'पी/दक्षिण'प्रभाग समिति,

श्री. हैदरअली असलम शेख
अध्यक्ष,
'पी/पूर्व'आणि 'पी/पश्चिम'प्रभाग समिति

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

प्रभाग समित्यांचे अध्यक्ष

श्रीमती लिना पटेल देहेरकर
अध्यक्षा,
'आर/दक्षिण' प्रभाग समिति

श्री. प्रकाश यशवंत दरेकर
अध्यक्ष,
'आर/उत्तर' आणि 'आर/मध्य' प्रभाग समिति

श्रीमती खैरुनुसा अकबर हुसेन
अध्यक्षा,
'एम/पूर्व' प्रभाग समिति

श्रीमती आशा सुभाष मराठे
अध्यक्षा,
'एम/पश्चिम' प्रभाग समिति

श्री. विजयेंद्र (विजू) ओंकार शिंदे
अध्यक्ष,
'एल' प्रभाग समिति

श्रीमती साक्षी दिपक दळवी
अध्यक्षा,
'एस' आणि 'टी' प्रभाग समिति

श्रीमती अश्विनी भरत मते
अध्यक्षा,
'एन' प्रभाग समिति

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

विशेष समित्यांचे अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष

श्रीमती यामिनी यशवंत जाधव
अध्यक्षा,
स्थापत्य समिति (शहर)

श्री. अजय किसन पाटील
उपाध्यक्ष,
स्थापत्य समिति (शहर)

श्रीमती संगीता ज्ञानमुर्ती शर्मा
अध्यक्षा,
स्थापत्य समिति (उपनगरे)

श्री. सुरेश ज्ञानु आवळे
उपाध्यक्ष,
स्थापत्य समिति (उपनगरे)

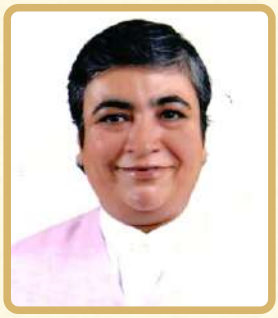
श्री. हरिष भांदिर्गे
अध्यक्ष,
सार्वजनिक आरोग्य समिति

श्री. रितेश कमलेश राय
उपाध्यक्ष,
सार्वजनिक आरोग्य समिति

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

विशेष समित्यांचे अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष

श्रीमती हेतल गाला
अध्यक्षा,
बाजार व उद्यान समिति

श्री. भास्कर आर. शेट्टी
उपाध्यक्ष,
बाजार व उद्यान समिति

श्रीमती दीक्षा हर्षद कारकर
अध्यक्षा,
विधि समिति

श्री. अनिष नवल मकवानी
उपाध्यक्ष,
विधि समिति

श्रीमती मीनल संजय तुर्डे
अध्यक्षा,
महिला व बाल कल्याण समिति

श्रीमती रीटा भरत मकवाना
उपाध्यक्षा,
महिला व बाल कल्याण समिति

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती अमरीन शेहझाद अब्रहानी

श्रीमती जगदिश्वरी जगदिश अमिन

श्री. अशरफ आजमी

डॉ. (श्रीमती) समन अरशद आजमी

श्रीमती विद्या भरत आर्या-कांगणे

श्री. विजय तातोबा उबाळे

श्री. अनिल लक्ष्मण कदम

श्रीमती योगिता प्रशांत कदम

श्रीमती साक्षी अनिल कनोजिया

श्रीमती दक्षता श्रीकांत कवठणकर

श्रीमती पुष्पा रमेश कळंबे

श्रीमती शबाना मोहम्मद फारुक काजी

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती समृध्दी गणेश काते

श्रीमती निर्मिती बिभिषण कानडे

श्री संजय नामदेव कांबळे

श्रीमती आशा दिपक काळे

श्री. धर्मेंद्र राजाराम काळे

श्री. मो. इब्राहिम मो. इकबाल कुरेशी

श्री. मो. जमिर कुरेशी

श्रीमती सायली रघुनाथ कुलकर्णी

श्रीमती शिल्पा दत्ताराम केळुस्कर

श्रीमती कल्पेशा जेसल कोठारी

श्री. दीपक जयराम कोतेकर

श्रीमती आशा सुरेश कोपरकर

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती श्वेता शरद कोरगावकर

श्री. जोसेफ मनवेल कोळी

श्रीमती योगिता सुनिल कोळी

श्रीमती संगिता चंद्रकांत कोळी

श्रीमती अपेक्षा गोपाळ खांडेकर

श्रीमती अबोली गोपाळ खाडये

श्री. अमिर नसीम खान

श्रीमती आयेशा शम्स खान

श्रीमती मेहजाबीन अतीक अहमद खान

श्री. रेहबर सिराज (राजा) खान

श्री. वकार खान

डॉ. (श्रीमती) सईदा खान

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती सबा हारुन रशिद खान

श्रीमती साजिदा बाबु खान

डॉ. (श्रीमती) अदिती भास्कर खुरसंगे

श्री. प्रकाश काशिनाथ गंगाधरे

श्रीमती शितल सुरेश गंभीर

श्री. धर्मेश भुपत गिरी

श्रीमती नीलम सुनील गुरव

श्रीमती दिपीका संदेश घाग

श्री. अमेय अरुण घोले

श्रीमती तेजस्वी अभिषेक घोसाळकर

श्रीमती स्वाती संजय जयस्वाल

श्रीमती राखी हरिश्चंद्र जाधव

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती श्रध्दा श्रीधर जाधव

श्रीमती सुनिता चंद्रशेखर जाधव

श्रीमती सोनम मनोज जामसुतकर

श्रीमती नसीमा जावेद जुनेजा

श्रीमती मानसी मधुकर जुवाटकर

श्री. गौरंग नुतन चेतन झवेरी

श्री. शिवकुमार वासुकीनाथ झा

श्रीमती सारिका शशिकांत झोरे

श्रीमती वर्षा स्वप्निल टेंबवलकर

श्रीमती प्रियदर्शनी नागेश ठाकरे

श्रीमती कॅरन सिसिलीया डिमेलो

श्री. संतोष पांडुरंग ढाले

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्री. किरण प्रभाकर तावडे

श्री. दिपक (बाळा) तावडे

श्री. ताजिंदरसिंग सतनामसिंग तिवाना

श्रीमती स्नेहल गौरव तेंडुलकर

श्री. जगदीश मकुन्नी थैईवालापिल

श्रीमती सुप्रिया दिलीप दळवी

श्रीमती राणी द्विवेदी-(निघुट)

श्रीमती वनिता दत्ताराम नरवणकर

श्रीमती अंजली संजय नाईक

श्री. सगुण वसंत नाईक

ॲड. मकरंद सुरेश नार्वेकर

श्रीमती हर्षिता अश्विन नार्वेकर

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्री. चिंतामणी दत्ताराम निवाटे

श्रीमती केसरबेन मुरजी पटेल

श्री. जितेंद्र अंबालाल पटेल

श्री. संदिप दिलीप पटेल

श्री. हर्ष भार्गव पटेल

श्री. सचिन (भाऊ) पडवळ

श्रीमती शिवानी शैलेश परब

श्रीमती श्रवरी सदानंद परब

श्रीमती सुरेखा परब

श्रीमती निशा परुळेकर-बंगेरा

श्री. मंगेश दत्ताराम पांगारे

श्रीमती उर्मिला उल्हास पांचाळ

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्री. दिनेश हरिश्चंद्र पांचाळ

श्रीमती मिनाक्षी अनिल पाटणकर

श्रीमती जागृती प्रतिक पाटील

श्रीमती योगिता निलेश पाटील

श्रीमती राजुल संजय पाटील

श्री. सचिन बाळकृष्ण पाटील

श्रीमती स्वरुपा तुकाराम (सुरेश) पाटील

श्रीमती रुक्साना नुरुल अमीन पारक

श्री. हेमांशु सुनिल पारेख

श्रीमती श्वेता राजेश पावसकर

श्रीमती श्रध्दा (भारती) श्रीधर पेडणेकर

श्री. अंकित सुनिल प्रभु

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्री. यशोधर पद्माकर फणसे

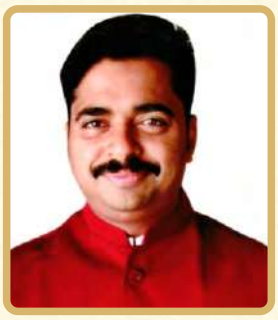
श्रीमती कशिश राजेश फुलवारिया

श्रीमती दिपमाला बबन बढे

श्री. विठ्ठल तीप्पाण्णा बंदेरी

श्री. नवनाथ उत्तम बन

श्रीमती गीता किरण भंडारी

श्री. विजय जगन्नाथ भणगे

श्रीमती धनश्री वैभव भरडकर

श्रीमती राजेश्री महेश भाटणकर

श्रीमती लक्ष्मी नितिन भाटिया

श्रीमती अर्चना संजय भालेराव

श्रीमती प्रज्ञा दीपक भुतकर

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती संपदा वैभव मयेकर

श्रीमती पूजा विश्वनाथ महाडेश्वर

श्रीमती अश्विनी अशोक माटेकर

श्रीमती तुलिप ब्राईन मिरांडा

श्री. जीशान चंगेज मुलतानी

श्रीमती सुनीता राजेश मेहता

श्रीमती प्रविणा मनिष मोरजकर

डॉ. (श्रीमती) हेतल गाला मोरवेकर

श्री. प्रकाश देवजी मोरे

श्री. सुनील सयाजी मोरे

श्रीमती हर्षला आशिष मोरे

डॉ. (श्रीमती) सरिता रविंद्र म्हस्के

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती स्वप्ना विरेंद्र म्हात्रे

श्रीमती अंजता रा.यादव

श्रीमती दिशा सुनिल यादव

श्रीमती मनीषा कमलेश यादव

श्रीमती ममता पंकज यादव

श्रीमती रेखा आर. के. यादव

श्रीमती रेखा राम यादव

ॲड.(श्रीमती) राणी स्वप्निल येरूणकर

श्री. रमाकांत सखाराम रहाटे

श्री. गितेश विनायक राऊत

श्रीमती विशाखा शरद राऊत

श्री. विक्रम प्रतापसिंह राजपूत

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

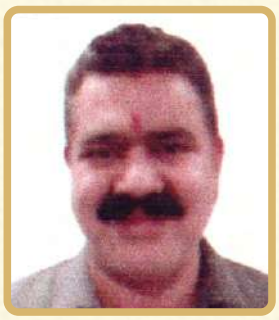
नगरसेवक

श्रीमती ज्योती अनिल राजभोज

श्रीमती लोना राजेन्द्रसिंह रावत

श्री. अजित बाळकृष्ण रावराणे

श्री. किरण (भाऊ) लांडगे

श्रीमती शैला दिलीप लांडे

श्री. विठ्ठल गोविंद लोकरे

श्री. रोहिदास मधुकर लोखंडे

श्रीमती आयशा सुफियान वनु

श्री. योगेश राजबहादूर वर्मा

श्रीमती हेमांगी हरेश्वर वरळीकर

श्री. जितेंद्र हिरालाल वळवी

ॲड. सुहास चंद्रकांत वाडकर

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती अनिता नंदकुमार वैती

श्री. मिलिंद दत्ताराम वैद्य

श्री. धवल वोरा

श्री. चंदन चित्तरंजन शर्मा

ॲड. सिध्दार्थ श्रीकांत शर्मा

श्री. हरी जगन्नाथ शास्त्री

श्रीमती जिग्नासा निकुंज शाह

श्रीमती सई सनिल शिर्के

श्रीमती अर्चना अविरत शिंदे

श्री. तुळशिराम धोंडिबा शिंदे

श्री. निशीकांत गोविंद शिंदे

श्री. मिलिंद रामनाथ शिंदे

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्री. विश्वास तुकाराम शिंदे

श्रीमती सीमा किरण शिंदे

श्री. सुरेश आत्माराम शिंदे

श्रीमती स्नेहल विष्णू शिवकर

श्री. महादेव शंकर शिवगण

डॉ. (श्रीमती) गौरवी शिवलकर नार्वेकर

श्री. रफीक इलियास शेख

श्रीमती शबाना आतिफ शेख

श्रीमती सकिना आयुब शेख

श्री. शिवानंद (शिवा) शेट्टी

श्रीमती वैशाली अजित शेंडकर

श्रीमती प्रज्ञा सुनिल सदाफुले

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती चित्रा सोमनाथ सांगळे

डॉ. (श्रीमती) शिल्पा सौरभ सांगोरे

श्रीमती प्रिती मनोज सातम

श्री. सन्नि रवींद्र सानप

श्रीमती सोनाली समीर साबे

श्रीमती अंजली अभिजित सामंत

श्री. प्रमोद पांडुरंग सावंत

श्री. सुषम गोपाळ सावंत

श्री. रुपेश गजानन सावरकर

श्रीमती सुधा शंभुनाथ सिंग

श्रीमती इरम साजिद अहमद सिद्दीकी

श्रीमती कमरजहाँ मोहम्मद मोईन सिद्दीकी

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नगरसेवक

श्रीमती दिव्या अवनीश सिंह

श्री. राजेश पंढरीनाथ सोनावळे

श्रीमती नाजीया अब्दुल जब्बार सोफी

डॉ. नील किरीट सोमैया

श्रीमती मेहर मोहसीन हैदर

टीप : १) श्रीमती अलका सुभाष केरकर, नगरसेविका, विभाग क्र. ९८ ह्यांचे दि. २१ मार्च २०२६ रोजी निधन झाले.

२) विभाग क्र. १११,१३७,१३८ आणि १७० ह्या मतदार संघांतून निवडून आलेले अनुक्रमे श्री. दीपक राजाराम सावंत, श्री. शमीर रमझान पटेल, श्रीमती रोशन इरफान शेख आणि श्रीमती बुशरा नदीम (कप्तान) मलिक ह्यांना जात प्रमाणपत्र पडताळणी समितीने निरर्ह ठरविले आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

नामनिर्देशित पालिका सदस्य

श्री. प्रतिक मधुसूदन कर्पे

श्री. विरेंद्र तुकाराम चौधरी

श्री. प्रविण वेलजी छेडा

श्री. कमलाकर लक्ष्मण दळवी

श्री. साईनाथ शिवाजी दुर्गे

श्री. कैलाशनाथ लालमणि पाठक

श्री. उमेश सुभाष माने

श्रीमती माधुरी रा.विश्वासराव-मांजरेकर

श्री. नितेश राजहंस सिंह

श्री. राज प्रकाश सुर्वे

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

बिगर नगरसेवक (शिक्षण समिति)

श्रीमती योजना ठोकळे

श्रीमती चंद्रावती शि. मोरे

श्री. निखिल कि. व्यास

श्री. प्रियांक सं. राऊत

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका

श्रीमती अश्विनी भिडे

अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त व महानगरपालिका सचिव

श्रीमती प्राजक्ता वर्मा लवंगारे,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (शहर)

डॉ. विपिन शर्मा,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (पश्चिम उपनगरे)

श्री. अभिजीत बांगर,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (प्रकल्प)

डॉ. अविनाश ढाकणे,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (पूर्व उपनगरे)

श्री. मनोज ना. कांबळे,
महानगरपालिका सचिव

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका सह-आयुक्त

श्री. एम. देवेंदर सिंह,
सह आयुक्त (दक्षता)(प्रतिनियुक्ती)

श्री. विश्वास व्यं. शंकरवार,
सह आयुक्त (क. व सं.)

श्री. देविदास क्षीरसागर,
सह आयुक्त (वित्त)

श्री. संजोग कबरे,
सह आयुक्त (सुधार)

डॉ. (श्रीमती) भाग्यश्री कापसे,
सह-आयुक्त (परि. ४)

महानगरपालिका उप-आयुक्त

श्रीमती चंदा जाधव,
उप-आयुक्त (परि. १)

श्री. किशोर गांधी,
उप-आयुक्त (सामान्य प्रशासन)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका उप-आयुक्त

श्री. प्रशांत सपकाळे,
उप-आयुक्त (परि. २)

श्री. प्रशांत गायकवाड,
उप-आयुक्त
(महानगरपालिका आयुक्त कार्यालय)

श्री. विश्वास मोटे,
उप-आयुक्त (परि. ३)

श्री. किरण दिघावकर,
उप-आयुक्त
(घन कचरा व्यवस्थापन)

श्री. संतोषकुमार धोंडे,
उप-आयुक्त (परि. ६)

श्री. शरद उघडे,
उप-आयुक्त (सार्वजनिक आरोग्य)

डॉ.(श्रीमती) प्राची जांभेकर,
उप-आयुक्त (शिक्षण) (प्रतिनियुक्ती)

श्री. अजितकुमार आंबी,
उप-आयुक्त (उद्याने)

श्रीमती संध्या नांदेडकर,
उप-आयुक्त (परि. ५)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका उप-आयुक्त आणि संचालक

श्री. विनायक विसपुते,
उप-आयुक्त (विशेष)

श्री. मनिष वळंजु,
उप-आयुक्त (परि. ७)

डॉ. पृथ्वीराज चौहाण,
उप-आयुक्त (म.ख.खा)

श्री. शशांक भोरे,
उप-आयुक्त
(अभियांत्रिकी)

श्री. पुरुषोत्तम माळवदे,
उप-आयुक्त
(विशेष अभियांत्रिकी)

श्री. गिरीश निकम,
उप-आयुक्त
(पायाभूत सुविधा)

श्री. श्रीधर चौधरी,
संचालक (अ.से.व प्र.)

श्री. प्रदिप गवळी,
उप-आयुक्त
(पर्यावरण व वातावरणीय बदल) (प्र.)
(अतिरिक्त कार्यभार)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

रुग्णालयांचे अधिष्ठाते

डॉ. शैलेश मोहिते
संचालक,
वैद्यकीय शिक्षण व प्रमुख रुग्णालये
अधिष्ठाता, बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय व
टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय

डॉ. प्रमोद इंगळे
अधिष्ठाता,
लो. टि. म. स. रुग्णालय व
वैद्यकीय महाविद्यालय

डॉ. (श्रीमती) छाया शिंदे
अधिष्ठात्री,
हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे
वैद्यकीय महाविद्यालय व
डॉ. रु. न. कूपर रुग्णालय

डॉ. हरिश पाठक
अधिष्ठाता,
राजे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय
व सेठ गोर्धनदास सुंदरदास
वैद्यकीय महाविद्यालय (प्र.)
(अतिरिक्त कार्यभार)

डॉ. (श्रीमती) माला दिक्षित
अधिष्ठात्री, नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय

डॉ. चंद्रकांत पवार
प्रमुख वैद्यकीय अधिक्षक
व खातेप्रमुख
(माध्यमिक आरोग्य सेवा)

श्री. तानाजी कांबळे
जनसंपर्क अधिकारी

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेसंबंधातील
महत्त्वाची माहिती

प्रगतीदर्शक आलेख	विभाग - १
१८०७	कोर्ट ऑफ पेटी सेशन्सची स्थापना – दोन मॅजिस्ट्रेटस् आणि एक जस्टिस ऑफ पीस.
१८४५	नागरी सप्तप्रधान मंडळ.
१८५८	त्रिसदस्य आयुक्त मंडळ.
१८६५	एक महापालिका आयुक्त आणि जस्टिसेस् ऑफ पीस मिळून बनलेले मंडळ.
१८७२	६४ सदस्य असलेल्या महापालिकेची रीतसर स्थापना. करदात्यांना मतदानाचा अधिकार (मुंबई अधिनियम क्र. ३-१८७२).
१८७३	लोकशाही पद्धतीवर आधारित महानगरपालिकेची पहिली सभा, दिनांक ०४ सप्टेंबर १८७३ रोजी भरली.
१८८८	तीन समन्वय प्राधिकरणे निर्माण करण्यात आली ती म्हणजे, १) महानगरपालिका, २) स्थायी समिति आणि ३) महानगरपालिका आयुक्त (कार्यकारी अधिकार महानगरपालिका आयुक्तांमध्ये निहित करण्यात आले.) (मुंबई अधिनियम क्र. ३)
१९०७	प्राथमिक शिक्षणविषयक संपूर्ण जबाबदारी महापालिकेकडे सोपविण्यात आली.
१९२२	फक्त करदात्यांऐवजी, भाडेकरूंनाही मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. (मुंबई अधिनियम क्र. ४).
१९३१	अध्यक्ष हे नामाभिधान महापौर ह्याप्रमाणे बदलण्यात आले. (मुंबई अधिनियम क्र. २१).
१९३३	दि. ०१ ऑक्टोबर १९३३ रोजी सुधार विश्वस्त मंडळ हे मुंबई महानगरपालिकेत विलीन करण्यात आले. (मुंबई अधिनियम क्र. १३-१९३३).
१९४७	दि.०७ ऑगस्ट १९४७ रोजी 'बेस्ट' कंपनी लिमिटेड महानगरपालिकेत विलीन झाली.
१९४८	प्रौढ मतदान पद्धतीनुसार निवडणूक घेण्यात आली.
१९५०	उपनगर विभाग महानगरपालिकेत विलीन करण्यात आले. (मुंबई अधिनियम क्र. ७-१९५०).
१९५२	ह्या वेळेपर्यंत महानगरपालिकेवर काही खास प्रतिनिधि पदसिद्ध सदस्य म्हणून काम करीत असत. (म्हणजे पोलीस आयुक्त, बी.पी.टी. चे अध्यक्ष, कार्यकारी अभियंता, इलाखा विभाग, सार्वजनिक बांधकाम खाते, मुंबई शासन, इ.) ही पद्धत बंद करण्यात आली आणि अशाप्रकारे मुंबई महानगरपालिका खऱ्या अर्थाने लोकप्रतिनिधींची संस्था बनली. (मुंबई अधिनियम क्र. ४८-१९५०).

महत्त्वाची माहिती

१९५७		विस्तारित उपनगरे महानगरपालिकेत विलीन करण्यात आली. (मुंबई अधिनियम क्र. ५८-१९५६).
१९६३		१४० एकसदस्य मतदार संघांची स्थापना करण्यात आली आणि महानगरपालिकेची मुदत ०४ वर्षांवरून ०५ वर्षे अशी वाढविण्यात आली.
१९६८		तद्नुसार, पहिली निवडणूक घेण्यात आली. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ३३-१९६६).
१९७२		महानगरपालिकेच्या कामकाजाची अधिकृत भाषा म्हणून मराठीस (राज्यभाषा) मान्यता देण्यात आली. (महानगरपालिकेचा दिनांक ३०-०३-१९७२ चा ठराव क्र. १९५९).
१९७३		महानगरपालिकेची शताब्दी साजरी करण्यात आली.
१९७६		अनुसूचित जातींच्या नगरसेवकांकरिता मतदारसंघ राखीव ठेवण्यात आले. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ४२-१९७६).
१९८२	(१)	दि. २५ मार्च १९८२ रोजी महापौरपदाचा सुवर्णमहोत्सव संपन्न झाला.
	(२)	सदस्यसंख्या १४० वरून १७० इतकी वाढविण्यात आली. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २५-१९८२).
१९८३	(१)	सुधार समितीचा सुवर्णमहोत्सव दि. ०७ नोव्हेंबर १९८३ रोजी संपन्न झाला.
	(२)	महाराष्ट्र शासनाने, आपल्या दि. ०३ मार्च १९८३ च्या अधिसूचनेनुसार, नगरसेवकांच्या निवृत्तीचा कालावधी एक वर्षाने म्हणजेच, दि. ०१ एप्रिल १९८४ रोजी, दुपारी १२-०० वाजेपर्यंत वाढविला.
	(३)	अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त म्हणून एक अथवा अधिक व्यक्तींची नियुक्ती करण्याची तरतूद. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ४३-१९८३).
१९८४		दि. १ एप्रिल १९८४ पासून प्रशासकाची नियुक्ती. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ७-१९८४).
१९८५	(१)	प्रशासकाची नियुक्ती चालू ठेवण्यात आली. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ३-१९८५).
	(२)	दि. २५ एप्रिल १९८५ रोजी १७० जागांसाठी महानगरपालिका सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात आल्या व त्यानंतर दि. १० मे १९८५ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.
१९८७		मुंबई अग्निशमन दलाचा शताब्दी सोहळा संपन्न.
१९८९	(१)	स्थायी समिति, सुधार समिति व शिक्षण समिति ह्यांवरील सदस्यसंख्येत १६ वरून २० आणि बेस्ट समितीवरील सदस्यसंख्येत ०९ वरून १२, ह्याप्रमाणे वाढ (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २१-१९८९).
	(२)	राज्य शासनाने मतदानासाठी अधिसूचित केलेल्या तारखेला वयाची अठरा वर्षे पूर्ण केलेल्या व्यक्तींना महानगरपालिका निवडणूक यादीत नांव नोंदविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २८-१९८९).

महत्त्वाची माहिती

१९९० (१) कोणतीही सर्वसाधारण निवडणूक किंवा पोटनिवडणूक ह्यासाठी उमेदवारी अर्ज भरण्याच्या अंतिम तारखेपर्यंत वयाची २१ वर्षे पूर्ण करणाऱ्या मतदारास विभागीय निवडणुका लढविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. १२-१९९०).

(२) एकूण जागांपैकी ३० टक्के जागा (अनुसूचित जातीच्या महिला उमेदवारांकरिता राखून ठेवलेल्या जागांसहित), महिलांसाठी राखून ठेवण्यात आल्या (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. १३-१९९०).

१९९१ (१) एकसदस्य मतदारसंघांची संख्या २२१ इतकी निश्चित करण्यात आली (असाधारण राजपत्रात प्रसिद्ध झालेली दि. २८ फेब्रुवारी १९९१ ची अधिसूचना क्रमांक बीएम्सी/१०९१/सीआर-२८/९१/-न.वि.-२०).

(२) दि. ०१ एप्रिल १९९१ पासून वडाळा येथील ॲक्वर्थ लेप्रसी रुग्णालय बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने ताब्यात घेतले (महानगरपालिकेचा दि. २७ नोव्हेंबर १९९१ चा ठराव क्र. ८८१ पहा) आणि सदर रुग्णालयाचे नांव 'कुष्ठरोग्यांकरिता ॲक्वर्थ महानगरपालिका रुग्णालय' असे बदलण्यात आले.

१९९२ (१) २२१ जागांसाठी (महिलांकरिता राखून ३० टक्के जागांसाठी) नववी सार्वत्रिक निवडणूक, दि. २५ फेब्रुवारी १९९२ रोजी घेण्यात आली आणि दि. ०७ मार्च १९९२ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

(२) दि. १२ मार्च १९९२ रोजी, संसर्गजन्य रोगांकरिता असलेल्या कस्तुरबा रुग्णालयाचा शताब्दी सोहळा संपन्न झाला.

(३) दि. २९ मार्च १९९२ रोजी तानसा येथे तानसा धरण शताब्दी सोहळा संपन्न झाला.

(४) स्थायी समिति, सुधार समिति, शिक्षण समिति ह्यांवरील सदस्य संख्येत अनुक्रमे, २० वरून २७, २० वरून २६, २० वरून २६ आणि 'बेस्ट' समितीवरील सदस्यसंख्येत १२ वरून १७, ह्याप्रमाणे वाढ (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २१-१९९२).

१९९३ (१) दि. १६ जानेवारी १९९३ रोजी महानगरपालिका सभागृहाची आणि दि. ३१ जुलै १९९३रोजी महानगरपालिका मुख्यालयाच्या जुन्या इमारतीची शताब्दी साजरी करण्यात आली.

(२) मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या कलम ३८-अ(१) अन्वये नियुक्त केलेल्या विशेष समित्यांवरील सदस्यसंख्या २४ वरून ३६ ह्याप्रमाणे वाढविण्यात आली (महानगरपालिकेचा दि. १७-१२-१९९३ चा ठराव क्र. १०६६).

१९९४ ७४ व्या घटना दुरुस्तीच्या अनुषंगाने, १९९४ च्या महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ४१ अन्वये, मुंबई महानगरपालिका अधिनियमात पुढील महत्त्वाच्या दुरुस्त्या करण्यात आल्या :–

(१) महानगरपालिकेवर पाच नामनिर्देशित सदस्यांची नियुक्ती.

(२) अनुसूचित जाती/जमाती, इत्यादींमधील आरक्षणासहित महिलांसाठी एक तृतीयांश जागांचे आरक्षण.

(३) एकूण सदस्यसंख्येपैकी २७ टक्के जागा मागासवर्गीय नागरिकांसाठी आरक्षित.

महत्त्वाची माहिती

(४) महाराष्ट्र राज्यातील सर्व महानगरपालिकांमधील महापौरपदाकरिता अनुसूचित जाती/जमाती, मागासवर्गीय नागरिक आणि महिला ह्यांच्याकरिता आळीपाळीने आरक्षण.

(५) महानगरपालिका निवडणुकीच्या बाबतीत पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रण हे अधिकार महानगरपालिका आयुक्तांऐवजी राज्य निवडणूक आयुक्तांना देण्यात आले.

(६) प्रभाग समित्यांची प्रस्थापना.

१९९६ (१) बाई यमुनाबाई ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय आणि टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय ह्यांनी दि. ४ सप्टेंबर १९९५ पासून दि. ३ सप्टेंबर १९९६ पर्यंत आपले अमृतमहोत्सवी वर्ष साजरे केले.

(२) मागासवर्गीय नागरिकांसाठी महापौरपदाच्या केलेल्या आरक्षणानुसार प्रथमच महापौरांची नियुक्ती.

(३) 'बॉम्बे' चे 'मुंबई' असे पुनर्नामकरण (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २५-१९९६).

१९९७ (१) महानगरपालिका निवडणूक प्रभागांची संख्या आणि सीमा ह्यांची पुनर्निश्चिती.

(२) राज्य निवडणूक आयुक्त ह्यांच्या पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रणाखाली दि. २३ फेब्रुवारी १९९७ रोजी दहावी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दि. १० मार्च १९९७ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

(३) दि. १० मार्च १९९७ रोजी प्रथमच पाच नामनिर्देशित सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आली.

१९९८ मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये सुधारणा करून, दि. १९ एप्रिल १९९८ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये 'महापौरांसह परिषद पद्धती' लागू करण्यात आली. (१९९८चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. दहा आणि तेरा).

१९९९ (१) महापौरांसह परिषद पद्धती रद्द करून, मुंबई महानगरपालिकेत जुन्या पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २७-१९९९). त्या अनुषंगाने दि. २९ एप्रिल १९९९ रोजी महापौरपदाकरिता निवडणूक घेण्यात आली.

(२) उप-महापौर आणि विरोधी पक्षनेता, ह्या पदांची तरतूद करण्यात आली (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २७-१९९९).

(३) महापौरांस विवक्षित अधिकार देण्यात आले (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २७-१९९९).

२००० (१) महापौर आणि उप-महापौर ह्यांच्या पदांचा कालावधी २$\frac{१}{२}$ वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला (महाराष्ट्र अध्यादेश क्र. ७-२०००).

(२) सोळा प्रभाग समित्यांची स्थापना दि. ०७ जानेवारी २००० पासून करण्यात आली (अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम ५०टट).

२००२ (१) सदस्यांची संख्या २२१ वरून २२७ करण्यात आली (महाराष्ट्र अध्यादेश क्र. २८-२००१).

(२) राज्य निवडणूक आयुक्त ह्यांच्या पर्यवेक्षण,मार्गदर्शन आणि नियंत्रणाखाली दिनांक १० फेब्रुवारी २००२ रोजी ११ वी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दिनांक १० मार्च २००२ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

(३) सभागृह नेता ह्या पदाची तरतूद करण्यात आली (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ११-२००२).

(४) सन २००२-२००३ हे वर्ष राजे एडवर्ड स्मारक रुग्णालयाचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले.

२००७ (१) महानगरपालिका निवडणूक प्रभागांची संख्या आणि सीमा ह्यांची पुनर्निश्चिती करण्यात आली.

(२) राज्य निवडणूक आयुक्त ह्यांचे पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रणाखाली दि. ०१ फेब्रुवारी २००७ रोजी बारावी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली. महानगरपालिकेच्या ह्या निवडणुकीत इलेक्ट्रॉनिक मतनोंदणी यंत्राचा प्रथमच वापर करण्यात आला. दि.१० मार्च २००७ रोजी नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

(३) महापौर आणि उप-महापौर ह्या पदांकरिताच्या निवडणुकीच्या नियमात फेरफार करण्यात आला आणि सदर निवडणूक हात वर करून दर्शविलेल्या मतानुसार घेण्याचा नवीन नियम अंतर्भूत करण्यात आला (दि. १५ फेब्रुवारी २००७ ची अधिसूचना क्र. बीएनएम ५००५/४६/प्र.क. ७/भाग चार/न.वि.-३२.)

(४) वैधानिक समित्या आणि विशेष समित्या ह्यांच्या अध्यक्षांच्या निवडणुकीच्या नियमात फेरफार करण्यात आला आणि सदर निवडणूक हात वर करून दर्शविलेल्या मतानुसार घेण्याचा नवीन नियम अंतर्भूत करण्यात आला. (दि. २१ फेब्रुवारी २००७ ची अधिसूचना क्र. बीएमसी ४००७/५९/प्र.क. १९/न.वि.-३२.)

(५) महानगरपालिकेतील मान्यताप्राप्त पक्षांचे अथवा नोंदणीकृत पक्षांचे किंवा गटांचे तौलनिक संख्याबळ विचारात घेऊन आणि सभागृह नेता व विरोधी पक्ष नेता आणि अशा प्रत्येक पक्षाचा किंवा गटाचा नेता ह्यांच्याशी विचारविनिमय करून शक्यतोवर महानगरपालिकेतील अशा पक्षांच्या किंवा गटांच्या संख्याबळाच्या प्रमाणात समित्यांवरील सदस्यांचे नामनिर्देशन करता येईल अशा रीतीने, मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये सुधारणा करण्यात आली (दि. २७ फेब्रुवारी २००७ चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्र. २).

(६) महानगरपालिकेतील मान्यताप्राप्त पक्षांचे अथवा गटांचे तौलनिक संख्याबळ विचारात घेऊन नामनिर्देशित महानगरपालिका सदस्यांची नेमणूक करता येईल अशारीतीने सदर नियम आणि कार्यपद्धती ह्यांमध्ये सुधारणा करण्यात आली (दि. २१फेब्रुवारी २००७ची अधिसूचना क्र. बीएनएम /५००७/६०/प्र.क.२०/न.वि.-३२ आणि दि. २१ एप्रिल २००७ ची अधिसूचना क्र. बीएनएम/५००७/७२/प्र.क. २२/न.वि.-३२).

२०११ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या निवडणुकीमध्ये एकूण जागांपैकी ५० टक्के जागा महिलांकरिता आरक्षित (महाराष्ट्र अधिनियम क्र.२०-२०११).

२०१२ दिनांक १६/०२/२०१२ रोजी १३ वी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दिनांक ०९/०३/२०१२ रोजी नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

महत्त्वाची माहिती

२०१३	'एम/पूर्व' आणि 'एम/पश्चिम' प्रभाग समितीचे विभाजन करून, अद्ययावत् सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८चे कलम ५० टट अन्वये,'एम/पूर्व' विभागाकरिता एक व 'एम/पश्चिम' विभागाकरिता एक अशा दोन स्वतंत्र प्रभाग समित्या स्थापन करण्यात आल्या. (महानगरपालिकेचा दि. २८ मार्च २०१३ चा ठराव क्र. १७९९).
२०१७ (१)	महानगरपालिका निवडणूक प्रभागांच्या सीमांची पुनर्निश्चिती करण्यात आली.
(२)	दि. २१/०२/२०१७ रोजी १४वी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दि. ०८/०३/२०१७ रोजी नवीन महानगरपालिका अस्तित्त्वात आली.
(३)	मुंबई महानगरपालिका मुख्यालयाची वास्तू १२५ व्या वर्षात पदार्पण करीत असल्याबाबतचा शतकोत्तर रौप्य महोत्सवी शुभारंभ सोहळा, मुख्यालय इमारतीवर सप्तरंगी विद्युत रोषणाई करुन दि. ०१/०८/२०१७ रोजी पार पाडण्यात आला. अशाप्रकारे मुख्यालय इमारतीची रोषणाई करणारी मुंबई महानगरपालिका ही देशातील पहिली व एकमेव महानगरपालिका ठरली आहे.
२०२१ (१)	मुंबई महानगरपालिका मुख्यालय इमारत दर्शन (हेरिटेज वॉक) दि. २८ जानेवारी २०२१ पासून पर्यटकांकरिता खुले करण्यात आले.
(२)	महानगरपालिका चिटणीस हया पदाचे नामाभिधान महानगरपालिका सचिव असे आणि तदनुषंगाने महानगरपालिका चिटणीस कार्यालयातील विविध संवर्गातील पदांचे नामाभिधान बदलण्यास महानगरपालिकेने तिच्या दि. ४ मार्च २०२१ चा ठराव क्र. ४८० अन्वये मंजूरी दिली आहे.
२०२२ (१)	'पी / उत्तर' विभागाचे 'पी / पूर्व' व 'पी /पश्चिम' असे विभाजन करण्यास महानगरपालिकेने तिचा दि. २७ जानेवारी २०२२ चा ठराव क्र. १५१३ अन्वये मंजुरी दिली.
(२)	दि. ०८ मार्च २०२२ पासून प्रशासकाची नियुक्ती. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २-२०२२)
२०२३ (१)	जी-२० शिखर परिषदेच्या आपत्ती जोखीम सौम्यीकरण कार्यगटाच्या शिष्टमंडळाने दि. २३ मे २०२३ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिका मुख्यालयास भेट दिली.
(२)	दि. ०४ सप्टेंबर २०२३ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला व महानगरपालिका सचिव कार्यालयाला १५० वर्ष पूर्ण झाली.
(३)	महानगरपालिकेतील मान्यताप्राप्त पक्षांचे अथवा गटांचे तौलनिक संख्याबळ विचारात घेऊन नेमणूक करण्यात येणाऱ्या नामनिर्देशित पालिका सदस्यांची संख्या पाच वरून दहा करण्यात आली. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. १४-२०२३)
२०२६ (१)	'के / पूर्व' विभागाचे विभाजन करून, 'के / उत्तर' व 'के / दक्षिण' ह्या विभाग कार्यालयांची निर्मिती करण्यास आणि 'के / उत्तर' व 'के / दक्षिण' ह्या दोन्ही विभागांतर्गत योणाऱ्या क्षेत्रासाठी (नव्याने समाविष्ट प्रभागांसह) एकच संयुक्त प्रभाग समिति कार्यान्वित करण्यास प्रशासक (महानगरपालिका) ह्यांनी दि. ५ फेब्रुवारी २०२६ चा ठराव क्र. १२०० अन्वये मंजूरी दिली.
(२)	दि. १५ जानेवारी २०२६ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची १५ वी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दि. ११ फेब्रुवारी २०२६ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्त्वात आली.

महत्त्वाची माहिती

महत्त्वाची अद्ययावत सांख्यिकी माहिती **विभाग - २**

क्षेत्रफळ	:	४८३.१४ चौ.कि.मी.
लोकसंख्या (जनगणना २०११)	:	१,२४,४२,३७३
लोकसंख्या प्रक्षेपित २०२१	:	१,२९,२१,६०५
मक्ता तत्वावरील भूभाग	:	४,१७७
भाडेत्त्वावरील एकूण मालमत्ता	:	३,५०५
रिक्त भूभाग	:	३,६६८
कर्मचारी निवासस्थाने	:	२,८८६
रस्त्यांची एकूण लांबी (कि.मी. मध्ये)	:	२,११८ कि. मी.
उड्डाण पूल	:	५२
पादचारी भुयारी मार्ग	:	३५
रेल्वेला छेदणारा रस्त्यावरील पूल (वाहतूकीसाठी)	:	४३
रेल्वे पादचारी पूल	:	२८
नाला किंवा नदी वरील पूल (वाहतूकीसाठी)	:	२८३
वाहतूक भुयारी मार्ग	:	१९
पादचारी पूल	:	१०२
आकाश मार्गिका	:	२२
पूर्व मुक्त मार्ग	:	०१
वाहतूक नियंत्रक (सिग्नल्स)	:	६८५
रस्त्यांवरील दिव्यांची एकूण संख्या	:	१,४१,१४५
एकूण लुकलुकणारे दीपस्तंभ	:	१९०
अग्निशमन दलाच्या शाखा (बंबखाने)	:	३५
लघु अग्निशमन केंद्र	:	१९
दर हजारी जनन प्रमाण	:	९.१९ (अस्थायी)
दर हजारी मृत्यु प्रमाण	:	७.१९ (अस्थायी)
कर्मचाऱ्यांची संख्या	:	८६,६८१ (अंदाजे)

महत्त्वाची माहिती

उद्यान खाते

मनोरंजनपर सोयी

अनु. क्र.	तपशिल	शहर	पश्चिम उपनगरे	पूर्व उपनगरे	एकूण
१	उद्याने (हरित पट्टेव्यतिरिक्त) / पार्क	२७	१८८	१२३	**३३८**
२	मनोरंजन मैदाने	१७०	२०३	९४	**४६७**
३	क्रिडांगणे	५३	२०६	१२८	**३८७**
४	शिल्पग्राम	००	०१	००	**०१**
५	कारंजी	२०	२१	०८	**४९**
६	वाद्यवृंद मंच	०३	०१	०२	**०६**
७	पुतळे	५६	१२	१४	**८२**

महत्त्वाची माहिती

अर्थव्यवस्था (२०२६-२०२७) विभाग - ३

अर्थसंकल्पीय अंदाज 'अ' (निधी संकेतांक -११,१२,६०,७०),
'ब' (निधी संकेतांक -२१,२२,२३), 'ई'(निधी संकेतांक -३०),
'ग' (निधी संकेतांक -४०) आणि
'वृक्ष प्राधिकरण' (निधी संकेतांक -५०) चे आकारमान
(महानगरपालिकेने स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

तपशील	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७	
	उत्पन्न / प्राप्ती	खर्च
महसुली उत्पन्न	५१,५१०.९४	---
महसुली खर्च	—	३२७०३.४४
भांडवली प्राप्ती	२९४४१.६२	---
भांडवली खर्च	---	४८१५९.२८
एकूण	**८०९५२.५६**	**८०८६२.७२**
खर्चापेक्षा जास्त प्राप्ती	---	८९.८४
अर्थसंकल्पीय अंदाजांचे आकारमान	**८०९५२.५६**	**८०९५२.५६**

अर्थसंकल्प 'क' (बेस्ट उपक्रम)

(रुपये लाखात)

तपशील	अर्थसंकल्प २०२५-२६	अर्थसंकल्प २०२६-२७
उत्पन्न	८१९१३४.९१	११३०८४०.८२
खर्च	८०७५८८.२४	१११७२७९.०५
शिल्लक/तूट	११५४६.६७	१३५६१.७६
वजा - विद्युत पुरवठा विभागाची शिल्लक विद्युत पुरवठा विभागाच्या भांडवली खर्चाकरिता	११५४५.६७	१३५६०.७६
शिल्लक /तूट	१.००	१.००
भांडवली खर्च	६३८३०४.२६	७५१७४.६७

महत्त्वाची माहिती

महसुली लेखा – अर्थसंकल्पीय अंदाज 'अ', 'ब', 'ई', 'ग' आणि 'वृक्ष प्राधिकरण'

(महानगरपालिकेने स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

निधी संकेतांक	तपशील	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७
महसुली उत्पन्न		
११	सर्वसाधारण अर्थसंकल्प	३८०९१.८३
१२	आरोग्य अर्थसंकल्प	६४२.७६
२१	सुधार योजना	१८४.०१
२२	गलिच्छ वस्ती निर्मूलन	४.०२
२३	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	५४.३९
३०	शिक्षण अर्थसंकल्प	१४३३.१०
४०	पाणी पुरवठा व मलनि:सारण	१०९९९.६८
५०	वृक्ष प्राधिकरण	१०१.१५
६०	भविष्य निर्वाह निधी	...
७०	निवृत्ती वेतन निधी	....
	नक्त उत्पन्न	**५११९०.९४**
महसुली खर्च		
११	सर्वसाधारण अर्थसंकल्प	* १२७४५.३७
१२	आरोग्य अर्थसंकल्प	५२३७.०९
२१	सुधार योजना	२३४.२०
२२	गलिच्छ वस्ती निर्मूलन	७.१६
२३	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	१५५.८३
३०	शिक्षण अर्थसंकल्प	२६०८.२०
४०	पाणी पुरवठा व मलनि:सारण	५५०३.८५
५०	वृक्ष प्राधिकरण	१०२.९४
६०	भविष्य निर्वाह निधी	८.८०
७०	निवृत्ती वेतन निधी	६१००.००
	नक्त खर्च	**३२७०३.४४**
	वर्षभरातील महसुली वर्ताळा	**१८८०७.५०**

* इतर अर्थसंकल्पांना वर्ग केलेली रक्कम वगळून

महत्त्वाची माहिती

भांडवली लेखा – अर्थसंकल्पीय अंदाज 'अ', 'ब', 'ई', 'ग' आणि 'वृक्ष प्राधिकरण'

(महानगरपालिकेने स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

निधी संकेतांक	तपशील	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७
भांडवली प्राप्ती		
	तात्पुरते अतंर्गत हस्तांतरण	१३७६५.७४
	अनुदाने	५६८.५५
	जमीन आणि इमारतींची विक्री/ अधिमूल्य (अर्थसंकल्प ब)	८०७.९७
	विशेष निधी/ राखीव निधीमधून काढलेल्या नक्त रकमेचा वापर	१४२९५.८६
	इतर	३.५०
	एकूण	**२९४४१.६२**
भांडवली खर्च		
११	सर्वसाधारण अर्थसंकल्प	२८९७३.९४
१२	आरोग्य अर्थसंकल्प	२०२१.८६
२१	सुधार योजना	३६१.२०
२३	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	२१५.३३
३०	शिक्षण अर्थसंकल्प	४९०.००
४०	पाणी पुरवठा व मलनि:सारण	१६०९२.००
५०	वृक्ष प्राधिकरण	४.९५
	एकूण	**४८१५९.२८**
	नक्त महसुली उत्पन्न + नक्त भांडवली उत्पन्न	**८०९५२.५६**
	नक्त महसुली खर्च + नक्त भांडवली खर्च	**८०८६२.७२**
	वर्षभरातील वर्ताळा	**८९.८४**

महत्त्वाची माहिती

(महानगरपालिकेने स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

उत्पन्नाचे मार्ग	स्वरुप	दर	उत्पन्न (अर्थसंकल्पाप्रमाणे)
मालमत्ता कर **(निवासी व अनिवासी भांडवली मूल्यावर दि.०१.०४.२०१५)**	सर्वसाधारण कर अग्निशमन कर	०.११०% ते ०.५०० %	१८५१.६५ २८३.८२
	पाणीपटट्री (मीटर शिवाय) (जल कर)	०.२५३ % ते १.१४८ %	२२४.१७
	जललाभ कर	०.०६९ % ते ०.३१५ %	१४२२.८१
	मलनि:सारण कर	०.१६३ % ते ०.७४० %	४८५.७१
	मलनि:सारण लाभ कर	०.०४३ % ते ०.१९५ %	९२०.४२
	शिक्षण उपकर	०.०४० % ते ०.१९० %	७६८.९१
	पाणीपट्टी (जल आकार) (मोजणी पध्दतीने)	रु.३.२४ ते रु. १२९.६० (दि. १६-०६-२०१३ पासून) प्रती १००० लिटर करिता	१४८२.२०
	मलनि: सारण आकार (मोजणी पध्दतीने)	जल आकाराच्या ७०% (दि. ०१-०४-२०१५ पासून)	९११.२६
	मीटर भाडे	रु. २०/- ते रु. १२,०००/- (दर महा जलमापकाच्याआकारमानानुसार)	४.००
	वृक्ष उपकर	०.००२% ते ०.०१०%	४८.००
	पथ कर	०.०५० % ते ०.२३० %	९९४.५१

महत्त्वाची माहिती

(महानगरपालिकेने स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

उत्पन्नाचे मार्ग	स्वरुप	दर	उत्पन्न (अर्थसंकल्पाप्रमाणे)
जकात (नक्त)			०
चाकपट्टी			०.०३
रस्ते अनुदान (चाकपट्टीऐवजी दिनांक १-४-१९९९ पासून)			४००.००
रंगभूमी कर			३.३०
श्वान कर			०.३४
परवाना शुल्क, हक्कांची विक्री इ. आणि अर्थसंकल्प 'अ' खालील संकीर्ण प्राप्ती			१९६५०.९२
जकाती पोटी करावयाच्या भरपाईसाठी अनुदान सहाय्य			१५५५०.०२
अर्थसंकल्प 'ब' ची संकीर्ण प्राप्ती (अंशदान वगळून)			२४२.४२
अर्थसंकल्प 'इ' ची संकीर्ण प्राप्ती (अंशदान वगळून)			६६४.१९
			३६५११.२२
अर्थसंकल्प 'ग' ची संकीर्ण प्राप्ती	दंड इतर उपयोगकर्ता आकार	६६२.८१	
	पर्यवेक्षण आकार	१२४७.१३	
	इतर संकीर्ण प्राप्ती	२९११.४५	
	ठेवींवरील व्याज	७२७.७२	**५५४९.११**
वृक्ष प्राधिकरण अर्थसंकल्पाची संकीर्ण प्राप्ती (अंशदान वगळून)			५३.१५
	एकूण उत्पन्न		**५१५१०.९४**

महत्त्वाची माहिती

अभियांत्रिकी सेवा आणि प्रकल्प : **विभाग -४**

घन कचरा व्यवस्थापन खाते (साफसफाई सेवा) :

१. दररोज गोळा करण्यात येणारा सरासरी घनकचरा	:	(१) सरासरी ६५०० मे. टन कचरा (कांजूर व देवनार क्षेपणभूमी) (२) सरासरी ५०० ते ६०० मे. टन कचरा (देवनार क्षेपणभूमी) (३) सरासरी १२०० ते १४०० मे. टन डेब्रीज (देवनार क्षेपणभूमी)
२. कर्मचारी वर्ग	:	३३,७५३
३. एकूण खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद	:	एकूण भांडवल खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद रु. १७२३.४२ (कोटी)

एकूण महसूल खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद	रु.३५९१.६७	(कोटी)
आस्थापना खर्च	रु.२०२५.७८	(कोटी)
प्रशासकीय खर्च	रु. ५६.७५	(कोटी)
प्रचालन आणि परिरक्षण खर्च	रु. १२९०.७५	(कोटी)
कार्यक्रम खर्च	रु. १५६.२३	(कोटी)
महसुली अनुदाने, अंशदान आणि सवलती	रु. ११.९८	(कोटी)
एकूण खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद (२०२५-२०२६)	रु.५३१५.०९	(कोटी)

४. दैनंदिन कचरा, गाळ आणि दगडमाती गोळा करण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या एकूण वाहनांची संख्या	:	महानगरपालिकेची वाहने – १९० ठेकेदारांची वाहने – १,८५५
५. उगमस्थानी घन कचऱ्याचे संकलन आणि वर्गीकरण	:	९४९ सामुदायिक कचरा संकलन केंद्रे व ४६ सुका कचरा वर्गीकरण केंद्रे
६. कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धती	:	(१) जैविक प्रक्रियेद्वारे खत निर्मिती (२) गांडूळ खत निर्मिती (३) भूमीभराव पध्दती (४) ज्वलन भट्टी (जैविक वैद्यकीय कचरा)
७. क्षेपणभूमी	:	(अ) देवनार क्षेपणभूमी (ब) कांजूर- घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प
८. स्थानांतरण केंद्रे	:	(१) महालक्ष्मी स्थानांतरण केंद्र (२) वर्सोवा स्थानांतरण केंद्र (३) गोराई स्थानांतरण केंद्र (४) कुर्ला स्थानांतरण केंद्र
९. झाडलोट क्षेत्र:		(१) दैनंदिन सुमारे २९४० किलोमीटर रस्त्यांची झाडलोट करण्यात येते. (२) यांत्रिकी झाडू पध्दतीने रस्त्याची स्वच्छता जवळपास २६१.६१ किमी एवढी करण्यात येते.

महत्त्वाची माहिती

आरोग्यविषयक सेवाकार्य

विभाग - ५

१. सर्वसाधारण दवाखाने	:	अ) १९० (पैकी ४ आयुर्वेदिक व २ युनानी पध्दतीचे) ब) आपला दवाखाना २६४ (पॉलिक्लिनिक व डायग्नोस्टिक सेंटर-३३, १०० पोर्टा केबीन व १०७ दवाखाने व २४ रेडी स्ट्रक्चर)
२. उपनगरीय रुग्णालये	:	१६
३. प्रसूतिगृहे	:	२५
४. दंत रुग्णालय/महाविद्यालय	:	१
५. क्षयरोग रुग्णालय	:	१
६. संसर्गजन्य रोगांकरिता रुग्णालय	:	१
७. कान, नाक व घसा रुग्णालय	:	१
८. नेत्र रुग्णालय	:	१
९. कुष्ठरोग रुग्णालय	:	१
१०. क्षयरोग चिकित्सालये	:	५
११. गुप्तरोग चिकित्सालय	:	१
१२. वैद्यकीय महाविद्यालये व सर्वसाधारण रुग्णालये	:	५
१३. रुग्णवाहिका	:	८१
१४. शववाहिका	:	१२
१५. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	:	२११
१६. व्यसनमुक्ती केंद्रे	:	१
१७. प्रसुतिपश्चात केंद्रे	:	२४

सार्वजनिक आरोग्य खात्याचा सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षाकरिता झालेला खर्च रु.११५६.२६ कोटी इतका आहे. आर्थिक वर्ष २०२६-२७ करीता सार्वजनिक आरोग्य खात्याकरिता महसूली अर्थसंकल्पात रु. १३७६.४९ कोटी इतकी तर भांडवली कामाकरिता रु. ५५८.५२ कोटी इतकी आर्थिक तरतूद करण्यात आलेली आहे.

महत्त्वाची माहिती

परवाना नियंत्रण **विभाग - ६**

(ए) बाजार :

१)	सन २०२५-२६ मधील वार्षिक उत्पन्न	: रु.	२५,४२,३३,९६०.००
२)	सन २०२५-२६ मधील वार्षिक खर्च		
	१. बाजार खात्यातील आस्थापना खर्च	: रु.	४८,०१,३०,०००.००
	२. महसूली खर्च	: रु.	२५,२६,६७,०४६.००
	३. भांडवली खर्च (बाजार विभाग)	: रु.	३७,०२,७६४.००
	४. भांडवली खर्च नगर अभियंता (नविन मंडयांचे बांधकाम) व प्रमुख अभियंता (इमारत परिरक्षण) मंड्यांची दुरुस्ती	: रु.	९१,२६,३९,६५२.९१
३)	अ) महानगरपालिका मंडया		
	१. महानगरपालिका मंडया	:	९२
	२. समायोजन आरक्षणांतर्गत ताब्यात आलेल्या मंडया	:	१२४
	एकूण	:	**२१६**
	ब) खाजगी मंडया	:	१६
	एकूण (अ + ब)	:	**२३२**
४.	मंडयांतील एकूण दुकाने/गाळे मांस व्यतिरीक्त अनुज्ञापत्रधारक	:	१३,५४४
५.	महानगरपालिका मंडयांतील मांस दुकाने अनुज्ञापत्रधारक	:	४,३८८
६.	मंडयांतील शीतगृह अनुज्ञापत्रधारक	:	११
७.	एकूण बाह्यमांस दुकाने (चिकन, मटण, बीफ, पोर्क, शीतगृहे)	:	१,१२०
	एकूण अनुज्ञापत्रधारक	:	**१९,०६३**

जनावरांची अनधिकृत कत्तल आणि मांस विक्री यांना आळा घालण्यासाठी तीन विशेष दक्षता पथके प्रत्येकी शहर, पूर्व उपनगरे आणि पश्चिम उपनगरे येथे कार्यरत आहेत. ह्या विशेष दक्षता पथकांनी सन २०२५-२६ या वर्षात पकडलेली जनावरे आणि वसूल केलेली रक्कम ह्याचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :-

१.	एकूण घातलेल्या धाडींची संख्या	:	१,६६८
२.	जप्त करण्यात आलेले प्राणी		
	अ) शेळ्या मेंढ्या	:	९०३
	ब) वराह (डुक्करे)	:	०
	क) कोंबडया	:	५९,०६२
	ड) शृंगी जनावरे	:	०
	एकूण	:	**५९,९६५**

महत्त्वाची माहिती

३.	जप्त व नष्ट करण्यात आलेले मांस		
	अ) बीफ	:	४३,४९८ किलो
	ब) मटण	:	३३ किलो
	क) पोर्क	:	३ किलो
	ड) कोंबडी (चिकन)	:	४१ किलो
	इ)जप्त करण्यात आलेली मासळी	:	४,०८१ किलो
	फ)जप्त व नष्ट करण्यात आलेली कातडी व मुंडी	:	५१० किलो
	एकूण	:	**४८,१६६ किलो**
४.	जप्त वराहाचे केस	:	निरंक
५.	जप्त करण्यात आलेली बकऱ्यांची कातडी	:	निरंक
६.	पकडण्यात आलेल्या मासळी टोपल्या	:	निरंक
७.	पकडण्यात आलेला भाजीपाला व अंडी	:	निरंक
८.	लिलावाद्वारे प्राप्त महसूल		
	अ) जिवंत कोंबडी	:	रु. ४७,७६,६४७/-
	ब) मासळी	:	रु. ३,६८,४३३/-
	क) अंडे	:	रु. ००/-
	ड) भाजीपाला	:	रु. ६८७६/-
	इ) बक-यांची कातडी लिलाव	:	रु. ००/-
	फ) वराहाचे केस लिलाव	:	रु. ००/-
	लिलावाद्वारे प्राप्त एकूण महसूल	:	**रु. ५१,५१,९५६/-**
९.	गुन्हेगारांकडून न्यायालयीन जमा केलेली दंडाची रक्कम	:	रु. १३,०८,७००/-
१०.	इतर दंड	:	निरंक
११.	पकडण्यात आलेले गुन्हेगार व्यक्ती	:	५२४

(बी) देवनार पशुवधगृह

वार्षिक उत्पन्न (वर्ष २०२५-२६)	:	रु. २९,९३,०१,७०९/-
वार्षिक खर्च (वर्ष २०२५-२६)	:	रु. ६८,५३,२०,१९६/-

विविध विभागातील पशुवधक्षमता -

१.	गुरे-ढोरे विभाग	:	८ तासांच्या प्रत्येक पाळीत ३०० प्राणी (म्हैसवर्गीय प्राणी)
२.	शेळ्या व मेंढ्या विभाग	:	८ तासांच्या प्रत्येक पाळीत ६,००० शेळ्या व मेंढ्या हलाल पध्दतीने
३.	वराह विभाग	:	८ तासांच्या प्रत्येक पाळीत २०० वराह

महत्त्वाची माहिती

सन २०२५-२६ मध्ये पशुवधगृहात वध करण्यात आलेल्या जनावरांची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे आहे :-

१.	म्हैसवर्गीय प्राणी	: १,८६,१५०
२.	शेळया व मेंढया	: ४,७७,५५३
३.	वराह	: १२,१४०

देवनार पशुवधगृह सुमारे चार दशकांपूर्वीचे आहे आणि जुन्या मोडकळीस आलेल्या संरचनेत बदल व त्याचे उन्नतीकरण करणे गरजेचे असल्याने, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने देवनार पशुवधगृहाचे आधुनिकीकरण करण्याचे ठरविले आहे.

महत्त्वाची माहिती

शिक्षण **विभाग - ७**

बृहन्मुंबई महानगरपालिका - शिक्षण विभाग
समग्र शिक्षा
U-DISE+२०२५-२६ सांख्यिकी माहिती ३०.०९.२०२५

अ.क्र.	माध्यम	शाळा संख्या	विद्यार्थी	शिक्षक
१	मराठी	२४१	३४,९८०	७९०
२	हिंदी	२१४	६४,०१८	१,८८९
३	उर्दू	१८५	६४,२२१	१,७२३
४	गुजराती	३५	१,३३७	७७
५	तामिळ	२५	२,५१०	८५
६	तेलुगु	८	२८८	१५
७	कन्नड	२२	७७४	६०
८	इंग्रजी	६०	४०,२११	९८६
९	आव्हानात्मक शाळा	१९	८४७	७७
१०	मुंबई पब्लिक स्कूल इ.१ली ते १०वी	८३	५३,०१०	१,३२८
११	अन्य मंडळ शाळा	२१	१३,०९६	२३०
	एकूण प्राथमिक (अ)	**९१३**	**२७५,२९२**	**७,२६०**
१२	जुन्या अनुदानित माध्यमिक शाळा	४९	१४,४४०	५४५
१३	नवीन विनाअनुदानित माध्यमिक शाळा	१३४	१९,५९४	६०३
	एकूण माध्यमिक शाळा (ब)	**१८३**	**३४,०३४**	**१,१४८**
	एकूण प्राथमिक व माध्यमिक (क) = (अ + ब)	**१,०९६**	**३,०९,३२६**	**८,४०८**
	खाजगी प्राथमिक शाळा			
१४	खाजगी प्राथमिक अनुदानित शाळा	३७८	१,०५,४८२	२,५००
१५	खाजगी प्राथमिक विना अनुदानित शाळा	६६५	२,७१,३६२	६,७७०
	एकूण (ड)	**१,०४३**	**३,७६,८४४**	**९,२७०**
१६	अनधिकृत शाळा	१३२	३३९१६	१११३
१७	समाज कल्याण	४९	३,१९७	४४७
	एकूण (इ)	**१८१**	**३७,११३**	**१,५६०**
	एकूण (क + ड + इ)	**२,३२०**	**७,२३,२८३**	**१९,२३८**

महत्त्वाची माहिती

बृहन्मुंबई महानगरपालिका - शिक्षण विभाग

सर्व शिक्षा अभियान

सन २०२५-२६ मध्ये समग्र शिक्षा अंतर्गत विविध शीर्षाखाली केलेल्या खर्चाचा तपशील

(रक्कम लाखात)

अनु. क्र.	लेखाशीर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च अनुदान	खर्चाची टक्केवारी
१	संयुक्त शाळा अनुदान (प्राथमिक)	३६५.९७	३६५.९७	१००.००
२	संयुक्त शाळा अनुदान (माध्यमिक)	१३७.५५	१२५.३५	९१.१३
३	गट साधन केंद्र / शहर साधन केंद्र अनुदान	३२३.२५	३१६.३६	९७.८७
४	समुह साधन केंद्र अनुदान	२१.९०	२१.९०	९७.१२
५	मोफत पाठ्यपुस्तके	१२.९७	१२.९७	१००.००
६	समावेशित शिक्षण (प्राथमिक)	१५४.६७	१३१.०१	८४.७०
७	समावेशित शिक्षण (माध्यमिक)	२२.५४	१८.०६	८०.१२
८	व्यवस्थापन	४५.०६	२८.९६	६४.२७
९	राष्ट्रीय अविष्कार अभियान (प्राथमिक)	२.२५	२.२५	१००.००
१०	राष्ट्रीय अविष्कार अभियान (माध्यमिक)	५.७५	५.७५	१००.००
११	व्यवसाय प्रशिक्षण (कच्चा माल)	६१.२५	४४.३७	७२.४४
१२	व्यवसाय प्रशिक्षण (मानधन व कार्यालयीन खर्च)	१३४.३१	९३.०१	६९.२५
१३	विद्यार्थी सुरक्षितता	१३.७६	१२.०९	८७.८६
१४	क्रिडा साहीत्य	३४.५७	२२.३९	६४.७७
१५	बांधकाम	५०.००	०.००	०.००
	एकूण	**१३८५.८०**	**११९९.८१**	**८६.५८**

.

महत्त्वाची माहिती

बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम — विभाग -८

बेस्ट उपक्रमातर्फे एकूण ३९९ बसमार्गांचे प्रवर्तन करण्यात येत आहे. यापैकी ३६२ बसमार्ग मुंबई महानगरपालिका हद्दीत प्रवर्तित होतात. १७ बसमार्ग मुंबई आणि नवी मुंबई परिसरादरम्यान , १२ बसमार्ग मुंबई आणि मिरा-भाईंदर परिसरा दरम्यान व ०८ बसमार्ग मुंबई आणि ठाणे परिसरादरम्यान प्रवर्तित करण्यात येतात.

वाहतूक प्रवर्तनाची आकडेवारी : (दि. ३१ मार्च २०२६ अखेर)

१.	बसगाड्यांची एकूण संख्या (स्वःमालकीच्या - २४९, भाडेतत्वावरील - २,५३८)	-	२,७८७
२.	अनुसूचीनुसार दररोज सेवेत सरासरी असलेल्या बसगाड्या	-	२,७८७
३.	बसमार्गांची एकूण लांबी (कि.मी.)	-	५,०२०.४०
४.	सर्व बसगाड्या मिळून दररोज होणारा प्रवास (कि.मी.मध्ये)	-	५.११ लाख
५.	प्रवाशांची संख्या (दररोज सरासरी)	-	२१.१० लाख
६.	प्रवासी उत्पन्न (दररोज सरासरी) (रू.)	-	२.५७ कोटी
७.	बसथांबे / बस आश्रय स्थानके		
	(अ) विशेष स्तंभावरील बसथांबे	-	३,३९३
	(ब) बस आश्रयस्थानके	-	३,२५९
	एकूण (अ + ब)	-	६,६५२
८.	बसआगारांची संख्या	-	२७
९.	कर्मचा-यांची एकूण संख्या	-	१७,४३४

विद्युत पुरवठा : (दि. ३१ मार्च २०२६ रोजीची सांख्यिकी आकडेवारी)

१.	वीज वितरणातील क्षेत्रफळ (चौ.कि.मी.)	-	७२ चौ.कि.मी.
२.	वीजेची कमाल मागणी (एम.डब्ल्यू.)	-	९०७ एम.डब्ल्यू.
३.	संग्राही केंद्रांची संख्या	-	६५
४.	रोहित्रांची संख्या	-	१५६
५.	रोहित्रांची क्षमता (एम.व्ही.ए.)	-	२,३९८ एम.व्ही.ए.
६.	वितरण उपकेंद्रांची संख्या	-	२,५९४
७.	वितरण रोहित्रांची संख्या	-	३,५५१
८.	वितरण रोहित्रांची क्षमता ट्रान्सफार्मर (एम.व्ही.ए.)	-	२,९९४
९.	३३/२२ के.व्ही. तारखंडाची लांबी (कि.मी.)	-	६४७ कि.मी
१०.	११/६.६ के.व्ही. तारखंडाची लांबी (कि.मी.)	-	२,३४३
११.	निम्न दाबाच्या तारखंडाची लांबी (कि.मी.)	-	९,७८९
१२.	सहाय्यकारी वितरण स्तंभ	-	९,५७३
१३.	वीज ग्राहकांची संख्या	-	१०,६३,१०३
१४..	निवासी वीज ग्राहकांचे एकूण ग्राहकांसापेक्ष प्रमाण (%)	-	७३%
१५.	एकूण संधारणा संख्या	-	७९,५४१
१६.	मार्गप्रकाश दिव्यांची संख्या	-	४५,३७०
१७.	रोख वीजदेयक भरणा केंद्रांची संख्या	-	१४६
१८.	सेवा पुरवठादार	-	१७

महत्त्वाची माहिती

नागरी प्रशासनाची रचना :

विचारविनिमयात्मक घटक :

महानगरपालिका :

वैधानिक समित्या :

(अ) स्थायी समिति
(ब) सुधार समिति
(क) 'बेस्ट' समिति
(ड) शिक्षण समिति
(इ) प्रभाग समित्या

विशेष समित्या :

(अ) स्थापत्य समिति (शहर)
(ब) स्थापत्य समिति (उपनगरे)
(क) सार्वजनिक आरोग्य समिति
(ड) बाजार व उद्यान समिति
(इ) विधि समिति
(फ) महिला व बाल कल्याण समिति

सल्लागार समित्या :

(खास विषयावर विचारविनिमय करून अहवाल सादर करण्याकरिता आवश्यकतेनुसार वेळोवेळी नेमण्यात येतात).

(१) अनुदान सहाय्य समिति
(२) महाराष्ट्र संस्कृती दर्शन समिति
(३) आश्वासन समिति
(४) नियोजन समिति
(५) पुनर्विलोकन समिति (शहर)
(६) पुनर्विलोकन समिति (पूर्व उपनगरे)
(७) पुनर्विलोकन समिति (पश्चिम उपनगरे)
(८) छाननी समिति
    १) मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्था
    २) मुंबई जिल्हे क्षयरोग नियंत्रण संस्था आणि
    ३) स्त्री केंद्रित आरोग्य प्रकल्प हयासंबंधी छाननी समिति
(९) जुन्या इमारतींची पुनर्बांधणी आणि पुनर्विकास समिति
(१०) प्रभाग समिति समस्या निवारण व समन्वय समिति

कार्यकारी घटक :

महानगरपालिका आयुक्त :

चार अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त, संचालक (अभियांत्रिकी सेवा व प्रकल्प), सह-आयुक्त, उप-आयुक्त आणि अन्य खातेप्रमुख ह्यांच्या सहाय्याने प्रमुख कार्यकारी अधिकारी म्हणून आयुक्त काम करतात.

प्रशासकीय यंत्रणा, सात-परिमंडळांचा अंतर्भाव असलेल्या २६ विभागांमध्ये विभागण्यात आली असून, प्रत्येक परिमंडळ एक सह आयुक्त / उप आयुक्तांच्या अखत्यारित असते.

महाव्यवस्थापक :

'बेस्ट' उपक्रमाचे महाव्यवस्थापक हे अतिरिक्त महाव्यवस्थापक आणि इतर खातेप्रमुख ह्यांच्या सहाय्याने काम करतात.

वृक्ष प्राधिकरण :

महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) वृक्ष जतन अधिनियम, १९७५ मध्ये १९९६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ७ अन्वये केलेल्या दुरुस्तीनुसार महानगरपालिका आयुक्त हे वृक्ष प्राधिकरणाचे अध्यक्ष आहेत.

टीप : महानगरपालिका सचिव आणि महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षक व त्यांच्या खात्यातील कर्मचारी स्थायी समितीच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली काम करतात.

शहर प्रशासन

किनारी रस्ता, विहंगम दृश्य

महानगरपालिकेचे सार्वजनिक वाहनतळ, कोहिनूर दादर.

शहर प्रशासन

प्रस्तावना :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे क्षेत्र ४८३.१४ चौरस किलोमीटर्सहून अधिक असून, तिच्यामार्फत १,३०,६०,७८३ पेक्षा अधिक नागरिकांच्या नागरी गरजा भागविण्यात येतात. निरनिराळ्या प्रवर्गामध्ये मिळून, अंदाजे ८६,६८१ कर्मचारी आहेत.

शहर प्रशासनामध्ये मुंबईचे महापौर आणि महानगरपालिका आयुक्त ह्या दोन पदांद्वारे प्रतिष्ठा आणि अधिकार ह्यांचे संतुलन राखले जाते. महापौर ह्या पदावरील व्यक्तीस महानगरपालिकेच्या सभांच्या अध्यक्षपदाची धुरा सांभाळावी लागते. त्याचप्रमाणे, भारतातील अग्रगण्य शहराचे प्रथम नागरिक ह्या नात्याने महापौर सार्वजनिक समारंभामध्ये महत्वाची भूमिका बजावित असतात. अशाप्रकारे विविध सार्वजनिक समारंभामध्ये महापौर, महानगरपालिकेच्या वतीने प्रातिनिधिक प्रमुख म्हणून उपस्थित राहतात. सुधारित अधिनियमानुसार महापौर पदाप्रमाणेच उप-महापौरांची नेमणूक निर्वाचित नगरसेवक करतात. महापौर व उप-महापौर हया पदांचा कालावधी अडीच वर्ष इतका आहे.

महानगरपालिका आयुक्त हे स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या रचनेतील महत्वाचे पद असून, ते कार्यकारी प्रमुख असतात. वस्तुतः नागरिकांची, नगरसेवकांची आणि राज्य शासनाची सुध्दा त्यांच्यावर नजर असते. प्रशासनातील परिणामकारकतेसाठी प्रत्येक गट त्यांच्याकडे अपेक्षेने पहात असतो. अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ ने विचारविमर्शाची कामे आणि कार्यकारी कामे ह्यांमधील अधिकारांची स्वतंत्रता दृष्टीसमोर ठेवून, महानगरपालिका आयुक्तांना तत्वतः सर्वच बाबतीत शक्तीशाली कार्यकारी प्रमुख बनविले आहे.

महत्त्वाची बाब ही आहे की, एका बाजूला वैधानिक व धोरण तयार करणारे निगम आणि दुसऱ्या बाजूला कार्यकारी व प्रशासकीय यंत्रणा ह्यांच्यामधील संबंध हे शहर प्रशासनाचे प्रमुख वैशिष्टय आहे. लोकशाहीची तत्त्वे आणि गटबाजीविरहित कार्यक्षम नागरी प्रशासनाची गरज ह्यांमधील स्वास्थ्यपूर्ण समायोजन ह्याचा ह्यांमध्ये समावेश आहे. हे शहर प्रशासन खालील तीन तत्त्वांवर अवलंबून आहे :-

अ) धोरण तयार करणारे आणि धोरणाची अंमलबजावणी करणारे ह्यामधील भिन्नतेला मान्यता.

ब) धोरण तयार करण्याचे काम निवडून आलेल्या निगमाकडे सोपवून, धोरणाची अंमलबजावणी करण्याचे काम एकाच व्यक्तिकडे म्हणजेच महानगरपालिका आयुक्तांकडे आहे, आणि

क) दोघेही जरी निकट सहकार्याने काम करीत असले तरी कमी/अधिक प्रमाणात आयुक्तांना महानगरपालिका निगमामध्ये स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे.

महानगरपालिका आणि आयुक्त, ज्या चौकटीमध्ये काम करतात त्या मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ अन्वये, ९ अनुषंगिक वैधानिक प्राधिकरणे विनिर्दिष्ट करण्यात आली आहेत, ती म्हणजे- अ) महानगरपालिका; ब) स्थायी समिति; क) सुधार समिति; ड) मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन समिति; ई) शिक्षण समिति; फ) प्रभाग समिति; (ग) महापौर; (ह) महानगरपालिका आयुक्त आणि (य) मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रमाचा महाव्यवस्थापक. ह्या प्राधिकरणांकडे शहर शासनाच्या सुस्पष्ट जबाबदऱ्या सोपविल्या आहेत. प्रत्येक प्राधिकरण त्यास आखून दिलेल्या मर्यादेत काम करते. महानगरपालिका आयुक्तांकडे जरी कार्यकारी अधिकार असले तरी,निवडून आलेले २२७ महानगरपालिका सदस्य, कर ठरविणे, खर्चाचे वाटप करणे, कंत्राटे आणि इतर आर्थिक प्रस्तावास मान्यता देणे, वरिष्ठ पदांवरील नेमणूकांना मान्यता देणे ह्या अर्थसंकल्पीय आणि आर्थिक नियंत्रणाद्वारे नागरी कामकाजावर सर्वसाधारणतः अधिकार बजावित असतात.

महानगरपालिकेतील एकूण २२७ जागांपैकी नगरसेवाकांच्या ६ जागा अनुसूचित जातीच्या महिला उमेदवारांसाठी, १ जागा अनुसूचित जमातीच्या महिला उमेदवारांसाठी आणि ३१ जागा मागासवर्गातील महिला उमेदवारांकरिता राखून ठेवल्या असून ७६ जागा खुल्या प्रवर्गातील महिला उमेदवारांसाठी राखून ठेवल्या आहेत.

त्याशिवाय, शहर प्रशासनामध्ये महानगरपालिकेने नियुक्त केलेले स्वीकृत सदस्य आणि पदसिध्द सदस्य म्हणून बाजार व उद्यान समितीचे अध्यक्ष व १३ पालिका सदस्य ह्यांचा समावेश असलेल्या वृक्ष प्राधिकरणाचा समावेश आहे.

पाच वैधानिक समित्यांशिवाय, महानगरपालिका सहा विशेष समित्यांची नेमणूक करते. त्या म्हणजे १) स्थापत्य समिति (शहर), २) स्थापत्य समिति (उपनगरे), ३) सार्वजनिक आरोग्य समिति, ४) बाजार व उद्यान समिति, ५) विधि समिति आणि ६) महिला व बाल कल्याण समिति. ह्या सर्व समित्या त्यांच्या नामाभिधानात अंतर्भूत असलेले विनिर्दिष्ट विषय हाताळतात, ह्याव्यतिरिक्त, काही संस्थांना अनुदान देण्याकरिता महानगरपालिकेकडे प्रस्ताव सादर करण्यासाठी अनुदान सहाय्य समिति नावाची एक सल्लागार समिती प्रस्थापित करण्यात आली आहे.

महानगरपालिकेत चार अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त व महानगरपालिका सह आयुक्त / उप आयुक्त, संचालक (अभियांत्रिकी सेवा व प्रकल्प) असून ते ह्या महानगरपालिकेतील प्रशासनाचे एकूण व्यवस्थापन व त्यावरील पर्यवेक्षणासाठी आयुक्तांना मदत करतात.

सन १९६४ मध्ये मध्यवर्ती प्रशासकीय पध्दतीची पुनर्रचना करण्यात आली व कागदपत्रे निकालात काढण्याचा वेग वाढविणे, कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे व आर्थिकदृष्टया काटकसरीने कारभार करणे ह्या उपाययोजना अंगिकारणे ह्या उद्देशाने प्रथमच विकेंद्रित प्रशासकीय पध्दती सुरु करण्यात आली. ह्या धोरणात्मक निर्णयाच्या अनुषंगाने संपूर्ण शहराची २६ विभागांसह ०७ प्रशासकीय परिमंडळांमध्ये विभागणी करण्यात आली. ह्या सात परिमंडळांवर आपल्या अधिपत्याखाली काम करणाऱ्या काही सहाय्यक आयुक्तांसह महानगरपालिका सह आयुक्त / महानगरपालिका उप आयुक्त पर्यवेक्षण करतात. एकूण २४ महानगरपालिका उप आयुक्त असून त्यामध्ये संचालक (अभियांत्रिकी सेवा व प्रकल्प) ह्यांचे एक पद समाविष्ट आहे. उर्वरित २३ पदांपैकी ०७ पदे परिमंडळीय व १६ पदे कर्तव्यानुरुप आहेत.

अद्यापपर्यंत महानगरपालिकेसंबंधीचे कायदे मुख्यत्वेकरुन राज्य विधिमंडळ संमत करत आहे. सन १९९२ मध्ये समंत करण्यात आलेल्या ७४ व्या घटना दुरुस्तीमुळे महानगरपालिकांमध्ये आमूलाग्र बदल झाले आणि प्रथमच महानगरपालिकांना देशाच्या घटनेत स्थान मिळाले. सदर घटना दुरुस्तीनुसार राज्य विधान मंडळाच्या विशेष अधिनियमाद्वारे, आर्थिक नियोजन आणि सामाजिक न्याय ह्या संबंधातील जबाबदारी महानगरपालिकेकडे सोपविली आहे. स्थानिक स्वराज्य शासनाचे प्रशासन अधिक लोकभिमुख करण्यासाठी आणि अधिकारांचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी भारतीय राज्य घटनेत दुरुस्ती करण्यात आली. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अधिकार क्षेत्रात (हद्दीत) प्रभाग समित्यांची स्थापना यावी ह्या हेतूने कलम ५० टट ची भर घालून मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. त्यानुसार मुंबई महानगरपालिकेमध्ये आता १७ प्रभाग समित्या आहेत.

१. नागरी सचिवालय :

(महानगरपालिका सचिव हयांचे कार्यालय) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची विचारविनिमयात्मक बाजू ही प्रातिनिधिक मंडळाचा एक अव्दितीय नमुना आहे. सन १८७३ मध्ये तत्कालीन शासनाने, महानगरपालिका, स्थायी समिति आणि महानगरपालिका आयुक्त ह्या तीन प्राधिकरणांची निर्मिती केली आणि त्यांच्यावर विविध जबाबदाऱ्या सोपविल्या. महानगरपालिका सचिव प्रमुख पदी असलेले नागरी सचिवालय देखिल सप्टेंबर १८७३ मध्ये अस्तित्वात आले. हे कार्यालय स्थायी समितीच्या थेट नियंत्रणाखाली काम करते. महानगरपालिकेच्या व तिच्या विविध समित्यांच्या सभांच्या कार्यक्रमपत्रिका व त्यांचे सभावृत्तांत तयार करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी नागरी सचिवालयावर असते आणि विचारविनिमयात्मक घटकांशी निगडीत बाबींसंबंधात नगरसेवकांना ते मार्गदर्शन करते. महानगरपालिकेची सामान्य मुद्रा (कॉमन सील) महानगरपालिका सचिव हयांच्या ताब्यात असते.

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८,च्या कलम ७७ (२) (ब) अन्वये महानगरपालिकेच्या सचिवांकडे महानगरपालिका व कलम ३८ किंवा ३८ (अ) याखाली महानगरपालिकेने नेमलेली कोणतीही समिति, स्थायी समिति व तिची कोणतीही उप-समिति, सुधार समिति व तिची कोणतीही उप-समिति, शिक्षण समिति व तिची कोणतीही उप-समिति आणि प्रभाग समित्या ह्यांच्या कामकाजाशी संबंधीत असलेली व सभावृत्तांतासंबंधीची सर्व अधिकृत कागदपत्रे व दस्तऐवज ह्यांचा ताबा असतो. महानगरपालिका त्याचप्रमाणे इतर वैधानिक आणि विशेष समित्या ह्यांनी आपल्या सभांमध्ये घेतलेल्या निर्णयांची माहिती नागरिकांना सहज उपलब्ध व्हावी ह्याकरिता दि. ३१ मे २०११ पासून महानगरपालिका व तिच्या विविध समित्यांच्या कार्यक्रमपत्रिका व निर्णय इत्यादी माहिती संकेतस्थळावर प्रदर्शित करण्यात येत आहे.

महापौरांना महानगरपालिका सभांचे अध्यक्षस्थान भूषविण्याबरोबरच मुंबईचे प्रथम नागरिक ह्या नात्याने अनेक कार्यक्रमांस उपस्थित रहावे लागते. ह्या सर्वच बाबतीत त्यांना महानगरपालिका सचिवांच्या कार्यालयाकडून सचिवीय सहाय्य देण्यात येते. महापौरांप्रमाणे, उप-महापौर, सर्व समित्यांचे अध्यक्ष, सभागृह नेता आणि विरोधी पक्ष नेता ह्यांनाही अशा प्रकारचे सचिवीय सहाय्य देण्यात येते.

महानगरपालिका मुख्यालयाच्या विस्तारित इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावर नव्याने नूतनीकरण केलेल्या प्रशस्त ग्रंथालयामध्ये नगरसेवकांकरिता विविध विषयांवरील संदर्भ पुस्तके उपलब्ध करुन देण्यात आली आहेत.

भगिनी शहर स्नेहभाव:

भगिनी शहर संबंधाची संकल्पना ही नागरी सेवा आणि पायाभूत सुविधा ह्यांच्या विकासासाठी दोन शहरांचा सहभाग असावा अशी आहे. असे संबंध प्रस्थापित करण्यामागे मुख्य उद्देश आंतरराष्ट्रीय पातळीवर परस्परांतील स्नेहभाव व सहकार्य वृध्दिंगत करणे हा आहे. अशा संबंधांमध्ये भगिनी शहरे आपल्याकडे असलेल्या अभियांत्रिकी सेवा, घनकचरा व्यवस्थापन, पाणी पुरवठा व मलनि:सारण बाबतच्या पायाभूत सुविधा, तसेच उद्याने व प्राणी संग्रहालये, साहित्य, संस्कृती इ. सारख्या विविध क्षेत्रातील ज्ञान व साधने ह्यांची परस्परांकडे देवाण-घेवाण करतात. असे संबंध स्थापन करण्यामागे शहरांमधील सामाईक समस्या सोडविणे व संबंधित शहरांच्या जीवनमानाचा स्तर उंचविणे ह्यासाठी एकत्रितपणे काम करणे हा मुख्य हेतू आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये प्रथमत: सन १९६५ मध्ये लॉस एंजेलिस (अमेरिका) ह्या शहराशी भगिनी शहर स्नेहभाव नाते प्रस्थापित केले. तेव्हापासून, जगातील अशा विविध शहरांशी भगिनी शहर स्नेहभावाचे नाते प्रस्थापित झाले आहे. त्यामध्ये विशेषत: योकोहामा (जपान), लेनिनग्राड आणि ओडेसा पोर्ट (जुनी सोव्हिएत गणराज्ये), स्टुटगार्ट (जर्मनी), प्लेन्स जॉर्जिया, होनोलुलू आणि न्यूयॉर्क (अमेरिका), झाग्रेब (युगोस्लाव्हिया), बार्सिलोना (स्पेन), बुसान आणि सेऊल (दक्षिण कोरिया), नादी (फिजी), जकार्ता (इंडोनेशिया), एन्टोनानारीओ (मादागास्कर) इज्मीर (तुर्की), शांघाय (चीन) आणि हो-ची-मिन्ह शहर व्हिएतनाम ह्यांचा समावेश आहे.

मुंबई शहराच्या भगिनी शहर संबंधांतर्गत समन्वयाची आणि संबंधित कार्यक्रमांचे नियोजन महानगरपालिका आयुक्त कार्यालयाच्या राजशिष्टाचार व आंतरराष्ट्रीय संपर्क विभागाकडून आयोजित केली जातात.

वृक्ष प्राधिकरण :

महाराष्ट्र राज्यामध्ये वेगाने होत असलेले शहरीकरण व औद्योगिकीकरण ह्यामुळे मोठया प्रमाणावर वृक्षतोड होत आहे. सदर बाब लक्षात घेता व शहरी भागातील पर्यावरणविषयक समतोल राखण्यासाठी वृक्षतोडीचे नियमन करुन पुरेशा प्रमाणात नवीन झाडे लावून नागरी क्षेत्रातील झाडांचे संरक्षण व जतन करण्यासाठी, महाराष्ट्र शासनाने सन १९७५ मध्ये 'महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) झाडांचे जतन अधिनियम, १९७५' (अधिनियम क्र. ४४) अस्तित्वात आणला. सदर अधिनियमातील तरतुदीनुसार, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सन १९७६ मध्ये वृक्ष प्राधिकरणाची स्थापना केली. सन १९९६ मध्ये सदर अधिनियमात दुरुस्ती (अधिनियम क्र. ७) करण्यात आली असून, तो आता 'महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) झाडांचे संरक्षण व जतन अधिनियम, १९७५' म्हणून ओळखला जातो. सदर अधिनियमातील ह्या दुरुस्तीनुसार वृक्ष प्राधिकरणाच्या सभेचे अध्यक्ष हे, महापौरांऐवजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे आयुक्त असतील.

दि. १५ जानेवारी २०२६ रोजी झालेल्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर, महानगरपालिकेने दि. १७ मार्च २०२६ रोजी वृक्ष प्राधिकरण पुढीलप्रमाणे स्थापन केले आहे :

महानगरपालिका आयुक्त (अध्यक्ष)	०१
नगरसेवक	१३
अध्यक्ष, बाजार व उद्यान समिति (पदसिध्द) सदस्य (महानगरपालिकेचा दि. २७ नोव्हेंबर १९७५ चा ठराव क्र. १०४७ अन्वये)	०१
नामनिर्देशित सदस्य (सदर बाबत अद्यापपर्यंत नेमणुका झालेल्या नाहीत)	–
एकूण	१५

सदर अधिनियमाच्या कलम ५ (१) अन्वये, महानगरपालिकेचा दि. २२ मार्च २००७ चा ठराव क्रमांक ११४२ अन्वये, सदर अधिनियमाच्या प्रयोजनाच्या अंमलबजावणीकरिता विभागांचे 'सहाय्यक आयुक्त' ह्यांना त्यांच्या अखत्यारीतील विभागासाठी व 'उद्यान अधिक्षक' ह्यांना संपूर्ण मुंबईसाठी 'वृक्ष अधिकारी' म्हणून नेमण्यात आले आहे.

२. वैधानिक महानगरपालिका लेखापरीक्षा :

(महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक यांचे खाते) :

महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकांचे स्वतंत्र खाते निर्माण करण्याकरीता अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये अशी सुधारणा करण्यात आली, ज्यामध्ये अधिनियमाच्या तरतूदीखाली महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षकांचा दर्जा भारत सरकारचा अधिनियम, १९३५ च्या कलम १६९ खाली 'नियंत्रक व महालेखापरीक्षक' यांच्या समान केला होता. ही बाब नंतर भारतीय संविधानाच्या चौकटीतही सामिल करण्यात आली आहे.

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये 'सन १९३८ चा मुंबई अधिनियम क्र.२' अन्वये सुधारणा करुन मुख्य लेखापरीक्षकांचे खाते, दि. १ एप्रिल १९३८ पासून प्रस्थापित करण्यात आले. महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे वैधानिक लेखापरीक्षक आहेत. अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ७८-अ खालील तरतूदीनुसार राज्य शासन, महाराष्ट्र महानगरपालिका (सुधारणा) अधिनियम, २०११ च्या कलम २ च्या प्रारंभाचा म्हणजेच दि. १० मार्च २०११ रोजी व तेव्हापासून, विहित करण्यात येतील अशा अटी व शर्तीवर महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवेतील सह संचालकाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नसेल अशा योग्य अधिकाऱ्याची महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक म्हणून प्रतिनियुक्तीने नियुक्ती करते. परंतु राज्य शासनाने दि. २६.०९.२०२२ रोजी पासून महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक पदाची सह संचालक संवर्गातून संचालक संवर्गात श्रेणीवाढ केली असून संचालक संवर्गातील अधिकारी यांची पदस्थापना केली. या अधिनियमाच्या कलम ७८ ब, (१) (अ) खाली स्थायी समिति महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकास निकट व अधीन असणारे, तिला योग्य वाटतील इतके सहाय्यक लेखापरिक्षक, लिपिक व कर्मचारी नेमते उक्त नियमाच्या कलम ७८ब, (२) अन्वये सहाय्यक लेखापरीक्षक, लिपिक व कर्मचारी यांची कर्तव्ये विहित करणे किंवा ती विहित करण्याचे अधिकार महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षकांकडे प्रत्यायोजित करणे तसेच कलम ७८ब,(२) अन्वये महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक स्थायी समितीच्या आदेशाच्या अधिनतेने सदर सहाय्यक लेखापरीक्षक, लिपिक व कर्मचारी यांची कृत्ये व कार्यवाहया यांवर पर्यवेक्षण करतात व नियंत्रण ठेवतात.

महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकांची कर्तव्ये व प्रदान केलेले अधिकार अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनिमय, १८८८ च्या कलम १३५, १३६, अनुसूची 'ईई' तसेच १३७ खाली विनिर्दिष्ट केली आहेत. महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक, महानगरपालिकेच्या कोणत्याही विभागामध्ये चालवलेल्या वाणिज्यिक सेवांच्या संबंधातील लेख्यांच्या विवरणांची तपासणी व लेखापरीक्षा करील. त्यामध्ये उदीम, वस्तुनिर्माण आणि नफा व तोटा विषयक लेखे आणि जर असे लेखे (महानगरपालिका), (स्थायी समिति किंवा बृहन्मुंबई वीजपुरवठा व परिवहन उपक्रम समिति) यांच्या आदेशाखाली ठेवण्यात येत असतील तर ताळेबंद यांचा समावेश असेल आणि तो हे लेखे प्रमाणित करील व त्यावरील अहवाल देईल. महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षक महानगरपालिकेने केलेल्या खर्चाच्या बाबतीत किंवा तिला येणे असलेल्या रक्कमांच्या वसुलीच्या बाबतीत किंवा तिच्या लेख्यांच्या बाबतीत ज्या कोणत्याही महत्वाच्या अनियमितता आढळून येतात, त्यासंबंधीचा अहवाल स्थायी समितीला सादर करतात. महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक महानगरपालिकेच्या लेख्यांची मासिक तपासणी व लेखापरीक्षा करील आणि त्यावरील अहवाल स्थायी समितीकडे पाठवील व ती समिति तिच्या सदस्यांपैकी दोनपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांनी व महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकाने सही केलेला, निकटपूर्वीच्या महिन्यातील जमेचा व खर्चाचा गोषवारा दर महिन्यास प्रसिध्द करील. तसेच, स्थायी समितीस वेळोवेळी व तिला योग्य वाटेल इतक्या कालावधीच्या संबंधात महानगरपालिकेच्या लेख्यांची स्वतंत्रपणे तपासणी व लेखापरीक्षा करता येईल. तसेच, या प्रयोजनाकरिता (स्थायी समितीस) व महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकास महानगरपालिकेचे सर्व लेखे व त्यासंबंधातील सर्व अभिलेखे व पत्रव्यवहार पाहता येईल, आणि (स्थायी समिति) किंवा महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षक हा जमा रक्कमा व खर्च यासंबंधी जो कोणताही खुलासा मागविल तो (आयुक्त) त्यांना ताबडतोब देईल. तसेच महानगरपालिका निधी, पाणी व मलनि:सारण निधी आणि पाणीपुरवठा व एकत्रित कर्ज यांच्या लेखापरीक्षेसंबंधी महानगरपालिकेने किंवा स्थायी समितीने जी इतर कर्तव्ये पार पाडण्यास फर्माविले असेल ती कर्तव्ये आणि बृहन्मुंबई वीजपुरवठा व परिवहन निधीच्या लेखापरीक्षेसंबंधी जी कर्तव्ये ते पार पाडण्यास फर्मविले असेल ती कर्तव्ये ते पार पाडतात. महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक हे बृहन्मुंबई

महानगरपालिकेच्या सर्वसाधारण (निधी संकेतांक - ११, २१, २२, २३, ५०, ६० व ७०), आरोग्य (निधी संकेतांक - १२), शिक्षण (निधी संकेतांक - ३०) आणि पाणी पुरवठा आणि मलनि:सारण (निधी संकेतांक- ४०) अर्थसंकल्पासह बृहन्मुंबई वीजपुरवठा व परिवहन उपक्रम यांच्या संपूर्ण लेख्यांचे वैधानिक लेखापरीक्षण करुन मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १३७(३) अन्वये प्रत्येक सरकारी वर्ष सुरु झाल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, मागील सरकारी वर्षाच्या संपूर्ण महानगरपालिका लेख्यांवरील आपला अहवाल स्थायी समितीस सादर करतात. वार्षिक लेखापरीक्षा अहवाल महापालिकेच्या बाबतीत स्थायी समितीस व बेस्ट उपक्रमाच्या बाबतीत बेस्ट समितीस सादर करतात. अधिनियमाखालील तरतुदींचे पालन करतांना मुख्य लेखापरीक्षकांनी स्थायी समितीस जो अहवाल सादर केला असेल व जो महानगरपालिकेपुढे ठेवण्याविषयी सांगितला असेल, असा प्रत्येक अहवाल तसेच अधिनियमाखालील कर्तव्ये पार पाडण्याच्या व अधिकारांचा वापर करण्याच्या बाबतीत जे निवेदन तयार केले असेल व जे महानगरपालिकेपुढे ठेवण्याविषयी विनंती केली असेल असे प्रत्येक निवेदन स्थायी समिति तिच्या अभिप्रायासह महानगरपालिकेपुढे ठेवण्याची तजवीज करेल जेणेकरुन, महानगरपालिकेस आवश्यक वाटेल अशी उपाययोजना त्याबाबतीत करता येईल.

महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक हे महानगरपालिका आयुक्तांपासून स्वतंत्र आहेत आणि मुख्य लेखापरिक्षक विभाग थेट स्थायी समितीच्या अधिनस्थ आहे. या विभागाने कर्मचारीवृंदांच्या सरळसेवा भरती संदर्भात उच्च दर्जा ठेवला आहे. लेखापरीक्षा कामाकरीता कनिष्ठ लेखापरीक्षा सहाय्यक या पदाची अर्हता वित्तीय लेखांकन व लेखापरीक्षण किंवा प्रगत लेखांकन आणि लेखापरीक्षण या विषयासह उत्तीर्ण अथवा लेखा व वित्त (बी.ए.एफ.) किंवा बँकिंग व विमा व्यवसाय (बी.बी.आय.) किंवा व्यवस्थापन अभ्यास (बी.एम.एस.) किंवा वित्तीय व्यवस्थापन (बी.एफ.एम.) किंवा वित्तसह व्यवसाय प्रशासन (एम.बी.ए. फायनान्ससह) वाणिज्य पदवीसह उत्तीर्ण अशी आहे.

अन्य संकेतमान्य वैधानिक लेखापरीक्षेप्रमाणे, महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक केवळ महानगरपालिकेच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा करीत नसून महानगरपालिकेच्या विविध कामकाजांच्या व्यवहाराचीदेखील ते लेखापरीक्षा पार पाडतात. अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १३७(१)(अ) अन्वये महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक महानगरपालिकेने केलेल्या खर्चाच्या बाबतीत किंवा तिला येणे असलेल्या रकमांच्या वसुलीच्या बाबतीत किंवा तिच्या लेख्यांच्या बाबतीत ज्या कोणत्याही महत्वाच्या अनुचितता किंवा नियमबाह्यता त्यास कोणत्याही वेळी आढळून येतील त्यासंबंधीचा अहवाल स्थायी समितीस पाठविल अशी तरतूद आहे. आढळून आलेल्या नियमबाह्यतांसह लेखापरीक्षेचे निष्कर्ष, सूचना व निरीक्षण यांबाबत संबंधित प्राधिकाऱ्यांना स्वतंत्र लेखापरीक्षा टिपण्यांद्वारे कळविण्यात येतात. त्यांचे एकत्रित परिणाम वार्षिक लेखापरीक्षा अहवालामध्ये समाविष्ट करण्यात येतात जे जनतेला विस्तृतपणे खुले आहेत.

असे असले तरी, महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षा विभाग थेट जनतेशी अथवा जनतेच्या कामकाजाशी संबंधित नाही. तथापि, महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकांच्या विभागाशी संबंधित असलेले जनतेचे काही गाऱ्हाणे असल्यास माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ च्या प्रकरणांसंबंधी कार्यवाही करण्याकरीता नेमलेल्या प्रभारी अधिकाऱ्यांद्वारे हाताळण्यात येते.

३. सामान्य प्रशासन विभाग

(रचना व कार्यपद्धती विभागासह)

कर्मचारीवृंद आणि प्रशासकीय सुधारणा खात्याचे नामाभिधान सामान्य प्रशासन विभाग असे करण्यात आले आहे. सामान्य प्रशासन विभाग हा महानगरपालिका उप आयुक्त (सामान्य प्रशासन) ह्यांच्या नियंत्रण आणि पर्यवेक्षणाखाली काम करतो.

<u>सामान्य प्रशासन विभागाची प्रमुख कामे :</u>

(एक) परिणामकारक नियंत्रण ठेवणे आणि कर्मचारीवर्ग ह्या संज्ञेखाली येणाऱ्या सर्व प्रकरणांबाबत धोरणात्मक स्वरुपाचा साचा आणि नियम व कार्यपध्दती विहित करणे, (दोन) विविध विकेंद्रीकृत पातळ्यांवर सदर नियम आणि कार्यपध्दती ह्यांची अंमलबजावणी समानतेने होते की नाही हे पाहणे, (तीन) उत्पादकता वाढविण्याच्या हेतूने कर्मचाऱ्यांना प्रवृत्त करणे आणि प्रशासनाला जास्तीत जास्त जनताभिमुख करणे आणि (चार) प्रचलित पध्दती व कार्यपध्दती ह्यांचे सातत्याने मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न करणे.

प्रचलित पध्दतीमध्ये गतिशीलता आणण्याच्या प्रक्रियेत खालील गोष्टीने सुरुवात झालेली आहे :-

१) समान संज्ञेच्या विविध पदांकरिता अर्हतांची कार्यपध्दती व सेवा प्रवेशाचे प्रमाणिकीकरण करणे.

२) पदोन्नती, विविध पातळ्यांवर कर्मचाऱ्यांच्या तक्रारी दूर करणे, कर्मचाऱ्यांच्या निवडीकरिता व सेवा प्रवेशाकरिता मंडळे स्थापन करणे इ. बाबी विचारात घेऊन त्याबाबत धोरणात्मक निर्णय घेऊन परिपत्रके प्रसारित करणे.

३) घटनेन्वये आवश्यक असल्यानुसार सेवा भरतीचे नियम सुधारित करणे आणि मागासवर्गीय उमेदवार, खेळाडू, अपंग व्यक्ती, माजी सैनिक ह्यांच्यासाठी नोकरीमध्ये जागा राखीव ठेवणे.

४) (एक) कर्मचारीविषयक धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी सर्व खात्यांतील कर्मचारीवृंद विषयक प्रकरणे हाताळणारे अधिकारी आणि

(दोन) सर्वसाधारण स्वरुपाचे तंटे मिटविण्यासाठी मान्यताप्राप्त कामगार संघटनांचे प्रतिनिधी ह्यांच्याबरोबर नियत कालांतराच्या बैठकीसाठी नियमित कार्यक्रम आखणे.

महानगरपालिका आयुक्तांच्या आस्थापनेवर रचना व कार्यपध्दती हा एक स्वतंत्र विभाग आहे. रचना व कार्यपध्दती ह्या विभागाची मुख्य कामे अशी आहेत :-

(१) महानगरपालिका कार्यालयाची कार्यपध्दती सुधारण्याच्या दृष्टीने अभ्यास करुन परिपत्रके प्रसृत करणे व अंमलबजावणीच्या दृष्टीने निरीक्षण करणे, (२) विभागांच्या / खात्यांच्या कार्यालयाचे दफ्तर तपासणे, (३) पारदर्शक, तत्पर व दर्जेदार सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम, २०१५ अंतर्गत अधिसूचित केलेल्या सेवा ऑनलाईन उपलब्ध करुन देण्यासाठी केलेल्या अंमलबजावणीबाबत आढावा घेणे व सबंधित खात्याकडे पाठपुरावा करणे. सदर अधिनियमांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडे सेवेसाठी प्राप्त होणारे अर्ज व अपिल अर्ज याविषयी मासिक अहवाल शासनास सादर करणे. (४) केंद्रीय माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ अन्वये विविध खात्यांचे जनमाहिती अधिकारी व अपिलीय अधिकारी यांच्या नेमणूकांची यादी संकेतस्थळावर प्रसिध्द करणे, तसेच या अधिनियमांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडे प्राप्त होणारे माहिती अर्ज व अपिल अर्ज या विषयीचा मासिक /वार्षिक अहवाल शासनास सादर करणे.

मराठी-परीक्षा विभाग:

राज्य शासन आणि महानगरपालिकेच्या निर्देशानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये मराठी विभाग प्रस्थापित करण्यात आला आहे. सध्या मराठी विभाग व परीक्षा विभाग एकत्रितपणे कार्यरत आहेत.

राज्य शासनाकडून प्राप्त झालेले शासन निर्णय व परिपत्रकानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या दैनंदिन कार्यालयीन कामकाजात वर्जित प्रयोजने वगळता १००% मराठी भाषेचा वापर करण्यासंबंधीच्या धोरणाची अंमलबजावणी सर्व खाते प्रमुख / विभाग प्रमुख यांनी करण्याबाबतचे परिपत्रक मराठी परिक्षा विभागाकडून प्रसारित करण्यात आले. महाराष्ट्र शासनाच्या निर्णयानुसार मराठी भाषा संवर्धनाच्या अनुषंगाने प्रत्येक विभाग / खाते प्रमुखांनी 'मराठी भाषा अधिकारी' यांची नियुक्ती करण्याचे व त्यानुसार आवश्यक कारवाई करण्याचे सर्व विभाग / खाते प्रमुखांना निर्देश देण्यात आलेले आहेत.

माजी राष्ट्रपती स्व. डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा दिनांक १५ ऑक्टोबर हा जन्मदिवस 'उद्बोधनपर कथा, कविता, लेख, मनोगत' इत्यादींचे वाचन करून 'वाचन प्रेरणा दिन' म्हणून साजरा करण्यात आला. दि. १४.१०.२०२४ रोजीच्या शासन निर्णयास अनुसरुन ०३ ऑक्टोबर हा दिवस ''अभिजात मराठी भाषा दिवस'' व दिनांक ०३ ते ०९ ऑक्टोबर हा कालावधी ''अभिजात मराठी भाषा सप्ताह'' साजरा करण्याबाबत परिपत्रकाद्वारे सर्व खाते प्रमुख / विभाग प्रमुख यांना निर्देश देण्यात आले. अभिजात मराठी भाषा सप्ताह कालावधीत महानगरपालिका मुख्यालयात श्री. एकनाथ आव्हाड - शिक्षक, सुप्रसिद्ध बालसाहित्यकार व कथाकथनकार यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले. विभाग / कार्यालयांमार्फत म्हणी व वाक्प्रचार संबंधित स्पर्धा, मराठी साहित्याचे वाचन, विविध कथा संग्रह व कवितांचे वाचन, मराठी गीतांचे सादरीकरण, निबंध स्पर्धा व वक्तृत्वस्पर्धा इत्यादी कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये दरवर्षी सुप्रसिध्द कवी, श्री. वि. वा. शिरवाडकर ऊर्फ कुसुमाग्रज यांच्या दिनांक २७ फेब्रुवारी या जन्म दिनांकापासूनचा पंधरवडा हा 'मराठी भाषा पंधरवडा' म्हणून साजरा करण्यात येतो व त्यानिमित्ताने विविध कार्यक्रम / स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.प्रतिवर्षीप्रमाणे यावर्षी दि. १४ जानेवारी ते २८ जानेवारी या कालावधीत 'मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा', दि. २७ फेब्रुवारी हा 'मराठी भाषा गौरव' दिन तसेच दि. २७ फेब्रुवारी ते दि. १३ मार्च या कालावधीत 'मराठी भाषा पंधरवडा' बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व खाते प्रमुख / विभाग प्रमुख यांनी आपापल्या स्तरावर साजरा करण्याचे निर्देश परिपत्रक प्रसारित करून देण्यात आले.

मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा कालावधीत दि. ११ फेब्रुवारी २०२६ रोजी महानगरपालिका अधिकारी / कर्मचारी यांच्याकरीता मनोरंजनात्मक एकपात्री अभिनय स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले. महानगरपालिका ठरावानुसार दि. २७ फेब्रुवारी २०२६ हा दिवस 'मराठी भाषा गौरव दिन' म्हणून महानगरपालिका सभागृहात साजरा करण्यात आला. सदर कार्यक्रमास प्रमुख वक्ता म्हणून अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे माजी अध्यक्ष, तथा ज्येष्ठ साहित्यिक, श्री. वसंत आबाजी डहाके यांना आमंत्रित करण्यात आले होते. या कार्यक्रमात महानगरपालिकेच्या वतीने घेण्यात आलेल्या ''एकपात्री अभिनय'' स्पर्धेतील विजेत्यांना माननीय महापौर यांच्या हस्ते पारितोषिके व प्रमाणपत्रे वितरीत करून सन्मानित करण्यात आले. तसेच शिक्षण विभागामार्फत छापण्यात आलेल्या पुस्तकांचे उपस्थित अधिकारी / कर्मचारी वर्गास वितरण करण्यात आले.

मागासवर्ग कक्ष :

१. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेत 'मागासवर्गीयांसंबंधी राज्य शासनाचे आरक्षण विषयक धोरण व आदेशांचे कार्यान्वयन' या कामासाठी एकत्रित घटक म्हणून दि.२६ फेब्रुवारी १९७९ पासून मागासवर्ग कक्ष कार्यरत आहे. हा कक्ष महानगपालिकेमधील सरळसेवा, निवड आणि पदोन्नती या भरती प्रक्रियेमधील सामाजिक व समांतर (महिला, खेळाडू, दिव्यांग, स्वातंत्र्य सैनिक, माजी सैनिक, भूकंपग्रस्त, प्रकल्पग्रस्त, अंशकालीन पदवीधर, अनाथ, इत्यादी) आरक्षणाच्या दृष्टीकोनातून वेळोवेळी प्राप्त शासन निदेशानुसार काम पाहतो. समांतर आरक्षण हे सामाजिक आरक्षणांतर्गत कप्पीकृत आरक्षण आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या आस्थापनेवरील विविध संवर्गातील आरक्षण /अनुशेषाबाबतची सांख्यिकी माहिती राज्य शासन व इतर संबंधितांना या कक्षाद्वारे वेळोवेळी सादर करण्यात येते. तसेच, आरक्षण व तदनुषंगिक बाबींच्या अनुषंगाने आवश्यक त्या इतर शासन निर्णयानुसार कार्यवाहीबाबतच्या मार्गदर्शनपर प्रक्रिया या कक्षाकडून पार पाडल्या जातात.

२. अहवाल वर्षात बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील मागासवर्गीयांच्या सरळसेवा भरती / पदोन्नतीने भरण्यात आलेल्या पदासंबंधातील माहितीचे नियतकालीक अहवाल तयार करुन विविध प्राधिकरणांना वेळोवेळी सादर करण्यात आले. तसेच, महानगरपालिकेतील विविध आस्थापनांद्वारे विविध पदांच्या भरती आणि पदोन्नतीबाबत सादर होणाऱ्या प्रस्तावांची या कक्षाकडून आरक्षणाच्या दृष्टीकोनातून पडताळणी करण्यात आली. विविध खाते / विभागांनी आयोजित केलेल्या एकूण २१३ पदोन्नती समिति व ०५ निवड समित्यांच्या सभांना या कक्षाचे प्रतिनिधी उपस्थित होते.

३. अहवाल वर्षात विविध आस्थापनांकडून प्राप्त झालेले सरळसेवा निवड, पदोन्नती, दिव्यांग पदसुनिश्चिती, अधिसंख्य पद निर्मिती आणि मागासवर्गीय अधिकारी / कर्मचारी यांचेकडून प्राप्त तक्रारवजा निवेदने याबाबतचे एकूण १,६९४ प्रस्तावांबाबत कार्यवाही करण्यात आली.या व्यतिरिक्त अहवालाच्या वर्षात या कक्षास प्राप्त झालेले सांख्यिकी अहवाल, विविध खाते/ विभाग, राज्य शासनाचे प्राधिकारी, विधिमंडळ, लोकप्रतिनिधी यांच्याकडून आरक्षणाच्या अनुषंगाने विविध विषयांबाबत प्राप्त झालेले पत्रव्यवहार, माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ अंतर्गत प्राप्त अर्ज इत्यादीबाबत एकूण २,५६७ प्रकरणाबाबत कार्यवाही करण्यात आली.

४. विविध विषयांबाबत मार्गदर्शन व/वा स्पष्टीकरण प्राप्त करुन घेण्यासाठी राज्य शासनाच्या विविध प्राधिकाऱ्यांबरोबर वेळोवेळी पत्रव्यवहार करण्यात आला.

५. दिनदर्शिका वर्ष २०२५ मध्ये मागासवर्गीय कर्मचाऱ्यांना खाली दर्शविल्याप्रमाणे विविध खात्यांकडून नियुक्त्या व पदोन्नत्या देण्यात आल्या.

अनु. क्र.	भरतीची पध्दत	भरलेली पदे	नियुक्त केलेले प्रवर्ग निहाय मागासवर्गीय कर्मचारी									खुला
			अजा	अज	विजा (अ)	भज (ब)	भज (क)	भज (ड)	विमाप्र	इमाव	एकूण मागासवर्ग	
१.	सरळसेवा	१,७६४	२०१	११३	४०	४०	२७	२०	१६	२६६	७२३	१०४१
२.	पदोन्नती	१६४७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१६४७

६. अहवाल वर्षात विविध विषयांवरील ११ परिपत्रके सर्व खातेप्रमुख व सहाय्यक आयुक्त यांच्या मार्गदर्शनासाठी व आवश्यक त्या कार्यवाहीसाठी निर्गमित करण्यात आली आहेत.

४. कामगार खाते :

तक्रार निवारण समिति :

महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांच्या तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी घटक स्तरावर परिमंडळ स्तरावर आणि शिखर स्तरावर तक्रार निवारण समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत आणि त्या समित्यांच्या नियतकालिक सभा वेळोवेळी आयोजित केल्या जातात आणि कामगार कर्मचाऱ्यांची गाऱ्हाणी / तक्रारी यांचे निवारण करण्यात येते.

अनुकंपा / वारसाहक्क प्रकरणे :

महानगरपालिकेमध्ये लाड समितीच्या शिफारशीनुसार तसेच अनुकंपा धोरणानुसार कामगार कर्मचारी यांच्या पात्र वारसास नोकरी देण्याबाबतच्या प्रकरणांची पडताळणी करण्याबाबतची कार्यवाही करण्यात येते. कामगार / आया / सफाईगार / हमाल / कक्ष परिचर / कार्यालयीन शिपाई / कार्यकारी सहाय्यक / कनिष्ठ लेखा परिक्षा व लेखा सहाय्यक या पदांसाठी मंजूर करण्यात आली आहेत :-

मंजूर प्रकरणांचा संक्षिप्त तक्ता :

अनु क्र.	पदनाम	अनुकंपा	वारसहक्क
१.	कामगार/सफाईगार/आया/हमाल	१२१	१३७४
२.	कार्यालयीन शिपाई	११	०६
३.	कार्यकारी सहाय्यक	३२	५७
४.	कनिष्ठ लेखा परिक्षा व लेखा सहाय्यक	०९	३३

कामगार कल्याण विभाग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या कामगार / कर्मचारी वसाहतींमध्ये एकूण ३३ कामगार कल्याण केंद्रे कार्यरत आहेत. या केंद्रांमध्ये कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. प्रत्येक कल्याण केंद्रामध्ये कामगारांच्या कुटुंबासाठी स्वातंत्र्य दिन, प्रजासत्ताक दिन, मकरसंक्रांत, गणपती उत्सव, बृध्दजयंती हे उत्सव साजरे केले जातात. वक्तृत्व स्पर्धा, एकांकिका स्पर्धा, वेशभूषा स्पर्धा, लोकनृत्य स्पर्धा, एकपात्री अभिनय स्पर्धा, सुगम संगीत (गायन) स्पर्धा, कॅरम स्पर्धा इत्यादी स्पर्धांचे आयोजन केले जाते.

प्रशिक्षण वर्ग - कामगार/कर्मचा-यांसाठी (पती-पत्नी जोडपे) यांना कुटुंबाची गुणवत्ता व अंदाजपत्र, अन्न भेसळ व त्यांचे दुष्परिणाम, खात्यांतर्गत चौकशी, आपात्कालीन व्यवस्थापन, ताण तणाव दूर करण्यासाठी उपाय व परस्पर चांगले संबंध, सेवानिवृत्तीनंतरचे फायदे, महिलांचे दैनंदिन आरोग्य, महिला सबळीकरण, महानगरपालिका कल्याणकारी योजना, आर्थिक साक्षरता व सायबर गुन्हे इ. विषयांवर दोन दिवसीय १४ प्रशिक्षण वर्ग राबविण्यात आले.

आंतरविभागीय/खात्यांतर्गत नाट्यस्पर्धा/राज्य नाट्यस्पर्धा :

ह्या खात्यामार्फत दरवर्षी आंतरविभागीय खात्यांतर्गत नाट्यस्पर्धेचे सुद्धा आयोजन केले जाते. एकूण ३० पेक्षा जास्त खाते / विभाग / रुग्णालय सदर स्पर्धेत भाग घेतात आणि सदर नाट्यस्पर्धेचे भव्य पारितोषिक वितरण समारंभ आयोजन केले जाते. त्यामध्ये प्रथम, द्वितीय, तृत्तीय आणि दोन उत्तेजनार्थ अशाप्रकारे चषक देण्यात येतात. तसेच बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या वतीने कामगार विभागातर्फे महाराष्ट्र राज्य नाट्यस्पर्धेत दरवर्षी आंतरविभागीय - खात्यांतर्गत नाट्यस्पर्धेतील विजेत्या नाटकांमधील तीन मराठी, एक हिंदी व एक संगीत अशी पाच नाटके सादर केली जातात.

उल्लेखनीय कामे-

१) रा.ए.स्मा. रुग्णालय आणि केसूला बंजारा सामाजिक सेवा संस्थेच्या सौजन्याने महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री स्व. वसंतरावजी नाईक यांच्या जयंती निमित्ताने महानगरपालिका मुख्यालयात रक्तदान शिबिराचे आयोजन करण्यात आले.

२) मुख्यालयातील महिला कर्मचाऱ्यांसाठी अहान फाऊंडेशन तर्फे डिजीटल 'स्त्री शक्ती' संवाद कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले.

३) नशाबंदी मंडळ महाराष्ट्र राज्य यांच्या सौजन्याने 'जागतिक तंबाखू विरोधी' दिनानिमित्त महानगरपालिका मुख्यालयात कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला.

४) महिला कर्मचाऱ्यांसाठी HEALTH AWARENESS संवाद कार्यक्रमाअंतर्गत Breast Cancer and Care your health या विषयावर संवाद / चर्चा सत्र.

५) ६४ व्या महाराष्ट्र राज्य नाटयस्पर्धेत सादर केलेल्या मराठी नाटकास मुंबई केंद्रामधून प्राथमिक फेरीसाठी प्रथम क्रमांक आणि इतर नाटकांना विविध पारितोषिक प्राप्त

६) मुख्यमंत्री युवा प्रशिक्षण योजना यशस्वीरित्या पार पाडली.

७) घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील लाड समिती शिफारशीनुसार वारसाहक्क प्रकरणे जलद गतीने निकाली काढण्यासाठी कार्यपध्दती (SOP) / परिपत्रक निर्गमित करून मागील ४ महिन्यात जवळपास ७०० वारसाहक्क प्रकरणे मंजूर करण्यात आली आहेत.

५. लेखापरीक्षा आणि लेखा :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) आणि प्रमुख लेखापाल (कोषागार) हे प्रमुख लेखापाल खात्याचे दोन प्रमुख वैधानिक अधिकारी असून ते उप आयुक्त (वित्त) / अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त (प्रकल्प) यांच्या नियंत्रणाखाली काम करतात. प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे महानगरपालिका आयुक्तांना आर्थिक बाबींसंबंधात सल्ला देणारे महानगरपालिका मुख्य वित्तीय अधिकारी आहेत. प्रमुख लेखापाल (कोषागार) हे महानगरपालिका मुख्य कोषागार अधिकारी असून महानगरपालिकेच्या सर्व वित्तीय व्यवहाराचे लेखे ठेवण्याच्या कामास ते जबाबदार असतात.

अ) आर्थिक बाबींसंबंधीची कामे :

१) अर्थसंकल्प :

महानगरपालिकेची उपलब्ध असलेली उत्पन्नाची सर्व साधने विचारात घेऊन प्रत्येक खात्याने केलेली कामे आणि निरनिराळ्या खात्यांनी सादर केलेल्या गरजांचे मूल्यमापन यांच्या आधारे दरवर्षी, अर्थसंकल्प 'अ', 'ब' आणि 'ई' बाबतीत, आगामी वर्षासाठी जमा व खर्चाचा अर्थसंकल्पीय अंदाजाचा मसुदा, सर्व परिशिष्टांसह प्रमुख लेखापाल (वित्त) तयार करतात.

२) कर्जे:

प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे, महानगरपालिकेच्या भांडवली स्वरुपाच्या कामांसाठी वित्त पुरवठा करण्याकरिता आवश्यक असलेली कर्जे उभारण्याचे आणि त्या कर्जाची विहित वेळेत परतफेड करण्याचे कामकाज पाहतात.

३) गुंतवणूकी :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे, महानगरपालिका निधीतील अधिशेष रक्कम अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १२२ मधील तरतुदीनुसार वेळोवेळी महानगरपालिकेने मान्यता दिलेल्या बँकांमध्ये गुंतविण्याचे व गुंतवणुकीवरील व्याजाची वसुली करण्याचे आणि भारतीय स्टेट बँकेकडील महानगरपालिकेच्या चालू खात्यामधील शिल्लक असलेल्या रोख रकमेचा दैनंदिन आढावा घेण्याचे कामकाज पाहतात.

४) विशेष निधी :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे, कर्ज निवारण निधी तसेच महानगरपालिकेचे सर्व विशेष निधी यांच्या नियंत्रणाचे कामकाज पाहतात.

५) अंतर्गत लेखापरीक्षा :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) यांच्या नियंत्रणाखाली काम करणारा कर्मचारीवर्ग, नागरी सुविधा केंद्रात जमा केलेल्या महानगरपालिका महसूलाचे तसेच खात्यांनी वसूल केलेल्या दैनंदिन महसुलाची पडताळणी आणि सदर महसूल महानगरपालिकेच्या कोषागारामध्ये विहित मुदतीत भरण्याच्या कामकाजाचे सातत्याने लेखापरीक्षण करीत असतो.

६) खर्चावर नियंत्रण :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) यांच्या नियंत्रणाखाली काम करणारा कर्मचारीवर्ग हा अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ मधील तरतुदी, नियम व कार्यपद्धती आणि त्यासाठी केलेली अर्थसंकल्पीय तरतूद या बाबी विचारात घेऊन, खर्चाच्या सर्व प्रस्तावांचे लेखापरीक्षण करीत असतो.

ब) कोषागारासंबंधीची कामे :

१) महसुलाचे संकलन :

ऑनलाईन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे विविध महसूल ऑनलाईन पेमेंट गेटवे, आर.टी.जी.एस., एन.ई.एफ.टी./वॅन, B.B.P.S., मोबाईल एप्लिकेशन इ. मार्फत महानगरपालिकेच्या खात्यामध्ये जमा केला जातो. (१) सन २००७ पासून मालमत्ता कर, सी.आर.एम. महसूल, (२) सन २०१६ पासून AUTO DCR व DP Remarks, (३) सन २०१९ पासून सर्व २४ विभागांचा इस्टेट व फिल्म शूटींगचा महसूल, ऑनलाईन Recruitment मार्फत जमा होणारा महसूल (४) सन २०२२ पासून स्विमिंग पूल महसूल, झु तिकिट महसूल, फिको महसूल, (५) सन २०२३ पासून M.T.L. महसूल तसेच सन २०२४ पासून Food Quality Test, Debris Collection महाटेंडर्स मार्फत इसारा अनामत रक्कम तसेच निविदा शुल्कामार्फत जमा होणारा महसूल इ. ऑनलाईनद्वारे जमा केला जातो.(६) सन २०२५ पासून माहूल टेनामेंट व BMC Homes मार्फत जमा होणारा महसूल इ. ऑनलाईन पध्दतीने जमा होणा-या महसूलाचे Reconciliation करण्यात येते.

ऑफलाईन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४ विभागांमध्ये नागरी सुविधा केंद्रांद्वारे महसूल संकलन केले जाते व ॲक्सिस बँक (शहर), आय.सी.आय.सी.आय. बँक (पश्चिम उपनगरे) व एच.डी.एफ.सी. बँक (पूर्व उपनगरे) या बँकांमार्फत सदर महसूल भारतीय स्टेट बँकेत जमा केला जातो.

२) अधिदान :

(एक) देयके :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मुख्य, विभागीय व परिमंडळीय कार्यालयांकडून प्राप्त होणारी अर्थसंकल्प 'अ', 'ब', व 'ई' संबंधीत देयके लेखापरीक्षण व मंजूर करून सदर खर्चाच्या देयकांचे रोख स्वरुपात / धनादेश / ई.सी.एस. / एन.ई.एफ.टी / आर.टी.जी.एस./सी.बी.एस.द्वारे अधिदान करण्यात येते.

(दोन) कर्मचाऱ्यांचे मासिक वेतन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांच्या मासिक वेतनाचे ई.सी.एस द्वारे अधिदान करण्यात येते.

(तीन) निवृत्तिवेतनादी फायदे :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेतून नियतवयोमानानुसार दरमहा सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे निवृत्तीवेतनादी फायदे जसे उपदान-अंशराशीकरण-भविष्य निर्वाह निधि निवृत्तीनंतरच्या त्यांच्या निवृत्तीवेतन खात्यात इ. सी. एस. द्वारे पाठविले जाते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका निवृत्तीवेतन नियम, १९५३ आणि सुधारणा संबंधी प्रशासनाने वेळोवेळी पारित केलेल्या परिपत्रकांच्या अनुषंगाने मान. महानगरपालिका आयुक्त यांच्या मंजुरीनुसार दि. ०१.११.२०१९ पासून महानगरपालिकेच्या सेवेतून नियत वयोमानानुसार दरमहा सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे तसेच स्वेच्छेने, मृत्यू, असमर्थता इ. कारणाने सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे निवृत्तीवेतनादी फायदे जसे उपदान, अंशराशीकरण, भविष्य निर्वाह निधि तसेच रजा रोखीकरणाचे अधिदान व निवृत्तीवेतन सुरु करण्याबाबतची कार्यवाही मानव संसाधन प्रणालीमधून करण्यात आलेली आहे.

माहे एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ या कालावधीमध्ये एकूण २,२८३ कर्मचाऱ्यांना मानव संसाधन प्रणालीमधून व दि. ०१-११-२०१९ पूर्वी निवृत्त झालेल्या एकूण १०३ कर्मचाऱ्यांना मॅन्युअल पध्दतीने संगणकीय प्रणालीमधून अधिदान करण्यात आलेले आहे.

(चार) पेन्शन अदालत :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेतून निवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना /मृत पावणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या वारसदारांना त्यांचे अनुज्ञेय सर्व फायदे तातडीने मिळावेत यासाठी सहाय्यक आयुक्त / खाते प्रमुख /अधिष्ठाता यांच्या स्तरावर पेन्शन अदालत आयोजित करुन निवृत्तीवेतन धारक/कुटुंब निवृत्तीवेतनधारकांच्या प्रलंबित दाव्यांच्या तक्रारींचा निपटारा करण्यात येत आहे. जर विभागीय पेन्शन अदालतीमध्ये निवृत्तीवेतनधारकांच्या तक्रारींचे निवारण होऊ शकले नाही, तर माननीय महानगरपालिका आयुक्तांनी दि. ०३.०६.२०१० च्या परिपत्रक क्र. प्रकअ/१६/सर्व/एमसीएल/ओडी/१०१२ अन्वये निर्देशिल्यानुसार, लोकशाही दिनाच्या धर्तीवर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील निवृत्तीवेतनधारक / कुटुंब निवृत्तीवेतनधारक यांच्या विविध समस्यांचा निपटारा करण्याकरिता प्रमुख लेखापाल (कोषागार) यांच्या दालनात दर महिन्याच्या दुसऱ्या मंगळवारी 'उच्चस्तरीय पेन्शन अदालत' आयोजित केली जाते. सदर उच्चस्तरीय पेन्शन अदालतीमध्ये प्रमुख लेखापाल (कोषागार) यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रमुख कर्मचारी अधिकारी व उप कायदा अधिकारी यांच्या त्रिसदस्यीय समितीकडून प्राप्त झालेल्या निवृत्तीवेतन धारकांच्या / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांच्या तक्रारी ऐकून त्यावर योग्य आदेश दिले जातात. याचा लाभ अनेक निवृत्तीवेतनधारक / कुटुंब निवृत्तीवेतनधारकांना मिळालेला आहे.

(पाच) सातव्या वेतन आयोगानुसार निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांना थकबाकी अधिदानासंबंधी :

१) सातव्या वेतन आयोगाच्या सुधारित वेतनश्रेणीनुसार निवृत्तीवेतन दाव्याच्या अधिदानासंबधी परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/१८ दि. ११-०९-२०१९ रोजी प्रसृत करण्यात आलेले आहे. त्या अनुषंगाने एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ या आर्थिक वर्षाकरिता १०६८ मॅन्युअली पध्दतीने तसेच १०९२ संगणकीय प्रणालीमधून दावे मंजूर करण्यात आले आहेत.

२) दि. ०१-०७-२००५ च्या सुधारित वेतनश्रेणीनुसार निवृत्तीवेतन दाव्याच्या अधिदानासंबधी परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/०६ दि. ०२-०६-२०१२ च्या अनुषंगाने आधार सामग्री संस्करण विभागाने दिलेल्या यादीनुसार सहाव्या वेतन आयोगाच्या सुधारित वेतनश्रेणीनुसार एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ पर्यंत एकूण २२० दावे मंजूर करण्यात आले आहेत.

३) दि. ०१-०१-२००६ पूर्वी सेवानिवृत्त / मृत झालेल्या निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांच्या निवृत्तीवेतन एकत्रिकरणाचे परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/०४ दि. १३-०६-२०१३ नुसार एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ पर्यंत एकूण २५ दावे मंजूर करण्यात आलेले आहेत.

४) सातव्या वेतन आयोगानुसार दि.०१-०१-२००६ नंतर व दि.०१.०१.२०१६ पूर्वीचे निवृत्तीवेतन /कुटुंब निवृत्तीवेतनधारक यांना एकत्रिकरणाचा लाभ देण्याच्या अनुषंगाने परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/१७ दि. ११-०९-२०१९रोजी प्रसृत करण्यात आले असून सुंधारित वेतन श्रेणीनुसार एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ या कालावधीत एकूण ५३१ दावे मंजूर करण्यात आलेले आहेत.

(सहा) मासिक निवृत्तीवेतन :

निवृत्तीवेतन विभागाच्या संगणकीकृत अभिलेखानुसार मार्च २०२६ पर्यंत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे एकूण १,१८,३५१ निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारक आहेत. त्यापैकी १,१८,३२८ निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांना बँकेमार्फत व २३ निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांना पोस्टाद्वारे निवृत्तीवेतनाचे अधिदान करण्यात येते.

(सात) कुटुंब निवृत्तीवेतन :

निवृत्ती वेतनधारकाच्या मृत्यूपश्चात त्यांचे कायदेशीर वारसदार (पती /पत्नी / मुलगा / मुलगी) यांना 'बृहन्मुंबई महानगरपालिका निवृत्तीवेतन नियमावली, १९५३' नुसार कुटुंब निवृत्तीवेतनसंबंधीत कार्यवाही केली जाते. सन २०२५-२०२६ या वर्षात एकूण १,४१८ दावे पडताळून मंजूर करण्यात आले व कायदेशीर वारसांना सदर दाव्यांचे अधिदान करण्यात आले.

कुटुंब निवृत्तीवेतन मिळण्यासाठीची सुधारीत पध्दत अवलंबविण्यासाठी परिपत्रक क्र. प्र. ले. (को)/कुनिवे/३९ दि. ११-०१-२०२१ निर्गमित करण्यात आले आहे.

(आठ) अन्‌अंशदायी भविष्य निर्वाह निधि :

सन २०१९-२०२० हया आर्थिक वर्षात दि. ०१.११.२०१९ पासून नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त, स्वेच्छानिवृत्त, मृत्यू, तसेच इतर प्रकारे निवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे भविष्य निर्वाह निधी दावे मानव संसाधन प्रणालीत (HR) कार्यान्वित करण्यात येत असून त्यांचे अधिदानदेखील मानव संसाधन प्रणालीतून करण्यात येत आहे.

मानव संसाधन प्रणालीमधून दि.०१-४-२०२५ ते दि.३१-०३-२०२६ पर्यंत एकूण २,०१७ कर्मचाऱ्यांचे भविष्य निर्वाह निधी दावे निकाली काढण्यात आले असून सदर कर्मचाऱ्यांना मानव संसाधन कार्यप्रणालीत ई. सी. एस. द्वारे अधिदान करण्यात आले आहे. दि. ०१-०४-२०२५ ते ३१-०३-२०२६ या कालावधीत एकूण २,२७१ भविष्य निर्वाह निधी व नवीन परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना (डीसी-१) अंतर्गत दावे मानवीय पध्दतीने (Manually) प्राप्त झाले असून त्यापैकी ९५ कर्मचाऱ्यांचे भविष्य निर्वाह निधी व २६७ नवीन परिभाषित अंशदान निवत्तीवेतन योजना (डीसी-१) दावे निकाली काढण्यात आले आहेत.

प्रले(को) / एफपीपी / एफआय / ४२९ दि. ०९.०९.२०२४ अन्वये दि. ०१.११.२०१९ पासून नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त झालेल्या कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या खात्याने प्रस्तावित केल्यानुसार भविष्य निर्वाह निधींच्या रकमेचे व्याजासह माहे ऑक्टोबर २०२४ पासून अधिदान करण्यात येत आहे. दि. ०१.०४.२०२५ पासून दि. ३१.०३.२०२६ पर्यंत एकूण १,८०२ कर्मचाऱ्यांना भविष्य निर्वाह निधीच्या अंतिम शिल्लक रकमेचे अधिदान करण्यात आले आहे.

(नऊ) नवीन परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना :

केंद्र शासन/राज्य शासन यांच्या धर्तीवर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत दि. ०५-०५-२००८ व तद्‌नंतर नियुक्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना नवीन परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना लागू केली आहे. नवीन परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेमध्ये स्तर-१ व स्तर-२ असे दोन स्तर आहेत. स्तर-१ हा महानगरपालिकेच्या सेवेत दि. ०५ मे २००८ रोजी किंवा त्यानंतर नियुक्त होणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांना अनिवार्य असेल, तर स्तर-२ हा वैकल्पिक स्वरुपाचा असेल, तथापि स्तर-२ बृहन्मुंबई महापालिकेमध्ये कार्यान्वित केलेला नाही.

स्तर-१ अंतर्गत प्रत्येक महानगरपालिका कर्मचाऱ्यास मूळ वेतन अधिक महागाई भत्ता या रक्कमेच्या १०% इतकी रक्कम वेतनातून वसूल केली जाते व १४% इतके मासिक अंशदान महानगरपालिकेकडून कर्मचाऱ्याच्या डी.सी.पी.एस. खाती जमा केले जाते. ही अंशदाने आणि गुंतवणुकीवरील प्राप्तीच्या रकमा आहरीत करता न येण्याजोग्या (Non-withdrawable) असून 'निवृत्तीवेतन स्तर-१' खात्यामध्ये जमा केल्या जातात.

परिपत्रक क्र. प्रले(को)/एफडीसीपीएस/२८ दि. १३-१०-२०२० नुसार परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेतील कर्मचारी १० वर्षे सेवा पूर्ण होण्यापूर्वी सेवेत असताना मृत्यू पावल्यास त्यांच्या वारसास रु. १० लाख इतकी रक्कम सानुग्रह अनुदान म्हणून देण्यात येत होती. तथापि, परिपत्रक क्र. परिपत्रक क्र.

साप्रवि/एफजीआर/१२ दि. ११.१०. २०२३ अन्वये सदर योजना बंद करण्यात आली असून परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेअंतर्गत कर्मचाऱ्याचा सेवा कालावधीत मृत्यू झाल्यास त्याच्या कुटुंबियांना कुटुंब निवत्तीवेतन आणि मृत्यू उपदान व असमर्थ सेवानिवृत्त झालेल्या कर्मचाऱ्याला असमर्थता निवृत्तीवेतन आणि सेवानिवृत्ती उपदान तसेच, महानगरपालिका सेवेतून निवृत्त झालेल्या / होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना सेवानिवृत्ती उपदान अनुज्ञेय करण्यात आले आहे.

'निवृत्तीवेतन स्तर-१' योजनेअंतर्गत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या दि. ३०-०९-२०२५ पर्यंत ५०,४७० इतकी आहे.

३) सॅप कार्यपध्दतीतील महानगरपालिकेचे लेखे व लेख्यांचा ताळेबंद :

'जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निमाण कार्यक्रम' या योजनेअंतर्गत केंद्र/राज्य शासनाने घालून दिलेल्या निर्देशांनुसार तसेच राष्ट्रीय महापालिका लेखांकन हस्तपुस्तिकेतील मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार महानगरपालिकेच्या अर्थसंकल्प 'अ', 'ब' व 'ई' चे रोख तत्वावरील लेखे, उपार्जित तत्वावरील दुहेरी लेखांकन पध्दतीत रुपांतरीत करुन, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे लेखे दि. ०१.०४.२००७ पासून सॅप ई.आर.पी. फिको मॉड्यूल मध्ये तयार केले जात आहेत. सॅप कार्यपध्दतीत लेखे निधी, कार्य निधी केंद्र/खर्च केंद्र व लेखा संकेतांकनिहाय तयार केले जातात. प्रत्येक महिना संपल्यावर त्या त्या महिन्याचे मासिक जमा व खर्चाचे गोषवारे व वित्तिय वर्षाच्या अखेरीस वार्षिक लेखे बंद केले जातात व त्यानंतर सॅप कार्यप्रणालीमधून तयार झालेले मासिक जमा व खर्चाचे गोषवारे व वार्षिक लेखे उत्पन्न व खर्चाचे पत्रक, ताळमेळ पत्रक, जमा व खर्चाचा गोषवारा, तेरीज पत्रक, रोख प्रवाह विवरणपत्र इ. वित्तीय विवरणपत्रे महानगरपालिकेच्या मुख्य लेखा परीक्षकांकडे लेखापरीक्षणार्थ सादर केली जातात. तद्नंतर, वार्षिक लेखे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या http://portal.mcgm.gov.in या अधिकृत संकेतस्थळावर नागरिकांच्या माहितीकरिता प्रसिध्द केली जातात.

अशाप्रकारे प्रमुख लेखापाल (कोषागार) यांच्या अखत्यारितील ताळेबंद उपविभागाने सन २०२४-२५ पर्यंतचे वार्षिक लेखे, नॅशनल म्युनिसिपल अकाऊंटिंग मॅन्युअलमध्ये विहित केलेल्या प्रपत्रांनुसार सॅप कार्यप्रणालीद्वारे तयार करुन, मुख्य लेखा परिक्षकांना लेखा परिक्षणार्थ सादर केलेले आहेत. सन २०२५-२६ चे वार्षिक लेखे व माहे एप्रिल २०२५ ते माहे मार्च २०२६ पर्यंतचे बारा महिन्यांचे मासिक जमा व खर्चाचे गोषवारे तयार करण्याचे काम युध्दपातळीवर सुरु असून महानगरपालिका मुख्य लेखा परिक्षकांना लेखापरीक्षणार्थ सादर करण्यात येतील.

६. माहिती तंत्रज्ञान विभाग :

१) एसएपी (SAP) प्रणाली आधुनिकीकरण :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मुख्य प्रशासकीय व वित्तीय प्रणालीचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी 'राईज विथ एसएपी' (Rise with SAP) प्लॅटफॉर्म साठी आवश्यक असणारे परवाने (Licenses) यशस्वीरित्या खरेदी करण्यात आले आहेत. त्यानुसार, पालिकेच्या सध्याच्या 'एस/४ हाना' (S/4 HANA) प्रणालीचे 'राईज प्लॅटफॉर्म' वर स्थलांतरण (Migration) करण्याचे काम सध्या वेगाने प्रगतीपथावर आहे. या महत्वपूर्ण स्थलांतरणामुळे क्लाऊड-आधारित अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे शक्य होणार असून, यामुळे संपूर्ण प्रणालीची कार्यक्षमता, डेटाची सुरक्षितता, स्केलेबिलिटी (Scalability) तसेच आपत्ती व्यवस्थापन (Disaster Management) क्षमता अधिक सक्षम आणि बळकट होणार आहे.

२) इंटिग्रेटेड लिटिगेशन मॅनेजमेंट प्रणाली (ILMS) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध कायदेशीर बाबी आणि प्रकरणांची प्रक्रिया गतिमान करणे, त्यांचे रिअल-टाइम सनियंत्रण (Monitoring) करणे आणि निर्णय प्रक्रियेत सुलभता आणण्यासाठी 'इंटीग्रेटेड लिटिगेशन मॅनेजमेंट प्रणाली' (ILMS) यशस्वीरित्या कार्यान्वित करण्यात आली आहे. सदर प्रणाली महापालिकेच्या सुमारे १.८४ लाख कायदेशीर प्रकरणांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी एक सर्वसमावेशक व्यासपीठ आहे. यामध्ये न्यायालयीन केसेसचे रिअल-टाइम ट्रॅकिंग, केसमधील कायदेशीर सल्लागारांचे मध्यवर्ती व्यवस्थापन, तसेच विविध अत्याधुनिक माध्यमांद्वारे केसेसचे

नियमित अपडेट्स पुरविणे यासारख्या वैशिष्ट्यांचा समावेश आहे. याशिवाय कामकाजाला अधिक कार्यक्षम बनवण्यासाठी यामध्ये डिजिटल लायब्ररी, मोबाईल-सक्षम प्रणाली आणि प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेसाठी उपयुक्त अहवाल उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत.

३) उपयोग (UPYOG - Urban Platform for Technology and Open Governance) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवांमध्ये अत्याधुनिक डिजिटल परिवर्तन घडवून आणण्याच्या मुख्य उद्दिष्टाने माहिती तंत्रज्ञान विभागाने 'उपयोग' (UPYOG) फ्रेमवर्कचा स्वीकार केला आहे. मुक्त-स्त्रोत (Open Source), विस्तारक्षम (Scalable) आणि परस्पर-सुसंगत (Interoperable) तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करून कार्यक्षम, पारदर्शक आणि नागरिक-केंद्रित ई-शासन (e-Governance) उपाय उपलब्ध करून देणे हे या प्लॅटफॉर्मचे ध्येय आहे. हे सर्व उपक्रम केंद्र सरकारच्या 'डिजिटल इंडिया' आणि 'नॅशनल अर्बन डिजिटल मिशन' (NUDM) या उपक्रमांशी सुसंगत आहेत. या प्रकल्पांतर्गत देवनार पशुवधगृह (देवनार पशुवधगृह व्यवस्थापन प्रणाली), चौकशी विभाग (ई-बाइंडर), नियोजन विभाग(टेंडर बजेट योजना) आणि बाजार विभाग (बाजार भाडे प्रणाली) या विभागांसाठी विशेष संगणकीय प्रणाली यशस्वीरित्या विकसित करण्यात आल्या आहेत.

४) लो कोड/ नो कोड (LCNC) प्लॅटफॉर्म :

महानगरपालिकेधील विविध खात्यांमार्फत तातडीने आणि कमी कालावधीमध्ये संगणकीय प्रणाली विकसीत करण्याकरिता माहिती तंत्रज्ञान विभागाकडे सातत्याने मागणी येत असते. या पार्श्वभूमीवर, जलद गतीने व कमी कालावधीत सॉफ्टवेअर विकसित करून सेवा वितरण अधिक कार्यक्षम करण्याच्या उद्देशाने 'लो-कोड/ नो-कोड' (LCNC) प्लॅटफॉर्म कार्यान्वित करण्यात आला आहे. या प्लॅटफॉर्मचा वापर करून प्रमुख लेखपाल (वित्त) विभागासाठी मुदत ठेवींवरील व्याजदर कोटेशन प्रक्रिया अत्यंत सुलभ आणि पारदर्शक करणारी प्रणाली विकसित करण्यात आली आहे. तसेच, हस्तचलित (मॅन्युअल) हस्तक्षेप पूर्णपणे कमी करून प्रशासकीय प्रक्रिया अधिक पारदर्शक व निष्पक्ष करण्यासाठी बाजार विभाग आणि केंद्रीय खरेदी विभाग (CPD) यांच्या करिता विशेष 'रँडमायझेशन' (Randomization App) ॲप देखील या प्लॅटफॉर्मवर विकसित करण्यात आले आहे.

७. पाणी पुरवठा व मलनि:सारण खात्याचा अर्थ व प्रशासन कक्ष-

प्रमुख लेखापाल (पा.पु.म.नि.)

कर्जे :

जागतिक बँकेकडून कर्जे :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला मुंबई पाणी पुरवठा व मलनि:सारण प्रकल्प, टप्पा-एक, दोन व तीनसाठी जागतिक बँकेकडून महाराष्ट्र शासनामार्फत रु. ८३२.७५ कोटी तसेच मुंबई मलनि:सारण विल्हेवाट प्रकल्प टप्पा-१ साठी रु.४१३.५३ कोटी एवढे कर्ज वितरीत करण्यात आले. वरील कर्जापैकी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने दि. ३१.०३.२०२६ पर्यंत अनुक्रमे रु. ८३१.३७ कोटी आणि रु. ४०७.०२ कोटी एवढया कर्जाची परतफेड केली असून, रु. १.३८ कोटी आणि रु. ६.५१ कोटी एवढे कर्ज शिल्लक आहे.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून कर्जे :

मुंबई तीन -पाणी पुरवठा व मलनि:सारण प्रकल्पांतर्गत असलेल्या उर्वरित कामांकरिता मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून घेण्यात आलेल्या रु. १५४.०७ कोटी एवढया कर्जाची दि. ३१-०३-२०१९ पर्यंत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून पूर्ण परतफेड करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे मुंबई तीन-अ पाणी पुरवठा प्रकल्पासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून रु. २२३.९४ कोटी एवढे कर्ज घेण्यात आले आहे. त्यापैकी दि. ३१-०३-२०२६ पर्यंत रु.१८०.४३ कोटी एवढया कर्जाची परतफेड करण्यात आली असून, रु.४३.५१ कोटी एवढे कर्ज शिल्लक आहे. मेगासिटी प्रकल्पांतर्गत कामासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून घेण्यात आलेल्या रु. १९.७० कोटी एवढ्या कर्जाची दि. ३१.०३.२०२१ पर्यंत महानगरपालिकेकडून पूर्ण परतफेड करण्यात आली आहे.

जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण कार्यक्रमांतर्गत प्रकल्प :

केंद्र शासनाने जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण कार्यक्रमांतर्गत (नॅशनल अर्बन रिन्युअल मिशन) आर्थिक सहाय्य मिळविण्यासाठी मध्य वैतरणा पाणी पुरवठा प्रकल्प, मुंबई मलनि:सारण प्रकल्प (टप्पा-दोन), मलबार हिल गार्डन ते क्रॉस मैदान पर्यंत बोगदा आणि मरोशी ते रुपारेल कॉलेज पर्यंत बोगदा असे चार प्रकल्प मंजूर केले होते. जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाने मंजूर केलेल्या मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध प्रकल्पांसाठी केंद्र शासनाकडून ३५ टक्के व राज्य शासनाकडून १५ टक्के अनुदान मिळाले असून उर्वरित ५० टक्के प्रकल्प खर्च बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने अंतर्गत निधीतून केलेला आहे.

मध्य वैतरणा पाणी पुरवठा प्रकल्पाचा एकूण अंदाजित खर्च रु.१५८३.९७ कोटी इतका होता. त्यास केंद्र शासनाच्या व्यय वित्त समितीने रु.१३२९.५० कोटी इतक्या खर्चाच्या अनुदानास मान्यता दिली. सदर प्रकल्पास केंद्र शासनाच्या आर्थिक व्यवहार समितीने दि.२२.०२.२००७ रोजी मंजुरी दिली. सदर प्रकल्पांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु.४६५.३२ कोटी आणि महाराष्ट्र शासनाकडून रु.१९९.४२ कोटी असे एकूण रु.६६४.७४ कोटी दि.३१.०३.२०२६ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

मुंबई मलनि:सारण प्रकल्प (टप्पा-दोन) चा एकूण अंदाजित खर्च रु.१८९६.०० कोटी इतका असून, पहिल्या घटकाचा (Component – I) प्राधान्य कामे खर्च रु.५०२.४१ कोटी होता, परंतु केंद्र शासनाच्या सेंन्ट्रल सँन्क्शन ॲन्ड मॉनिटरींग कमिटीने रु.३६४.४७ कोटी इतक्या खर्चास अनुदानासाठी मान्यता दिली. सदर प्रकल्पांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु.११४.०३ कोटी आणि राज्य शासनाकडून रु. ४८.८८ कोटी असे एकूण रु. १६२.९१ कोटी दि. ३१.०३.२०२६ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

मलबार हिल गार्डन ते क्रॉस मैदान असा बोगदा खणण्याच्या एकूण अंदाजित खर्च रु. १०२.१३ कोटी खर्चाचा प्रकल्प केंद्र शासनास सादर केला होता. ह्या प्रकल्पासाठी सेंन्ट्रल सँन्क्शन ॲन्ड मॉनिटरींग कमिटीने रु. ९३.९९ कोटी इतक्या खर्चाच्या अनुदानास ऑगस्ट २००७ मध्ये मान्यता दिली. सदर प्रकल्पांतर्गत बृहन्मुबंई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु.२९.६१ कोटी आणि महाराष्ट्र शासनाकडून रु.१२.६८ कोटी असे एकूण रु.४२.२९ कोटी दि.३१.०३.२०२६ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

मरोशी ते रुपारेल कॉलेज असा बोगदा खणण्याचा एकूण अंदाजित खर्च रु. ३१५.५१ कोटी खर्चाचा दुसरा प्रकल्पही केंद्र शासनास सादर केला होता. ह्या प्रकल्पासाठी सेंन्ट्रल सँन्क्शन ॲन्ड मॉनिटरींग कमिटीने रू २९४.८७ कोटी इतक्या खर्चाच्या अनुदानास सप्टेंबर २००७ मध्ये मान्यता दिली. सदर प्रकल्पांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु. ९२.८८ कोटी आणि महाराष्ट्र शासनाकडून रु. ३९.८१ कोटी असे एकूण रु. १३२.६९ कोटी दि. ३१.०३.२०२६ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजने अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रुपये ७०१.८४ कोटी व महाराष्ट्र शासनाकडून रु. ३००.७९ कोटी असे एकूण रुपये १००२.६३ कोटी एवढे अनुदान दि. ३१.०३.२०२६ पर्यंत प्राप्त झाले आहे.

८. करनिर्धारण व संकलन खाते :

प्रस्तावना:

करनिर्धारण व संकलन खाते हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या महसूल संकलनाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या परिक्षेत्रातील इमारती आणि जमिनी ह्यांचे करनिर्धारण, त्यांचेवर करावयाच्या मालमत्ता कराचे परिगणन आणि वार्षिक देयके तयार करून मालमत्ता कराचे संकलन करण्याचे काम हया खात्याकडून करण्यात येते. करनिर्धारण व संकलन खात्यात सद्यस्थितीत सुमारे १,०६३ कर्मचारी असून सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षात रु. ७३०७.६१ कोटी इतका मालमत्ता कर संकलीत करण्यात आला.

करनिर्धारण व संकलन खात्याचे संगणकीकरण :

भांडवली मूल्याधारित करप्रणाली अंतर्गत मालमत्तांचे करनिर्धारण करणे, मालमत्ता कर देयके निर्गमित करणे व मालमत्ता कराचे संकलन इ. सर्व कामकाज संगणकीय प्रणालीद्वारे करण्यात येते. सदर संगणकीय करप्रणाली ही पारदर्शक असून वापरकर्त्यांस, सोपी व सुटसुटीत झाली आहे (user friendly).

१) भांडवली मूल्याधारित करप्रणालीची अंमलबजावणी:

दि. १ एप्रिल २०१० च्या प्रभाव्य दिनांकापासून भांडवली मूल्याधारित करप्रणालीनुसार मालमत्तांचे करनिर्धाण करून त्यानुसार देयके निर्गमित करण्यात येतात. अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १५४ (१ अ) अन्वये सुनिश्चित केलेले भांडवली मूल्य कलम १५४(१ क) अन्वये दर पाच वर्षांनी सुधारित करण्याची तरतूद आहे. परंतु कोविड - १९ संसर्गाच्या कालावधीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियमामध्ये नव्याने अंतर्भूत केलेल्या पोट कलम १५४(१ ड) अन्वये सन २०२०-२१ मध्ये नियत असलेली भांडवली मूल्यातील सुधारणा सन २०२५-२६ पर्यंत पुढे ढकलण्यात आली. सदर सुधारणा करताना सन २०२५-२६ करिता लागू असलेल्या मुद्रांक शुल्क सिध्दगणकावर (स्टँप ड्यूटी रेडी रेकनर) आधारीत भांडवली मुल्यानुसार मालमत्ता कर देयके बजाविण्यात आली आहेत. त्यामुळे मालमत्ता करामध्ये सरासरी १५.८९ टक्के इतकी वाढ झाली आहे.

२) मालमत्तेच्या भांडवली मूल्य व अधिदानायोग्य मालमत्ता करासह मालमत्तेचा सविस्तर तपशील संकेतस्थळावर उपलब्ध :

मालमत्तेच्या भांडवलीमूल्याधारित करप्रणालीमुळे नागरीकांना त्यांच्या मालमत्ता कराचे परिगणन करणे व मालमत्ता कराचे ऑनलाईन अधिदान करणे देखील शक्य झाले आहे.

त्याचप्रमाणे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या संकेतस्थळावर खालील सुविधा उपलब्ध आहेत :-

१. मालमत्ता कर (नवीन) tab येथे नागरीकांना त्यांच्या मालमत्ता कराचे परिगणन करणे. मालमत्ता कराचे ऑनलाईन अधिदान करणे.

२. मालमत्ता कर प्रणालीबाबत तक्रार दाखल करणे.

३) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने Integrated Property Validation Solution (IPVS) नामक हाती घेतलेल्या ३६० अंश प्रकल्पांतर्गत कंत्राटदार कंपनीकडून प्राथमिक सर्वेक्षण करुन संकलित केलेली माहिती आणि मालमत्ता कर विभागाकडे नोंद असलेल्या सदर मालमत्तेच्या माहितीच्या पडताळणीअंती जे फरक स्विकारण्यात आले, त्यांच्याबाबतीत कंत्राटदार कंपनीकडून ज्या मालमत्तांच्या सर्वेक्षणाची माहिती प्राप्त झालेली आहे, त्या माहितीच्या आधारे करनिर्धारण व संकलन खात्याच्या अभिलेखातील करनिर्धारणामध्ये आवश्यक तेथे दुरुस्ती करण्यात येऊन संबंधीत मालमत्तांचे पुनः करनिर्धारण करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. सद्यस्थितीत सदर प्रकल्पांचे कंत्राट रद्द केले असल्याने सदर प्रणाली फक्त अवलोकनासाठी उपलब्ध आहे. या प्रणालीद्वारे उपलब्ध डाटा माहिती तंत्रज्ञान विभाग MyBMC BUID या प्रकल्पासाठी हस्तांतरित करण्यात आलेला आहे.

४) अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १४४अ अन्वये सामाजिक दृष्टया किंवा परिस्थितीकीय लाभासाठी (Socially or ecologically benefical schemes) अंमलात येणाऱ्या योजनांच्या संदर्भातील जमिनी आणि इमारतींवर आकारावयाच्या मालमत्ता करात सवलत अनुज्ञेय आहे. मालमत्ता कराचा घटक असलेल्या सर्वसाधारण करात, अ) इमारतीच्या आवारात निर्माण होणाऱ्या संपूर्ण कचऱ्याचे वर्गीकरण करुन, इमारतीच्या आवारात कंपोस्टीकरण करणाऱ्या ब) संपूर्ण कचऱ्याचे वर्गीकरण करुन, पुनर्वापरकर्त्या संस्थांस सोपवून त्याची विल्हेवाट लावणाऱ्या आणि क) इमारतीच्या आवारातील टाकाऊ पाण्याचा पुनर्वापर करुन, ते पाणी स्वच्छतागृहाच्या निःसारणासाठी (Toilet Flushing) वापरणाऱ्या तसेच इमारतीमध्ये जलसंधारण योजना राबविणाऱ्या, निवासी मालमत्तांना प्रत्येकी ५% इतकी सवलत देण्यात येते. तथापि, कलम १४४ अ अन्वये देय असलेल्या सदर सवलतीची सर्वोच्च मर्यादा १५% पर्यंत सिमित राहील.

५) मालमत्ता कराची वसुली प्रभावीपणे करण्याच्या दृष्टीने मालमत्ता कर देयकांवर अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम २०२ ते २०६ च्या तरतुदींचा अवलंब करण्यात येतो. त्यामध्ये चल

मालमत्तांची अटकावणी, अचल मालमत्तांची जप्ती अटकावणी व लिलाव इ. कार्यवाही करण्यात येते. तसेच थकीत मालमत्ता कराच्या देय दिनांकाच्या ९० दिवसानंतर प्रति माह २% दराने दंड आकारणी करण्यात येत असून अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मधील कलम २०६ च्या तरतुदीनुसार थकीत मालमत्ता कराच्या वसुलीसाठी स्थावर मालमत्तांची विक्री करण्याबाबतच्या मानक कार्यपध्दतीस (S.O.P.) प्रशासकीय मंजूरी प्राप्त झाली आहे व जाहीर लिलावासाठी कंत्राटदाराची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

६) सन २०२२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र.२५ पारित करण्यात आला असून सदर अधिनियमानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील ४६.४५ चौ.मी. (५०० चौ. फूट) व त्यापेक्षा कमी चटई क्षेत्र असणाऱ्या निवासी इमारती व निवासी गाळ्यांना दि. १ जानेवारी २०२२ च्या प्रभाव्य दिनांकापासून संपूर्ण मालमत्ता करातून सवलत लागू करण्यात आली आहे.

७) संरक्षणदलातील शौर्य पदकधारक आणि 'माननीय बाळासाहेब ठाकरे माजी सैनिक सन्मान योजने' अंतर्गत माजी सैनिक व सैनिक विधवा / पत्नी यांच्या निवासी मालमत्तेस तसेच, संरक्षण दलातील अविवाहीत शहीद झालेल्या सैनिकांच्या नामनिर्देशित मालमत्तेस करातून सूट देण्यात येते.

९. जनसंपर्क विभाग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची प्रतिमा जनमानसांत उंचावण्याच्या दृष्टीने जनसंपर्क खात्यामार्फत अविरतपणे प्रयत्न करण्यात येतात. महानगरपालिकेच्या वतीने सन २०२५-२६ या वर्षात आयोजित करण्यात आलेले विविध समारंभ, कार्यक्रम, राबविण्यात आलेले विविध प्रकल्प, उपक्रम, घटना, आणि घडामोडी, तसेच महानगरपालिकेच्या वतीने पुरविण्यात येणाऱ्या विविध मूलभूत आणि पायाभूत नागरी सेवा-सुविधा आदींची विविध भाषिक वर्तमानपत्रे, वृत्तचित्रवाहिन्या आणि समाजमाध्यम याद्वारे प्रसिद्धी करण्यात आली.

प्रसिद्धीविषयक कार्यवाही अंतर्गत वार्तापत्रे, छायाचित्रे, दृकश्राव्य चित्रफित, माननीय वरिष्ठ अधिकारी यांच्या मुलाखती, वृत्तपत्रीय जाहिराती, नभोवाणी संदेश, भित्तीपत्रके, जाहिरात फलक व प्रचाराची इतर माध्यमे यांचा उपयोग करुन प्रसिध्दी देण्याची कार्यवाही जनसंपर्क खात्याद्वारे करण्यात आली. बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रामध्ये पावसाळ्यातील विविध घटनांची वस्तुस्थितीदर्शक माहिती वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार प्रसारित करण्यात आली. त्याचबरोबर आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाकडून प्राप्त होणारी पावसाची व भरती-आहोटीची माहिती प्रसारमाध्यमे व जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचे कामकाज सुयोग्यप्रकारे पार पाडले.

जनसंपर्क खात्याने सन २०२५-२६ या वर्षात एकूण ७७४ वार्तापत्रे प्रसारित केली. तसेच महानगरपालिकेच्या सेवा-सुविधांविषयी वृत्तपत्रांमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या टीका-टीप्पणीवर ३९१ पेक्षा अधिक खुलासे प्रसिद्धीस देण्यात आले. यामुळे जनतेला वस्तुस्थिती अवगत होऊन महानगरपालिकेच्या कामांविषयी उद्‌भवलेले गैरसमज तसेच पूर्वग्रह दूर करण्यास मदत झाली. महानगरपालिकेचे विविध उपक्रम, सोयी-सुविधा आणि निविदा यांबाबतची माहिती प्रसारीत करण्यासाठी वृत्तपत्रांमध्ये जाहिरात निर्मिती करून ती वृत्तपत्रांना प्रकाशनार्थ वितरीत करण्यात येते. संदर्भित वर्षात जनसंपर्क खात्याद्वारे एकूण ३,४३६ जाहिराती प्रकाशनार्थ वितरीत करण्यात आल्या. यामध्ये जनजागृतीपर जाहिरातींचा समावेश आहे.

प्रकाशनांच्या बाबतीतही जनसंपर्क खात्याने उल्लेखनीय कामगिरी केली. सन २०२६ ची नागरी दैनंदिनी तसेच दिनदर्शिकेचे प्रकाशन करण्यात आले, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या जनसंपर्क विभागाच्यावतीने 'गणेशोत्सव माहिती पुस्तिका' तसेच गत काही वर्षापासून भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त वेगवेगळया विषयांवर माहिती पुस्तिका तयार केली जाते. दिनांक ६ डिसेंबर २०२५ रोजीच्या भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त 'दीपस्तंभ' ही विशेष माहिती पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आली. दीपस्तंभ या माहिती पुस्तिकेतून अनुसुचित जाती-जमाती या प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती, सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी उपयोगी असलेल्या सरकारी योजना, नोकरीविषयक माहिती, स्पर्धा परीक्षा आदी विषयांची आणि रोजगारविषयक संकेतस्थळांबाबत माहिती देण्यात आली आहे.

मराठी भाषा पंधरवडा निमित्त 'भाषा शुद्धी', 'मराठी कविता व प्रशासनिक मराठी' या विषयी माहिती दर्शविणारी भित्तीपत्रके प्रकाशित करुन त्याचे वितरण बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची प्रशासकीय विभाग कार्यालये व विविध खात्यांमध्ये

करण्यात आली. मराठी भाषा गौरव दिनी (दि. २७ फेब्रुवारी २०२६) रोजी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे माजी अध्यक्ष तथा ज्येष्ठ साहित्यिक श्री. वसंत आबाजी डहाके यांचे मराठी भाषा विषयावर महानगरपालिका सभागृहात व्याख्यानाचे अयोजन करण्यात आले होते.

महाराष्ट्र शासनाच्या सांस्कृतिक कार्य विभागाच्या वतीने महाराष्ट्र शासनाचा 'सेवा पंधरवडा २०२५' व माननीय प्रधानमंत्री श्री. नरेंद्र मोदी यांच्या 'विकास भी विरासत भी' संकल्पनेनुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या जनसंपर्क खात्याने सन २०२५ मध्ये 'अलौकिक मुंबईचे ७५ वास्तुवैभव' या कॉफी टेबल बुकची निर्मिती केली. यामध्ये, जागतीक वारसा स्थळे, शासकीय वास्तू, वैद्यकीय वारसा स्थळे, शैक्षणिक व सांस्कृतिक वारसा स्थळे, किल्ले व दुर्ग वारसा स्थळे, हरित वारसा स्थळे, स्मारके, कारंजे व चौक, धार्मिक वारसा स्थळे आदींबाबतची माहिती आणि छायाचित्रे समाविष्ट आहेत.

संदर्भित वर्षात 'श्री गणेश गौरव पुरस्कार स्पर्धा-२०२५' चे आयोजन देखील करण्यात आले. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीदिनी आणि महापरिनिर्वाणदिनी दादर येथील चैत्यभूमी येथे छायाचित्र प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले. तसेच, अभिवादनाचे समाजमाध्यमांसह दूरदर्शनच्या राष्ट्रीय वाहिनीवरुन थेट प्रक्षेपण करण्यात आले. या ठिकाणी भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर आधारित कॉफी टेबल बुकची देखील विक्री करण्यात आली.

'बृहन्मुंबई महानगरपालिका निवडणूक - २०२६' च्या अनुषंगाने मतदान जनजागृती तसेच विविध प्रसिद्धीविषयक उपक्रम राबविण्यात आले. या अंतर्गत पथनाट्य, फ्लॅश मॉब, रेडिओ जिंगल्स, पोस्टर्स, होर्डिंग्ज आदी प्रभावी माध्यमांद्वारे (सोशल मीडिया) जनजागृतीपर संदेश, माहितीपूर्ण पोस्टर्स, आकर्षक चित्रफिती (व्हिडीओ) आणि सृजनशील ग्राफिक्सच्या माध्यमातून व्यापक प्रसार करण्यात आला. विविध शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था व स्थानिक नागरिकांच्या सहभागातून जनसंपर्क मोहिम राबवून 'जास्तीत जास्त मतदान' हा संदेश प्रभावीपणे पोहोचविण्यात आला.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या माननीय नगरसेवकांची ओळखपत्रे, वाहनांचे स्टिकर्स आदींची निर्मिती करण्यात आली. तसेच महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांतील कर्मचाऱ्यांकडून ध्वजनिधीचे संकलन केले जाते. या वर्षी तब्बल ३४ लाख रुपयांचा ध्वजनिधी संकलित करुन माजी सैनिकांच्या कल्याणार्थ दान करण्यात आला.

१०.विधी खाते :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे विधी खाते, अद्ययावत् सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ तसेच महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगररचना अधिनियम १९६६, मुंबई दुकाने आणि आस्थापना अधिनियम १९४८, अन्नभेसळ प्रतिबंधक अधिनियम १९५४, महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) वृक्ष संवर्धन अधिनियम, १९७५ इत्यादी अधिनियम, विकास नियंत्रण विनियम व इतर उपविधी वगैरेंच्या अंमलबजावणी संबंधातील महानगरपालिकेच्यावतीने व महानगरपालिकेविरुध्द चालविण्यात येणाऱ्या न्यायालयीन खटल्यांशी संबंधित आहे.

न्यायालयीन खटले दिवाणी व फौजदारी अशा दोन्ही प्रकारचे असतात. ते वेगवेगळ्या न्यायालयांमध्ये चालविले जातात. त्यात सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, मुंबई मधील विनंती अर्जांसंबंधातील (रिट पिटीशन) प्रकरणांचा तसेच, इतर न्यायाधिकरणे, लघुवाद न्यायालय, मानवी हक्क आयोग, मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण न्यायालय व इतर, कामगार व औद्योगिक न्यायालये, सहकारी न्यायालये, ग्राहक तक्रार निवारण मंच, निवडणूक याचिका, जनहित याचिका, राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण पुणे, मुंबई बाहेरील फौजदारी व दिवाणी न्यायालये वगैरेंचा समावेश होतो.

महानगरपालिकेच्या मालमत्तांसंबंधी व अन्य विविध प्रकरणांसंबंधी करारनामे, भाडेपट्टा, मक्ता, खरेदीखत, महानगरपालिकेच्या मालमत्तेसंबंधातील समझोत्यांची निवेदनपत्रके बनविणे, विकास नियंत्रण नियमावली व महाराष्ट्र प्रादेशिक नगररचना अधिनियम हया अन्वये महानगरपालिकेकडून ताब्यात घ्यावयाच्या मालमत्तांच्या मालकांचा शोध घेऊन मालमत्तांवरील मालकी हक्क निश्चित करणे, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने हाती घेतलेल्या अनेक प्रकल्पांबाबत करारनामे बनविणे, इत्यादी कामे सुध्दा सदर खाते पाहते .

नागरी प्रशासनास ज्या-ज्या वेळी आवश्यकता भासते त्या-त्या वेळी खात्यातर्फे कायदेविषयक सल्ला /मत दिले जाते.

११. मध्यवर्ती खरेदी खाते :

मध्यवर्ती खरेदी खाते हे ई-निविदा प्रक्रिया राबवून महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांना तसेच रुग्णालयांना लागणाऱ्या खालील बाबींकरीता पुरवठादारांची नियुक्ती करून दर परिपत्रके प्रसारीत करते :-

१) विविध खात्यांना लागणाऱ्या सर्वसाधारण बाबी जसे फर्निचर, शालेय उपयोगी वस्तू, गणवेश, किटकनाशके आणि इतर उपस्करे इत्यादी.

२) वैद्यकीय उपकरणे व अनुसूचीवरील औषधे.

३) मनुष्यबळ यांचा पुरवठा करण्याकरीता बहिस्त्रोतांतर्गत ई-निविदा मागवून पुरवठादारांची नेमणूक करणे.

१२. प्रमुख अधिकारी (चौकशी) विभाग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेअंतर्गत प्रमुख अधिकारी (चौकशी) ह्यांचे खाते हे, सक्षम अधिकाऱ्यांच्या आदेशान्वये, लाचलुचपत, भ्रष्टाचार, महानगरपालिका निधीतील गळती, अनावश्यक खर्च, महानगरपालिका निधीचा व मालमत्तेचा अपहार आणि अशाच अन्य प्रकारची महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांची गैरवर्तणूक व गैरकृत्ये आणि कामातील निष्काळजीपणा, इ. संबंधीच्या प्रकरणी प्राथमिक चौकशी करते आणि या खात्याने सक्षम अधिकाऱ्यांना सादर केलेल्या प्राथमिक चौकशी अहवालाच्या निष्कर्षांच्या आधारे प्रशासनातर्फे पुढील योग्य त्या कारवाईबाबत म्हणजेच संबंधित कर्मचारी/अधिकारी यांच्याविरुध्द खात्यांतर्गत सर्वंकष चौकशी/संक्षिप्त चौकशी करणे किंवा अभिलेखित ताकीद देणे याबाबत निर्णय घेण्यात येतो.

कर्मचाऱ्यांची अनधिकृत अनुपस्थिती व किरकोळ स्वरुपाचे गैरवर्तन/निष्काळजीपणा याबाबत सर्वसाधारणतः संबंधित खात्यांमार्फत अन्वेषण/चौकशी केली जाते. मात्र, गंभीर स्वरुपाचे गैरव्यवहार वा गुन्हे तसेच, नैतिक अधःपतन अंतर्गत प्रकरणे व ज्या प्रकरणी एकापेक्षा अधिक खात्यांतील कर्मचारी गुंतलेले आहेत अशी प्रकरणे त्याचप्रमाणे महानगरपालिका आयुक्त/अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त / सह आयुक्त / उप आयुक्त / खाते प्रमुख ह्यांनी विशेषतः सोपविलेली प्रकरणे प्रमुख अधिकारी (चौकशी) यांच्याकडे प्राथमिक चौकशी/खात्यांतर्गत चौकशी ह्याकरिता सुपूर्द केली जातात. कामकाजात अनियमितता केलेल्या महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांविरुध्द दोषारोपपत्र बजावून, चौकशीअंती दोषसिध्दी झाल्यास सक्षम प्राधिकाऱ्यांच्या आदेशानुसार योग्य ती शिक्षा देण्यात येते. अपराधी कर्मचाऱ्यांच्या बाबतीत खात्यांतर्गत चौकशी करताना, संबंधित कायदे, विविध कार्यपद्धती, विहित नियम आणि विनियम तसेच, नैसर्गिक न्यायतत्त्व ह्यांचे सदर खाते काटेकोरपणे पालन करते.

लाचलुचपत प्रतिबंधक विभागाकडून प्राप्त होणारी लाचेच्या संबंधित प्रकरणे केवळ या खात्यामार्फत हाताळली जातात. लाचलुचपत प्रतिबंधक खाते तसेच, राज्य शासन यांच्याशी आवश्यक तो पत्रव्यवहार या खात्यातर्फे करण्यात येतो. निलंबन करणे, संबंधित कर्मचाऱ्यांविरुद्ध माननीय विशेष न्यायालयात दोषारोपपत्र दाखल करण्यासाठी मंजुरी आदेश तयार करून सादर करणे, मंजुरी प्राधिकाऱ्यांना म्हणजेच महानगरपालिका आयुक्तांना, माननीय विशेष न्यायालयाच्या सुनावणी दरम्यान सहाय्य करणे, दोषी ठरलेल्या कर्मचाऱ्यांना महानगरपालिका सेवेतून काढून टाकणे / बडतर्फ करणे, निर्दोष मुक्तता झालेल्या कर्मचाऱ्यांना सेवेत पुनर्स्थापित करणे, इ. बाबत सक्षम प्राधिकाऱ्यांचे आदेश प्राप्त करणे, उप-आयुक्त/सह आयुक्त/ अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त/महानगरपालिका आयुक्त यांच्या आदेशानुसार राज्य शासनाच्या धर्तीवर ह्याबाबतीत धोरण तयार करणे इ. कामे या खात्यातर्फे केली जातात. फौजदारी गुन्ह्याकरिता तसेच गंभीर गैरवर्तणुकीकरिता निलंबित करण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांचा अद्ययावत् तपशील संबंधीत खात्याकडून प्राप्त झाल्यानंतर एकत्रितरित्या या खात्यामार्फत ठेवण्यात येतो व निलंबनाचे पुनर्विलोकन करण्याकरिता गठित झालेल्या समितीसमोर तो ठेवण्यात येतो.

'भ्रष्टाचार प्रतिबंध अधिनियम, १९८८' च्या कलम १७(अ) अन्वये तक्रारीच्या अन्वेषणांच्या मान्यतेसाठी लाचलुचपत प्रतिबंधक विभागाकडून प्राप्त होणारा पत्रव्यवहार / तक्रारी प्रचलित कार्यपध्दतीनुसार संबंधित खाते प्रमुखांना त्याअनुषंगाने सक्षम प्राधिकाऱ्याच्या मान्यतेने निर्णय घेऊन लाचलुचपत प्रतिबंधक विभागास कळविण्यासाठी पाठविण्यात येतात. परंतु याबाबतचा पाठपुरावा चौकशी कार्यालयामार्फत करण्यात येतो.

त्याचप्रमाणे बाह्य चौकशी अधिकारी जसे खाते प्रमुख, उप-आयुक्त, सह आयुक्त, अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त यांच्याकडे सुपूर्द करण्यात आलेल्या प्राथमिक/खात्यांतर्गत सर्वंकष चौकशीत व अपील सुनावणीमध्ये या खात्यातील अन्वेषण अधिकारी (चौकशी), सहाय्यक प्रमुख अधिकारी (चौकशी) व उप प्रमुख अधिकारी (चौकशी) वेळोवेळी कार्यप्रणालीविषयक सहाय्य करतात. त्याचप्रमाणे, महानगरपालिका आयुक्त ह्यांच्या आदेशान्वये वेळोवेळी महानगरपालिकेतील सर्व खात्यांची दफ्तर तपासणी या कार्यालयामार्फत करण्यात येते व निदर्शनास आलेल्या त्रुटी/अनियमितता सक्षम अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणून देण्यात येतात. तसेच, ठोठावण्यात आलेली शिक्षा/निलंबन इ. विरुद्धच्या न्यायालयीन प्रकरणांमध्ये ह्या खात्यामार्फत विविध सक्षम न्यायालयांमध्ये उपस्थित राहून ती प्रकरणे या खात्यामार्फत हाताळली जातात.

कर्मचाऱ्यांची पदोन्नती, स्वेच्छा निवृत्ती, नियत वयोमानानुसार निवृत्ती, पारपत्र, इ. बाबत ना-हरकत प्रमाणपत्रासाठी सॅप प्रणाली अंतर्गत व्यवस्था विकसित करण्यात आली आहे. याबाबतच्या कार्यध्दतीचे निर्देश सर्व खाते प्रमुख/ विभाग प्रमुख /रुग्णालय प्रमुख इ. यांना परिपत्रक क्र. प्रअचौ/मुख्यालय/ २५१४ दि. १.१०.२०२० अन्वये प्रसारित केले आहेत.

प्राथमिक चौकशीचे कामकाज संबंधित विभाग / खाते स्तरावर हाताळण्याबाबत परिपत्रक क्र. प्रअचौ/मुख्या/ २५-२६/११३९ दि. २४.०५.२०२५ अन्वये निर्देशित करण्यात आले आहे. या अनुषंगाने संबंधित विभाग / खाते यांस चौकशीच्या कामकाजाबाबत अडचणी उद्‌भवल्यास, या खात्यातील कर्मचारी / अधिकारी वर्गामार्फत त्यांना मार्गदर्शन करण्यात येते. याव्यतिरिक्त, उप खातेप्रमुख/खातेप्रमुख व त्यापेक्षा वरील दर्जाच्या अधिका-यांना या खात्यातील कर्मचारी / अधिकारी यांचेमार्फत चौकशी प्रकरणी सहाय्य करण्याच काम करण्यात येत आहे.

याबरोबरच या खात्यामार्फत पुढील नमूद महत्त्वाची चौकशी प्रकरणे हाताळण्यात आली :-

१) कमला मिल कंपाऊंड दुर्घटना.
२) नाले सफाईमधील अनियमितता.
३) रस्ते दुरुस्तीमधील अनियमितता.
४) ई-निविदे मधील अनियमितता.
५) जोगेश्वरी भूखंड प्रकरणी करण्यात येत असलेली चौकशी.
६) हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे रुग्णालयात जंतु संसर्गामुळे रुग्णांचे डोळे दगावल्याची दुर्घटना.
७) बनावट कागदपत्रांच्या आधारे घन कचरा व्यवस्थापन खात्यात करण्यात आलेली बोगस कामगार भरती.
८) हिमालय पूल दूर्घटना.
९) आग दुर्घटना: ड्रीमस् मॉल, अविघ्न पार्क.
१०) श्री. राजश मारू दुर्घटना - नायर रुग्णालय.
११) कोव्हीड कालावधीमध्ये दोन शिपाई कर्मचा-यांनी आपल्या पत्नींच्या नावे बोगस कंपन्या स्थापून काम / कंत्राटे मिळविल्याबाबत.
१२) मढ मार्वे मधील स्टुडीओंचे नूतनीकरण आणि करनिर्धारण मधील अनियमितता.
१३) रा.ए.स्मा. रुग्णालय व लो.टी.म.स. रुग्णालयांमधील कथित गैरव्यवहार आणि आर्थिक अनियमितता इत्यादी.

१३. बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दल (बी.एम.एस.एफ.) :

सन १९६६ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाची स्थापना झाली. सुरक्षा दल स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे मुंबई महानगरपालिकेच्या शहर, उपनगरे, ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील (नगरबाह्य विभाग) जल विभागाच्या मालमत्तेचे तसेच, मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध विभागातील स्थावर व जंगम मालमत्तेचे संरक्षण करणे हा आहे.

कालांतराने, सन १९९२-९३ मध्ये मुंबई शहरात झालेले बॉम्बस्फोट व जातीय दंगली या घटना लक्षात घेऊन महानगरपालिकेच्या सर्व आस्थापनाच्या ठिकाणी सुरक्षा व्यवस्था बळकट करण्यात आली. तसेच वाढत्या अतिरेकी कारवायांच्या पार्श्वभूमीवर मुंबई व उपनगरांतील नागरिकांना अखंड नागरी सेवा पुरविण्यासाठी महानगरपालिकेच्या महत्त्वाच्या आस्थापनेमध्ये अत्याधुनिक उपकरणे जसे की सीसीटीव्ही/डीव्हीआर यंत्रणा, डोअरफ्रेम व हॅन्ड मेटल

डिटेक्टर्स, एक्स-रे बॅगेज स्क्रिनिंग मशिन्स इ. उपकरणे बसविण्यात आली आहेत. सदर उपकरणांच्या सहाय्याने कार्यालयामध्ये प्रवेश करणारे कर्मचारी व अभ्यागत यांच्या हालचालींवर, सुरक्षा व्यवस्थेच्या दृष्टीने, थेट नजर ठेवणे शक्य होत आहे. तसेच, महानगरपालिका रुग्णालयांमधील प्रसुतीगृहात व प्रसुतीपश्चात कक्षातील माता व नवजात अर्भकांच्या सुरक्षेसाठी खाजगी सुरक्षा मदतनीस नियुक्त करण्यात आले आहेत.

तसेच, रुग्णालय प्रशासनाकडून विविध ठिकाणी सुरक्षा रक्षकांची मागणी लक्षात घेता प्रशासनाच्या मंजुरीने महाराष्ट्र राज्य सिक्युरिटी कॉर्पोरेशन यांच्याकडून राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय, लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय व बा.य.ल. नायर रुग्णालय व देवनार क्षेपणभुमी येथे अतिरिक्त सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली आहे. देवनार क्षेपणभुमी येथे महाराष्ट्र राज्य सिक्युरिटी कॉर्पोरेशन यांच्याकडून संपूर्ण सुरक्षा व्यवस्था नियुक्त करण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे सुरक्षा रक्षक मंडळ, बृहन्मुंबई व ठाणे जिल्हा यांच्याकडून सुध्दा सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची नेमणूक महानगरपालिकेच्या कामाच्या विविध महत्त्वाच्या ठिकाणी करण्यात आली आहे.

सुरक्षा दलातील ४०० पेक्षा अधिक सुरक्षा रक्षकांना आपात्कालिन विभागामार्फत आपात्कालिन व्यवस्थापनाचे १५ दिवसांचे प्रशिक्षण देण्यात आले असून त्याचा उपयोग आपात्कालिन परिस्थितीमध्ये होत आहे. त्या अनुषंगाने येणाऱ्या काळातसुध्दा १५० सुरक्षा रक्षकांना आपात्कालिन व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाचे स्वत:चे असे अत्याधुनिक सुविधा असलेले प्रशिक्षण केंद्र भांडुप संकुल येथे उभारण्यात आले आहे. सदर ठिकाणी शारिरीक तसेच, सुरक्षा व कायदा विषयक वेगवेगळया बाबींशी संबंधित असलेले इनडोअर प्रशिक्षण देण्यात येते. सदरचे प्रशिक्षण केंद्र हे अर्धसैनिकी दल तसेच महाराष्ट्र राज्य पोलिस दलाकरिता त्यांच्या प्रशिक्षण हेतूकरिता त्यांच्या मागणी आणि उपलब्धतेनुसार त्यांना प्रशिक्षणाकरिता उपलब्ध करून देण्यात येते. सुरक्षा कर्मचाऱ्यांना शस्त्र व दारुगोळा विषयक प्रशिक्षण देण्यासाठी महाराष्ट्र रायफल असोसिएशन, वरळी आणि भारतीय सेनेचे पोखरण ठाणे, येथील गोळीबार केंद्रात देण्यात येते.

गस्त पथक :

मोडक सागर, मध्य वैतरणा, तानसा, विहार व तुळशी तलावातून मुंबई शहराला पाणी पुरवठा केला जातो. पहिले तीन तलाव ठाणे जिल्ह्यातील पालघर येथील दुर्गम अशा जंगल परिसरात वसलेले असून सदर तलावाचे पाणी, पाणी पुरवठा जलवाहिन्यांमार्फत करण्यात येतो व भिवंडी जवळील पिसे पांजरापूर येथे मोठे जलशुद्धीकरण प्रक्रिया केंद्र असून तेथे प्रक्रिया करून मुंबई शहराला पाणी पुरवठा करण्यात येतो. अशा सर्व ठिकाणी स्थानिक पोलिसांच्या मदतीने, बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दल गस्त पथकाद्वारे दिवस रात्र गस्त घेऊन सुरक्षा व्यवस्था पहात आहे. सुरक्षा दलाकडे दुसरे एक गस्त पथक आहे जे भांडुप संकुल येथील जलशुद्धीकरण केंद्राचे दिवसरात्र गस्त घेऊन संरक्षण करते. तसेच, महानगरपालिकेच्या चार प्रमुख रुग्णालये राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय, लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय, बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय व डॉ. रु. न. कूपर रुग्णालय येथे सुध्दा विशेष गस्त पथकाद्वारे दिवस-रात्र गस्त घातली जाते.

महानगरपालिकेचे सशस्त्र दल :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाचा स्वत:चा सशस्त्र विभाग असून संरक्षणाच्या दृष्टीने कॅश व्हॅन, कॅश काऊंटर्स, निवडणूक कर्तव्य आणीबाणीच्यावेळी आणि बंद, संप, आंदोलने तसेच आवश्यकता असेल त्या ठिकाणी सशत्र सुरक्षा रक्षकांची नेमणूक करण्यात येत आहे. तसेच मान. महापौर व मान. महानगरपालिका आयुक्त यांच्या दालनासाठी सशत्र सुरक्षा रक्षकाची नेमणूक करण्यात येते.

महानगरपालिकेच्या इतर खात्यांच्या कामामध्ये महत्त्वाचे योगदान :

घनकचरा व्यवस्थापन, अतिक्रमण निर्मूलन, अनुज्ञापन विभाग तसेच, बकरी ईद, स्वच्छता मोहिम, अनधिकृत फेरीवाल्यांचे निष्कासन करण्याकरिता सुरक्षा अधिकारी व सुरक्षा कर्मचारी बंदोबस्ताची भुमिका बजावतात. त्यामुळे महानगरपालिकेस मिळणा-या महसुलामध्ये वाढ होत आहे. या कामाची दखल घेऊन प्रशासनाने सुरक्षा दलाची प्रशंसा केली आहे. तसेच गणेशोत्सवा दरम्यान व गणपती विर्सजनाच्या वेळी बंदोबस्त, निवडणूकीचे कामकाज, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त चौपाटी बंदोबस्त असे प्रमुख बंदोबस्त व ऐनवेळी येणारे बंदोबस्त पार पाडले जातात. त्याचप्रमाणे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत मुंबई शहराला पाणी पुरवठा करण्याकरीता सुरु असलेल्या बी.ए.आर.सी. येथे जल बोगद्याच्या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पाच्या ठिकाणी कोणताही अनुचित प्रकार घडु नये, याकरीता मागील दोन वर्षापासुन सुरक्षा दलाचे अधिकारी रात्रौ सत्रामध्ये बंदोबस्त करीत आहेत.

उल्लेखनिय कामगिरी :

१ मे महाराष्ट्र दिन व २६ जानेवारी प्रजासत्ताक दिनानिमित्त शिवाजी पार्क, दादर, येथे होणा-या संचालनामध्ये पोलिस, नेव्ही, एसआरपीएफ, स्काऊट, ट्राफिक, फायर ब्रिगेड, यांच्यासह सुरक्षा दलसुध्दा सतत भाग घेत आहे. त्याअनुषंगाने १ मे २०२६ रोजी, ६६ व्या महाराष्ट्र दिन / कामगार दिन रोजी झालेल्या संचालनामध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलास सर्वोत्कृष्ट संचलनाचे द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक प्राप्त झाले आहे. तसेच सुरक्षा दलाचे सुरक्षा कर्मचारी हे जिल्हा, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर विविध खेळामध्ये भाग घेऊन विजेते पदक प्राप्त करीत आहेत, ही अभिमानाची बाब आहे.

१४. महानगरपालिका मुद्रणालय :

महानगरपालिका मुद्रणालयाचे व्यवस्थापन आधुनिकीकरण आणि तांतडीच्या जलद कामकाजाकरिता सातत्याने प्रयत्नशील आहे. मुद्रणालयातील दर्जोन्नतीसाठी कामगार कर्मचाऱ्यांना आधुनिक प्रशिक्षण देण्यात येत आहे.

गेल्या काही वर्षांपासून महानगरपालिकेच्या विविध विभागांकडून विविध प्रकारच्या मागणी पत्रामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. महानगरपालिका मुद्रणालय महानगरपालिकेतील ४०० पेक्षा अधिक अंतर्गत विभागांना समाधानकारक सेवा पूरवित आहे. महाराष्ट्रातील इतर महानगरपालिकांचे मुद्रण कामकाज करून देण्याचा व महानगरपालिकेकरीता महसूल जमा करण्याचा मुद्रणालय व्यवस्थापकांचा मानस आहे.

महानगरपालिका मुद्रणालयात सन २०२५-२६ च्या आर्थिक वर्षामध्ये महानगरपालिकेच्या विविध विभागांकडून **ON DEMAND** प्रकारच्या कामकाजाची वाढ झालेली आहे. तसेच महानगरपालिका मुद्रणालयात **VDP (Variable Data Printing)** च्या कामकाजाचा प्रकार देखील वाढला आहे. या परिस्थितीतही महानगरपालिका मुद्रणालयाने अंखड व अविरतपणे मुद्रीत सेवा पुरविली आहे. सद्यस्थितीतील VDP प्रकारच्या कामकाजाची वाढ पाहता तसेच, महानगरपालिकेच्या विविध विभागांना **'ON DEMAND PRINTING'** ने जलद मुद्रिते वितरीत करण्याकरिता महानगरपालिका मुद्रणालयात सन २०२६ मध्ये **Canon 6360** हे जलद गतीने काम करणारे यंत्र (कृष्णधवल) कार्यान्वित करण्यात आले आहे, त्यामुळे मुद्रीत सेवांचे वितरण करणे अधिक जलद व सोपे झाले आहे. तसेच, बांधणी विभागातदेखील अत्याधुनिक यंत्रणा **Automated Collator** कार्यान्वित आहे. सद्यस्थितीत महानगरपालिका मुद्रणालय कमीत कमी मनुष्यबळात अधिकाधिक व दर्जेदार उत्पादनावर भर देण्याकरिता प्रयत्नशील आहे.

महानगरपालिका मुद्रणालयातील सद्यस्थितीतील तांत्रिक यंत्रणा ही इतर सरकारी व निमसरकारी मुद्रणालयांसाठी आदर्श ठरली आहे.

१५. बृहन्मुंबई महानगरपालिका मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष :

'महाराष्ट्र सार्वजनिक अभिलेख अधिनियम, २००५' अन्वये, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये प्रमुख अभिलेख अधिकारी यांच्या नियंत्रणाखाली सार्वजनिक अभिलेखांचे व्यवस्थापन, वर्गीकरण व जतन करण्यासाठी २००८ साली मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

माननीय आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका यांचे दि. २५.०३.२०१३ चे परिपत्रक क्र. एमओएम/३२९३ अन्वये मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष कार्यालयामार्फत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील सर्व जन माहिती अधिकारी तथा अभिलेख अधिकारी यांच्या कार्यालयांमध्ये प्रत्यक्ष भेटी देऊन अतिमहत्त्वाच्या सार्वजनिक अभिलेखांचे वर्गीकरण करुन जतन करण्याबाबत आणि कालबाह्य झालेल्या अभिलेखांचे निर्लेखन (विल्हेवाट) करण्याबाबत मार्गदर्शन करीत आहेत.

मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष कार्यालयाकडून परिपत्रक क्र. प्रअभिअ/अभि/१४ दि. ०७.०७.२०२३ पारित करुन 'महाराष्ट्र सार्वजनिक अभिलेख नियम, २००७' च्या ८(१) नुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व खाते / विभागांकडून त्यांच्या अखत्यारितील अभिलेखांचा वार्षिक अहवाल 'नमुना ५' मध्ये तयार करुन माननीय आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका यांच्यामार्फत माननीय संचालक, पुराभिलेख संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांना सादर करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.

पाणी पुरवठा

जल वाहिन्या

ओसंडून वाहणारे तानसा धरण

पाणी पुरवठा

जल अभियंता खाते :

मुंबई शहराला मुंबईत असलेल्या विहार व तुळशी तसेच, मुंबईपासून सुमारे १००ते १७५ कि. मी. अंतरावर स्थित असलेल्या तानसा, मोडक सागर, उर्ध्व वैतरणा, मध्य वैतरणा आणि भातसा या सात जलस्त्रोतांतून पाणी मिळते.

या स्त्रोतांमधून उपलब्ध झालेले पाणी २२३५ मि.मी. ते ५५०० मि.मी. व्यासाच्या जलवाहिन्यांमधून आणि ५००० मि.मि. व्यासाच्या बोगद्यामधून भांडुप संकुल (१९१०+९०० द.ल.ली. प्रतिदिन) आणि पांजरापूर (१३६५ द.ल.ली. प्रतिदिन) येथील जलशुध्दीकरण केंद्रापर्यंत वाहून आणले जाते. तुळशी (१८ द.ल.ली. प्रतिदिन) आणि विहार (९० द.ल.ली. प्रतिदिन) येथील जलशुध्दीकरण केंद्र हे स्त्रोताजवळ आहेत. सदर ठिकाणी कोऍग्युलेशन, फ्लोक्युलेशन, सेटलिंग, रॅपिड सँडफिल्टरेशन आणि पोस्ट क्लोरीनेशन या प्रक्रिया करुन आयएस -१०५००:२०१२ मानांकनात नमूद गुणवत्तेनुसार पाणी शुध्द केले जाते.

वैतरणा जलस्त्रोतातून व भातसा जलस्त्रोतातून जलशुध्दीकरण केलेले पाणी मुंबई बाहेरील येवई व मुंबईतील भांडुप संकुल येथील महासंतुलन जलाशयामध्ये (Master Balancing Reservoir) साठवले जाते. हे पाणी संपूर्ण शहरात अस्तित्त्वात असलेल्या २७ सेवा जलाशयांना (Service Reservoir) तसेच मरोशी - वाकोला - माहीम - रुपारेल, रेसकोर्स - मलबार हिल, पवई - वेरावली आदर्श नगर - यारी रोड या वेगवेगळ्या भूमिगत जल बोगद्याद्वारे पुरविले जाते. हे संवाहन जाळे सुमारे ४५० कि.मी. लांबीचे असून २४ तास कार्यान्वित असल्याने यामधील पाणी भूजल / सांडपाण्याने दुषितीकरण होण्याची शक्यता टळते. मुंबईला सध्या दररोज ४१०० दशलक्ष लिटर्स इतका पाणी पुरवठा करण्यात येतो.

लोकसंख्या वाढीचा अंदाज, पाण्याची मागणी व पाणी पुरवठयात वाढ

मुंबईच्या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. मुंबईची वाढती लोकसंख्या लक्षात घेता सन २०४१ पर्यंत पाण्याची मागणी प्रतिदिनी ६५३५ दशलक्ष लिटर्स (मार्गस्थ पुरवठा व वहनातील घट धरुन) इतकी असेल. भविष्यातील पाण्याची गरज भागविण्यासाठी शासनाने मुंबईसाठी दिलेला गारगाई (४४० दशलक्ष लिटर्स प्रतिदिनी) हा स्त्रोत विकसित करण्याचे काम पाणीपुरवठा प्रकल्प या कार्यालयामार्फत सुरु आहे. तसेच मालाड मनोरी येथे २०० दलली (४४० दलली विस्तरित) क्षमतेच्या नि:क्षारीकरण प्रकल्पाचे काम सुरु करण्यात आले आहे. सदर सर्व प्रकल्प पूर्ण झाल्यावर पाणी पुरवठयात प्रतिदिनी ८४० दशलक्ष लिटर्स इतकी वाढ होईल.

अनु. क्रमांक	स्त्रोत	वर्ष	उपसा (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	एकूण	शहरापासुनचे संचयीत अंतर (कि.मी. मध्ये)	शेरा
१	विहार	१८६०	९०	९०	शहरांतर्गत	सध्याचे स्त्रोत
२	तुळशी	१८७२	१८	१०८	शहरांतर्गत	
३	तानसा	१८९२-१९४५	५००	६०८	१०६	
४	मोडक सागर	१९५४	४५५	१०६३	११९	
५	*ऊर्ध्व वैतरणा	१९७२	६३५	१६९८	१६३	
६	*भातसा	१९८०-२००७	२१२०	३८१८	१०२	
७	मध्य वैतरणा	२०१४	४५५	४२७३	१५०	
८	गारगाई	नियोजित	४४०	४७१३	१८०	भविष्यातील स्त्रोत
९	मालाड मनोरी (नि:क्षारीकरण प्रकल्प)	नियोजित	४००	५११३	शहरांतर्गत	

* महाराष्ट्र शासनाच्या अखत्यारित

सर्वांसाठी पाणी धोरण :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने माहे मे २०२२ पासून झोपडपट्टया, अनधिकृत बिगर झोपडपट्टी बांधकामे आणि गावठाण, कोळीवाड्यातील रहिवाशांना पाणी पुरवठा मंजूर करण्यासाठी एक सर्व समावेशक धोरण ''सर्वांसाठी पाणी'' अंमलात आणले आहे. या धोरणामुळे आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता केल्यानंतर अधिकृत जलजोडणी घेण्यास पात्र होणार आहेत. या धोरणाअंतर्गत दि. ३१ मार्च २०२६ पर्यंत सुमारे ३१,६९५ इतके जल जोडणी अर्ज प्राप्त झाले आहेत. त्यापैकी २८,४५२ अर्जदारांस परवानगी प्रपत्र देण्यात आली असून २५,६८७ इतक्या जलजोडण्या देण्यात आल्या आहेत.

जल वितरण सुधारणा कामे :

अनु. क्र.	कामाचे स्वरुप	सन २०२५-२६ आतापर्यंतची झालेली कामे	सन २०२६-२७ मध्ये प्रस्तावित कामे
१.	जुन्या जीर्ण जलवाहिन्या बदलणे / नवीन जलवाहिन्या टाकणे	१८३.३४ कि.मी.	१९१.१९ कि.मी.
२.	झडपांच्या कक्षांची दुरूस्ती व पुनर्बांधकाम	१,९४७ नग	२,५५२ नग
३.	सेवा जलजोडण्यांचे नूतणीकरण	३३,७०८ नग	४४,१२७ नग
४.	सेवा जलजोडण्यांचे जुडगे काढणे	३२ नग	१८१ नग

१) (HE-C-CT-IMPRO-21) 'ए' विभागातील मिनू देसाई मार्ग, कुलाबा येथील खुल्या भूखंडावर भूमिगत पाण्याची टाकी बांधण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.

- सदर काम माहे डिसेंबर २०२६ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.
- सदर कामामध्ये भूमिगत पाण्याची टाकी क्षमता ९.५० लक्ष लिटर आणि ३०० मिमि व्यासाच्या तंतु भवनशील जलवाहिन्या जोडण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.
- मिनू देसाई मार्ग, कुलाबा कोळीवाडा, कुलाबा भागातील पाणी पुरवठ्यात सुधारणा होणे अपेक्षित आहे.

२) पूर्व उपनगरातील एस विभागामधील कन्नमवार नगर विक्रोळी (पूर्व) म्हाडा लेआऊट येथील विद्यमान जलवाहिनी जाळयांचे उन्नतीकरण करणे.

सध्यस्थितीमध्ये जलवाहिनीच्या जाळ्यांचे उन्नतीकरण करण्यासाठी आराखडा व ई-निविदा तयार करण्याची कार्यवाही प्रगतीपथावर आहे. सदर कामासाठी म्हाडा प्राधिकरणाकडून रु ४३.०३ कोटी इतकी रक्कम अदा करण्यात येणार आहे. त्यापैकी रु २०.०० कोटी रक्कम महापालिकेस दि. २५.०३.२०२६ रोजी प्राप्त झाली आहे, तसेच उर्वरित रु २३.०३ कोटी व म्हाडा प्राधिकरणाकडून प्रलंबित जलदेयकाची रक्कम अदा केल्यानंतर जलवाहिन्या उन्नतीकरणाचे काम महानगरपालिकेमार्फत हाती घेण्यात येणार आहे. प्रस्तावित जलवाहिन्यांच्या उन्नतीकरणामुळे कन्नमवार नगर, विक्रोळी (पूर्व) येथील पाणी पुरवठ्यात सुधारणा होणे अपेक्षित आहे.

३) पूर्व उपनगरातील परिमंडळ ५ व ६ मधील एल आणि एन प्रभागात साईबाबा मंदिर परेरा वाडी, कुर्ला (पश्चिम) ते घाटकोपर क्रॉस कनेक्शन, घाटकोपर (पश्चिम) येथे १५०० मिमी व्यासाची नवीन मृदू पोलादी मुख्य जलवाहिनी टाकून अस्तित्वात असलेल्या १५०० मिमी व्यासाच्या (६०''व्यासाची) जलवाहिनीचे पुनर्वसन करण्याचे काम दि. १२.१२.२०२५ रोजी सुरु झाले आणि ते प्रगतीपथावर आहे.

- सदर अस्तित्वात असलेल्या १५०० मिमी व्यासाची (६०''व्यासाची) जलवाहिनी ७० वर्ष जुनी आहे.
- सदर मुख्य जलवाहिनीवरील रिव्हेट केलेल्या सांध्यांच्या ठिकाणी, तसेच जमिनीच्या (मृदेच्या) संपर्कात असलेल्या भागांमध्ये अनेक ठिकाणी गंज चढला आहे. या गंजलेल्या भागातून वारंवार गळती होत होती आणि सहाय्यक अभियंता नगरबाह्य विभाग (मुख्य जलवाहिन्या) या विभागामार्फत गळती दुरुस्तीची कामे केली जात आहेत.

४) **(HE-C-WS-IMPROV-14)** पश्चिम उपनगरातील परिमंडळ-३ मधील 'के / पूर्व' विभाग येथील वाढती मागणी बघता महाकाली गुंफा रस्त्यालगत रम्य जीवन सोसायटी ते वेरावली जलाशय क्र. २ पर्यंत २ जुन्या १२०० मिमी व्यासाची जलवाहिनी बदलून नवीन १५०० मिमी व्यासाची जलवाहिनी टाकणे. पश्चिम उपनगरातील 'के / पूर्व' विभागातील नागरिकांना पाणीपुरवठ्यात सुधारणा होईल.

- सदर काम ८०% पूर्ण झाले असून दि. २२.०४.२०२७ पर्यंत उर्वरित काम पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

५) **(HE-C-WS-IMPRO-23)** पश्चिम उपनगरातील परिमंडळ-३ मधील 'के / पश्चिम', 'पी / दक्षिण' व 'पी / उत्तर' व परिमंडळ ७ मधील ('आर / दक्षिण', 'आर / मध्य' व 'आर / उत्तर') विभागातील विविध ठिकाणी १५० मि.मी. ३०० मि.मी., ४५० मि.मी., ६०० मि.मी., ७५० मि.मी., ९०० मि.मी., व १२०० मि.मी. व्यासांच्या जलवाहिन्या पुरविणे, टाकणे, बदलने व इतर संलग्न कामे.

- सदर काम ३१ मे २०२८ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

६) **(HE-C-WS-IMPRO-21)** पश्चिम उपनगरातील परिमंडळ-३ मधील 'एच / पूर्व' विभागातील जे.एल. शिरसेकर मार्ग, श्रीहरी मंदिर रोड, वाकोला नाला आणि भारत नगर झोपडपट्टी येथे १२०० मि.मी. व्यासाची मृदुपोलादी जलवाहिनी बदलणे.पश्चिम उपनगरातील 'एच / पूर्व' विभागातील नागरिकांना पाणीपुरवठ्यात सुधारणा होईल. अतिजीर्ण जलवाहिन्या बदलल्यामुळे पाण्याची गळती व दूषितीकरण रोखण्यास मदत होईल.

- सदर काम ७०% पूर्ण झाले असून उर्वरित काम दि. १५.०२.२०२७ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

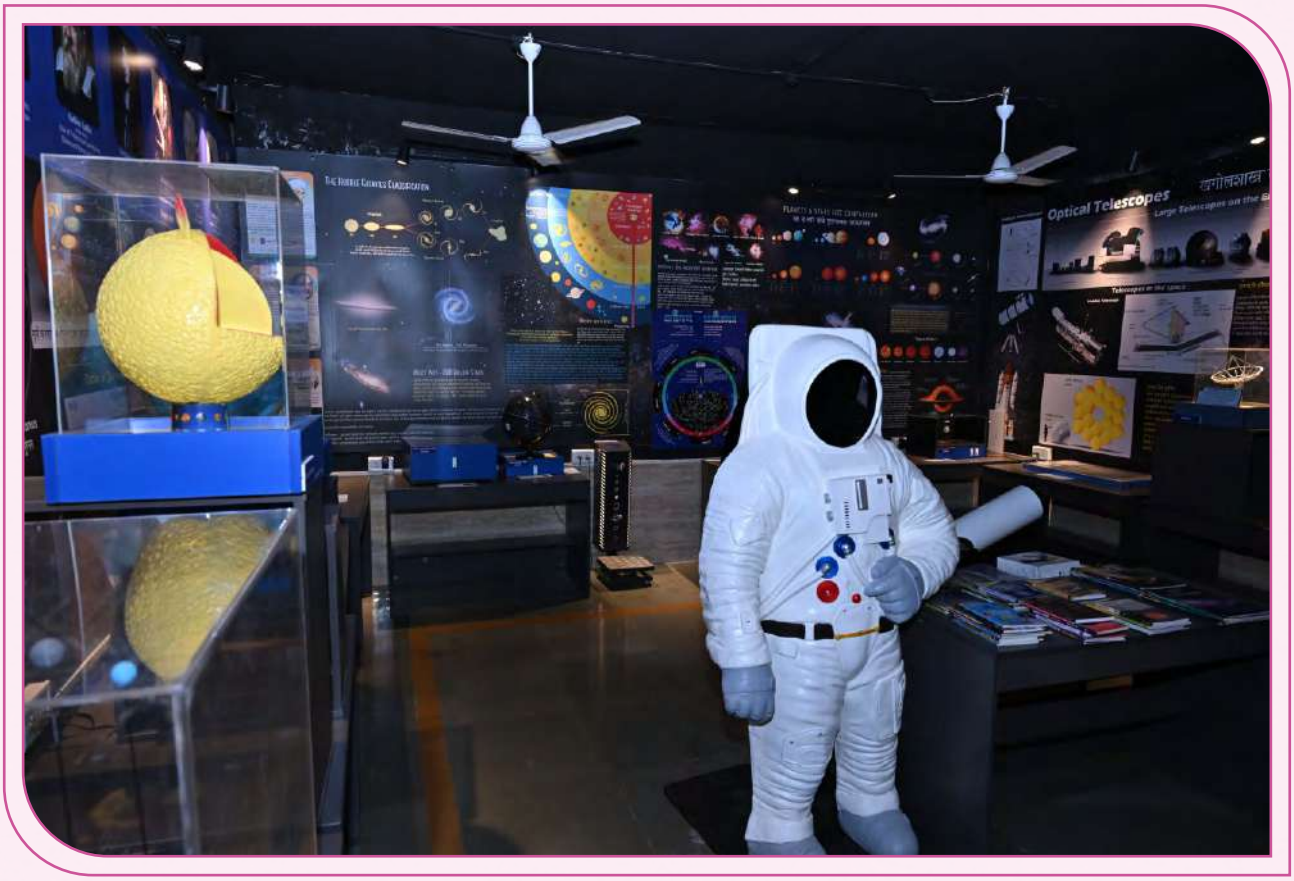
❋ ❋ ❋

शिक्षण विभाग

महानगरपालिका शाळा, भवानी शंकर रोड, दादर

विज्ञान प्रदर्शन, महानगरपालिका शाळा

शिक्षण विभाग

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम ६१ (क्यू) नुसार प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा मुलांना उपलब्ध करून देणे, हे महानगरपालिकेचे बंधनकारक कर्तव्य आहे. ही जबाबदारी १९०७ सालापासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा शिक्षण विभाग पार पाडत आहे.

शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये २,७५,२९२ विद्यार्थी महानगरपालिकेच्या ९१३ प्राथमिक शाळांमधून सर्व शैक्षणिक सुविधा घेत असून त्या आठ माध्यमांमध्ये चालविल्या जातात. त्यासाठी ७,२६० शिक्षक कार्यरत आहेत. तसेच, मानसिकदृष्टया आव्हानात्मक मुलांसाठी चालविल्या जाणा-या १९ शाळांमध्ये ८४७ विद्यार्थी शिक्षण घेत असून त्यासाठी ७७ शिक्षक कार्यरत आहेत.

सन २००७-०८ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने 'मुंबई पब्लिक स्कूल' या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा सुरू केल्या असून त्यामध्ये ज्युनि. के. जी. ते इयत्ता १० वी पर्यंत शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. तसेच सन २०२०-२१ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सी.बी.एस.ई. मंडळाच्या १८ तसेच आय.सी.एस.ई., आय.जी.सी.एस.ई. व आय.बी. मंडळाची प्रत्येकी एक अशा एकूण २१ शाळा सुरु केलेल्या आहेत.

अन्य मंडळ शाळांचा इ.१० वी चा निकाल :

मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभागातर्फे शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून सुरु करण्यात आलेल्या एकूण १८ मुंबई पब्लिक स्कूल सीबीएसई शाळांपैकी १० सीबीएसई शाळेतील विद्यार्थ्यांनी प्रथमच सीबीएसई दहावी परीक्षा दिली होती, तसेच एका शाळेतील विद्यार्थ्यांनी दुसऱ्यांदा परीक्षा दिली होती. त्यामध्ये एकूण ११ शाळांचा निकाल ९२.८०% लागला आहे.

इयत्ता दहावीच्या परीक्षेसाठी ३३९ विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली होती, यापैकी एकूण ३५ विद्यार्थी ९०% पेक्षा जास्त गुण घेऊन उत्तीर्ण झाले आहेत. त्यामध्ये मुंबई पब्लिक स्कूल सीबीएसई मिठागर टी विभाग मुलुंड या शाळेची विद्यार्थिनी कु. आर्या लामने ९७.८०% गुणांसह प्रथम, मुंबई पब्लिक स्कूल पूनमनगर सीबीएसई - के पूर्व विभाग अंधेरी या शाळेचा विद्यार्थी कु. सौरभ यादव ९७.२०% गुणांसह द्वितीय, मुंबई पब्लिक स्कूल राजावाडी सीबीएसई - एन विभाग घाटकोपर या शाळेचा विद्यार्थी कु. कौस्तुभ त्रिपाठी ९७.००% गुणांसह तृतीय क्रमांकाने उत्तीर्ण झाले आहेत. ११ पैकी चार शाळांचा निकाल १०० टक्के लागला आहे.

माध्यमिक शाळांचा इ.१० वी चा निकाल :

सन २०२५-२६ या शैक्षणिक वर्षासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४६ माध्यमिक शाळांमधून एकूण १५९०३ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले आहेत. त्यापैकी १४६४४ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले असून सरासरी एकूण ९२.०८ टक्के इतका निकाल लागला आहे. महानगरपालिकेच्या ७७ माध्यमिक शाळांचा निकाल १०० टक्के लागला आहे. ९० टक्क्यांहून अधिक गुण मिळवलेले ६६ विद्यार्थी आहेत.

अध्यापक / विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालये (माध्यमिक) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत आर.सी.उर्दू अध्यापक विद्यालय, इमामवाडा व आर.सी.उर्दू अध्यापक विद्यालय, माहिम अशी दोन उर्दू अध्यापक विद्यालये अनुदानित तत्वावर चालविण्यात येत आहेत.

खाजगी प्राथमिक शाळा :

शिक्षण खाते खाजगी प्राथमिक शाळांना मान्यता देऊन व त्यांची नोंदणी करुन त्यांचे नियमन करते. तसेच, ते सदर शाळांचे प्रशासन व कारभार सुरळीत चालविण्याकरिता मदत करते. उप शिक्षणाधिकारी खाजगी प्राथमिक शाळा विभाग हयांच्या अधिपत्याखाली अनुदानित व विना-अनुदानित शाळा कार्यरत आहेत.

शाळेचा प्रकार	शाळा संख्या	विद्यार्थी संख्या	शिक्षक संख्या
अनुदानित	३७८	१,०५,४८२	२,५००
विना-अनुदानित	६६५	२,७१,३६२	६,७७०

शालेय इमारती :

शालेय इमारतींची संख्या खाली दिलेल्या तक्त्यांमध्ये दर्शविली आहे :

(२०२५-२६ च्या अहवालानुसार)

अनु.क्र.	इमारतीचा प्रकार	एकूण शालेय इमारती
१.	स्वत:च्या मालकीच्या	४६७
२.	विनाभाडे तत्त्वावर	२२
३.	भाडे तत्त्वावर	२०४
४.	सहाय्यक आयुक्त (मालमत्ता)	२७
	एकूण	**७२०**

शारीरिक शिक्षण विभाग :

महानगरपालिका शिक्षण विभागांतर्गत शारीरिक शिक्षण विभाग कार्यरत असून विभागामार्फत योगासन , कबड्डी, खो-खो, व्हॉलीबॉल, हॅन्डबॉल, फुटबॉल, ज्युडो, कुस्ती, आटया-पाटया, बास्केटबॉल, बुध्दिबळ, कॅरम, थाय बॉक्सिंग, थांगता, रग्बी सारख्या विविध सांघिक व वैयक्तिक खेळांच्या स्पर्धांचे आयोजन केले जाते. शासकीय व बाह्य संस्थांमार्फत आयोजित विविध क्रिडा स्पर्धांमध्ये महानगरपालिका शाळा विद्यार्थ्यांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग असतो. सन २०२५-२६ मध्ये प्राथमिक विभागाच्या एकूण २,२६४ व माध्यमिक विभागाच्या एकूण ४,७७६ विद्यार्थ्यांनी विविध स्तरावर शासकीय स्पर्धेत सहभाग घेतला.

- शासकीय स्पर्धा व बाह्य संस्थांमार्फत आयोजित राज्य व राष्ट्रीय स्तर स्पर्धेत सहभाग घेऊन प्राविण्य प्राप्त विद्यार्थ्यांची सांख्यिकी माहिती पुढीलप्रमाणे -

अ.क्र	स्पर्धा स्तर	प्राथमिक विभाग	माध्यमिक विभाग	एकूण
१	राज्य	२६	७१	९७
२	राष्ट्रीय	०६	१४	२०
	एकूण	**३२**	**८५**	**११७**

- महानगरपालिकेच्या जलतरण केंद्रावर महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांना जलतरणाचे मोफत प्रशिक्षण देण्यात आले. यात शासकीय जलतरण स्पर्धेत ३१ विद्यार्थी सहभागी झाले होते.
- महानगरपालिका सर्व खेळ प्रकार समावेशक व पूर्ण सोयीसुविधायुक्त ०३ मुख्य क्रीडा केंद्र आणि २९ उपकेंद्रांवर सर्व साहित्यासह प्रशिक्षण सुरु झाले आहे.

स्काऊट-गाईड विभाग :

स्काऊट-गाईड ही शील, आरोग्य, हस्तव्यवसाय व सेवा या तत्त्वांवर आधारित जागतिक चळवळ असून विद्यार्थ्यांमध्ये आदर्श नागरिकत्व विकसित करण्यासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात.

शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये प्राथमिक विभागात ८८८४१ विद्यार्थी व २४४८ शिक्षकांची तर माध्यमिक विभागात ४६९२ विद्यार्थी व १२८ शिक्षकांची नोंद झाली. २६ कब व १७ बुलबुल विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय स्तरावरील सुवर्णबाण पुरस्कार, तर ५०६ विद्यार्थ्यांना राज्यस्तरीय पुरस्कार प्राप्त झाले.

नोंदणी व राज्यपुरस्कार विद्यार्थी संख्या वाढविण्याच्या दृष्टीने शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले. सदर प्रशिक्षणादरम्यान एकूण ७३ शिक्षकांनी रा.ए.स्मा. रुग्णालयाकरिता रक्तदान केले.

दि.२३.११.२०२५ ते २९.११.२०२५ या कालावधीत लखनऊ येथे झालेल्या राष्ट्रीय जांबोरीत तसेच दि.१९.०२.२०२६ ते दि.२३.०२.२०२६ या कालावधीत हरियाणातील The Bharat Scouts & Guides आयोजित गोल्डन ॲरो रॅलीमध्ये विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.

याशिवाय हज यात्रा, माऊंट मेरी, अनंत चतुर्दशी व महालक्ष्मी सेवाकार्यातून ५१३ विद्यार्थ्यांनी पाणी वाटप, स्वच्छता मोहिम व प्रथमोपचार यांसारख्या कार्यक्रमांत सहभाग नोंदविला. पर्यवेक्षक उजळणी वर्ग, कब-बुलबुल-स्काऊट-गाईड मार्गदर्शक शिबीर, हस्तकौशल्य संपादन शिबीर, २६ जानेवारी शासकीय संचलन सराव शिबीर, विविध सेवाकार्य व समाज विकास प्रकल्प इत्यादी सर्व उपक्रम/शिबीरे पार पडले.

संगीत आणि कला अकादमी :

संगीत विभाग :

संगीत व कला अकादमी संगीत विभागामार्फत शैक्षणिक उपक्रमांतर्गत समूहगान शिबीर, लोकनृत्य शिबीर, नाट्य शिबीर, प्रात्यक्षिक व्याख्यान तसेच संपूर्ण महानगरपालिकेमधील शालेय विद्यार्थ्यांच्या संगीत स्पर्धा असे उपक्रम यशस्वीरीत्या करण्यात आले.

कलात्मक उपक्रमांतर्गत आषाढी एकादशी भक्तिसंगीत कार्यक्रम, संगीत व कला अकादमीचे संस्थापक कै.म.वा. देसाई (माजी आयुक्त) स्मृतीदिन तसेच संगीत सप्ताहामध्ये विशेष करून प्रेक्षकांची सौंदर्य अभिरुची घडवण्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्राचे वैभव असलेल्या नाट्यसंगीताचा कार्यक्रम यशस्वीपणे सादर करण्यात आला. संगीत सप्ताहात 'महाराष्ट्र गौरव' हा महानगरपालिका शालेय विद्यार्थ्यांचा शतरंगी कार्यक्रम विशेष गाजला. राजभवन सारख्या प्रतिष्ठित ठिकाणी, दि.१७.०४.२०२६ रोजी, 'राजस्थान व ओडीसा राज्य फाऊंडेशन दिवस' निमित्त महानगरपालिका शालेय विद्यार्थ्यांचा लोकनृत्यचा कार्यक्रम सादर झाला.

अखिल भारतीय गंधर्व महाविद्यालय परीक्षेस यावर्षी महानगरपालिकेचे सुमारे २०० विद्यार्थी प्रथम व द्वितीय श्रेणीत उत्तीर्ण झाले.

प्रात्यक्षिक व्याख्यान उपक्रमा अंतर्गत सुप्रसिद्ध दिग्दर्शक, रंगकर्मी पद्मश्री.प्रा. वामन केंद्रे यांचे 'अभिनय व संगीत कला आणि आवाजातील जादू' या विषयावरील व्याख्यान केवळ महानगरपालिका शिक्षण विभागातच नव्हे तर संपूर्ण महानगरपालिका कला वर्तुळात विशेष गाजले.

कला विभाग :

शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये कला विभागाने विविध स्पर्धा व उपक्रम यशस्वीरीत्या राबविले. ऊर्जा संवर्धन, अग्निशमन सेवा सप्ताह व 'नवा भारत सेवा सप्ताह' अंतर्गत चित्रकला स्पर्धामध्ये विद्यार्थ्यांनी उल्लेखनीय यश मिळवले. National Gallery of Modern Art आयोजित 'विकसित भारत २०४७' स्पर्धेत विद्यार्थी व शिक्षकांना पारितोषिके मिळाली.

चित्रकला ग्रेड परीक्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थ्यांचा सहभाग नोंदविला गेला. पर्यावरणपूरक उपक्रम, 'माझी मुंबई' बालचित्रकला स्पर्धा, छायाचित्र स्पर्धा व आर्टिस्ट कॅम्प प्रदर्शन यांना उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. या सर्व उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता व कलाविकासाला चालना मिळाली.

प्रादेशिक विद्या प्राधिकरणाच्या स्पर्धांमध्ये शिक्षकांनी राज्यस्तरावर उल्लेखनीय यश संपादन केले. अग्निशमन सेवा सप्ताह २०२६ मध्ये विद्यार्थ्यांनी प्रथम, द्वितीय व तृतीय क्रमांक मिळवला.

महाराष्ट्र राज्य कला संचालनामार्फत सप्टेंबर २०२५ मध्ये शासकीय चित्रकला ग्रेड एलिमेंटरी परीक्षेमध्ये २५९५, व इंटरमिजीएट परीक्षेमध्ये १२४२ विद्यार्थी प्रविष्ट झाले. महाराष्ट्र शासन - उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग कला संचालनामार्फत ६५ वे राज्य कला प्रदर्शन कलाकार विभाग यात कलाशिक्षकांच्या चित्राची निवड झाली.

कागदाच्या लगद्यापासून निसर्गपूरक बनवलेल्या 'इको बाप्पा रंगवा- गणेश महोत्सव २०२५' कार्यशाळा विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित करण्यात आली.

मान. महापौर आयोजित 'माझी मुंबई' या संकल्पनेवर आधारित 'जागतिक कीर्तीचे व्यंगचित्रकार हिंदुहृदयसम्राट शिवसेनाप्रमुख श्रीमान बाळासाहेब ठाकरे बालचित्रकला स्पर्धा २०२५-२६' चे आयोजन रविवार, दिनांक ०१ मार्च २०२६

रोजी मुंबईतील ५१ मैदाने / उद्यानांत आयोजित करण्यात आली होती. सदर स्पर्धेत ८६,३५६ विद्यार्थी सहभागी झाले.

तसेच नेहरू सेंटर कलादालन येथे आर्टिस्ट कॅम्पमधील चित्रांचे प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले. यामध्ये विद्यार्थी गटात ८ आणि कर्मचारी व खुल्या गटांत प्रत्येकी ६ अशी पारितोषिके समारंभपूर्वक प्रदान करण्यात आली.

कार्यानुभव:

कार्यानुभव विषयातून कलागुणांचा विकास होण्याकरिता विविध उपक्रम घेतले जातात. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत कौशल्य विकासावर आधारित व्यवसायाभिमुख विविध उपक्रमांवर जास्तीत जास्त भर देण्यात आलेला आहे. यामध्ये अनिवार्य उपक्रमातून, गरजाधिष्ठित उपक्रमातून, उत्पादक उपक्रमातून, पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव करून दिली जाते. जलसाक्षरता व आपत्ती व्यवस्थापन विषयी जनजागृती केली जाते. उपलब्ध साधन सुविधा व विद्यार्थ्यांची आवड व गरजा लक्षात घेऊन ऐच्छिक उपक्रमांतर्गत उत्पादक क्षेत्रात आपल्या सणाप्रमाणे राखी तयार करणे, भेटकार्ड तयार करणे, कागदी पिशव्या तयार करणे, आकाश कंदील तयार करणे, कटवर्क रांगोळी तयार करणे, पणती तयार करणे, पतंग तयार करणे, मध्यवर्ती विद्यार्थी स्पर्धा, मध्यवर्ती शिक्षक स्पर्धा, शिक्षक लघुउद्योग क्षेत्राला भेट इ. चे आयोजन करण्यात येते.

माध्यमिक शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक सहाय्य योजना:

मार्च-२०२० पासून महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांमधून माध्यमिक शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या पहिल्या २५ विद्यार्थ्यांना पदवीपर्यंतच्या शिक्षणासाठी प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी शैक्षणिक शुल्क रु. २५०००/- किंवा त्यापेक्षा जास्त असल्यास त्या त्या शैक्षणिक संस्थेने ठरवून दिलेले पूर्ण शिक्षण शुल्क फक्त TUITION FEE आर्थिक सहाय्य म्हणून देण्यात येते. तसेच माहे मार्च २०२४ पासून सदर योजनेमध्ये महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांमधून माध्यमिक शालांत परीक्षेत अधिकतम गुण प्राप्त होऊन उत्तीर्ण झालेले पहिले १०० विद्यार्थी तसेच बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये कार्यरत सफाई कामगारांच्या मुलांपैकी माध्यमिक शालांत परीक्षेत अधिकतम गुण प्राप्त केलेल्या पहिल्या १०० पाल्यांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर मार्च-२०२४ पासून वरील १०० विद्यार्थ्यांना व १०० पाल्यांना वैद्यकीय व व्यावसायिक शिक्षणासाठी (Entrance Exam) पूर्व परीक्षेची तयारीकरिता जास्तीत जास्त रु. ५००००/- पर्यंत खाजगी शिकवणी शुल्क तसेच, सरकारी नोकरीकरिता जसे केंद्र व राज्यशासन यांच्या पूर्व परीक्षांची तयारी / मुख्य परीक्षेच्या तयारीकरिता Oscanned with OKEN Scanner जास्तीत जास्त रु. ५००००/- पर्यंत खाजगी शिकवणी शुल्क एकाच वेळी आर्थिक सहायता म्हणून देण्याबाबतची योजना सुरु करण्यात आलेली आहे.

माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांकरिता (Career Counselling) **कार्यक्रम :**

अंतरंग फाउंडेशनच्या लोकसहभागातून बृहन्मुंबई महानगरपालिका माध्यमिक शाळांमधील इयत्ता ९वी व इयत्ता १०वीच्या विद्यार्थ्यांकरिता Career Awareness या कार्यक्रमांतर्गत वर्ष २०२५-२६ करिता एप्रिल २०२४ पासून करिअर समुपदेशन सुरु करण्यात आले आहे. तसेच, महाविद्यालयीन प्रवेश प्रक्रिया पार पाडण्याकरिता समुपदेशनाद्वारे मार्गदर्शनही केले जात आहे. सदर उपक्रमांचा आजमितीस इयत्ता १० च्या १०१३७ इतक्या विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला आहे.

कौशल्य विकास उपक्रमांतर्गत व्यावसायिक अभ्यासक्रम :

सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षात महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांमध्ये कौशल्य विकास उपक्रमांतर्गत व्यावसायिक अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आले आहेत. सदर उपक्रमांचा लाभ आजमितीस इयत्ता ९वी च्या १११८० व इयत्ता १० च्या ६०६४ इतक्या विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला आहे.

डिजिटल क्लासरूम :

सन २०२४-२५ पर्यंत महापालिकेच्या शाळांतील एकूण ७,९३४ वर्गखोल्यांपैकी ३,८१४ वर्गखोल्यांमध्ये LED Interactive Panel च्या माध्यमातून डिजिटल क्लासरूम तयार करण्यात आले आहेत. शैक्षणिक वर्ष सन २०२५-२६ मध्ये महानगरपालिका शाळांतील १३०० वर्गखोल्या इंटरॲक्टिव्ह पॅनलच्या सहाय्याने डिजिटल वर्गांमध्ये रूपांतरित करण्यात आल्या आहेत व उर्वरित वर्गखोल्या टप्प्याटप्प्याने डिजिटल करण्यात येणार आहेत.

STEM रोबोटिक्स :

विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान व तंत्रज्ञानाची रुची वाढवण्यासाठी आणि त्यांची विश्लेषणात्मक व सर्जनशील विचारशक्ती विकसित करण्यासाठी १७५ प्राथमिक शाळांमधील STEM (Science, Technology, Engineering,

Mathematics) रोबोटिक्स प्रयोगशाळांमध्ये साहित्यांचा पुरवठा पूर्ण झालेला आहे. तसेच १७५ शाळांमधील शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. विद्यार्थी STEM रोबोटिक्स साहित्याचा वापर करत आहेत.

इंग्रजी भाषा प्रयोगशाळा :

इंटरनेटवरील बहुतेक शैक्षणिक माहिती इंग्रजीत असल्याने विद्यार्थ्यांना हा विषय अवघड वाटतो. ही अडचण दूर करण्यासाठी शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये इयत्ता ८ वी ते १० वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी इंग्रजी भाषा प्रयोगशाळांचा पुरवठा, उभारणी, चाचणी व कार्यान्विकरण करण्यात येत आहे. सद्यस्थितीत असणाऱ्या ११२ संगणक प्रयोगशाळांमध्ये ११२ ठिकाणी व ५५ नवीन इमारतींमध्ये असे एकूण १६७ इंग्रजी भाषा प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत.

सायबर साक्षरता :

इंटरनेट शैक्षणिकदृष्ट्या अत्यंत उपयुक्त असले तरी त्याचा वापर करताना सुरक्षितता व योग्य खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. यासाठी शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील इयत्ता ८ वी व ९ वी च्या एकूण २०,००० विद्यार्थ्यांना इंटरनेटचा सुरक्षित व जबाबदारीने वापर करण्याबाबत प्रशिक्षण देण्यात आले.

विज्ञान प्रयोगशाळा अद्यावतीकरण :

विज्ञान विषयक कौशल्ये आत्मसात होण्यास तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्मितीस मदत होण्याच्या दृष्टीने विज्ञान प्रयोगशाळांचे महत्व अनन्य साधारण आहे म्हणून सन २०२५-२६ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभागांतर्गत असणाऱ्या ९० प्राथमिक व १०० माध्यमिक शाळांमध्ये विज्ञान प्रयोगशाळा अद्ययावतीकरणा करिता १९० शाळांमध्ये आवश्यक साहित्य व फर्निचर पुरविण्यात आले आहे.

व्हर्च्युअल क्लासरूम (व्ही.टी.सी.) :

व्हर्च्युअल क्लासरूम (व्ही.टी.सी.) मध्ये सद्यस्थितीत इंटरनेटवर आधारित डिजिटल पॅनेल व व्हर्च्युअल क्लासच्या उपलब्ध असलेल्या उपकरणांवर अध्यापनाचे कार्य सुरु आहे व महानगरपालिकेच्या सर्व शाळांना जोडण्याची क्षमता गाठली आहे. तसेच विविध विषयांवर तज्ज्ञ मार्गदर्शकाची व्याख्याने पण आयोजित करण्यात येतात. इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वी च्या प्रत्येक इयत्तेसाठी मराठी, हिंदी, उर्दू व इंग्रजी या चार माध्यमाद्वारे अध्यापनाचे कार्य केले जात आहे.

जलशुद्धीकरण यंत्राचे परिरक्षण :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमध्ये बसविण्यात आलेल्या एकूण १६०० जलशुद्धीकरण यंत्रांच्या वार्षिक परिरक्षणाचे काम सन २०२५-२६ व सन २०२६-२७ या कालावधीमध्ये करण्यात आले आहे.

अत्याधुनिक बैठक व्यवस्था (डेस्क-चेअर्स) :

महानगरपालिका शाळांतील नर्सरी ते इयत्ता १० वी च्या विद्यार्थ्यांच्या बैठक व्यवस्थेसाठी सर्व शाळांना डेस्क चेअर्स वाटप करण्यात आले आहे.

शालेय विद्यार्थ्यांसाठी बेस्ट बस अंतर्गत मोफत प्रवास :

महानगरपालिकेच्या इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वी तील गणवेशधारी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या निवासस्थानापासून ते शाळेपर्यंत बेस्ट मार्फत मोफत बस प्रवास सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. तसेच ज्या मार्गावर बेस्ट बसची सुविधा उपलब्ध नाही. अशा मार्गावर बेस्ट मार्फत विशेष बस सेवा पुरविण्यात येत आहे.

व्यवसाय पुस्तिका खरेदी करणे :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांतील इयत्ता ५ वी च्या विद्यार्थ्यांना विषय निहाय घटकांची संकल्पना स्पष्ट होणे, कवितांचा मतितार्थ विद्यार्थ्यांना समजणे, शब्दांचे अर्थ ग्रहण करणे, लेखन कौशल्य विकसित होणे, विज्ञानाच्या संकल्पना समजणे, विविध गणिती क्रियांच्या सरावासाठी व परीक्षेच्या दृष्टीने विविध प्रकारचे प्रश्न सोडविण्याचा सराव करण्याकरिता सन २०२५-२६ मध्ये सर्व प्रमुख विषयांच्या व्यवसाय पुस्तिकांची खरेदी करण्यात आली आहे.

विज्ञान पार्क :

सन २०२५-२६ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या खालील २ शालेय इमारतीमध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर विज्ञान पार्क स्थापन करण्यात आले आहेत.

१. कोरबा मिठागर मनपा शाळा, वडाळा आणि

२. जनकल्याण नगर मनपा शाळा, मालाड.

जादुई पिटारा (ज्ञानपेटी) :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत विद्यार्थ्यांच्या विचार शक्तीला व कृतीशीलतेला वाव देऊन त्यांना आनंददायी शिक्षण मिळावे याकरिता शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ मध्ये बालवाडीतील विद्यार्थ्यांना जादुई पिटारा उपलब्ध करुन देण्यात आला.

विद्यार्थी सुरक्षा सक्षमीकरण :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेबाबत जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सुरक्षा सक्षमीकरण उपक्रम राबविण्यात आला आहे. त्यानुसार शाळांना साहित्य देण्यात आले आहे.

ग्रंथालय विभाग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभागाच्या अधिपत्याखाली मुंबई परिसरात एकूण ३७ सार्वजनिक ग्रंथालये/वाचनालये कार्यरत आहेत. यांपैकी १९ ग्रंथालये करारांतर्गत परिरक्षण व व्यवस्थापनाकरिता सन१९६५ पासून मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय संस्थेमार्फत, २ राज्य शासनामार्फत तर ४ खाजगी संस्थांमार्फत चालविण्यात येतात.

सार्वजनिक उद्दिष्टांसाठी ग्रंथालयाकरिता आरक्षित असलेल्या १० जागा काळजीवाहू तत्त्वावर परिरक्षण व व्यवस्थापनेकरिता मुंबई परिसरातील १० नामांकित संस्थांना देण्यात आलेल्या आहेत. सदरच्या जागेत सुस्थितीत ग्रंथालये / वाचनालये सुरू आहेत. दहिसर(प.) येथे ई-ग्रंथालय व अभ्यासिका, तसेच चेंबूर येथे अभ्यासिका सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

याशिवाय शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचा-यांसाठी परिमंडळनिहाय ४ शिक्षक ग्रंथालये कार्यरत असून शैक्षणिक संदर्भसेवा व ज्ञानवृद्धीसाठी त्यांचा उपयोग केला जातो.

मोफत पाठ्यपुस्तके वाटप :

सन २०२५-२६ या शैक्षणिक वर्षात बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभाग समग्र शिक्षा अंतर्गत मोफत पाठ्यपुस्तक योजनेतून मुंबई महानगरपालिकेच्या मराठी, हिंदी, उर्दू, गुजराती, कन्नड, तमिळ, तेलगु या माध्यमातील इ.१ली ते इ.८वी तसेच खाजगी अनुदानित शाळांतील इ.१ली ते इ.४थी या दोन्ही व्यवस्थापन प्रकारातील शाळांना लार्ज प्रिंट पाठ्यपुस्तकासहित २०,८३,६६२ इतकी पाठ्यपुस्तके वितरित करण्यात आली.

मोफत शैक्षणिक साहित्य वाटप :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांतून प्रवेश घेणारे बहुसंख्य विद्यार्थी हे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल समाजघटकातून आलेले असतात. अशा परिस्थितीत महानगरपालिकेच्या शालेय विद्यार्थ्यांच्या पालकांवर शालोपयोगी वस्तू खरेदीचा आर्थिक बोजा पडू नये म्हणून सन २००७-०८ पासून मोफत शालोपयोगी वस्तूंचे वितरण करण्यात येते. सद्यस्थितीत २०२४-२६ करिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना शालोपयोगी वस्तू (गणवेश, वह्या, बूट-मोजे, स्टेशनरी, सँडल, स्कूल कीट (जेवणाचा डबा, बाटली, स्कूल बॅग), कॅनव्हास शूज व स्पोर्टस् युनिफॉर्म) इ. साहित्यांची खरेदी करून शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ च्या विद्यार्थ्यांना त्याचे वाटप करण्यात आलेले आहे.

टॅब :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शालेय विद्यार्थ्यांना आधुनिक शिक्षण व नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख करून देण्यासाठी टॅब पुरवठा उपक्रम राबवित आहे. इ. ८ वी ते १० च्या मराठी, उर्दू, हिंदी, इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांना सन २०१५-१६ मध्ये १८०७८, सन २०१६-१७ मध्ये २१०४४ व सन २०१७-१८ मध्ये १८०७८ टॅब वितरित करण्यात आले. तसेच सन २०२१-२२ मध्ये इ. १० च्या विद्यार्थ्यांना १९४०१ टॅब १+४ (सन २०२२-२३ ते २०२५-२६ पर्यंत) वर्षाच्या Extended Warranty सह पुरविण्यात आले.

विद्यार्थ्यांच्या तांत्रिक शिक्षणासाठी या टॅबचा प्रभावी वापर होत असून तक्रारींचे निरसन वेळोवेळी केले जाते. सन २०२५-२६ मध्ये इ. ९ वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी १९,३१७ टॅब (१+४ वर्ष परिरक्षणासह) पुरविण्यास प्रशासकीय मान्यता प्राप्त झाली असून कंत्राटदारामार्फत पुरवठा पूर्ण करण्यात आला आहे.

हाऊसकीपिंग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळा इमारतींमध्ये स्वच्छता, सुरक्षा व परिसर देखभालीसाठी २००९ पासून बाह्य कंत्राटदारांची नेमणूक करण्यात येत आहे.

सध्या (२०२२-२०२५) ४६९ शालेय इमारतींची देखभाल व स्वच्छता प्रति चौरस फूट दराने कंत्राटदारामार्फत केली जात आहे. ३१ जुलै २०२५ रोजी कंत्राट संपल्यानंतर त्यास ३१ ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली असून दि.०१.११.२०२५ ते दि.३१.०१.२०२६ पर्यंत (३ महिने) मंजुरी प्राप्त झालेली आहे.

तसेच, २०२५-२०२८ कालावधीसाठी हाऊसकीपिंग व अटेंडंट सेवेसाठी नवीन निविदा प्रक्रियेची कार्यवाही सुरू आहे.

आर्थिक साक्षरता :

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक साक्षरता अभियानांतर्गत आर्थिक साक्षरतेचे शिक्षण देण्याचा एक नाविन्यपूर्ण उपक्रम महानगरपालिका शिक्षण विभागामार्फत राबविण्यात आला. या उपक्रमासाठी सन २०२२-२३ मध्ये Bombay Stock Exchange Institute Limited यांच्यासोबत सामंजस्य करार करण्यात आला होता. त्याअंतर्गत १०० मास्टर ट्रेनर शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले. या प्रशिक्षित शिक्षकांमार्फत महानगरपालिकेतील इतर शिक्षकांनाही प्रशिक्षण प्रदान करण्यात आले.

कला व कार्यानुभव संच पुरविण्याबाबत :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या इयत्ता १ ली ते ५ वी च्या विद्यार्थ्यांकरिता प्रथम टप्प्यात शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ मध्ये कला व कार्यानुभव संच पुरविण्यात आलेले आहेत. सदर प्रकल्पाच्या विस्तारीकरणाच्या दृष्टीने व मुख्याध्यापकांच्या मागणीनुसार शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील इ.६ वी ते ८वीच्या विद्यार्थ्यांना द्वितीय टप्प्यात कला व कार्यानुभव विषयाचा संच उपलब्ध करून देण्याकरिता मंजुरी प्राप्त झाली आहे. तसेच, निविदेची प्रक्रिया पूर्ण होऊन कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात येऊन कला व कार्यानुभव संच पुरविण्यात आलेले आहेत.

व्याकरण पुस्तिका संच :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांचे लेखन कौशल्य व अस्खलित संभाषणाकरिता व्याकरणाची गरज लक्षात घेऊन सन २०२५-२६ साठी महानगरपालिकेच्या शाळांतील इयत्ता ५वी ते ८वीच्या सर्व माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांकरिता व्याकरणाच्या पुस्तकांचे संच उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत.

पूरक पोषण आहार :

विद्यार्थ्यांचा शारीरिक विकास व्हावा, खेळामध्ये प्राविण्य मिळावे, शरीर सुदृढ राहावे याकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळेतील बालवाडी ते इयत्ता १० वी च्या विद्यार्थ्यांना पूरक पोषण आहार (Supplementary Nutrition) देण्यात येत आहे.

महाप्रीत :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळा इमारतींमध्ये विद्युत बचत करणारे ट्यूबलाईट्स, पंखे तसेच Energy Monitoring Device बसविण्यासाठी प्रशासकीय व कार्यकारी मंजुरी प्राप्त झालेली आहे. त्यानुसार, परिमंडळनिहाय अंमलबजावणीच्या पहिल्या टप्प्यात शहर विभागामध्ये कामकाजास सुरुवात करण्यात आलेली आहे.

तसेच, दुसऱ्या टप्प्यात पूर्व उपनगरे व पश्चिम उपनगरांतील शाळांचे सर्वेक्षण करून पुढील कामकाज सुरू करण्यात येणार आहे.

कौशल्य विकास केंद्र :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व माध्यमिक शाळांमध्ये कौशल्य विकास केंद्र सुरू करण्याबाबतची ई-निविदा प्रक्रिया शिक्षण विभागामार्फत पूर्ण करण्यात आलेली असून, त्याअंतर्गत कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सदर कंत्राटदारामार्फत सर्व माध्यमिक शाळांमध्ये १२ जॉब रोलअंतर्गत एकूण २२० कौशल्य विकास केंद्रांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या केंद्रांमार्फत विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ व २०२५-२६ करिता प्रशिक्षण वर्ग सुरू करण्यात आले असून, सद्यस्थितीत कामकाज समाधानकारकपणे सुरू आहे.

फायर स्टिकर यंत्रणा :

शाळा इमारतींमध्ये आग लागल्यास ती तात्काळ विझविण्यासाठी प्रत्येक मजल्यावर अग्निशामक यंत्रे व फायर स्प्रे बसविण्यात आले आहेत.

स्काऊट गाईड गणवेश :

सर्व भाषिक महानगरपालिकेचे पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक व माध्यमिक शाळेत स्काऊट-गाईड अभ्यासक्रम शाळा सुटल्यानंतर आठवड्यातून दोन दिवस शिकविला जात होता; मात्र सन २०२३-२४ पासून त्याचा समावेश शालेय वेळापत्रकात करण्यात आलेला आहे. स्काऊट-गाईड ही गणवेशधारी चळवळ असल्याने आठवड्यातून तीन दिवस तसेच विविध उपक्रम, शिबिरे व स्पर्धादरम्यान गणवेश परिधान करणे अनिवार्य आहे. स्काऊट-गाईड शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन महानगरपालिकेच्या सर्व माध्यम व सर्व बोर्डाच्या शाळांमध्ये हा अभ्यासक्रम अनिवार्य करण्यात आलेला आहे.

रस्ता सुरक्षा दल (आर.एस.पी.) गणवेश :

वाहतूक विभागातील पोलिसांच्या धर्तीवर विद्यार्थ्यांमध्ये रस्ता सुरक्षा व वाहतूक नियमांची जाणीव निर्माण करण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांमध्ये रस्ता सुरक्षा दल (R.S.P.) पथक स्थापन करण्यात आले आहे. प्राथमिक स्तरावर इयत्ता ५ वी ते ८ वीचे तसेच माध्यमिक स्तरावर इयत्ता ६ वी ते १० वीचे विद्यार्थी या पथकात सहभागी असतात.

विज्ञान कुतूहल भवन :

विज्ञान कुतूहल भवन हा विज्ञान, खगोल, भूगोल व आरोग्य या विषयावरील चलत प्रतिकृतींचा बृहन्मुंबई म.न.पा. शिक्षण विभागाचा केंद्रीय स्वरूपाचा स्वतंत्र प्रकल्प असून येथे चलत प्रतिकृतींचे प्रात्यक्षिक पाहण्यासाठी सर्वभाषिक शाळांचे विद्यार्थी वार्षिक नियोजनानुसार ३ मिनी बसच्या सहाय्याने आणले जातात. तसेच या प्रकल्पाचा लाभ खाजगी माध्यमिक शाळा, डी.एड., बी.एड. महाविद्यालये व नागरिक विनामूल्य घेत असतात.

जिल्हा प्रशिक्षण केंद्र :

प्रतिवर्षी दि.२७ फेब्रुवारी रोजी ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते थोर मराठी लेखक, कवी व नाटककार श्री. वि.वा.शिरवाडकर उर्फ कुसुमाग्रज यांच्या जयंतीनिमित्त जिल्हा प्रशिक्षण केंद्रामार्फत मराठी भाषा गौरव दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. या निमित्त जिल्हा प्रशिक्षण केंद्रामार्फत पुस्तिका तयार केली जाते. या वर्षी मराठी भाषा वृद्धिंगत करण्यासाठी, तिची गोडी वाढवण्यासाठी मराठी व्याकरणावर आधारित पुस्तिका तयार करण्यात आली. पुस्तिकेचे वितरण महानगरपालिका मुख्यालय येथे होणाऱ्या कार्यक्रमात करण्यात आले.

वैद्यकीय अधिकारी (शाळा) :

शालेय आरोग्य विभाग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शालेय आरोग्य विभागामार्फत इयत्ता १ ली ते १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांची दरवर्षी वैद्यकीय तपासणी केली जाते. या तपासणीसाठी वैद्यकीय अधिकारी, परिचारिका व इतर कर्मचारी शाळांना भेट देतात.

तपासणीदरम्यान आढळलेल्या आजारांवर उपचारासाठी विद्यार्थ्यांना महानगरपालिकेच्या दवाखाने व रुग्णालयांमध्ये संदर्भित केले जाते आणि त्यांचा पुढील उपचार मोफत केला जातो. यासाठी १० शालेय चिकित्सालये कार्यरत आहेत.

सन २०२५-२६ मध्ये एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ या कालावधीत मोठ्या संख्येने विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी करण्यात आली. तसेच विद्यार्थी, शिक्षक व पालकांना आरोग्यविषयक मार्गदर्शन करण्यात आले.

बालवाडी वर्ग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत सद्यस्थितीत सन २०२५-२६ मध्ये ९०० बालवाडी वर्ग सुरु आहेत. सदर ९०० बालवाडी वर्गांमध्ये ०३ ते ०६ वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा एकत्रितपणे समावेश असून सदर वर्गांमध्ये २८,९२७ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

शिष्यवृत्ती परीक्षा :

सन २०२४-२५ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमधील इयत्ता ५ वी चे ४,०७० विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते, त्यापैकी १,२३४ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले असून ५३६ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती प्राप्त झाली आहे. तसेच ८वी चे ३,६१९ विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते त्यापैकी ९७२ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले असून ४१७ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती प्राप्त झाली आहे. सन २०२५-२६ करीता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमधील इयत्ता ५ वी चे ५,५८३ विद्यार्थी प्रविष्ट होणार आहेत. तर इयत्ता ८ वी चे ४,५०८ विद्यार्थी प्रविष्ट होणार आहेत.

महापौर पुरस्कार :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्राथमिक, माध्यमिक तसेच खाजगी अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांतील एकूण ५० मुख्याध्यापक / शिक्षकांना महापौर पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले.

बालकोत्सव :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आपल्या नृत्य, संगीत व अभिनय इ. गुणांचा अविष्कार दाखविण्याची उत्तम संधी उपलब्ध करुन देण्यात येते व संपूर्ण महानगरपालिकेतून जवळ जवळ २०५२० विद्यार्थी सहभागी होणारी ही महत्त्वपूर्ण स्पर्धा आहे. ही स्पर्धा विभागस्तर, महानगरपालिका स्तरावर आयोजित करण्यात येते. बालकोत्सव स्पर्धेत तीन प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात.ज्यामध्ये नाट्यस्पर्धा, सांस्कृतिक कार्यक्रम स्पर्धा विभागस्तरावर तसेच त्यानंतर महानगरपालिकेच्या आठ विभागातून प्रथम क्रमांक प्राप्त झालेल्या लोकनृत्याची अंतिम फेरी प्रशस्त सभागृहामध्ये स्पर्धेसाठी सादर करण्यात येऊन त्यामधून अंतिम विजेत्याची निवड करण्यात येते. प्रथम तीन विजेत्या लोकनृत्यास ट्रॉफी, प्रशस्तीपत्र व रोख स्वरुपात बक्षीस तसेच सहभागी झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना प्रशस्तीपत्र देण्यात येतात.

शालेय विद्यार्थीनींसाठी उपस्थिती भत्ता :

मुलींचा उपस्थिती भत्ता या योजनेअंतर्गत सन २०२५-२६ मध्ये इ. १ली ते ८ वी मध्ये शिकत असलेल्या विद्यार्थीनींना शालेय प्रवेशाच्या प्रमाणानुसार किमान रु.१,०००/- व कमाल रु.५,०००/- याप्रमाणे प्राथमिक वर्गातील ११५७८ विद्यार्थीनींकरीता ४,३५,६७,८००/- इतके तर माध्यमिक वर्गातील ५७० विद्यार्थीनींकरीता २२,७६,५००/- इतकी मुदतठेव प्रमाणपत्रे भारतीय डाक विभागाद्वारे देण्यात आली.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी विविध कल्याणकारी योजना :

अ) शिष्यवृत्ती समावेशित शिक्षणांतर्गत दुसऱ्या सत्र परीक्षेत 'ब' किंवा त्यापेक्षा वरील श्रेणी प्राप्त करणाऱ्या इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वीच्या सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना रु.१,०००/- ते रु.२,०००/- पर्यंत वार्षिक शिष्यवृत्ती दिली जाते. सन २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षाच्या निकालावर आधारीत २८३० लाभार्थी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्याची कार्यवाही सन २०२५-२६ मध्ये सुरु आहे.

ब) उपस्थिती भत्ता योजना - सन २०२४-२५ या वर्षामध्ये एकूण ३७३७ दिव्यांग विद्यार्थ्यांना प्रतिदिन रु.२०/- याप्रमाणे उपस्थिती भत्ता देण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

क) सन २०२५-२६ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या १९ पैकी १८ विशेष शाळांतील दिव्यांग विद्यार्थ्यांकरीता एकूण ३६ प्रकारचे आवश्यक साहित्य खरेदी करुन वाटप करण्यात आले.

प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना :

केंद्र शासन पुरस्कृत प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजने अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिका परिक्षेत्रातील महानगरपालिका व खाजगी अनुदानित प्राथमिक / माध्यमिक शाळांतील इ. १ली ते इ. ८वी च्या अंदाजित ५.४० लक्ष विद्यार्थ्यांना मध्यान्ह भोजन दिले जाते.

सन २०२५-२६ या शैक्षणिक वर्षात १४७ महिला संस्थांद्वारे बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रामधील महानगरपालिकेच्या व खाजगी अनुदानित शाळांमधील इ. १ली ते ५वी च्या २१८८२० व इ. ६वी ते ८वी च्या २५१७९७ (सरासरी) विद्यार्थ्यांना शिजवलेल्या आहाराचे वितरण करण्यात आले.

वितरण करण्यात येणाऱ्या आहाराचा मेनू शिक्षणाधिकारी कार्यालयाच्या पी.एम. पोषण विभागाद्वारे निश्चित केला जातो. प्रतिदिन प्रतिविद्यार्थी इ. १ली ते ५वी साठी ४०० ग्रॅम ते ४५० ग्रॅम वजनाचा व इ. ६वी ते ८वी साठी ७०० ग्रॅम ते ७५० ग्रॅम वजनाचा शिजवलेल्या आहाराचा पुरवठा महिला संस्थांकडून शाळा स्तरावर केला जातो.

आरोग्य सेवा

डिजीटल मॅमोग्राफी यंत्र, रा. ए. स्मा. रुग्णालय

नवजात अर्भक अतिदक्षता विभाग

आरोग्य सेवा

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची सार्वजनिक आरोग्य विषयक सेवाकार्ये मुख्यत्वे करुन पुढीलप्रमाणे आहेत :-

१. जन्म -मृत्यू नोंदणी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात जन्म आणि मृत्यूची नोंदणी ही केंद्र शासनाच्या 'जन्म व मृत्यू नोंदणी अधिनियम, १९६९' अन्वये व महाराष्ट्र शासनाने त्या अंतर्गत तयार केलेल्या नियमांनुसार केली जाते. या अधिनियमानुसार जन्म व मृत्यूच्या नोंदणीची पद्धत संपूर्ण देशात एकसमान पध्दतीने राबविली जाते. सुखरूप जन्मलेल्या मुलांची व मृतावस्थेत जन्मलेल्या अर्भकांची तसेच, मृत्यूविषयी माहिती देणे आणि नोंदणी करणे अनिवार्य आहे. अशा घटनांची माहिती सदर घटना घडल्यापासून २१ दिवसांच्या आत विहित नमुन्यात विनाशुल्क संबंधित उपनिबंधक यांच्याकडे सदर अधिनियमातील तरतुदी नुसार देणे आवश्यक आहे.

नागरिकांना जन्म व मृत्यु प्रमाणपत्र केंद्र शासनाच्या सी.आर.एस. प्रणालीद्वारे उपलब्ध करुन देण्यात येतात. ३० दिवस ते १ वर्षाच्या आत जन्म नोंदणी करीता आवश्यक शुल्क आणि स्वयंघोषित प्रमाणपत्र देणे आवश्यक आहे. १ वर्षानंतरच्या विलंबित जन्म नोंदणी आवश्यक शुल्कासह मा. जिल्हा दंडाधिकारी / तहसिलदार यांच्या आदेशान्वये केल्या जातात.

२. विवाह नोंदणी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सार्वजनिक आरोग्य खात्याकडून, विवाह नोंदणीचे कामकाज 'महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८' नुसार महानगरपालिकेच्या 'ए' ते 'टी' विभाग कार्यालयांमध्ये दि. ०५ मार्च २०१० पासून करण्यात येत आहे. तसेच, नागरीकांना विवाह नोंदणीकरिता ऑनलाईन स्वरुपात www.portal.mcgm.gov.in या संकेतस्थळावरुन सदर नोंदणीकरिता Online अर्ज करता येतो. अर्ज संबंधीतांची निबंधका समक्ष पडताळणी करण्यात येते.

विवाह नोंदणी अर्ज मंजूर झाल्यानंतर, अर्जदारास वर सुचना प्राप्त होतात व आवश्यक लागू शुल्क भरणा केल्यावर, Email वर, Online स्वरुपात विवाह प्रमाणपत्र प्राप्त होते. विवाह नोंद करण्याची अत्यंत सोपी सुविधा Online वर उपलब्ध करण्यात आली आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सार्वजनिक आरोग्य खात्याकडून सर्व धर्माच्या नागरिकांच्या विवाह नोंदणीची सुविधा उपलब्ध आहे. तसेच मार्च २०२५ पासून, विशेषत: शिख धर्मीय जोडप्यांसाठी ऑनलाईन विवाह नोंदणी सेवा ही 'आनंद विवाह अधिनियम १९०९' नुसार सुरु करण्यात आली आहे.

माहे ऑक्टोबर २०२५ पूर्वी, फक्त महाराष्ट्र राज्यात पार पडलेल्या विवाहांची नोंदणी करण्यात येत होती, ती आता विवाह जगात कुठेही झाला असेल व नव-विवाहित जोडप्यांपैकी, एकजण जरी महानगरपालिकेच्या परीक्षेत्रात वास्तव्य करीत असेल तर, त्या विभागामध्ये विवाहाची नोंद करता येते. तसेच नागरिकांना अधिक सुलभ सेवा व सुट्टी घेण्याची गरज भासू नये म्हणून 'Holiday Special' (Weekend Marraige) आणि तात्काळ विवाह नोंदणी सेवा अतिरिक्त शुल्कासह सुरु करण्यात आलेली आहे.

नागरिकांना अत्याधुनिक Online सेवा देण्याकरिता महानगरपालिका नेहमीच नविन संकल्प घेऊन सेवा सुधार करण्याकरिता क्रियाशील आहे म्हणजेच वधू-वर विवाह मंडळाची ऑनलाईन पद्धतीने नोंदणी करणे, जुने विवाह नोंदणी प्रमाणपत्र नवीन QR-Code स्वरुपात नागरिकांच्या सेवेकरिता उपलब्ध करुन देणे इ.

३. कुटुंब कल्याण व माता बाल संगोपन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत सन १९६४ पासून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. जननक्षम जोडप्यांना छोट्या कुटुंबाचे महत्त्व पटवून देणे व जन्म दर कमी करून लोकसंख्या मर्यादित ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दीष्ट आहे. कुटुंब कल्याण व माता बाल संगोपन कार्यक्रमातंर्गत माता व बाल आरोग्य संबंधीत विविध राष्ट्रीय आरोग्य

कार्यक्रम जसे प्रजनन व बाल आरोग्य प्रकल्पाचे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान, प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना, विस्तारित लसीकरण कार्यक्रम, जीवनसत्व 'अ' व जंतनाशक औषधी मोहिम राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात येते. तसेच माता व बालकांना देण्यात येणाऱ्या आरोग्य सेवांचा दर्जा सुधारुन माता मृत्यू दर व बाल मृत्यू दर कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. याप्रमाणे मुंबईच्या नागरिकांचा आरोग्य स्तर सुधारण्यासाठी आरोग्य सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

सदर कार्यक्रम कु.क.मा.बा.सं. अंतर्गत ०३ ब्युरो कार्यालय, २१२ आरोग्य केंद्रे, ०४ वैद्यकीय महाविद्यालये व रुग्णालय, ०५ विशेष रूग्णालये,१६ उपनगरीय रुग्णालये, २६ प्रसुतीगृहे, ०१ माता व बाल रुग्णालयामार्फत राबविण्यात येतात.

आरोग्य केंद्रे व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे :

- मुंबई शहरातील जनतेला त्यांच्या रहिवासाच्या जागेपासून नजिकच्या अंतरावर प्राथमिक आरोग्य सेवा देण्यासाठी महानगरपालिकेच्या सार्वजनिक आरोग्य खात्यामार्फत सद्यस्थितीत एकूण २१२ आरोग्य केंद्रे प्रस्थापित करुन कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. तसेच, राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानातंर्गत ३६ आरोग्य केंद्रे नव्याने सुरु झाली आहेत.
- सदर आरोग्य केंद्रांमार्फत ० ते ५ वर्षातील बालकांचे पूर्ण लसीकरण, पल्स पोलिओ अभियान, ०९ महिने ते ०६ वर्षापर्यंतच्या बालकांसाठी जीवनसत्व 'अ' व जंतनाशक औषधी मोहिम, किशोरवयीन मुले व मुलींसाठी आरोग्य सेवा, गर्भवती महिलांच्या तपासण्या करून त्यांना रुग्णालयामध्ये प्रसुतिसाठी प्रवृत्त करणे, प्रसुतीनंतर माता व नवजात बालकांना भेट देणे, जननक्षम जोडप्यांना गर्भनिरोधक साधनांचे वाटप, ज्या जननक्षम जोडप्यांचे कुटुंब पूर्ण झाले आहे त्यांना कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रियेसाठी प्रवृत्त करणे, विविध तसेच कुटुंब संदर्भात विस्तृत माहितीचे संकलन करणे, नोंदी ठेवणे व माहिती अद्ययावत करणे इत्यादी सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाची अंमलबजावणी आरोग्य केंद्र/नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमार्फत करण्यात येते.
- बृहन्मुंबई महानगरपालिका सार्वजनिक आरोग्य विभागातील ३८ आरोग्य सुविधांमध्ये (०४ वैद्यकीय महाविद्यालये, ७ उपनगरीय रुग्णालये, २५ प्रसूतिगृहे) 'मा-मित्र हेल्पडेस्क' उपक्रम राबविण्यात येत आहे. या उपक्रमामध्ये सर्व गर्भवती महिलांना स्वयंचलित व्हॉईस कॉल आणि एसएमएस च्या माध्यमातून समुपदेशन केले जाते.
- मुंबई विशेषत : सर्व वयोगटातील महिलांमध्ये ॲनिमियाबद्दल आरोग्य जागरुकता वाढविण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक आरोग्य विभाग ॲनिमिया मुक्त मुंबई मोहिम 'लाल रंग कमाल रंग' सुरु करत आहे.
- युवा स्वास्थ्य स्पर्श केंद्र (किशोरवयीन आरोग्य केंद्र) - १० ते १९ वर्षे वयोगटातील किशोरवयीन मुलामुलींसाठी ३४ आरोग्य केंद्र कार्यरत करण्यात येतील. सुरक्षित, गोपनीय व सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा, शारीरिक व मानसिक आरोग्य संवर्धन तसेच आरोग्य विषयक मार्गदर्शन व समुपदेशन देण्यात येईल. मुंबई जिल्हा एड्स नियंत्रण संस्था (MDACS) यांच्या सहकार्याने एचआयव्ही प्रतिबंध व जनजागृती राबविण्यात येईल. राष्ट्रीय किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांमार्फत दर महिन्याच्या दुसऱ्या व चौथ्या शनिवारी दुपारच्या सत्रात क्लिनिक आयोजित करण्यात येईल.

प्रसूतिगृहे :

- बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची सद्यस्थितीत एकूण २५ प्रसूतिगृहे पूर्णपणे कार्यरत आहेत. पाच प्रसुतिगृहे पुनर्बांधणीकरीता बंद आहेत.
- प्रसूतिगृहांमध्ये गरोदर स्त्रियांसाठी प्रसूतिपूर्व तपासणी, प्रसूती व प्रसूतीपश्चात सेवा पुरविल्या जातात. तसेच कुटुंब कल्याण व गर्भनिरोधक सेवा, नवजात बालक व बालरुग्ण तपासणी,स्त्रीरोग तपासणी, रजोनिवृत्ती बाह्यरुग्ण

विभाग, स्त्रियांमधील कर्करोग तपासणी आणि सोनोग्राफी इ. सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. त्या अंतर्गत गरोदर स्त्रियांना जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम, इत्यादी योजनांचा लाभ ही दिला जातो याशिवाय मोफत रक्ततपासणी, आहार व रुग्णालयातून घरी जाण्याची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येते.

- २ सेंटीनल सेंटर्स व १ प्रसूतिगृह येथे प्रत्येकी ५ खाटांच्या एसएनसीयू ची सुविधा उपलब्ध असून एकूण १५ खाटा उपलब्ध आहेत. सद्यस्थितीत सावित्रीबाई फुले प्रसूतिगृह पुर्नबांधणीकरिता सुषमा स्वराज प्रसूतिगृह येथे स्थलांतरित करण्यात आले. २० खाटांचा नवजात अतिदक्षता विभाग बाहय स्त्रोत पध्दतीद्वारे शिवाजी नगर प्रसूतिगृहात कार्यान्वीत आहे.
- राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियानाअंतर्गत कंत्राटी तत्वावर स्त्रीरोग तज्ञ, बालरोग तज्ञ, भूलतज्ञ, परिचारिका, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, औषधनिर्माता, डाटा एंट्री ऑपरेटर यांची नियुक्ती करुन रुग्णांना सेवा पुरविण्यात येतात.
- प्रसूतिगृहातील सेवांचा दर्जा उंचावण्यासाठी तज्ज्ञ डॉक्टरांची तसेच जिल्हा निवासी कार्यक्रमांतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाचे विद्यार्थी यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

४. हिंदुह्रदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना :

दि.१७ नोव्हेंबर २०२२ रोजी हिंदुह्रदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सर्व नागरिकांना प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने 'हिंदुह्रदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना' सुरू करण्यात आला आहे.

ठळक वैशिष्ट्ये:

१) नागरिकांना सोयीच्या ठिकाणी व वेळेत प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी हिंदुह्रदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना क्लिनिक मोकळ्या भूखंडावर पोर्टा केबिनमध्ये, रेडी स्ट्रक्चर आणि उपलब्ध दवाखान्यामध्ये सुरू करण्यात आले आहेत.

२) पायाभूत सुविधा अद्ययावत करून विद्यमान दवाखान्यांमध्ये पॉलिक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर उभारून तज्ज्ञ सल्लागार सेवांची उपलब्धता करण्यात आली आहे.

३) नागरिकांना मोफत सेवा देऊन त्यांच्या आरोग्यसेवेवरील खर्च कमी करण्यास प्रयत्न करणे.

आर्थिक तरतूद :

१. आर्थिक वर्ष २०२६-२७ करिता बांधकामासाठी ०३ कोटी रुपये मंजूर

२. तसेच वेतनासाठी रु. ८० कोटी मंजूर.

कार्यरत दवाखान्यांची संख्या :

२६४ हिंदुह्रदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाने कार्यरत असून त्यामध्ये ३३ पॉलीक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर, १०० पोर्टा केबिन, १०७ उपलब्ध दवाखाने आणि २४ रेडी स्ट्रक्चर यांचा समावेश आहे.

वेळ:

- सकाळचे सत्र - सकाळी ०७.०० ते दुपारी ०२.०० - १३ आपला दवाखाने.
  सकाळी ०९.०० ते दुपारी ०४.०० - ०४ आपला दवाखाने
  ३२ पॉलिक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर.
- दुपारचे सत्र - दुपारी ०३.०० ते रात्री १०.०० - २२७ आपला दवाखाने
  ०१ पॉलिक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर.

प्रदान केलेल्या सेवा

१) मोफत वैद्यकीय तपासणी आणि उपचार

२) मोफत रक्त चाचण्या

३) पॉलि क्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटरमध्ये दंतचिकित्सक, स्त्रीरोगतज्ज्ञ, बालरोगतज्ज्ञ, वैद्यकीय चिकित्सक, त्वचारोगतज्ज्ञ, नेत्ररोग तज्ज्ञ, कान, नाक, व घसा तज्ज्ञ आणि फिजिओथेरपिस्ट अशा विविध तज्ज्ञांमार्फत मोफत तपासणी व उपचार केले जातात.

५. विस्तारित लसीकरण कार्यक्रम :

भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार पाच वर्षाखालील सर्व बालकांचे लसीकरण करण्यासाठी विस्तारित लसीकरण कार्यक्रम आयोजित केला जातो. पोलिओ, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, क्षयरोग, गोवर, रुबेला, हिपॅटायटीस-बी, रोटा व्हायरस, अतिसार, एच.इन्फ्लुएंझा-बी, न्यूमोकोकल न्यूमोनिया या रोगांपासून संरक्षण करण्यासाठी त्यांना प्रतिबंधक लसी दिल्या जातात. तसेच गर्भवती महिलांना धनुर्वात टाळण्यासाठी टीडी लसीकरण केले जाते. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील उपनगरीय रुग्णालये, आरोग्य केंद्रे, दवाखाने, प्रसुतीगृहे इत्यादी ठिकाणी लसीकरण मोफत केले जाते. आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकारकडून प्राप्त सूचनेनुसार महिलांमधील गर्भाशयमुख कर्करोगाला प्रतिबंध व्हावा यासाठी ह्युमन पॅपिलोमा विषाणू (HPV) लसीकरण कार्यक्रम शुभारंभ दि. २८ फेब्रुवारी २०२६ रोजी संपूर्ण राज्यात तसेच मुंबई शहरात करण्यात आलेला आहे. केंद्र शासन व राज्य शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात कार्यरत सर्व वैद्यकीय महाविद्यालये, मनपा प्रसुतीगृहे, सर्वसाधारण रुग्णालये, उपनगरीय रुग्णालये आणि आरोग्य केंद्रे इत्यादी ठिकाणी दररोज एच.व्ही.पी. लसीकरण सत्रांचे आयोजन करण्यात येत आहे. लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत फक्त १४ ते १५ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलींना एचपीव्ही लस मोफत देण्यात येत आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील १७ उपनगरीय रुग्णालये, १२७ दवाखाने आणि १२ आपला दवाखाने अशा एकूण १५६ श्वानदंश लसीकरण केंद्रामध्ये श्वानदंश झालेल्या रुग्णांना श्वानदंश प्रतिबंध लसीकरण मोफत दिले जाते. मार्च २०१४ पासून पोलिओ ग्रस्त देशांमध्ये प्रवास करणा-या सर्व आंतरराष्ट्रीय प्रवाशांना मुंबईतील ६ नियुक्त केंद्रामध्ये अतिरिक्त पोलिओ लस आणि प्रमाणपत्र दिले जाते. सन २०२५-२०२६ मध्ये गोवर रुबेला लसीच्या पहिल्या डोससाठी ७६.७५% आणि दुसऱ्या डोससाठी ७६.७९% इतकी लसीकरण पूर्तता करण्यात आली आहे.

६. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम:

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम हा भारत सरकार पुरस्कृत कार्यक्रम असून विशेष अधिकारी (कुटुंब कल्याण) यांच्या कार्यालयाद्वारे बृहन्मुंबई महानगरपालिका राबवित आहे. या कार्यक्रमांतर्गत खालील सेवा नि:शुल्क पुरविल्या जातात.

अ) कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया (स्त्री नसबंदी/ पुरुष नसबंदी)

ब) तांबी व प्रसुतिपश्चात तांबी बसविणे

क) गर्भनिरोधक गोळी(स्त्रियांच्या वापरासाठी)

ड) प्रचलित संतती प्रतिबंधक (निरोध)

ई) 'अंतरा' इंजेक्टेबल गर्भनिरोधक

पुरुष नसबंदी :

'एफ/दक्षिण' विभाग कार्यालयाच्या इमारतीत कुटुंब कल्याण केंद्र प्रभादेवी प्रसुतीगृह येथे स्थलांतरीत करण्यात आले असून येथे पुरुष नसबंदी दररोज केली जाते. 'एफ/दक्षिण' कुटुंब कल्याण केंद्र विभागाला पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया प्रशिक्षण केंद्र म्हणून मान्यता मिळालेली आहे. पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रियेनंतर रुग्णाला मोबदला दिला जातो.

राष्ट्रीय कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना :

स्त्री आणि पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया असफल/ गुंतागुंत/ मृत्यू झाल्यास रुग्णांना/ वारसांना शासनाच्या धोरणानुसार नुकसान भरपाई देण्यात येते.

सरोगसी (नियमन) कायदा २०२१ आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा २०२१ :

सरोगसी कायद्याची अंमलबजावणी भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार मुंबईत केली जाते. या कायद्यासाठी वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी हे समुचित अधिकारी म्हणून काम पाहतात.

मुंबईमध्ये सरोगसीसाठी वैद्यकीय संकेत प्रमाणपत्र (Medical Indication Certificate) देण्यासाठी जानेवारी २०२३ मध्ये जिल्हा वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे.

मुंबईमध्ये एप्रिल २०२५ पर्यंत एकूण -

- सरोगसी केंद्र - २९ (नोंदणीकृत)
- A.R.T. केंद्र -११९ (नोंदणीकृत)

गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व गर्भलिंग निदान कायद्याची अंमलबजावणी :

स्त्री भ्रुणहत्या थांबविण्यासाठी व स्त्री- पुरुषाच्या जन्म दरात समतोल राखण्यासाठी महाराष्ट्र शासन / केंद्र सरकार यांच्या निर्देशानुसार सन २००१ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व गर्भलिंग निदान कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात येते. सदर कायद्यांतर्गत महानगरपालिकेच्या प्रत्येक विभागात वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी हयांना समुचित प्राधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आलेले आहे. तसेच मुंबई जिल्हा स्तरावर सल्लागार समिति गठित करण्यात आलेली आहे. या समितीची सभा दरमहा आयोजित केली जाते. या कायद्यांतर्गत जेनेटिक काऊन्सिलिंग सेंटर्स / जेनेटिक प्रयोगशाळा / जेनेटिक क्लिनीक / अल्ट्रा सोनोग्राफी केंद्र / इमेजिंग सेंटर/ वंध्यत्व क्लिनिक इ. केंद्रांची नोंदणी घेणे बंधनकारक आहे.

मार्च - २०२६ अखेरपर्यंत केंद्र नोंदणीचा अहवाल खालीलप्रमाणे आहे :-

नोंदणी करण्यात आलेली एकूण पी.सी.पी.एन.डी.टी. केंद्र	-	१,८४०
नोंदणी करण्यात आलेली एकूण एम.टी.पी. केंद्र	-	७२४
सन २०२५ जन्माच्या वेळची लिंग सरासरी	-	९३६ / १०००

जननी सुरक्षा योजना :

आर. सी. एच. २ कार्यक्रमांतर्गत जननी सुरक्षा योजनेव्दारे आरोग्य संस्थेतील १०० टक्के प्रसूति आरोग्य संस्थांमध्येच व्हाव्यात असा प्रयत्न करुन माता व बाल यांचे आजारपण व मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्याचे उद्दिष्ट आहे. सदर योजनेअंतर्गत गर्भवती मातेची शासकीय व शासनमान्य रुग्णालयात प्रसूति झाल्यास रु.६००/- पीएफएमएस मार्फत देण्यात येतात. सदर योजनेचा लाभ १९ वर्षावरील दारिद्रय रेषेखालील तसेच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती अंतर्गत नोंद असलेल्या मातेस देण्यात येतो.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे मातामृत्यूंचा आढावा :

सन २०१० पासून केंद्र सरकारच्या शासकीय आदेशानुसार माता मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व गरोदर स्त्रियांना उत्कृष्ट दर्जाची सेवा देण्याकरिता 'जिल्हास्तरीय गुणवत्ता अभिवचन समिती' गठित करण्यात आली आहे. त्यानुसार सर्व रुग्णालयात होणाऱ्या मृत्यूच्या प्रकरणांचा अहवाल २४ तासात विशेष अधिकारी, कुटुंब कल्याण यांच्या कार्यालयात सादर करणे आवश्यक आहे. ज्या रुग्णालयात १,००० पेक्षा जास्त मुलांचा जन्म होतो अशा रुग्णालयात मातामृत्यू आढावा बैठक घेऊन, सदर बैठकीचे इतिवृत्त विशेष अधिकारी, कुटुंब कल्याण यांच्या विभागाला सादर करणे आवश्यक आहे.

'जिल्हास्तरीय गुणवत्ता अभिवचन समिती' तर्फे दरमहा माता मृत्यूचा तपास करण्यात येतो व सदर समिती सभेमध्ये निदर्शनास आलेल्या त्रुटीनुसार सूचना व मार्गदर्शक तत्वे तयार करुन सबंधितांना पाठविण्यात येतात. त्यामुळे अशा प्रकरणांत निष्काळजीपणा होणार नाही व अशा प्रकरणांची पुनरावृत्ती होणार नाही याची काळजी घेता येईल व याबाबत मार्गदर्शक तत्वे तयार करुन आवश्यक सूचना करण्यात येते.

७.असंसर्गजन्य आजार कक्ष

- **कार्यक्रमांची उद्दिष्टे :-** मधुमेह, उच्चरक्तदाब, कर्करोग - मुख, स्तन, गर्भाशय मुख आणि मानसिक आजार यासारख्या असंसर्गजन्य आजारांचे नियंत्रण व प्रतिबंध करण्यासाठी वस्ती पातळीवर आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिका आरोग्य केंद्र / दवाखाना / रुग्णालय पातळीवर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येत आहे.
- **महानगरपालिका दवाखान्यांत व रुग्णालयांमध्ये मधुमेह व रक्तदाब तपासणी :** सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत १८४ महानगरपालिका दवाखाने, २६२ हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना, १६ उपनगरीय रुग्णालये आणि ०५ वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये नागरिकांची मधुमेह व रक्तदाब तपासणी आणि उपचार पुरविण्यात येतात.
- **असंसर्गजन्य रोग निदान केंद्र (NCD Corner) :** २६ रुग्णालयांमध्ये सर्व ३० वर्षांवरील व्यक्तींची मधुमेह व रक्तदाब तपासणी करण्यासाठी NCD तपासणी केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे.
- **झोपडपट्टी व तत्सम वस्तीमध्ये रक्तदाबाची तपासणी व असंसर्गजन्य रोगांचे धोक्याचे सर्वेक्षण :** जानेवारी २०२३ पासून २४ विभागांमध्ये झोपडपट्टी आणि झोपडपट्टी तत्सम ठिकाणी आरोग्य सेविका व आशा मार्फत घरोघरी ३० वर्षांवरील व्यक्तींचे सर्वेक्षण करून CBAC फॉर्म भरला जातो आणि रक्तदाबाची तपासणी झालेल्या संशयित व्यक्तींना पुढील निदानासाठी संदर्भित केले जाते.
- **आहारतज्ज्ञांकडून समुपदेशन** : मधुमेह आणि उच्चरक्तदाब रुग्णांसाठी जीवनशैलीतील बदल करण्याबाबत आहार समुपदेशन सर्व २४ विभागात महानगरपालिका दवाखाने आणि हिं.बा.ठा.(H.B.T.) दवाखान्यांमध्ये नियुक्त केलेल्या कंत्राटी आहारतज्ञांच्या मार्फत केले जाते.
- **मुख कर्करोग तपासणी :** सर्व महानगरपालिका दवाखान्यांमध्ये व हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना मध्ये एप्रिल २०२३ पासून कर्करोग तपासणी सुरु करण्यात आली आहे.
- **मुंबई एकात्मिक कर्करोग प्रतिबंध कार्यक्रम :** अंतर्गत फेब्रुवारी २०२५ पासून स्तन, मुख व गर्भाशयमुख कर्करोगाचे तपासणी, निदान व उपचारासाठी संदर्भसेवा दिल्या जात आहेत.
- **कर्करोगाची तपासणी अभियान :** राबविण्यात आले.
- **मानसिक आरोग्य कार्यक्रम :** 'मनशक्ती' अंतर्गत सर्व दवाखान्यात समुपदेशन व निदान सुविधा उपलब्ध करण्यात आल्या असून या ठिकाणी नमूद कालावधीत एकूण ३२,२७८ रुग्णांची मानसिक आरोग्यासाठी तपासणी करण्यात आली आहे. पश्चिम उपनगरातील दवाखान्यांमध्ये मानसरोगतज्ञांची नियुक्ती करण्यात आली असून तेथे १११६ रुग्ण मानसोपचार घेत आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मानसिक आजार असलेल्या रुग्णांना समुपदेशन व संदर्भसेवा पुरविण्यासाठी हितगुज -२४१३ १२१२ आणि नॅशनल टेली मानस १४४१६ सारखे हेल्पलाइन क्रमांक प्रदान केले आहेत.
- **नमो नेत्र संजीवनी मोहीम :** अंतर्गत नागरिकांची नेत्र व मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आली.
- **स्मार्ट नेत्र ज्योती मोहिम :** अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिका दवाखाने / आपला दवाखाना येथे मधुमेहजन्य नेत्ररोगासाठी शांतीलाल संघवी आय इस्टिट्यूटमार्फत AI - आधारित मोफत नेत्र तपासणी व आवश्यकतेनुसार निशुल्क शस्त्रक्रियेसाठी संदर्भित करण्यात येणार आहे. जी/उ, जी/द, एफ/उ, एफ/द, एम/प, एम/पू, एल या सात विभागांत उपक्रम राबवून टप्प्याटप्प्याने सर्व विभागांत विस्तार होणार आहे.
- **प्रशिक्षण :** ECHO च्या माध्यमातून ऑनलाईन प्रशिक्षणाव्दारे 'Cardiometabolic Syndrome' या विषयावर ८ आठवड्यांचे २०० हून अधिक वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले. ECHO च्या माध्यमातून सध्या 'कर्करोग सारथी' प्रशिक्षण सुरु असून NCD IT साठी एकदिवसीय प्रशिक्षणही घेण्यात आले.
- **योगा केंद्रे :** जीवनशैली व्यवस्थापनासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४ प्रभागात शिवयोगा केंद्राची संकल्पना राबविली जात असून त्या अंतर्गत एकूण १३६ केंद्रे नागरिकांसाठी कार्यरत आहेत.
- **हेल्दी कॅम्पस उपक्रम :** 'कमी मिठ, कमी साखर' जागरुकता मोहिमेअंतर्गत महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी हा उपक्रम राबवीण्यात येणार असून यात कॅन्टीनमध्ये पोषण मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणे,ब्लू रिबन मूव्हमेंट व पीअर एज्युकेटर्स, युवा हेल्थ चॅम्पियन द्वारे युवकांमध्ये फास्ट फूडच्या दुष्परिणामांबाबत जन जागृती, सकस आहाराच्या सवयींना प्रोत्साहन देणे या बाबींचा समावेश आहे.

८. राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम, मुंबई -

मुंबई जिल्हा क्षयरोग नियंत्रण संस्थेअंतर्गत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम मुंबईच्या २४ जिल्ह्यांमध्ये (विभाग) नियुक्त केलेल्या २४ जिल्हा क्षयरोग अधिकारी आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या आरोग्य विभागातील सुमारे ५० उपचार संघटक आणि राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम (NTEP) मध्ये कार्यरत ४६९ कंत्राटी कर्मचारी यांच्यामार्फत विविध निदान आणि उपचार सेवा प्रदान करते.

भारतामधील एकूण क्षयरोग (TB) रुग्णांपैकी सुमारे ३% रुग्ण मुंबईमध्ये आढळतात, तर त्यापैकी सुमारे १४% रुग्ण औषध-प्रतिरोधक क्षयरोग (Drug Resistant Tuberculosis) चे आहेत. महाराष्ट्रातील एकूण औषध-प्रतिरोधक क्षयरोग रुग्णांपैकी सुमारे ५८% रुग्ण मुंबईमध्ये आढळतात. मुंबईमध्ये दरवर्षी सरासरी ४ ते ५ हजार औषध प्रतिरोधी क्षयरुग्णांचे निदान करण्यात येते.

मुंबई जिल्हा क्षयरोग नियंत्रण संस्थेमार्फत मुंबईला क्षय-मुक्त करण्याकरिता विविध उपाययोजना राबविली जातात. क्षयरोग हा बरा होणारा आजार आहे व या आजारावरील निदान व औषधोपचार मुंबई महानगरपालिकेत पूर्णपणे मोफत उपलब्ध आहे.

क्षयरोग रुग्णांना सेवा देण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने केलेले उपाय:-

निदान सुविधा

- मुंबईत ४५ CBNAAT आणि ३४ TruNAAT मशीन्स उपलब्ध असून त्याद्वारे क्षयरोग व रीफॅम्पिसीन औषध-प्रतिरोधक क्षयरोगाचे मोफत व अचूक निदान केले जाते.
- केंद्रीय क्षयरोग विभागाकडून ४ पॅथोडिटेक्ट मशीन्सही उपलब्ध करून देण्यात येणार असून त्याद्वारे क्षयरोग तसेच रीफॅम्पिसीन व आयसोनाइझेड औषधप्रतिरोधक क्षयरोगाचे देखील निदान होईल. सध्या २ पॅथोडिटेक्ट मशीन्स जेजे रुग्णालय व IRL जीटीबी प्रयोगशाळेत उपलब्ध झाल्या आहेत.
- क्षयरोग समूह रुग्णालय, शिवडी येथे कल्चर व डीएसटी प्रयोगशाळेचे Intermediate Reference Laboratory (IRL) मध्ये रूपांतर करण्यात आले आहे.

  कस्तुरबा रुग्णालयातील टीबी प्रयोगशाळा कार्यान्वित करण्यात आली आहे.
- राज्य क्षयरोग अधिकारी यांच्याकडून प्राप्त २४ हँडहेल्ड एक्स-रे मशीन्सपैकी १६ मशीन्स १६ उपनगरीय रुग्णालयात उपलब्ध आहेत. तसेच CSR अंतर्गत विभागस्तरावर आणखी २४ मशीन एक्स-रे तपासणीसाठी वापरात आहेत.

उपचार सुविधा

- **सर्व रुग्णांसाठी 'Differentiated TB Care'**

  मुंबईत सर्व क्षयरुग्णांना निदानाच्या वेळी उच्च धोका असलेल्या घटकांची ओळख पटवून योग्य व्यवस्थापनासाठी व उपचारातील परिणाम सुधारण्यासाठी "Differentiated TB Care" ही सेवा प्रदान केली जाते.
- **औषध प्रतिरोधी क्षयरोगासाठी प्रगत BPaLM उपचार पद्धती**

  मुंबईत ३१ DRTB क्लिनिकमधून मोफत उपचार व औषध दुष्परिणाम व्यवस्थापन सेवा दिली जाते. ६ महिन्यांची प्रगत BPaLM उपचार पद्धती सुरू करण्यात आली आहे.
- **क्षयरोग प्रतिबंधक उपाय**

  क्षयरोगाच्या जिवाणूंनी संक्रमित झालेल्या परंतु अद्याप रोगाची लक्षणे दर्शवत नसलेल्या व्यक्तींचा शोध घेण्यासाठी CY-TB चाचणी सुरू करण्यात आली आहे. सदर चाचणी सकारात्मक असल्यास तसेच टीबी नसल्याची खातरजमा केल्यानंतर प्रतिबंधात्मक टीबी औषधांचा सल्ला दिला जातो.

- **क्षयरोग नियंत्रणासाठी विशेष उपक्रम:**
- **TB मुक्त भारत अभियान**
- राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत केंद्र सरकारने २०२५ मध्ये "TB मुक्त भारत अभियान" सुरू केले. या अंतर्गत १३,०८,२०० संवेदनशील लोकसंख्येची तपासणी करण्यात आली आहे व त्यापैकी १,२४,७७४ संशयित रुग्णांचे एक्स-रे करण्यात आले.
- **Whole Genome Sequencing (WGS)**

  हा प्रगत चाचणी प्रकार क्षयरोग औषध प्रतिरोधकतेसंबंधी माहिती देतो.

  २५०० नमुन्यांवर पायलट चाचणी पूर्ण करण्यात आली असून, केंद्र शासनाच्या मंजुरीनंतर कार्यक्रमात समाविष्ट होईल.
- **पौष्टिक आहार किट**
- निक्षय मित्रांच्या माध्यमातून दरमहा टि.बी. रुग्णांना सहा महिन्यांकरिता पौष्टिक आहार किट देण्यात येते.
- मागील २ वर्षात निक्षय पोषण योजने अंतर्गत एकूण १,४८,८६७ रेशन किट वितरीत करण्यात आले.
- **जनजागृती उपक्रम**
- होर्डिंग्स, बेस्ट बस थांब्यांवर बॅनर्स, आरोग्य चर्चा, पथनाट्ये, जिंगल्स, व्हिडीओज इत्यादीद्वारे जनजागृती केली जाते.
- मुंबईच्या सर्व २६ विभागांमध्ये विशेष जनजागृती पर कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

क्षयरोगाची १० लक्षणे:

दोन आठवड्यांपेक्षा जास्त खोकला, ताप, वजन घटणे, रात्री घाम येणे, भूक न लागणे, छातीत दुखणे, श्वास घेण्यास त्रास, रक्त किंवा कफ खोकल्यातून येणे, थकवा, मानेला सूज वरीलपैकी कोणतीही लक्षणे आढळल्यास दुर्लक्ष करु नये. नागरिकांनी जवळच्या बीएमसी दवाखाना, हेल्थ पोस्ट किंवा आपला दवाखाना येथे जाऊन मोफत तपासणी व उपचार करून घ्यावे, असे आवाहन बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे करण्यात येत आहे.

जागतिक क्षयरोग दिन २४ मार्च रोजी असून २०२६ चे घोषवाक्य आहे **"होय! आपण क्षयरोग संपवू शकतो! देशाच्या नेतृत्वाखाली, लोकांच्या सहभागातून"** यातून असे अधोरेखित होते की, मजबूत राष्ट्रीय नेतृत्व आणि सक्रिय समाज सहभाग यांच्या मदतीने क्षयरोगाचे निर्मूलन साध्य करता येऊ शकते.

९. साथरोग नियंत्रण कक्ष :

सार्वजनिक आरोग्य खात्यांतर्गत दि. २५ एप्रिल २००७ पासून साथरोग नियंत्रण कक्ष सुरु करण्यात आलेला आहे. डेंग्यू, लेप्टो, मलेरिया, गॅस्ट्रो, काविळ, एच१एन१ (स्वाईन फ्लू) इत्यादी संसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता संपूर्ण सोयीयुक्त अशा साथरोग नियंत्रण कक्षाच्या कामाचे नियोजन करण्यात आले आहे. साथरोग कक्षामार्फत इतर आजारांसोबत कोविड १९ आजारावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता रुग्णासंबंधी माहितीचे संकलन तसेच अहवालांचे विश्लेषण करण्यात येते.

कार्यालयाचा पत्ता : साथरोग नियंत्रण कक्ष, कस्तुरबा रुग्णालय वॉर्ड क्र.- ३८, १ ला मजला, साने गुरुजी मार्ग, सातरस्ता मुंबई - ४०००१२.

साथरोग कक्षाची प्रमुख कामे:

- दरवर्षी पावसाळ्यात साथरोग कक्ष येथे नियंत्रण कक्ष कार्यान्वित करण्यात येतो व बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या, शासकीय आणि खाजगी रुग्णालयांकडून दररोज साथीच्या रुग्णांची माहिती गोळा केली जाते व प्राप्त माहितीचे संकलन करून साथीच्या रोगांचे नियंत्रण करण्याकरिता वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी (विभाग) यांना साथीच्या रुग्णांची माहिती दिली जाते. तसेच पावसाळ्याच्या कालावधी व्यतिरिक्तदेखील उपरोक्त सर्व माहिती संकलित करण्यात येते व त्याचे विश्लेषण करून आवश्यकती उपाय योजना करण्यात येते. पावसाळ्यात उपलब्ध झालेल्या सर्व अहवालाचे संकलन करून वरिष्ठ अधिका-यांना त्याबाबत दररोज अहवाल सादर करण्यात येतो. तसेच संचालक आरोग्य सेवा, महाराष्ट्र येथे पाठविण्यात येते.

- राष्ट्रीय कीटक जन्य रोग प्रतिबंधक व नियंत्रण कार्यक्रमाच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार मलेरिया व डेंगू या आजाराच्या प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी सार्वजनिक आरोग्य खात्याच्या कीटक नियंत्रण विभागास साथीच्या रोगांची माहिती कळवून मूलभूत डास नियंत्रण कार्यवाहीच्या सेवा याद्वारे पार पाडल्या जातात.
- विविध आरोग्य तसेच इतर खात्याशी समन्वय करून संसर्गजन्य रोगावर नियंत्रण ठेवणे व उद्रेक परिस्थिती टाळण्यासाठी या खात्याशी समन्वय करणे.
- नियमित पाणी गुणवत्ता चाचणीकरिता पिण्याच्या पाण्याचे नमुने महानगरपालिका प्रयोग शाळेत तपासण्यास अयोग्य नमुना आढळल्यास जल खात्याच्या समन्वयाने उपाययोजना करणे तसेच फेरीवाल्याकडील पाण्याचे नमुने, बर्फाच्या पाण्याचे नमुने (फेरीवाले दुकाने तसेच वर्ण तयार करणारे कारखाने) यांची गुणवत्ता तपासणी करण्यात येते.
- लेप्टोस्पायरोसिस ची प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक उपाययोजना राबविण्याकरिता महानगरपालिकेच्या घनकचरा व्यवस्थापन विभाग, कीटक नाशक विभाग, जलअभियंता विभाग, पशुवैद्यकीय विभागांच्या संयुक्त प्रयत्नातून लेप्टोस्पायरोसिस संयुक्त कृती आराखडा तयार करण्यात आला असून त्यानुसार सर्व प्राण्यांच्या गोठे, तंबेल्यांची नियमित पाहणी करण्यात येते.
- अतिवृष्टी झाल्यानंतर लगेच घरोघरी सर्वेक्षण करून अति जोखीम असलेल्या व्यक्तींना जोखमीच्या प्रकारानुसार लेप्टोस्पायरोसिस बचावाकरिता औषधाचे वाटप करणे.
- एखाद्या साथीच्या रोगाचा उद्रेक निदर्शनास आल्यास, साथीरोग कक्षाशी संलग्न असलेल्या रॅपिड रिस्पॉन्स टीम द्वारे (RRT) स्थानिक आरोग्य केंद्रातील कर्मचाऱ्यांच्या समन्वयाने वस्तीपातळीवर रोग नियंत्रणासाठी कार्यवाही करणे.

१०. सहाय्यक आरोग्य अधिकारी (संनिरीक्षण)

१. हिंवताप रुग्णांचे तात्काळ व अचूक निदान आणि २४ तासांच्या आत अहवाल

२. सर्व हिंवतापबाधित रुग्णांना पूर्ण व समूळ उपचार

३. राष्ट्रीय कीटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम (NVBDCP) यांच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार सर्व कर्मचाऱ्यांचे सक्षमीकरण

४. वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी व कीटनाशक अधिकारी याद्वारे संयुक्त कार्यवाही

५. जनजागृती व आरोग्य शिक्षण

हिंवतापाचा रुग्ण आढळलेल्या ठिकाणी FOCI द्वारे विभागस्तरावर सनिरीक्षण करण्यात येते तसेच रुग्णाची माहिती डास नियंत्रण कार्यवाहीसाठी कीटक नियंत्रण अधिकाऱ्यास कळविण्यात येते. मान्सूनपूर्व आणि मान्सून काळात बांधकामाच्या ठिकाणी व्यापक तपासणी करण्यात येते आणि मच्छरदाणीचे वाटप व नवीन मजुरांची तपासणी विकासकामार्फत करण्यात येते. कीटकनियंत्रण विभागाद्वारे कीटकनाशकाची फवारणी (आयआरएस) करण्यात येते. बांधकामाच्या ठिकाणी मजुरांकरिता तसेच वॉर्डमधील vulnerable population करिता विशेष मोहीम राबविण्यात येते.

हिंवताप निर्मूलनाच्या कार्यपद्धती:

तापग्रस्त रुग्णांमधून हिवतापग्रस्त रुग्णांवर लक्ष केंद्रित FOCI करण्याकरिता सूक्ष्म आराखडा व रेखांकन

- १-३-७ धोरणात्मक दृष्टीकोण
- ३ 'T' दृष्टीकोण चाचणी - उपचार - पाठपुरावा (Testing - Treating - Tracking)
- परिणामकारक डास नियंत्रण
- महानगरपालिकेतील खात्यांतर्गत व बाह्य खात्याशी समन्वय
- जनजागृती व प्रशिक्षण.

११. शालेय आरोग्य सेवा :

शालेय आरोग्य विभागातर्फे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमधील इयत्ता ०१ ली ते १० वी च्या सर्व विद्यार्थ्यांची वार्षिक वैद्यकीय तपासणी वर्षातून एकदा वैद्यकिय पथकांमार्फत शाळांना क्रमश: भेट देऊन केली जाते. वैद्यकीय पथकामध्ये एक वैद्यकीय अधिकारी, एक कनिष्ठ आरोग्य परिचारीका व एक शिपाई असे कर्मचारी कार्यरत असतात.

या तपासणी दरम्यान विद्यार्थ्यांमध्ये आढळून येणारे जन्मजात व्यंग, आजार जीवनसत्त्वांच्या कमतरतेमुळे होणारे आजार व वाढीच्या समस्या इ. प्रकारच्या आजारांकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे दवाखाने, आपला दवाखाना व रुग्णालयांमध्ये संदर्भित करण्यात येते. या मुलांवर होणारे उपचार व शस्त्रक्रियांबाबतचा पाठपुरावा घेण्यात येतो.

शालेय आरोग्य विभागामार्फत दहा शालेय चिकित्सालये (स्कूल क्लिनिक) कार्यान्वित केली आहेत. ही चिकित्सालये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या रुग्णालयांमध्ये स्थापित आहेत. वैद्यकिय तपासणी दरम्यान पुढील चाचणी व उपचारांसाठी रुग्णालयांमध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या मुलांना वाहन सेवा देऊन शालेय चिकित्सालयातील कर्मचा-याच्या मदतीने उपचार उपलब्ध करुन देण्यात येतात. सदर उपचार मुलांना मोफत दिले जातात.

- शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक व पालक यांना शिक्षक सभांद्वारे आरोग्य विषयक माहिती देण्यात आली. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शालेय आरोग्य विभागातर्फे मनपाच्या प्राथमिक शाळा व मंदबुध्दी शाळांमध्ये निरोगी बालक स्पर्धा दरवर्षी आयोजित करण्यात येते. विद्यार्थ्यांमध्ये तसेच पालक व शिक्षकांमध्ये आरोग्याच्या प्रती सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करण्याच्या हेतूने ही स्पर्धा आयोजित केली जाते.
- शालेय आरोग्य विभाग व बिगरशासकिय (NGO) संस्थेच्या समन्वयाने वैद्यकिय तपासणी दरम्यान दृष्टिदोष आढळलेल्या मुलांची पुढील चाचणी करुन त्यांना चष्मे वाटप करण्यात येतात.
- धामणगाव, तानसा व मोडकसागर या ठिकाणी कार्यरत असलेल्या महानगरपालिकेच्या पाणी खात्यातील कर्मचाऱ्यांच्या मुलांकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने तिथे शाळा स्थापन केल्या आहेत. शालेय आरोग्य विभागातर्फे या शाळांमधील मुलांची वैद्यकीय तपासणी देखील या शाळांना क्रमश: भेट देऊन केली जाते.
- दिनांक २१ जून २०२५ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व शाळांमध्ये आंतरराष्ट्रीय योग दिन साजरा करण्यात आला.
- शालेय आरोग्य विभागास शिक्षण विभागातर्फे आर्थिक निधी उपलब्ध केला जातो.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम अहवाल २०२५-२०२६ :

- सन २०१७ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सद्या राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाअंतर्गत मुंबई जिल्ह्यात एकूण ५५ पथके कार्यरत आहेत.
- या कार्यक्रमाअंतर्गत वैद्यकीय पथकांमार्फत मुंबईच्या आंगणवाडी मधील ०० ते ०६ वयोगटातील बालकांची वैद्यकीय तपासणी वर्षातून दोन वेळा आणि बालवाडी व अनुदानित शाळांमधील ०६ ते १८ वयोगटातील बालकांची वैद्यकीय तपासणी वर्षातून एक वेळा करण्यात येते.
- राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाअंतर्गत आरोग्य तपासणी दरम्यान नवजात बालकांमधील जन्मत: आढळून येणारे व्यंग (Birth Defects), लहान मुलांमधील आजार (Diseases), जीवनसत्वांच्या कमतरतेमुळे होणारे आजार (Deficiencies) व विकासात्मक वाढीच्या समस्या (Developmental Delays) इत्यादी प्रकारच्या ४ D's चे वेळेवर निदान करुन त्यांच्यावर योग्य उपचाराकरीता संदर्भित केले जातात.

१२. अंमली पदार्थ व्यसनमुक्ती केंद्र

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे २० रुग्णशय्या असलेले अंमली पदार्थ व्यसनमुक्ती केंद्र, भरडावाडी प्रसुतीगृह इमारत, भरडावाडी, अंधेरी (पश्चिम), येथे सन १९९२ पासून सार्वजनिक आरोग्य खात्यांतर्गत कार्यरत आहे. सदर व्यसनमुक्ती केंद्रामध्ये दारु, अफू, चरस, गांजा, झोपेच्या गोळ्या, हुंगण्याचे पदार्थ, एम.डी., एमफीटामाईन, तंबाखू अशा विविध प्रकारच्या व्यसनांच्या आजारावर निर्विषिकरण उपचार केले जातात. सदर केंद्रामध्ये खालील सेवा उपलब्ध आहेत :-

१) **आंतररुग्ण विभाग :** या केंद्रात केवळ १८ वर्षावरील पुरुष रुग्णांना विविध प्रकारच्या व्यसनांवरील निर्विषिकरण उपचाराकरिता दाखल केले जाते.

२) **बाह्यरुग्ण विभाग :** दररोज सकाळी ०९.०० ते दुपारी १२.०० वाजेपर्यंत (रविवार व सार्वजनिक सुट्टया वगळून) नियमितपणे विविध प्रकारच्या व्यसनांच्या रुग्णांवर बाह्यरुग्ण विभागात उपचार केले जातात. ब्राऊन शुगर व्यसनांच्या रुग्णांना विनामूल्य OPIOID SUBSTITUTION THERAPY दिली जाते.

३) **समुपदेशन :** बाह्यरुग्ण तसेच आंतररुग्ण विभागात दाखल झालेल्या रुग्णांचे तसेच त्यांच्या कुटुंबियांचे वेळोवेळी समुपदेशन केले जाते.

४) **रक्तचाचणी :** आंतररुग्ण विभागात दाखल करण्यापूर्वी सर्व रुग्णांच्या महानगरपालिकेच्या आपला दवाखाना योजने अंतर्गत रक्ताच्या विविध प्रकारच्या चाचण्या मोफत केल्या जातात.

५) **अध्यात्मिक सभा :** आंतररुग्ण विभागात दाखल झालेल्या रुग्णांकरिता अल्कोहोलीक्स ऍनॉनिमस, नारकॉटिक्स ऍनॉनिमस सभा घेतल्या जातात. तसेच रुग्णांच्या कुटुंबियांना फॅमिली ऍनॉनिमस व अल ऍनॉन यांच्या सभांमध्ये सहभागी होण्यासाठी मार्गदर्शन केले जाते.

१३. स्मशानभूमी व दफनभूमी हयांचे नियमन :

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ६१ (ई) अंतर्गत मुंबईमध्ये मृतदेहांची विल्हेवाट लावणे व त्यासाठी जागांचे विनियमन करणे हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे बंधनकारक कर्तव्य आहे. त्या अनुषंगाने स्मशानभूमीची संख्या खालील प्रमाणे आहे.

	हिंदू	मुस्लिम	ख्रिश्चन	इतर	एकूण
महानगरपालिका	४८	१७	१०	००	७५
खाजगी	२२	५७	४२	०५	१२६
एकूण	७०	७४	५२	०५	२०१

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या व खाजगी हिंदू स्मशानभूमींमध्ये महानगरपालिकेतर्फे जळाऊ लाकडांचा मोफत पुरवठा करण्यात येत आहे. तसेच बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या व खाजगी मुस्लिम दफन भूमी मध्ये महानगरपालिकेतर्फे दफन भूमीत वापरण्यात येणाऱ्या फळ्यांचा मोफत पुरवठा करण्यात येतो.

पर्यावरण पूरक सेवा :

- जळाऊ लाकडांचा अपव्यय व प्रदूषण टाळण्याच्या दृष्टीने इंधनाचा स्वस्त पर्याय म्हणून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हिंदू स्मशानभूमीमध्ये काही चिता राखून पारंपारिक जळाऊ लाकडांवरील चिता आणि विद्युत दाहिनीच्या भट्टयांचे रुपांतर गॅस दाहिनीच्या भट्टयांमध्ये करण्याचे महानगरपालिकेचे धोरण आहे.सद्यस्थितीत ०६ स्मशानभूमी मध्ये विद्युत दाहिनी व १७ स्मशानभूमी मध्ये गॅस शवदाहिन्या बसविल्या आहेत.
- मृतदेहाच्या दहनासाठी लाकडाऐवजी पर्यायी इंधन म्हणून ब्रिकेट्स बायोमास (Briquetts Biomass-Agro /Tree Waste Wood) चा वापर करण्याकरिता प्रायोगिक तत्वावर सद्यस्थितीत कार्यरत १४ स्मशानभूमीमध्ये वापर सुरु आहे. जेणेकरुन पर्यावरणाचा -हास न होता, वायुप्रदूषण देखील टाळता येईल.

मृतदेह मुंबईबाहेर नेण्याची परवानगी :

मृतदेह बृहन्मुंबईच्या हद्दीबाहेर नेण्याची परवानगी वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी यांच्या कार्यालयात (शनिवार दुपार वगळून) आठवड्याच्या सर्व दिवशी सकाळी ८.३० ते दुपारी ११.३० आणि दुपारी ०३.००ते संध्याकाळी ०५.३० वाजेपर्यंत मिळते. मुंबईतील महानगरपालिका रुग्णालयांमध्ये मृत्यू झाल्यास, मृत्यूनंतर २४ तासांमध्ये वाहनाने पोहोचता येऊ शकणा-या ठिकाणी मृतदेह न्यावयाचा असल्यास संबंधित महानगरपालिका रुग्णालयातून ही असा परवाना मिळू शकतो. तसेच, कार्यालयीन वेळेखेरीज इतर वेळी आणि रविवारी/ सार्वजनिक सुट्टीच्या दिवशी मृतदेह मुंबईच्या बाहेर नेण्यास परवानगी हवी असल्यास, वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी आणि आरोग्य खात्यांतर्गतच्या सर्वसाधारण रुग्णालयातून प्राप्त होऊ शकते. मृत्यूनंतर

मृतदेह, फक्त २४ तासांमध्ये वाहनाने पोहोचू शकत असेल अशा मुंबई बाहेरच्या ठिकाणी नेण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार ह्या रुग्णालयांना देण्यात आला आहे.

मृतदेहांचे दफन करण्याकरिता कौटुंबिक थडगी उकरण्याची परवानगी, कार्यकारी आरोग्य अधिकारी, उप कार्यकारी आरोग्य अधिकारी, सहाय्यक आरोग्य अधिकारी आणि विभागातील वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी तसेच कस्तुरबा, वांद्रे भाभा, कुर्ला भाभा व भगवती रुग्णालयातील तातडीच्या कामावर असलेले सहाय्यक वैद्यकीय अधिकारीही देऊ शकतात.

स्मशानभूमीचे नियोजन व रखरखाव करण्याची जबाबदारी दि. ०६.०६.२०२५ अन्वये मा. महानगरपालिका आयुक्तांच्या मंजुरीनुसार विभागीय सहाय्यक आयुक्तांना हस्तांतरित करण्यात आलेली आहे.

१४. महाराष्ट्र शुश्रूषागृह (नर्सिंग होम) नोंदणी अधिनियम, १९४९ अंतर्गत शुश्रूषालयांची नोंदणी :

खाजगी शुश्रूषालये यांची नोंदणी, महाराष्ट्र शुश्रूषागृह (नर्सिंग होम) नोंदणी अधिनियम, १९४९ अन्वये महानगरपालिकेकडे नोंदणी करणे आवश्यक आहे. शुश्रूषालयांच्या सदर नोंदणी / नूतनीकरणासाठी वापरातीला बदल सक्षम प्राधिकारा-याने करणे आवश्यक आहे. नोंदणी / नोंदणीचे नूतनीकरण प्रक्रिया ऑनलाईन करण्यात आली आहे. नूतनीकरण करण्याकरिता, Fire Compliance / Change Of User प्रमाणपत्र घेणे बंधनकारक करण्यात आले आहे.

१५. खाद्यपदार्थ विषयक स्वच्छता कार्यक्रम (अनुज्ञापन) :

जेथे खाद्यपदार्थ तयार केले जातात, साठवण्यात येतात व विक्रीकरिता ठेवले जातात, त्या जागांवर ठेवण्यात येणाऱ्या खाद्यपदार्थ विषयक स्वच्छतेचे नियंत्रण व पर्यवेक्षण समावेश मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या तरतुदी अंतर्गत अनुज्ञापने घेणे बंधनकारक करून सदर नियंत्रण केले जाते. सदर अनुज्ञापनांच्या अटींमध्ये हे व्यवसाय स्वच्छता पाळून केले जातील ह्या अटींचा अंतर्भाव आहे.

आरोग्यास हानिकारक अन्नपदार्थाचा नाश :

फेरीवाल्यांकडून व दुकानदारांकडून खाण्यास अयोग्य अशा खाद्यपदार्थांची उघड्यावर विक्री केली जाताना आढळली तर व त्यामुळे रोग उद्भवू नये म्हणून, मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ४१५ व ४१६ मधील तरतुदीनुसार असे खाण्यास अयोग्य खाद्यपदार्थ, सरबत ताब्यात घेऊन नष्ट करण्याचे काम प्रत्येक विभागात कनिष्ठ निरीक्षक व अनुज्ञापन खात्यातील अतिक्रमण हटविणारा कर्मचारी वृंद यांच्याकडून दररोज केले जाते.

१६. प्रशिक्षण विभाग :

सातत्याने परिणामकारक दर्जादार आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी, सार्वजनिक आरोग्य खात्यातील प्रशिक्षण विभागाचे नियमित प्राथमिक व सेवांतर्गत प्रशिक्षण आयोजित करणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

१७. किटकनाशक विभाग :

कीटकजन्य रोग नियंत्रणाचे कार्य कीटकनाशक शाखेतर्फे सन १९२३ पासून व्यावसायिकपणे केले जाते. कीटकनाशक खात्याच्या कार्याचे उद्दिष्ट मुख्यत्वेकरून अग्रहक्कक्रमानुसार पुढीलप्रमाणे- हिंवतापवाहक डासांचे नियंत्रण, डेंग्यु/चिकनगुन्या वाहक डासांचे नियंत्रण, हत्तीरोगवाहक (उपद्रवकारक) डासांचे नियंत्रण, मक्षिका नियंत्रण, मूषक व झुरळे नियंत्रण.

हिंवतापविरोधी मोहिमेखाली नागरी हिंवताप प्रसारक (ॲनोफिलिस स्टिफेन्सी) डासांच्या उत्पत्तीवर नियंत्रण ठेवणे, त्यासाठी अभियांत्रिकी, जीवशास्त्रीय, रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर व कायदेशीर उपाययोजना या पध्दतींचा अवलंब करण्यात येतो. डेंग्यु व चिकनगुन्या प्रसारक (एडिस ईजिप्टी) डासांवर नियंत्रण आणण्यासाठी या डासांची उत्पत्तीस्थाने म्हणजेच घरांमधील व सभोवताली असलेल्या पाणी साठण्याच्या ठिकाणांवर कारवाई करण्यात येते.

हिंवतापाचा रूग्ण आढळलेल्या ठिकाणांची माहिती प्राप्त झाल्यानंतर विभागातील कीटक नियंत्रण अधिकाऱ्यांमार्फत, हिंवताप पसरविणा-या (ॲनोफिलिस स्टिफेन्सी) या डासांची उत्पत्ती स्थळे शोधण्याची मोहिम (क्रुसेड) हाती घेण्यात येते.

किटक नियंत्रण अधिका-यांमार्फत शोधण्यात आलेल्या हिंवताप पसरविणा-या ॲनोफेलिस जातीच्या डासांची उत्पत्ती स्थानांची माहिती, हिवतापाच्या रुग्णाचे संनिरिक्षण करण्यासाठी वैद्यकीय आरोग्य अधिका-यांना कळविण्यात येते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व २४ विभागांमध्ये मूषक नियंत्रण व मक्षिका नियंत्रण कार्यक्रम सुध्दा राबविले जातात. खाजगी मालमत्तांदारांनी मागणी केल्यास अळीनाशक व धुम्रफवारणी कामाकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिका त्यांच्या मालकांकडून शुल्क स्विकारून किटक नियंत्रण उपाययोजना राबविते.

१८. महापालिका प्रयोगशाळा :

महानगरपालिका विश्लेषक प्रयोगशाळा ही प्रशासकीय, रासायनिक आणि सूक्ष्मजीवशास्त्र अशा विभागांमध्ये विभागलेली असून सुमारे ११,७०० चौरस फूट क्षेत्रामध्ये अत्याधुनिक सुविधा उपलब्ध आहेत. प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांना व्यवस्थापनाचे चांगले कौशल्य असून ते आवश्यक कागदपत्रे व नोंदी व्यवस्थित ठेवतात. तसेच संसाधने, उपकरणे आणि सेवांची वेळेवर उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी विक्रेते आणि सेवा पुरवठादार यांच्याशी चांगला समन्वय ठेवला जातो.

१९. ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालय, वडाळा :

ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालय दि. ७ नोव्हेंबर १८९० रोजी तत्कालीन महानगरपालिका आयुक्त श्री. एच. ए. ॲक्वर्थ यांनी स्थापन केले. एप्रिल १९९१ पासून हे रुग्णालय पूर्णपणे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने घेतले असून कार्यकारी आरोग्य अधिकाऱ्यांच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली विशेष रुग्णालयांपैकी एक म्हणून कार्यरत आहे.

ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालयातर्फे पुरविल्या जाणाऱ्या वैद्यकीय सेवा खालीलप्रमाणे आहेत :-

- **आंतररुग्ण सेवा :** रुग्णालयाची सद्यस्थितीत १०० आंतररुग्ण दाखल करण्याची क्षमता आहे. सध्याची आंतररुग्ण शय्याभरती ५५ टक्के असून सर्व आंतररुग्णांना अन्न वस्त्र निवारा या सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. कुष्ठरोग व संबंधित इतर आजारांवर वैद्यकीय उपचारांबरोबर पुनर्वसनात्मक व कल्याणकारी सेवाही आंतररुग्णांना पुरविल्या जातात.
- **बाह्यरुग्ण सेवा :** रोगनिदान व उपचार सुविधांबरोबर भौतिकोपचार, रक्त तपासणी, समाजसेवा, व्रणोपचार या सोयीही बाह्यरुग्ण विभागात उपलब्ध आहेत. या विभागात सरासरी ५६ रुग्ण दररोज येत असतात.
- **कार्य क्षेत्रातील कार्य :** राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत महानगरपालिकेच्या एफ/उत्तर व एफ/दक्षिण व ई विभागात कुष्ठरोग विषयक सर्वेक्षण, आरोग्यशिक्षण व उपचार कार्यक्रम या रुग्णालयातर्फे हाती घेतले जातात.
- **प्रशिक्षण :** रुग्णालयातर्फे अलोपथी व बिगरअलोपथी पदवीपूर्व व पदव्युत्तर वैद्यकीय विद्यार्थी तसेच परिचारिका, सूक्ष्मजीवशास्त्र, समाजसेवा, भौतिकोपचार व व्यवसायोपचार, स्वच्छता निरीक्षक इत्यादींनाही कुष्ठरोग विषयक प्रशिक्षण दिले जाते. सरकारी वैद्यकीय अधिकारी, अवैद्यकीय पर्यवेक्षक व प्रयोगशाळा तज्ज्ञांनाही प्रशिक्षण देण्यात येते.
- **वैद्यकीय अभिलेख :** रुग्णालयात कुष्ठरोग कार्यक्रम विषयक सांख्यिकी अभिलेख जतन करणे वेगवेगळे अहवाल तयार करीत असते आणि याद्वारे मुंबईतील राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जातो.

ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालयाचे संयुक्त प्रकल्प :

- **ॲक्वर्थ कुष्ठरोग संग्रहालय :** रुग्णालयाच्या आवारातील ॲक्वर्थ कुष्ठरोग संग्रहालय हे कुष्ठरोगाविषयी संपूर्ण शास्त्रोक्त माहिती देणारे भारतातील एकमेव संग्रहालय आहे.
- **फुटवेअर विभाग :** या विभागातर्फे कुष्ठरुग्णांना लागणारे फुटवेअर व स्प्लिंट सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून दिले जातात.

मुंबई जिल्ह्यात ३१ जानेवारी ते १५ फेब्रुवारी या कालावधीत 'कुष्ठरोग शोध मोहीम २०२५-२६' राबविण्यात आली. सदर मोहिमीत २७६५ चमुंमार्फत ४९ लाख लोकांची कुष्ठरोगासाठी तपासणी करण्यात आली. या मोहिमीत १२२ नवीन कुष्ठरुग्णांची नोंद झाली या सर्व रुग्णांना औषधोपचार सुरू करण्यात आले आहेत.

२०. कस्तुरबा रुग्णालय :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे संसर्गजन्य रोगांचे कस्तुरबा रुग्णालय हे आग्नेय आशियातील संसर्गजन्य रोगांचे सर्वात मोठे रुग्णालय आहे. सर्व प्रकारच्या संसर्गजन्य रोगांचे रुग्ण हया रुग्णालयात दाखल केले जातात.

- संसर्गजन्य रोग उदा. कांजण्या, गोवर, गालगुंड, एएफपी, कावीळ (ए, बी, सी, इ आणि इतर कावीळ) ताप, विषमज्वर, मलेरीया, लेप्टोस्पायरोसीस, डेंग्यू, एच १ एन १, एच ३ एन २, मस्तिष्कदाह, हगवण, उलटी जुलाब,

पटकी, घटसर्प, डांग्याखोकला, रेबीज व कोवीड १९ (क्षयरोग, गुप्तरोग व कृष्ठरोग वगळून) तसेच, नव्याने उदभवणा-या आजाराने ग्रस्त असलेले रुग्ण येथे वेगळे ठेवण्यात येऊन त्यांच्यावर उपचार केले जातात. प्लेग व पटकी हया रोगांची लागण झालेले रोगी सक्तीने हया रुग्णालयात हलविण्यात येतात.

- कस्तुरबा रुग्णालयात भाजलेल्या रुग्णांसाठी २५ खाटांचे अद्ययावत कक्ष उपलब्ध आहे.
- स्वाईन फ्ल्यू, कोव्हीड - १९ व गोवर रुग्णांसाठी विलगीकरण कक्ष उपलब्ध केला आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात रुग्णांसाठी (१०८०, ३६० व १९० लिटर्स प्रति मिनीट) असे तीन Oxygen Generation Plant ची सोय उपलब्ध आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात १० खाटांच्या विलगीकरण कक्षाची (निगेटिव्ह प्रेशरसह) उभारणी चाचणी व कार्यान्वितीकरण करण्यात आले आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात क्षयरोग रुग्णांसाठी क्षयरोग प्रयोगशाळेची उभारणी करण्यात आली आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात बायोसेफ्टी लेवल ३ प्रयोगशाळा प्रस्तावित आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयातील रस्त्यांचे नूतनीकरण करण्यात आले.
- कस्तुरबा रुग्णालयाच्या आवारात निर्मण होणाऱ्या विघटनशील कचऱ्याचा शास्त्रीय प्रक्रियेसाठी, २ मेट्रिक टन क्षमतेचा बायोमिथेनाययझेशन प्रकल्प उभारण्याचे प्रस्ताविले आहे.
- स्वच्छ आणि शाश्वत विजेची निर्मिती करण्याच्या उद्देशाने, १३० किलो वॅट क्षमतेचा सौर ऊर्जा प्रकल्प उभारण्याचा प्रस्ताव आहे. ज्यामुळे ऊर्जेच्या पारंपारिक स्त्रोतांवरील अवलंबित्व कमी होईल.

कस्तुरबा रुग्णालय - मध्यवर्ती विश्लेषण प्रयोगशाळा :

कस्तुरबा रुग्णालयातील मध्यवर्ती विश्लेषण प्रयोगशाळा सन १९८७ पासून कार्यरत आहे. सदर प्रयोगशाळा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मुख्य रुग्णालये, प्रसूतीगृहे व दवाखाने येथे पुरवठा करण्यात येणा-या औषधांचे विश्लेषण करुन त्यांचा दर्जा ठरविण्याचे काम करते.

मध्यवर्ती विश्लेषण प्रयोगशाळेचे तीन उप विभाग आहेत :-

- रसायनशास्त्र व उपकरणे विभाग,
- सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग,
- प्राणीशास्त्र विभाग

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध रुग्णालये व दवाखाने येथे पुरवठा करण्यात आलेल्या औषधांचे विश्लेषण करुन त्यांचा दर्जा ठरविणारी ही मुंबई महानगरपालिकेची एकमेव प्रयोगशाळा आहे.

२१. नेत्र रुग्णालय :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका, सार्वजनिक आरोग्य खात्याअंतर्गत, मौलाना शौकत अली रोड, दुर्गादेवी सेंट्रल उद्यानासमोर, मुंबई सेन्ट्रल येथे सन १९४० पासून महानगरपालिकेचे एकमेव नेत्र रुग्णालय कार्यरत आहे.

सदर रुग्णालयात ८० रुग्णशय्यांची सोय असून, प्रमुख वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनाखाली डोळ्यांना होणाऱ्या सर्व विकारांवर विविध उपचार व शस्त्रक्रिया केल्या जातात. केंद्र शासन अनुदानित व राज्य शासनाच्या मार्गदर्शनाखाली राबविण्यात येणाऱ्या राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी या रुग्णालयामार्फत करण्यात येते. सन २०२५ या वर्षी ५६३३१ बाह्य रुग्णांवर उपचार करण्यात आले व एकूण १६०७ डोळ्यांच्या शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या.

महानगरपालिका नेत्र रुग्णालयाअंतर्गत सार्वजनिक आरोग्य खात्याच्या अखत्यारीत १९७८ सालापासून स्कूल ऑफ ऑप्टोमेट्री चालविण्यात येत आहे. या स्कूल ऑफ ऑप्टोमेट्री महाविद्यालयात डिप्लोमा इन ऑप्टोमेट्री हा निमवैद्यकीय अभ्यासक्रम पूर्ण वेळेत शिकविला जातो.

वैद्यकीय सहाय्य व शिक्षण

बोन मॅरो ट्रान्सप्लांट सेंटर, लो. टि. म. स. रुग्णालय

पुनर्वसन केंद्र, रा. ए. स्मा. रुग्णालय

वैद्यकीय सहाय्य व शिक्षण

एक) - राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय व सेठ गो. सुं. वैद्यकीय महाविद्यालय

सेठ गोर्धनदास सुंदरदास वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रा. ए. स्मारक रुग्णालय या जुळ्या संस्थांची स्थापना १९२६ मध्ये राष्ट्राभिमानाच्या भावनेने करण्यात आली होती. बेटाच्या उत्तरेकडील भागातील लोकांच्या आरोग्यसेवेच्या गरजा पूर्ण करणे हा उद्देश आणि या संस्था पूर्णत: भारतीयांनी चालवाव्यात असा संकल्प होता. या गौरवशाली वारशाला आता १०० वर्षे पूर्ण झाली आहेत आणि या संस्था शहर आणि देशातील सर्वोच्च दर्जाच्या संस्थांपैकी एक आहेत. 'नॉन सिबी सेड ओम्निबस' म्हणजे 'स्वत: साठी नाही तर सर्वांसाठी' हे लॅटिन सुत्रवाक्य प्रत्येकाच्या हृदयात रूजलेले आहे.

शताब्दी वर्ष (२०२५-२०२६) अनेक कामगिरींनी उल्लेखनीय होते. आंतरराष्ट्रीय विनिमय कार्यक्रमाचा भाग म्हणून तीन पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांची पहिली तुकडी युसीएलए, लॉस एंजेलिस येथे पाठवली.

संस्थेने स्तनाच्या कर्करोगाच्या निदानासाठी शहरातील सर्वात मोठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) आधारीत क्लिनिकल चाचणी सुरू केली असून, महात्मा ज्योतिराव फुले जनआरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनांची यशस्वी अंमलबजावणी केल्याबद्दल संस्थेला सर्वोत्तम कामगिरी करणारी संस्था म्हणून पुरस्कार मिळाला आहे. भारत सरकारच्या दुर्मिळ आजारांच्या अनुदानांतर्गत गर्भाच्या अल्ट्रासाऊंड साठी एक 'यू.एस.जी.' मशीन खरेदी करण्यात आली. पश्चिम भारतातील सार्वजनिक रुग्णालयांतील पहिले उच्च-तंत्रज्ञानयुक्त क्रीडा वैद्यक (स्पोर्टस मेडिसिन) चिकित्सालयाचे उद्घाटन करण्यात आले. भाजलेल्या रुग्णांच्या प्रगत व सन्मानपुर्वक उपचारासाठी बर्न केअर सेंटर युनिटचे उद्घाटन करण्यात आले असून येथे अतिदक्षता सेवा, त्वचा प्रत्यारोपण (स्किन ग्राफ्टिंग) तसेच अम्नीओटक मेम्ब्रेन हार्वेस्टिंग सुविधा पुरविली जाते. जागेच्या कमतरतेची समस्या कमी करण्यासाठी आणि रुग्ण सेवाक्षेत्रांचा विस्तार करण्यासाठी २१ मजली निवासी उत्तुंग इमारत आणि नवीन 'आयुष्मान शताब्दी' उत्तुंग इमारतीचे बांधकाम सुरु आहे.

विभागनिहाय विशिष्ट उपक्रम खालीलप्रमाणे :-

१) शरीररचनाशास्त्र विभाग :

- शरीरशास्त्र विभागातील कार्यरत शिक्षकवृंदांनी शरीररचनाशास्त्र तसेच वैद्यकीय शिक्षण या क्षेत्रात संशोधन, कार्यशाळा आणि परिषदांमध्ये सक्रिय योगदान दिले आहे.
- शरीररचनाशास्त्र विभागाने इतर चिकित्सा जसे की, अस्थिव्यंगशास्त्र, शल्यशास्त्र, मज्जातंतू शल्यशास्त्र यांसोबत विविध सहयोगी कार्यशाळा आयोजित केल्या.

२) रक्त संक्रमण औषधशास्त्र विभाग :

- रुग्णालयात दाखल होणाऱ्या रुग्णांसाठी दररोज सुमारे १५० ते २०० रक्त युनिटसची मागणी , २०२५ मध्ये सुमारे १६६ रक्त शिबिरे व त्यातून संकलित झालेल्या सुमारे १९,०८५ पेक्षा जास्त रक्त युनिटसनी पूर्ण केली गेली.
- एकूण ७,३५८ युनिट्स रँडम डोनर प्लेटलेट्स (आरडीपी) आणि ८५ युनिट्स सिंगल डोनर प्लेटलेट्स (एसडीपी) तयार करण्यात आले. एकूण १३,११० युनिट्स फ्रेश फ्रोजन प्लाझ्मा (एफएफपी) आणि १,२०३ युनिट्स क्रायोप्रिसिपिटेट तयार करण्यात आले.
- विभाग भारताच्या हिमोव्हिजिलेन्स कार्यक्रमात देखील सहभागी आहे. एम.डी. (इम्युनोहेमॅटॉलॉजी व रक्त संक्रमण) अभ्यासक्रम विभागामार्फत चालविला जातो, ज्यामध्ये दरवर्षी दोन विद्यार्थी प्रवेश घेतात.

३) हृदयरोग चिकित्साशास्त्र विभाग :

- सन २०२५ मध्ये रा.ए.स्मा. रुग्णालयाच्या हृदयरोग विभागाने निदान व उपचार सेवांमध्ये आपली सुविधा अधिक सुधारण्याचे कार्य सुरू ठेवले. हजारो रुग्णांनी इकोकार्डिओग्राफी, स्ट्रेस टेस्ट, कोरोनरी अँजिओग्राफी/कायमस्वरूपी पेसमेकर प्रत्यारोपण यासारख्या चाचण्या व उपचार घेतले.

- अत्याधुनिक इमेजिंग सुविधांसह (इंट्राव्हॅस्क्युलर अल्ट्रासाऊंड आणि ऑप्टिकल कोहेरन्स टोमोग्राफी) स्टेंटिंगसह कोरोनरी अँजिओप्लास्टी करण्यात आली. तसेच, बायफर्केशन पीसीआय आणि रोटेशनल ॲथरेक्टॉमीसारख्या प्रक्रिया कुशल तज्ज्ञांमार्फत करण्यात आल्या.
- विभागाने इलेक्ट्रोफिजिओलॉजिकल अभ्यास व रेडिओफ्रिक्वेन्सी ॲब्लेशन करण्याची समृद्ध परंपरा पुढे चालू ठेवली.
- स्ट्रक्चरल प्रक्रियांमध्येही विभागाने मोठी झेप घेतली. नियमित बलून मायट्रल व्हॉल्वोटोमी, सेप्टल डिफेक्ट क्लोजर, कोआर्क्टेशन स्टेंटिंग तसेच, ट्रान्सकॅथेटर हार्ट व्हॉल्व्ह इंटरव्हेन्शसारख्या प्रगत प्रक्रियाही केल्या.
- या वर्षी विभागाने सहा डी.एम. कार्डिओलॉजी फेलोज आणि पॅरामेडिकल टेक्नॉलॉजीच्या चार पदवीधर विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले.

४) हृदयरोग शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :

- विभागात १२ आयसीयू (एलआयसी) रुग्णशय्या आणि कक्ष क्रमांक ३१ मध्ये ३६ रुग्णशय्या उपलब्ध आहेत. विभागाकडे ४ समर्पित शस्त्रक्रिया देखील आहेत.

५) जीवरसायनशास्त्र विभाग :

- सी.सी.बी.एल. लॅब : येथे दररोज सरासरी १४,५१०रक्त चाचण्या केल्या जातात. या ठिकाणी सर्वसामान्य जीवरसायनशास्त्रीय रक्त चाचण्या केल्या जातात.
- ई-लॅब : या ठिकाणी तातडीच्या जीवरसायनशास्त्रीय रक्त चाचण्या होतात. ह्या प्रयोगशाळेत २४ तास सेवा उपलब्ध असते. येथे दररोज सरासरी ३,९८९ रक्त चाचण्या केल्या जातात.
- जीवरसायनशास्त्र विभागात २०२४-२५ या वर्षापासून बायोकेमिस्ट्री एम.डी. पी.जी. हा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

६) उर : औषधशास्त्र विभाग व पर्यावरण प्रदूषण संशोधन केंद्र :

- ऊर:औषध विभाग व पर्यावरण प्रदूषण संशोधन केंद्र या विभागातर्फे श्वसनमार्गाच्या आजाराचे रोगनिदान व उपचार केले जातात. याकरीता फुप्फुस कार्य क्षमता चाचणी, निद्रेतील श्वसनाचा आलेख, रक्तातील प्राणवायुचे प्रमाण चाचणी (ए.बी.जी.), ब्रॉन्कोस्कोपी, व निदानाकरीता थोरॅकोस्कोपी इत्यादी चाचण्या करण्यात येतात.

७) त्वचारोग व गुप्तरोगशास्त्र विभाग :

- दररोज बाह्यरुग्ण विभागात ३००-४०० रुग्णांची तपासणी व उपचार केले जातात. आंतररुग्ण विभागात एकूण ४० रुग्णशय्यांची सुविधा असून सरासरी रुग्णशय्येचा वापर ८०% पेक्षा अधिक आहे.
- दररोज ७ ते १० बायोप्सी केल्या जातात. ज्यामुळे डर्माटोपॅथॉलॉजी विभागाचे सक्षम सहकार्य मिळते. विभागात दरवर्षी २,५०० पेक्षा अधिक बायोप्सी हाताळल्या जातात.
- दर आठवड्याला १५० ते २०० विविध प्रक्रिया (आरएफ,पील्स, इंट्रोलेझनल थेरपी, नीडलिंग इत्यादी) केल्या जातात.

८) दंतशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- दंतशास्त्र चिकित्सा विभाग बालरुग्णांपासून ते वृध्दापर्यंत सर्व वयोगटातील रुग्णांना व्यापक दंत काळजी सेवा प्रदान करतो. विभागातील सिविधांमध्ये पोर्टेबल आर.व्हि.जी. आणि ओ.पी.जी. मशीन्स यांसारखी आधुनिक निदान उपकरणे उपलब्ध आहेत, ज्यामुळे अचूक आणि कार्यक्षम इमेजिंग शक्य होते.
- विभागातील उपचार पर्यायांमध्ये आपत्कालीन व्यवस्थापन सेवा, मॅक्सिलेफेशियल फ्रॅक्चरसाठी इंटरमॅक्सिलरी फिक्सेशन, आपत्कालीन रुट कॅनाल उपचार, तसेच क्राउन, ब्रिज आणि इम्प्लांट्ससह पूर्ण तोंड पुनर्वसन यांचा समावेश आहे.

९) कान, नाक, घसा चिकित्सा विभाग :

- कान, नाक आणि घसा चिकित्सा विभाग मायक्रो इयर शस्त्रक्रिया, एन्डोस्कोपीक सायनस शस्त्रक्रिया, स्कल बेस शस्त्रक्रिया, व्हॉइस डिसऑर्डर शस्त्रक्रिया, एअरवे ऑबस्ट्रक्शन, कॉस्मेटीक शस्त्रक्रिया, हेड आणि नेक कर्करोग शस्त्रक्रिया यामधील लक्षणीय कामगिरीसाठी भारतात आणि भारताबाहेर ओळखला जातो.
- या शिवाय सदर विभाग कॉक्लीयर इंम्प्लांट आणि बाहा (BAHA) शस्त्रक्रिया आणि सायल एन्डोस्कोपी यासारख्या उच्च दर्जाचे शल्यचिकित्सा केंद्र आहे.

१०) आंतर स्त्राविकीशास्त्र विभाग :

- विभागाने जानेवारी २०२५ ते डिसेंबर २०२५ या कालावधीत ०४ ऑनलाईन कॉन्फरन्सेस आयोजित केल्या होत्या.
- विभागाने सन २०२५ मध्ये ४० संशोधन लेख प्रकाशित केले आहेत.
- संयोग ट्रस्ट यांच्या देणगीतून नवीन डेक्सा (DXA) उपकरण खरेदी केले.

११) तात्काळ वैद्यकीय शास्त्र सेवा :

- तात्काळ वैद्यकिय सेवा विभागामध्ये गंभीर रुग्णांच्या उपचाराकरिता नाविन्यपूर्ण १५ खाटांचा 'वैद्यकीय अतिदक्षता विभाग- २' चालू करण्यात आले.

१२) न्यायवैद्यकशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- ऑगस्ट २०२५ पासून नायगाव पोलिस हॉलमध्ये पोलिस कर्मचाऱ्यांचे नियमित प्रशिक्षण सत्र.
- दंत चिकित्सा विद्यार्थ्यांसाठी, फॉरेन्सिक सायन्स पदवीधरांसाठी वैद्यकीय शवविच्छेदनाचे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करणे.
- कॅडेव्हर पुनर्प्राप्ती (DXA) प्रशिक्षण कार्यशाळा सुलभ करण्यासाठी विशेष कोल्ड स्टोरेज सुविधेमध्ये सुधारणा करण्यात आली.
- शवविच्छेदन कक्षाच्या नूतनिकरणाचा प्रस्ताव.
- संवेदनशील व किचकट न्यायवैद्यकीय प्रकरणांमध्ये विभागाद्वारे तज्ज्ञ अहवाल दिला जातो. तसेच, न्यायालयात मोलाची साक्ष देण्यात येते.
- सन २०२५ मध्ये एकूण १०७० पोस्टमॉर्टेम व २९१ अँटी मॉर्टेम तपासणी प्रकरणे करण्यात आली.

१३) सर्वसाधारण औषधवैद्यकशास्त्र विभाग :

- हा विभाग बाह्यरुग्ण विभाग (ओ.पी.डी.) आणि आपात्कालीन सेवा (इमर्जन्सी सर्व्हिसेस) मध्ये वेगवेगळ्या वैद्यकीय परिस्थितीत असलेल्या रुग्णांना सेवा देतो. औषधवैद्यकशास्त्र बाह्यरुग्ण सेवा आठवड्यातून ०६ दिवस चालते तसेच, आपत्कालीन सेवा ही वर्षभर २४X७ दिली जाते.
- याशिवाय संधिवात शास्त्र, एच.आय.व्ही., उच्च रक्तदाब, जेरियाट्रिक, संसर्गजन्य रोग पॅलिएटिव्ह केअर ओपीडी या विभागाअंतर्गत साप्ताहिकरित्या चालविल्या जातात.

१४) जठरांत्रशल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :

- जठरांत्रशल्यचिकित्सा विभागामध्ये जठर, अन्ननलिका, लहान व मोठे आतडी, यकृत, पित्ताशय, स्वादुपिंड निगडीत सर्व आजार व कर्करोगांवर आधुनिक तंत्रज्ञानयुक्त जटिल शस्त्रक्रिया सेवा देणारा तसेच, यकृत प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया देखील उपलब्ध असणारा संपूर्ण महाराष्ट्रातील सार्वजनिक रुग्णालयांमधील एकमेव विभाग आहे.
- अन्ननलिका, जठर, यकृत, पित्ताशय, स्वादुपिंड, लहान व मोठे आतडे, यांचा कर्करोग व इतर आजारांवर दररोज शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तसेच या विभागात दुर्बिणीद्वारे (लॅप्रोस्कोपीक) शस्त्रक्रियेची सुविधा उपलब्ध आहे.
- मागील वर्षात या विभागात चार यशस्वी यकृत प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या, त्यापैकी तीन यकृत प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया लिव्हिंग डोनर लिव्हर ट्रान्सप्लान्ट या प्रकारच्या होत्या.

१५) जठरांत्र शास्त्र विभाग :

- एंटरोस्कोपी प्रणालीचे उद्घाटन.
- दुर्मिळ आजारांची राष्ट्रीय धोरण अंतर्गत आर्थिक सहाय्य मिळवून, विल्सनच्या आजाराने ग्रस्त रुग्णावर जिवंत दात्याकडून यकृत प्रत्यारोपण करण्यात आले.

१६) सर्वसाधारण शल्य शास्त्र विभाग :

- प्राणी आणि पक्ष्यांवरील तीन (३) संशोधन प्रकल्पांसाठी मुंबई पशुवैद्यकीय महाविद्यालय सोबत सक्रिय सहभाग.
- ॲब्डॉमिनल वॉल रिकन्स्ट्रक्शन या विषयातील महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची नवीन फेलोशिप सुरु करण्यात आली आहे.

१७) रुधिर शास्त्र विभाग :

- रा.ए.स्मा.रुग्णालय, येथील रुधिरशास्त्र बाह्यरुग्ण विभाग (ओ.पी.डी.) रक्तविकारांच्या सर्वांगीण तपासणी व उपचारांसाठी कार्यरत आहे. या विभागात लिम्फोमा व मायेलोमा रुग्णांसाठी विशेष क्लिनिकल हेमॅटोलॉजी सेवा उपलब्ध आहेत.उपचार प्रक्रियेसोबत सहाय्यक (Supportive) काळजीच्या सुयोग्य प्रोटोकॉलचा समावेश करण्यात आलेला आहे. ज्यामुळे रुग्णांना सर्वसमावेशक उपचार मिळतात.

१८) सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग :

- आय.सी.एम.आर. ने शेठ गो. सु. वै. महाविद्यालय आणि रा. ए. स्मारक रुग्णालयातील सूक्ष्मजीवशास्त्र विभागात 'विद्यमान विषाणू संशोधन आणि निदान प्रयोगशाळेचा (VRDL) विस्तार आणि बळकटीकरण' अंतर्गत 'संसर्गजन्य रोग संशोधन आणि निदान प्रयोगशाळा (IRDL) स्थापन करण्यास मंजुरी दिली आहे. संसर्गजन्य रोग निदान गुणवत्ता वाढवणे: बाह्य गुणवत्ता हमी कार्यक्रम' या प्रकल्पांतर्गत संपूर्ण भारतातील श्वसन विषाणू (सार्स कोव्ह २ आणि इन्फ्लूएंझा)साठी इक्यूएएस (EQAS) प्रदाता म्हणून व्हीआरडीएल विभागाची नियुक्ती करून निधी दिला आहे.

१९) नवजात अर्भकशास्त्र विभाग :

- नवजात अर्भकशास्त्र विभागामध्ये दरवर्षी ६,००० पेक्षा जास्त नवजात बालकांची काळजी घेतली जाते. ज्यामध्ये इतर संस्थांकडून, रुग्णालयाकडून पाठविलेल्या अति धोका असलेल्या नवजात बालकांचा समावेश आहे. यापैकी ३०-३५ टक्के नवजात शिशूंना विविध आजारांकरीता अतिदक्षतेची आवश्यकता असते.
- नवजात अर्भकशास्त्र विभाग हा ४२ रुग्णशय्या, अत्याधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज असलेला विभाग आहे.
- विभागाकडून कांगारू मातेसह काळजी तसेच वेदना आणि उपशामक काळजी ह्या सेवा पुरविल्या जातात. विभागाकडून व्यापक स्तनपान व्यवस्थापन केंद्रांतर्गत मानवी दूध बँकेद्वारे आजारी अकाली बाळांना पाश्चराईज्ड दाता मानवी दूध पुरवतो.
- आजारी नवजात बालकांसाठी इनहेल्ड नायट्रीक ऑक्साईड थेरपीची तरतूदही विभागाकडे आहे.

२०) अणुवैद्यकशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- अणुवैद्यकशास्त्र चिकित्सा हा विभाग दोन गॅमा कॅमेरायुक्त उपकरणांनी सुसज्ज असून यामध्ये स्पेक्ट रेक्टिलिनियर स्कॅनर, थायरॉईड अपटेक प्रोब आणि उपकरणे उपलब्ध आहेत. ह्या विभागात शरीराच्या वेगवेगळ्या भागांचे रोगनिदान व त्याच्या कार्यक्षमतेने मूल्यांकन स्कॅनद्वारे करता येते. ह्या उपकरणांनी रुग्णालयातील निरनिराळ्या विभागातील रुग्णांना रोगनिदान करण्याची गरज पूर्ण करता येते.
- पेट स्कॅन : कर्करोग, हृदयाच्या आणि मेंदूच्या आजाराच्या निदानाकरिता रेडिओएक्टीव्ह ग्लुकोजचा उपयोग केला जातो.

२१) मज्जातंतूशास्त्र विभाग :

- हा विभाग मज्जसंस्थेशी संबंधित अजारांनी ग्रस्त रुग्णांसाठी बाह्यरुग्ण व आंतररुग्ण सेवा दररोज पूरवितो. विभागामध्ये न्यूरोसायकॉलॉजी, मेमरी क्लिनिक आणि स्ट्रोक युनिट यांसारख्या विशेष क्लिनिकची सुविधा उपलब्ध आहे.

२२) मूत्रपिंड चिकित्सा विभाग :

- मूत्रपिंड विभाग डी. एम. (नेफ्रोलॉजी) व अप्लाईड बायोलॉजीतील एम.एस.सी. व पी.एच.डी अभ्यासक्रमांसाठी मान्यता प्राप्त आहे.
- या वर्षी आतापर्यंत २८ जिवंत नातेवाईक दात्यांच्या व ०४ मृत शरीरातील मूत्रपिंडांचे प्रत्यारोपण यशस्वीरीत्या पार पाडले.
- ११,७०० रुग्णांना हेमोडायलेसीसची सुविधा पुरविण्यात आली. डायलेसिस विभागात रुग्णशय्येची क्षमता वाढून डायलेसिस रुग्णशय्येची संख्या २२ झाली आहे.
- किडनी प्रत्यारोपणांची एकूण संख्या ८६० पर्यंत पोहोचली आहे.

२३) मज्जातंतू शल्य शास्त्रविभाग :

- सन २०२५ मध्ये रा.ए.स्मा. रुग्णालयात प्रगत एंडोस्कोपिक न्यूरोसर्जिकल हस्तक्षेप व शस्त्रक्रिया सुरु करण्यात आल्या. या सेवांमध्ये आधुनिक एंडोव्हॅस्क्युलर न्यूरोसर्जरी, स्ट्रोक सेवा आणि एपिलेप्सी शस्त्रक्रियांचा समावेश असून, त्या अत्याधुनिक एंडोस्कोपिक उपकरणांच्या सहाय्याने केल्या जातात. कमीतकमी छेद तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्यामुळे रुग्णांना अधिक फायदा झाला असून, उपचार अधिक सुरक्षित, कमी वेदनादायक आणि जलद पुनर्प्राप्ती करणारे ठरले आहेत.

२४) अस्थिव्यंगशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- अस्थिव्यंगशास्त्र चिकित्सा विभागाकडे सांधेरोपण व मज्जातंतूशी संबंधित शस्त्रक्रिया करण्याकरिता अत्याधुनिक पध्दतीच्या सोयी सुविधा उपलब्ध असलेल्या शस्त्रक्रियागार उपलब्ध आहेत.
- आपत्कालीन अपघात व अस्थिव्यंग शस्त्रक्रिया सेवा.
- संपूर्ण सांधे बदल (जॉईंट रिप्लेसमेंट)/सांधे प्रत्यारोपण सेवा व संपूर्ण स्वयंचलित रोबोट (गुढघ्याच्या सांधेबदल शस्त्रक्रियेसाठी) इ. विशेष सेवा उपलब्ध आहेत.

२५) नेत्रचिकित्सा शास्त्र चिकित्सा विभाग :

- १२.०३.२०२६ रोजी नेत्ररोग शस्त्रक्रियागारामधील लेझर रुममध्ये 'ग्रीन लेझरचे' उद्घाटन करण्यात आले. बालरुग्णांसाठी शस्त्रक्रियागारामध्ये पेडियाट्रिक वार्मर प्राप्त झाला.

२६) स्त्रीरोग व प्रसूतिशास्त्र विभाग :

- दि.१२ फेब्रवारी २०२५ रोजी 'थिकॉन स्यूचरिंग तंत्र - निवासी डॉक्टरांकरिता कार्यशाळा,
- दि. ३ ते ९ मार्च २०२५ दरम्यान आंतरराष्ट्रीय महिला दिनानिमित्त घरगुती हिंसाचार व बालकांचे लैंगिक शोषण याबद्दल प्रबोधन व जनजागृति कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला.

२७) व्यवसायोपचारशास्त्र शाळा आणि केंद्र :

- व्यवसायोपचार शास्त्र प्रशिक्षण शाळा आणि केंद्राने अमृत महोत्सवाचे औचित्य साधून, वर्षभर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते. यामध्ये प्रामुख्याने जन-जागृती, रुग्णसेवा आणि निरंतर वैद्यकीय शिक्षण यावर भर देण्यात आला.

२८) समुदाय वैद्यकशास्त्र विभाग :

- सर्वसाधारण चिकित्सा, लसीकरण (युआयपी व यलो फीव्हर), विशेष तपासणी (एनसीडी,तोंडाचा व स्तनाचा कर्करोग), संसर्गजन्य रोग नियंत्रण व नायगांव दवाखाना येथे ज्येष्ठ नागरिक व ५ वर्षाखालील रुग्णांकरिता बाह्य रुग्ण विभाग चालविला जातो.

मालवणी युएचटीसी येथील सेवा :-

- सर्व साधारण बाह्य रुग्ण चिकित्सा, ५ वर्षाखालील रुग्णांकरिता बाह्य रुग्ण चिकित्सा व इतर बाह्य रुग्ण विभाग (त्वचारोग, मानसोपचार इ.) तसेच,प्रयोगशाळा चाचण्या या सेवा पुरविल्या जातात.

ग्रामीण बाह्य रुग्ण सेवा :-

- सर्व साधारण बाह्य रुग्ण चिकित्सा व इतर बाह्य रुग्ण विभाग (एनसी व एनसीडी) येथे रुग्ण सेवा.

२९) बालरोगशास्त्र विभाग :

- बालरोगशास्त्र विभागात तीन उपविभाग (युनिट) आहेत.
- अद्ययावत बालरोग अतिदक्षता विभाग, जननशास्त्र विभाग, बालरोग संशोधन प्रयोगशाळा, उर-रोग विभाग, मूत्रपिंड विभाग आणि संधिवात विभाग, बाल अपस्मार व थॅलेसेमिया डे केअर केंद्र हे उपविभाग आहेत.
- अत्यावश्यक वैद्यकीय सेवा २४ तास चालू असते.
- ह्या विभागामध्ये सुदृढ बालक चिकित्सा, शालेय चिकित्सा आणि शैक्षणिक चिकित्सालय, शैक्षणिक अपंगत्व ह्या सेवा सुद्धा पुरविल्या जातात.

३०) गरीब रुग्ण सहाय्यता निधी विभाग :

- अनेक दानशूर व्यक्तींकडून तसेच पंतप्रधान राष्ट्रीय सहाय्यता निधी, मुख्यमंत्री सहाय्य निधी, महापौर निधी, श्री सिध्दिविनायक गणपती मंदिर विश्वस्त, श्री महालक्ष्मी मंदिर विश्वस्त, श्री साईबाबा संस्थान शिर्डी इत्यादींकडून मिळणाऱ्या देणग्या ह्या विभागात स्विकारल्या जातात.
- जमा झालेल्या निधीचा गरीब व गरजू रुग्णांकरीता विनियोग केला जातो.

३१) शरीरविकृतिशास्त्र विभाग :

- आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रयोगशाळा (EMS Lab.) २४ तास कार्यरत असते.
- शवविच्छेदनाची सुविधा २४ तास उपलब्ध केली.
- पदवीपूर्व व पदव्युत्तर, (एम.बी.बी.एस., एम.डी., डी.एम.एल.टी., ओ.टी.पी.टी.) विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षण.
- महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाशी संलग्नित १२ विद्यर्थ्यांसाठी फेलोशिपची पदे उपलब्ध आहेत.

३२) मनोविकृतीशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- विभागामार्फत मानसिक आजार असलेल्या रुग्णांसाठी दररोज बाह्यरुग्ण व आंतररुग्ण सेवा दिल्या जातात. बाल मार्गदर्शन क्लिनिक, स्मृतिभ्रंश क्लिनिक, आत्महत्या प्रतिबंध क्लिनिक तसेच लैंगिक आजार क्लिनिक यांसारख्या विशेष सेवा नियमितपणे आयोजित केल्या जातात. स्किझोफ्रेनिया, बायपोलर विकार व व्यसनमुक्ती संबंधित आजारांच्या रुग्णांच्या पालक/नातेवाईकांसाठी समुपदेशन कार्यक्रमही विभागामार्फत राबवले जातात.
- जनजागृती उपक्रमांचा भाग म्हणून व्यसनमुक्ती सप्ताह, मानसिक आरोग्य सप्ताह, स्किझोफ्रेनिया दिन आणि अल्झायमर दिन साजरी केले जातात. आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयांतर्गत औषध उपचार प्रादेशिक केंद्र सुरु करण्यात आले आहेत. मानसिक आरोग्य हेल्पलाईन हितगुज (०२२-२४१३१२१२) ही सेवा रुग्ण व आरोग्यसेवा कर्मचा-यांसाठी विभागामार्फत चालविली जाते. तंबाखू प्रतिबंध क्लिनिक व बायोफीडबॅक क्लिनिक दर आठवड्याला आयोजित केले जातात.

३३) बालरोग शल्य चिकित्सा विभाग :

- विभागामध्ये लहान वयोगटातील रुग्णांसाठी मिनिमल एक्सेस सर्जरी (किमान प्रवेश शस्त्रक्रिया) सुरू करण्यात आली आहे. रुग्णसेवेसाठी हा एक महत्वाचा टप्पा आहे. येथे सर्व वयोगटातील मुलांवर निदान व उपचार विषयक लॅप्रॉस्कोपी आणि थोराकोस्कोपी करण्यात येते. त्यामुळे जखम रहात नाही. शस्त्रक्रियेपश्चात वेदना कमी होतात आणि जखम लवकर भरते.

३४) सुघटन शल्य चिकित्सा विभाग :

- प्लास्टिक सर्जरी विभागात ४० रुग्णशय्या उपलब्ध आहेत. तसेच, पुरुष, महिला आणि बालरुग्णांसाठी १२ रुग्णशय्येचे नव्याने नूतनीकरण केलेला बर्न्स कक्ष आहे. विभागाकडे ०३ स्वतंत्र शस्त्रक्रियागार उपलब्ध आहेत आणि व्यवसायोपचार (Occupational Therapy) आवश्यक असलेल्या रुग्णांसाठी स्वतंत्र विभाग उपलब्ध आहे.
- विभागाकडे टिश्यू बँकेचा परवाना असून येथे, अम्निऑन आणि त्वचेचे ग्राफ्ट संकलित करुन साठवले जातात व इतरांना उपलब्ध करुन दिले जातात.

३५) क्ष-किरणशास्त्र विभाग :

- रा.ए.स्मा. रुग्णालयातील रेडिओलॉजी विभाग हा भारतातील सर्वात मोठ्या शैक्षणिक विभागांपैकी एक आहे. या विभागामार्फत उत्कृष्ट क्लिनिकल सेवा आणि रेडिओलॉजी, फेलोशिप रेडिओग्राफर प्रशिक्षण, एम.यु.एच.एस. विद्यापीठासाठीच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये हा विभाग अग्रगण्य आहे.

३६) मूत्ररोग शल्य चिकित्सा विभाग :

- मूत्ररोग शल्य चिकित्सा विभागाकरीता २०२५ मध्ये '१५० वॅट होल्मिन लेसर मशीन' महानगरपालिकेतर्फे विकत घेण्यात आले.

३७) भौतिकोपचार चिकित्सा शाळा आणि केंद्र :

- वृध्दाश्रम सेवा सदन येथे जेरियाट्रिक पुनर्वसन सेवेचे आयोजन करण्यात आले.
- सूज कमी करण्यासाठी आणि जीवनमान सुधारण्यासाठी हाथीपग ओपीडी सुरु करण्यात आली.
- बालरोग व प्रौढ रुग्णांकरीता न्यूरोरिहॅब नवजात सेवा उपलब्ध करुन देण्यात आली.

३८) बधिरीकरणशास्त्र विभाग :

- २०२५ मध्ये बधिरीकरणशास्त्र विभागाने १५ ऑपरेशन कॉम्प्लेक्स मधील ४३ ऑपरेशन थियटर टेबल्सची जबाबदारी सांभाळली व वेदनाशामक बाह्यरुग्ण विभागात ४२० रुग्णांचे मूल्यमापन करण्यात आले.

३९) शरीरक्रिया शास्त्र विभाग :

- रा. ए. स्मारक रुग्णालयातील गरजू रुग्णांना (मुख्यता : 'एंडोव्हॅस्कुलर प्रक्रियेसाठी) देऊ केल्या जाणाऱ्या अनुदानाच्या अर्जांची तपासणी करण्यास मदत करतो. ही प्रक्रिया आता संगणकीकृत करण्यात आली आहे. ज्यामुळे रुग्णांना उपचारासाठी आवश्यक निधी मिळविण्यासाठी प्रशासकीय अडथळे दूर होण्यास मदत होते.

४०) होमिओपॅथी शास्त्र बाह्य रुग्ण विभाग :

- बाह्यरुग्ण विभागात मंगळवार (सरासरी रुग्णसंख्या ६०) आणि शनिवारी (सरासरी रुग्णसंख्या ३०) रुग्ण सेवा देण्यात आली.

४१) समाजसेवा विभाग :

- समाज सेवा विभाग अंतर्गत कार्यरत समाज विकास अधिकाऱ्यांनी माहे एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ सुमारे २८,६०० (अठ्ठावीस हजार सहाशे) बाह्य रुग्ण व आंतररुग्णांसाठी विविध प्रकारची मदत प्राप्त करुन दिली. यात समुपदेशन उपचारांकरीता निधी जमविणे तसेच, आरोग्य विषयक जाणीव - जागृतीकरीता विविध कार्यक्रम आयोजित केले.

४२) आहार विभाग :

- आहार विभागमध्ये चार आहारतज्ज्ञांचे मुख्य पथक असून ते अंतर्गत रुग्णांना आणि बाह्यरुग्णांना वैज्ञानिक पुराव्यावर आधारित व वैयक्तिक गरजांनुसार पोषण सल्ला प्रदान करतात.

४३) औषधालय विभाग :

- मुख्य दवाखाना विभाग क्र. ३१, अस्थिव्यंग दवाखाना, हृदयरोग दवाखाना, औषध भांडार, सर्वसाधारण भांडार, मालवणी आरोग्य केंद्र हे सर्व विभाग औषधालय (फार्मसी) विभाग अंतर्गत येतात.
- औषध वितरण केंद्र क्र. ३१ हे २४x७ कार्यरत असून, औषधनिर्माते हे अत्यावश्यक आरोग्य सेवा प्रदाते म्हणून कार्य करतात.

४४) चिकित्सालयीन औषधनिर्माणशास्त्र विभाग :

- हा विभाग दर शुक्रवारी आणि शनिवारी थेरप्युटिक ड्रग मॉनिटरिंग (टी.डी.एम.) बाह्यरुग्ण विभाग चालवितो. तसेच दररोज फार्माकोजेनेटिक्स व मलेरिया बाह्यरुग्ण विभाग कार्यरत आहे.

दोन) - बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय आणि टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय

सन १९२१ मध्ये राष्ट्रपित्याच्या हाकेला प्रतिसाद म्हणून ४ विद्यार्थ्यांनी नवीन राष्ट्रीय संस्था सुरू करण्याच्या उद्देशाने, ब्रिटिश सरकार चालवित असलेले ग्रँट वैद्यकिय महाविद्यालय सोडले आणि टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकिय महाविद्यालय उदयास आले. प्रारंभी, ही एक वैद्यकिय शाळा होती व तिची नोंदणी कॉलेज ऑफ फिजिशियन्स व सर्जन्स हयांचेकडून परवानाधारक पाठयक्रमासाठी करण्यात आली होती. सन १९४६ मध्ये संस्थेच्या रौप्य महोत्सवी वर्षात, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सदर महाविद्यालय ताब्यात घेतले व ते पदवी पाठयक्रमासाठी मुंबई विद्यापीठास संलग्न करण्यात आले. सदर महाविद्यालयास टोपीवाला देसाई कुटुंब आणि सुविख्यात लोकहितवादी दाते डॉ. आनंदराव ल. नायर हयांजकडून सढळ हस्ते देणगी मिळाली. म्हणून, त्यास टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकिय महाविद्यालय व बाई यमुनाबाई ल. नायर धर्मादाय रूग्णालय अशी नावे देण्यात आली. आज हया जोड संस्था देशातील अग्रगण्य वैद्यकिय संस्थांपैकी एक आहेत.

हया रूग्णालयात वैद्यकिय, शल्यक्रिया, हृदयरोग व नवजात अर्भके अशा सर्व रूग्णांसाठी सुसज्ज असे अतिदक्षता विभाग आहेत. तर मुलांसाठी स्वतंत्र अतिदक्षता विभाग आहे. अपघात विभागाच्या बाजूलाच अपघात उपचार कक्ष (ट्रॉमा वॉर्ड) आहे. अन्न व औषध प्रशासनाची मान्यता असलेली रूग्णालयाची स्वत:ची रक्तपेढी व रक्त घटक उपचार केंद्र (कंपोनंट थेरपी युनिट) असून सदर रक्तपेढी फेडरेशन ऑफ ब्लड बँकेची सदस्य आहे आणि प्रस्तुत केंद्रात अष्टौप्रहर सेवा उपलब्ध केली जाते. हया रूग्णालयात होल बॉडी सी. टी. स्कॅन, कार्डिॲक कॅथेटरायझेशन यंत्रणा आणि स्पेक्ट कॅमेरा इत्यादी यंत्रसामुग्री असून, अशा प्रकारच्या स्पेक्ट कॅमेरा हया रूग्णालयात प्रथमच बसविला आहे आणि हया कॅमेऱ्याच्या सहाय्याने वैद्यकशास्त्राच्या विविध क्षेत्रातील अनेक रोगांचे अचूक निदान करता येते. कस्तुरबा रूग्णालयाच्या आवारात असलेले, नायर रूग्णालयाचे स्वतंत्र हायपरबेरिक ऑक्सिजन थेरपी चेंबर्स हे मुंबईतील अशा प्रकारचे दुसरे केंद्र आहे. मुंबईत प्रथम स्थापन झालेले स्वतंत्र हायपरबेरीक ऑक्सिजन थेरपी चेंबर्स, वडाळा येथील पोर्ट ट्रस्ट रूग्णालय येथे आहे.

रुग्णालय व्यवस्थापक माहिती पध्दतीमुळे रुग्णालयातील प्रशासकीय काम व्यवस्थित होण्यास मदत झाली असून पूर्वी रुग्णांना दिलेल्या औषधांची तसेच उपचाराची माहिती या प्रणालीमुळे तंतोतंत मिळते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हेल्थ केअर सुविधा (बा.य.ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय, कस्तुरबा रुग्णालय आणि इतर ठिकाणी) राबविण्यात येणारी एचएमआयएस प्रणाली 'आरोग्य भांडार' म्हणून ओळखली जाते. एक्स-रे, सीटी-स्कॅन, यूएसजी सारख्या संग्रहित ३ प्रतिमांसह व्यवस्थापन आणि वास्तविक रूग्णांची माहिती सर्व बा.य.ल. नायर धर्मा. रुग्णालय विभागात उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे.

टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकिय महाविद्यालय :

हे महाविद्यालय सन १९२१ च्या राष्ट्रीय चळवळीच्या वेळी, वैद्यकिय परवानाधारकांना शिक्षण देणारी संस्था म्हणून प्रथम सुरू करण्यात आले आणि नंतर राष्ट्रीय वैद्यकिय महाविद्यालय म्हणून संबोधले जावू लागले. सन १९४६ मध्ये महाविद्यालयाचा दर्जा पदवी परीक्षेपर्यंत वाढविण्यात आला व ऑक्टोबर १९४६ मध्ये ते मुंबई विद्यापीठास संलग्न करण्यात आले व महानगरपालिकेने ते आपल्या ताब्यात घेतले. टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकिय महाविद्यालय हे आता संपूर्ण महाराष्ट्रात एक प्रख्यात वैद्यकिय महाविद्यालय बनले आहे.

ग्रंथालय विभाग :

टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय हया संस्थेतर्फे एक सुव्यवस्थीत व सुस्थापीत ग्रंथालय चालविण्यात येत असल्यामुळे त्यातील माहिती ही सहजपणे सर्व वाचकांना उपलब्ध होते. ही ग्रंथालयीन सेवा एकंदरीत ६२४ पदव्युत्तर व निवासी वैद्यकीय विद्यार्थी, ११००पदवीपूर्व विद्यार्थी तसेच ३८० शिक्षकांबरोबरच इतरही वैद्यकीय कर्मचारी उदा. वैज्ञानिक अधिकारी, संशोधन अधिकारी, संशोधन सहाय्यक, परिचारीका, मानसशास्त्र, आहारतज्ञ, वैद्यकीय समाजसेवक यांना उपलब्ध आहे.

<u>हृदयशस्त्रक्रिया विभाग</u> -

- हृदयशस्त्रक्रिया विभागात ४५०-५०० केसेस होतात.
- बायपास सर्जरी, (MVR, AVR, DVR, CABG, ASD, VSD, TOF) परिधीय रक्तवाहिन्यांशी संबंधित (बायपास ग्राफ्टिंग - फेमोरो-फेमोरल, फेमोरो-पॉपलिटियल; एम्बॉलेक्टॉमी) आणि फुफ्फुसाची शस्त्रक्रिया.
- हृदयशस्त्रक्रिया विभागात ३ दिवस बाह्यरुणांसाठी ओ.पी.डी. चालवली जाते.
- ओ.पी.डी. मध्ये ४०-५० रुग्ण सेवेचा लाभ घेतात.
- ३०-३५ रुग्ण शस्त्रक्रियेसाठी वॉर्ड मध्ये भरती होतात.
- हृदयशस्त्रक्रिया विभागात १ अतिदक्षता विभाग आहे.ज्यामध्ये शस्त्रक्रिये नंतर रुग्ण ठेवले जातात.

व्यावसायोपचार विभाग :

टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि बा. य. ल. नायर रुग्णालय येथील व्यावसायिक उपचार विभाग, जो १९५५ मध्ये स्थापित झाला, सर्वसमावेशक बाह्यरुग्ण आणि आंतररुग्ण सेवा प्रदान करतो आणि आता मानसोपचार, मज्जासंस्थाशास्त्र, अस्थिरोगशास्त्र आणि बालरोगशास्त्र यांसारख्या विशेष शाखांमध्येही विस्तारला आहे. हा विभाग पदवी, पदव्युत्तर आणि पीएचडी कार्यक्रम चालवतो आणि महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाशी संलग्न आहे. हा विभाग संवेदना, सेरेब्रल पाल्सी विकास केंद्र, लातूर, सर्व शिक्षा अभियान आणि चीता कॅम्प यांसारख्या विविध सामाजिक कार्यक्रमांतर्गतही कार्यरत आहे.

मनोविकृतीशास्त्र विभाग :

- बा.य.ल. नायर रुग्णालय मनोविकृतीशास्त्र विभाग हा आय. एस. ओ. प्रामाणित असून येथे सर्व प्रकारच्या मनोविकृतीवर इलाज केला जातो. नेहमीच्या कामाव्यतिरिक्त येथे प्रशिक्षण व संशोधन कार्य तसेच पुढील खास सेवा रुग्णांना पूरवण्यात येतात. त्याची माहिती पुढील प्रमाणे आहे :-
- शालेय मानसिक आरोग्य केंद्र हे भारतातील एकमेव केंद्र असून येथे सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत येणाऱ्या रुग्णांची तपासणी करून औषधोपचार दिले जातात. येथे अध्ययन क्षमता कमी असलेल्या मुला/मुलींसाठी लर्निंग डीसाबिलीटी क्लिनिक (LD Clinic) चालवले जाते. जे महाराष्ट्र राज्य प्रमाणित केंद्र आहे. येथे वर्षभरात ११११० मुला/ मुलींची तपासणी होऊन ११२७ मुला/मुलींना तसे प्रमाणपत्र देण्यात आले आहे.
- येथे ऑटीझम डायनामिक इंटरवेनशन (ADI) शाळेमध्ये ऑटीझम ग्रस्त असलेल्या मुला/मुलींसाठी दोन तुकड्या आहेत. ज्यामध्ये ४४ मुले/मुली आहेत. जवळ जवळ ५६५ मुला/मुलींची चाचणी करून ४७४ मुला/मुलींना प्रमाणपत्र देण्यात आले.
- विभागात आठवड्यातून एकदा वृद्ध आणि जेष्ठ नागरिकांसाठी मानसिक आरोग्याची तपासणी करून योग्य ते औषधौपचार केले जातात.

- येथे स्वामी विवेकानंद रेमिडीयल केंद्र चालविले जाते ज्यामध्ये अध्ययन अक्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. ह्या केंद्रात सध्या २८ मुले/मुली प्रशिक्षण घेत आहेत.
- या विभागाने ८ विद्यार्थ्यासह Child & Adolescent in Mental Health मध्ये फेलोशीप सुरु केली आहे.
- ज्येष्ठ नागरिकांच्या मानसोपचारासाठी शेजारच्या परिसरात सामुदायिक मानसोपचार सेवा सुरू केल्या आहेत व जवळच्या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांची प्राथमिक मानसिक तपासणी आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण सुरू केले आहे.
- जागतिक व्यसनमुक्ती दिवस, जागतिक स्किझोफ्रेनिया दिवस, जागतिक अल्झायमर दिवस, आत्महत्या प्रतिबंधक दिवस असे महत्वाचे दिवस साजरे केले जातात.

मानसिक समस्यावर जनजागृती करण्यासाठी मानसिक आरोग्य सप्ताहात दरवर्षी दोन शैक्षणिक शॉर्ट फिल्म्स प्रसिद्ध केल्या जातात.

मूत्ररोग शस्त्रक्रिया विभाग :

- बा.य.ल. नायर रुग्णालयातील मूत्ररोग शस्त्रक्रिया विभाग हे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानासह सर्वसमावेशक सेवा देणारे तृतीयस्तरीय केंद्र आहे.
- सन १९९० मध्ये स्थापन झालेला हा विभाग स्वतंत्र ऑपरेशन थिएटर व विशेष वॉर्डसह विकसित झाला आहे.
- विभागामध्ये दरवर्षी सुमारे १६,००० बाह्यरुग्ण (OPD) व २,००० आंतररुग्ण (IPD) यांच्यावर यशस्वी उपचार केले जातात.
- दरमहा १०० पेक्षा अधिक मोठ्या शस्त्रक्रिया करण्यात येतात ज्यामध्ये एंडोयुरोलॉजी, लॅप्रोस्कोपी व पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया समाविष्ट आहेत.
- १९९३ पासून मूत्रपिंड प्रत्यारोपण (Renal Transplant) सेवा सुरू असून प्रगत स्वरूपातील स्वॅप ट्रान्सप्लांट देखील यशस्वीरित्या करण्यात येतात.
- RIRS, HOLEP व इतर minimally invasive शस्त्रक्रिया नियमितपणे केल्या जातात.
- विभागात बालमूत्ररोग (Pediatric Urology) व अँड्रोलॉजीसाठी विशेष OPD उपलब्ध आहेत.
- विभागात नियमितपणे शैक्षणिक कार्यक्रम, कार्यशाळा व राष्ट्रीय/आंतरराष्ट्रीय परिषदांचे आयोजन केले जाते.
- आधुनिक मॉड्युलर ऑपरेशन थिएटर, C-arm, HD कॅमेरा प्रणाली व प्रगत एंडोयुरोलॉजी उपकरणांनी विभाग सुसज्ज आहे.
- रुग्णांची प्रतीक्षा यादी कमी करण्यासाठी व उत्कृष्ट सेवा देण्यासाठी विभाग सतत प्रगती करत आहे.

बालरोगशल्यचिकित्सा विभाग :

- जानेवारी १९९३ मध्ये बालरोगशल्यचिकित्सा विभाग (Department of Pediatric Surgery) एक स्वतंत्र विभाग म्हणून सुरू करण्यात आला. त्याच वर्षी 'एमसीआय'ची (MCI) मान्यता प्राप्त झाली आणि पहिल्या सुपर स्पेशालिटी विद्यार्थ्याने प्रवेश घेतला. तेव्हापासून आजपर्यंत अनेक विद्यार्थ्यांनी येथे प्रवेश घेऊन 'एम.सीएच. बालशल्यचिकित्सा' (MCh Pediatric Surgery) पदवी यशस्वीपणे पूर्ण केली आहे.
- दर्जेदार रुग्णसेवा, अध्यापन, प्रशिक्षण आणि संशोधनासाठी हा विभाग देशातील सर्वोत्तम विभागांपैकी एक मानला जातो. या विभागात नवजात बालकांसाठी एक उत्कृष्ट 'निओनेटल सर्जिकल इंटेन्सिव्ह केअर युनिट' (NSICU) देखील उपलब्ध आहे.

औषधशास्त्र विभाग :

- **थेरप्युटिक ड्रग मॉनिटरिंग (टीडीएम) ओपीडी :** अपस्मार आणि मानसोपचार विकारांनी ग्रस्त रूग्णांमध्ये १४ अपस्मार-विरोधी औषधे आणि क्षयरोगाच्या रुग्णांमधील ४ प्रथम श्रेणीतील क्षयरोग-विरोधी (ATT) औषधे (आयसोनिआझिड, रिफाम्पिसिन, एथॅम्बुटोल आणि पायराझिनामाइड) तसेच लिनेझोलिड आणि लेवोफ्लोक्सासिन या औषधांची रक्तातील पातळी तपासणे.

- **आयुर्वेदिक विभाग :** आयुर्वेदिक ओपीडी व पंचकर्म सेवा केली जाते.

  आण्विक निदान प्रयोगशाळा : या विभागात एक सुसज्ज आण्विक निदान प्रयोगशाळा आहे.

श्वसनविकार विभाग :

- हा एक सुपर स्पेशालिटी विभाग आहे जो श्वसन विकारांनी ग्रस्त रुग्णांना सेवा देतो.
- रुग्णांना OPD, IPD, ICU केअर, स्लीप स्टडीज अशा विविध स्वरूपात समर्पित सेवा प्रदान केल्या जातात. OPD विभागात क्षयरोग (TB), ब्रॉन्कियल अस्थमा, COPD, ILD, फुफ्फुसातील कर्करोग, OSAS, प्ल्यूरल इफ्युजन इत्यादी सर्व प्रकारच्या श्वसनविकारांनी ग्रस्त रुग्णांवर उपचार केले जातात.
- य विभागात ILD, COPD, PTE, हायड्रोप्न्युमोथोरॅक्स, एम्पायमा, TPE, ABPA तसेच फुफ्फुसाच्या कर्करोगाच्या निदानासाठी येणाऱ्या रुग्णांच्या तीव्र अवस्थांकरिता इनडोअर आणि ICU सुविधा उपलब्ध आहेत. पूर्णपणे सुसज्ज ६ खाटांचे ICU गंभीर श्वसनविकार असलेल्या रुग्णांची प्रभावी काळजी घेते. तसेच पल्मनरी रिहॅबिलिटेशनसह बहुविषयक (multidisciplinary) समन्वित आणि सर्वसमावेशक रुग्णसेवा प्रदान केल्या जातात.
- ड्रग रेझिस्टंट टीबी रूग्णांची काळजी घेण्यासाठी शिवडी - टीबी हॉस्पिटल येथे PMDT साइट योगदान देऊन पुनर्वसनासह सर्वसमावेशक बहु-अनुशासनात्मक रुग्ण सेवा देखील केली जाते.

वाकउपचार आणि भाषाशास्त्र विभाग :

ऑडियोलॉजी आणि भाषाशास्त्र विभाग हा ISO प्रमाणित युनिट आहे जो ऐकण्याच्या, भाषेच्या, भाषाशास्त्राच्या आणि गिळण्याचा विकार असलेल्या सर्व वयोगटाच्या व्यक्तींसाठी व्यापक, बहुविभागीय उपचार प्रदान करण्यासाठी समर्पित आहे. विभाग क्लिनिकल सेवांना शिक्षण आणि संशोधनासोबत एकत्रित करतो, ज्यामुळे रुग्णांच्या देखभालीच्या उच्च मानकांसोबत शैक्षणिक उत्कृष्टता देखील सुनिश्चित केली जाते.

हा विभाग विविध तपासणी, उपचार आणि पुनर्वसन सेवा प्रदान करतो. भाषाशास्त्र आणि भाषेचे उपचार नायर रुग्णालयाच्या संकुलातील अनेक ठिकाणी उपलब्ध आहेत, ज्यामुळे रुग्णांसाठी प्रवेशयोग्यता सुनिश्चित केली जाते. ऐकण्याच्या अडचणी असलेल्या व्यक्ती विभागात सखोल मूल्यांकन, पुनर्वसन आणि प्रमाणपत्र मिळवण्यासाठी येतात.

ज्या मुलांना आणि प्रौढांना श्रवणदोष आहे त्यांना हिअरींग एड, कॉक्लियर इम्प्लांट आणि BAHA सारखी श्रवण उपकरणे लावली जातात. योग्य वेळी हस्तक्षेप केल्यास ते समाधानकारक आणि परिपूर्ण जीवन जगू शकतात.

त्वचा आणि गुप्तरोग विभाग :-

हा एक विशेष विभाग आहे जेथे त्वचा आणि लैंगिक विकार आणि कुष्ठरोगाने बाधित रुग्णांना सेवा दिली जाते.

येथे OPD, IPD आणि किरकोळ OT सेवांच्या रूपात समर्पित रूग्णांची काळजी घेतली जाते. आमची ओपीडी सर्व प्रकारच्या त्वचेच्या विकारांनी ग्रस्त असलेल्या रुग्णांना हाताळले जाते उदा. त्वचा संक्रमण, वेसिक्युलोबुलस विकार, पुरळ, सोरायसिस, त्वचारोग, कुष्ठरोग, लैंगिक रोग इ. औषध पुरळ, स्टीव्हन्सजॉन्सन सिंड्रोम, वेसिक्युलोबुलस रोग, एरिथ्रोडर्मा, लेप्रा प्रतिक्रिया इ. रुग्णांसाठी घरातील सुविधा आहेत.

येथे एक समर्पित मायनर ओटी आहे जी बायोप्सी, इलेक्ट्रोकॉटरी आणि रेडिओफ्रिक्वेंसी प्रक्रियांसाठी तसेच संपूर्णपणे कार्यरत डेकेअर रूमसाठी दररोज कार्यरत असते. बुधवारी विशेष प्रक्रिया केल्या जातात.

भौतिकोपचार विभाग :

फिजिओथेरपी स्कूल आणि सेंटर हे महाराष्ट्र विज्ञान विश्वविद्यालयाशी संलग्न असलेले अंडरग्रॅज्युएट, पोस्टग्रॅज्युएट आणि डॉक्टोरल प्रोग्रॅम चालवते व इनडोअर (इंटेन्सिव्ह केअर युनिट्स सह) रुग्ण आणि ओपीडी रुग्णांना सेवा प्रदान करते. फिजिओथेरपी सेंटर रोजच्या आधारावर मस्क्युलोस्केलेटल ओपीडी, न्युरोरिहॅबिलिटेशन ओपीडी (प्रौढ आणि मुले दोन्ही), छाती ओपीडी चालवते व विशेष ओपीडी जसे की हायरिस्कन व जात ओपीडी, CA ब्रेस्ट ओपीडी, जेरियाट्रिक ओपीडी, फिटनेस ओपीडी, इंडस्ट्रियल

ओपीडी, महिला आरोग्य ओपीडी ते देखील चालते. फिजिओथेरपी सेंटर साप्ताहिक एकदा UHC, चीताकँप, शिवाजी नगर आणि कस्तुरबा हॉस्पिटलच्या बर्न्स वॉर्ड मध्ये समुदाय सेवा देखील प्रदान करते.

जाठरआंत्रिक विभाग -

- जाठरआंत्रिक विभाग आयएसओ-प्रमाणित विभाग आहे. तो अन्ननलिका, पोट, आतडे, यकृत, स्वादुपिंड आणि पित्तविषयक मार्गाच्या विकारांसह पचनसंस्थेशी संबंधित विकारांसाठी सर्वसमावेशक आणि प्रगत उपचार पुरवतो. नियमित क्लिनिकल कामांव्यतिरिक्त, अध्यापन आणि संशोधनासोबत, खालील विशेष दवाखाने/ सेवा देतो:
- आठवड्यातून 2 दिवस सर्व गॅस्ट्रोइंटेस्टाइनल आणि यकृत-संबंधित रोगांसाठी ओपीडी सेवा आणि 24 तास आयपीडी सेवा पुरविल्या जातात.
- येथे सुसज्ज एंडोस्कोपी युनिट आहे जे अप्पर जीआय एंडोस्कोपी, कोलोनोस्कोपी, ईआरसीपी, ईयूएस आणि प्रगत उपचारात्मक हस्तक्षेपांसह निदान आणि उपचारात्मक प्रक्रिया करते.
- तीव्र आणि जुनाट गॅस्ट्रोइंटेस्टाइनल आणि यकृत रोगांच्या व्यवस्थापनासाठी एक समर्पित आंतररुग्ण युनिट आहे.
- यकृत रोग, इन्फ्लेमेटरी बोवेल डिसीज (IBD), स्वादुपिंडाचे विकार, मोटिलिटी डिसऑर्डर आणि फंक्शनल जीआय रोगांसाठी विशेष दवाखाने चालविले जातात.

सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग :

सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग आपल्या विविध प्रयोगशाळांमार्फत संसर्गजन्य रोगांसाठी निदान सेवा प्रदान करतो, जसे की जीवाणुशास्त्र, मायकोबॅक्टेरियोलॉजी (टी.बी), मायकोलॉजी (बुरशी जन्य आजार शास्त्र), परजीवीशास्त्र, आण्विक निदान, सीरोलॉजी आणि इम्युनोलॉजी, ज्यामध्ये आयसीटीसी (एचआयव्ही चाचणीसाठी एकात्मिक समुपदेशन आणि चाचणी केंद्र) आणि आरटीआय/ एसटीआय (प्रजनन मार्गाचे संक्रमित आजार आणि लैंगिक संक्रमित आजार) यांचा समावेश आहे.

जैवरसायनशास्त्र विभाग :

जैवरसायनशास्त्र विभागाच्या अखत्यारीत केंद्रीय क्लिनिकल प्रयोगशाळा आणि आपत्कालीन प्रयोगशाळा येतात, ज्या बा.य.ल. नायर धर्मादाय रुग्णालयामधील सर्व आंतररुग्ण (IPD) आणि बाह्यरुग्ण (OPD) रुग्णांच्या जैवरासायनिक तपासण्या करतात. केंद्रीय क्लिनिकल प्रयोगशाळा आणि आपत्कालीन प्रयोगशाळेने गेल्या काही वर्षांत आपल्या रुग्णांना दर्जेदार सेवा देण्याच्या क्षेत्रात प्रचंड सुधारणा अनुभवली आहे.

नेत्ररोग विभाग :

- नेत्ररोग विभागाची सुरुवात १९२३ मध्ये झाली.
- गेल्या वर्षी १५०५ मोठ्या शस्त्रक्रिया आणि २४६ लहान शस्त्रक्रिया यशस्वीपणे पार पडल्या आहेत.गेल्या वर्षी तिरळेपणाच्या रुग्णांवर ४८ विशेष शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या.
- या विभागात चालवल्या जाणाऱ्या विशेष क्लिनिक्समध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे: १) रेटिना २) तिरळेपणा ३) ग्लॉकोमा ४) कॉर्निया आणि कॉन्टॅक्ट लेन्स ५) बाल नेत्ररोग ६) न्यूरोनेत्ररोग ७) युवेइटिस ८) ओक्युलोप्लास्टी ९) शालेय क्लिनिक १०) आरओपी
- बृहन्मुंबईतील झोपडपट्टीवासीयांना विभागाच्या मोबाईल व्हॅन सेवेद्वारे चीता कॅम्प येथील केंद्रांवर सामुदायिक नेत्रसेवा पुरवली जाते. तसेच, विविध स्वयंसेवी संस्थांच्या समन्वयाने, अंधत्व प्रतिबंधासाठीच्या राष्ट्रीय कार्यक्रमात योगदान देत नियमित नेत्र तपासणी शिबिरे आयोजित केली जातात.
- बा.य.ल. नायर रुग्णालयाच्या नेत्र विभागात १९६९ साली स्थापन झालेली एक नेत्र बँक आहे. गरजू रुग्णांसाठी नेत्रोत्पाटन शस्त्रक्रिया (एन्युक्लिएशन) आणि केराटोप्लास्टी केल्या जातात.

शरीरक्रियाशास्त्र विभाग :

विशेष विभागीय कार्ये -

१) मुलांना शिकवण्याकरता आलेख, तक्ते मॉडेल आणि पारदर्शिक इत्यादी गोष्टीची तयारी करणे.

२) म्युझियमसाठी पोस्टर तयार करणे.

३) प्रात्यक्षिक वर्गांसाठी लेखी अभ्यास तयार करणे.

४) एम.सी.क्यू. ची बँक तयार करणे.

५) पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांकरिता सूक्ष्मदर्शकता, जर्नल क्लब मिटींग आणि प्रात्यक्षिक वर्ग घेणे.

६) मुलांच्या अभ्यासक्रमाची विशेष वाढ होण्याकरिता त्यांच्याबरोबर विशेष मुलाखती घेणे.

बधिरीकरण शास्त्र विभाग :

★ बधिरीकरण शास्त्र विभाग हा सामान्य शस्त्रक्रिया, प्रसूतिशास्त्र व स्त्रीरोगशास्त्र, अस्थिरोग, कान-नाक-घसा, नेत्ररोग यांसारख्या विविध विभागांना तसेच हृदय शस्त्रक्रिया, मज्जासंस्था शस्त्रक्रिया, बाल शस्त्रक्रिया आणि मूत्रविज्ञान यांसारख्या अतिविशेष विभागांना सर्वसमावेशक भूल, अतिदक्षता आणि वेदना सेवा पुरवतो.

★ तसेच ईसीटी, सीटी स्कॅन आणि एमआरआय, एंडोस्कोपी , डीएसए , इंटरव्हेंशनल रेडिओलॉजी आणि इंटरव्हेंशनल पल्मोनोलॉजी यांसारख्या विशिष्ट प्रक्रियांसाठी भूल देण्याची सेवा पुरवली जाते.

वैद्यक औषधशास्त्र विभाग :

बाहयरूग्ण विभाग - प्रत्येक उपविभागास एक नियमित साप्ताहिक बाहयरूग्ण दिन, एक नियमित साप्ताहिक पाठपुरवठा बाहयरूग्ण दिन आणि एक आपत्कालीन आंतरदाखल करण्याचा दिन असतो. सर्व बाहय रूग्णकक्षातून घरी तसेच दाखल करून देण्याची सेवा उपलब्ध आहे. अनेक खास चाचण्या वैद्यकशोध प्रयोगशाळेत घेतल्या जातात. जेणेकरून रूग्णांना त्वरित निदान व सेवा यांचा लाभ घेता येतो.

हा विभाग आदर्श सेवेने युक्त आहे. यात अत्याधुनिक यंत्रसामुग्री कृत्रिमश्वासोश्वास उपकरणे (शरीरातंर्गत व शरीरबाहय) हृदयस्पंदन आलेख (मुख्य व प्रत्येक रूग्णाकरिता वेगळा), रक्तदाबमोजणी यंत्रे, प्राणवायूमापन यंत्रे अचूक औषधटोचणी पंप इ. चा समावेश होतो.

अस्थिव्यंगोपचारशास्त्र विभाग :

अस्थिव्यंगोपचारशास्त्र विभाग हे हाडांच्या आणि स्नायूंच्या विकारांच्या उपचारांसाठी, प्रशिक्षणासाठी आणि संशोधनासाठी एक प्रमुख केंद्र आहे. हा विभाग अपघातातील हाडांच्या फ्रॅक्चर, सांधे बदलणे, मणक्याची शस्त्रक्रिया, बालअस्थिव्यंगोपचार शस्त्रक्रिया आणि आर्थ्रोस्कोपी यासारख्या सर्व प्रकारच्या उपचारांमध्ये व्यापक सेवा प्रदान करतो. येथे उच्च रोगी संख्या आहे आणि अत्याधुनिक शस्त्रक्रिया सुविधाही उपलब्ध आहेत. सर्व बाह्यरुग्णांची दैनंदिन ओपीडी इमारत, ओपीडी नं. १८ मध्ये सकाळी ८:३० ते ११:३० पर्यंत तपासणी केली जाते. दररोज ओपीडीमध्ये सुमारे २०० रुग्णांची तपासणी केली जाते. पुरुष रुग्ण ओपीडी इमारतीच्या ६ व्या मजल्यावरील वॉर्ड क्रमांक ८ मध्ये दाखल होतात आणि महिला रुग्ण ओपीडी इमारतीच्या ६ व्या मजल्यावरील वॉर्ड क्रमांक ३ मध्ये दाखल होतात. विभागात एकूण १०५ बेड आहेत आणि त्यांचे सरासरी भरती दर सुमारे ८०% आहे.

रक्तपेढी केंद्र :

गरजू रुग्णांना सुरक्षित, वेळेवर आणि जीव वाचवणारा रक्तपुरवठा करण्यासाठी हा विभाग कटिबद्ध आहे. लोकांचा विश्वास आणि योगदान गुणवत्ता व माणुसकीचे सर्वोच्च निकष जपण्यास मदत करते.

बा.य.ल. नायर चॅरिटेबल हॉस्पिटल (जे टोपीवाला नॅशनल मेडिकल कॉलेजशी संलग्न आहे) ही मूळ संस्था आहे, जिच्या अंतर्गत हे रक्त केंद्र - एक महत्त्वाची वैद्यकीय सेवा - कार्यरत आहे.

पत्ता आणि स्थान -

ओपीडी-२-३२, नवीन ओपीडी इमारत (दुसरा मजला), बा.य.ल. नायर चॅरिटेबल हॉस्पिटल, डॉ. ए. एल. नायर रोड, मुंबई सेंट्रल.

शरीररचना शास्त्र विभाग :

विभागातील कामे -

शरीररचना शास्त्र विभागामध्ये उपस्नातक विद्यार्थ्यांना (प्रथम विषय) एम. बी. बी. एस., बी. डी. एस., एफ. वाय. ओटी / पीटी, ए. एस. टी., नर्सींग व बी. पी. एम. टी. यांना खालील विषयावर व्याख्याने, टयुटोरीयल, शवविच्छेदन प्रात्यक्षीक प्रयोग व सेमिनार व सामुहीक चर्चा घेतली जाते. ग्रॉस अनॅटॉमी, उतिशास्त्र , प्रजननशास्त्र, भूणशास्त्र व न्युरो अनॅटॉमी.

बालरोग विभाग :

बालरोग विभागात ३ बालरोग युनिट्स (एकके) आणि इतर उप-विभाग, जसे की बालरोग अतिदक्षता विभाग (PICU) आणि नवजात शिशु अतिदक्षता विभाग (NICU) यांचा समावेश आहे. या विभागात ३ पूर्णवेळ बालरोग युनिट्स कार्यरत आहेत. विभागातील अध्यापन कर्मचाऱ्यांमध्ये १ प्राध्यापक, ५ अतिरिक्त प्राध्यापक आणि ६ सहाय्यक प्राध्यापक यांचा समावेश आहे.

बालरोग विभागात ६ खाटांचा PICU उपलब्ध आहे.

संबंधित युनिटमधील रुग्णांसाठी तिन्ही युनिट्सचे प्रमुख जबाबदार असतात.

येथील PICU अत्याधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज आहे; यामध्ये 'क्लास १' व्हेंटिलेटर्स, पोर्टेबल व्हेंटिलेटर्स (बेडसाइड मॉनिटर्ससह), नॉन-इनव्हेसिव्ह रक्तदाब मॉनिटर्स, पल्स ऑक्सिमीटर, सिरिंज आणि व्हॉल्यूम इन्फ्युजन पंप्स (मोजक्या प्रमाणात औषधे देण्यासाठी) आणि यूएसजी (USG) मशीन यांचा समावेश आहे.

बालरोग विभागात २५ खाटांचा NICU आहे. आमचा NICU अत्याधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज आहे.

या रुग्णालयात आपत्कालीन उपचारांसाठी येणाऱ्या १२ वर्षांखालील रुग्णांसाठी EPR हे संपर्काचे पहिले ठिकाण आहे.

जनऔषध वैद्यकशास्त्र विभाग :

क्षेत्रीय प्रशिक्षण केंद्रे व सेवा

१. **नागरी आरोग्य प्रशिक्षण केंद्र (शाहाजी नगर, मानखुर्द)**

पत्ता: शाहाजी नगर अर्बन हेल्थ सेंटर, ट्रॉम्बे पोलीस स्टेशनजवळ, व्ही. एन. पुरव मार्ग, चिता कॅम्प, मुंबई-४०००८८

सेवा: प्रतिबंधात्मक, प्रोत्साहक, उपचारात्मक व पुनर्वसन सेवा, आरोग्य शिक्षण, तपासणी आणि जनजागृती उपक्रम.

२. **ग्रामीण आरोग्य प्रशिक्षण केंद्र व संलग्न प्राथमिक आरोग्य केंद्रे**

- PHC खरबाव (ग्रामीण आरोग्य प्रशिक्षण केंद्र), खरबाव व्ही. एन. पुरव मार्ग, भिवंडी, तालुका भिवंडी, जिल्हा ठाणे, महाराष्ट्र-४२१३०२
- PHC कोन, वासुदेव पाटील नगर, कोंगाव, तालुका कल्याण, जिल्हा ठाणे, महाराष्ट्र-४२१३११
- PHC निळजे, कोळेगाव-डोंबिवली रोड, निळजे गाव, तालुका कल्याण, जिल्हा ठाणे, महाराष्ट्र-४२१२०४

ही सर्व केंद्रे मुख्य संस्थेपासून ५० कि.मी. अंतराच्या आत असून RHTC- खरबाव येथे वसतिगृह व मेस सुविधा उपलब्ध आहेत.

शाहाजी नगर नागरी आरोग्य प्रशिक्षण केंद्र -

- एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ या कालावधीत शाहाजी नगर UHTC येथे एकूण ३०,८५३ रुग्णांनी OPD सेवा घेतली.

रूधिरशास्त्र विभाग :

रूधिरशास्त्र विभागामध्ये क्लिनिकल रूधिरशास्त्र आणि रूधिरशास्त्र प्रयोगशाळा समाविष्ट आहेत. रूधिरशास्त्र बाह्यरूग्ण विभाग आठवडयातून २ वेळा असतो. प्रत्येक बाह्यरूग्ण विभागाच्या दिवशी ९ ते १० नविन रूग्ण व ६० ते ७० जुने रूग्ण येतात.

कर्करोगाच्या रूग्णांवर तात्काळ तसेच बाह्यरूग्ण विभागात उपचार केले जातात. सकाळी प्रथम नोंदणी करुन रूग्ण रक्तचाचणीसाठी बाह्यरूग्ण विभागात येतात रूग्णांची नोंदणी HMIS च्या संगणकात करण्यात येते. रक्तचाचणीच्या अहवालाबरोबर रग्णांची तपासणी केली जाते. अशाप्रकारे क्लिनिकल रूधिरशास्त्र हे रूधिरशास्त्र प्रयोगशाळेच्या मदतीने काम करते.

ज्या रूग्णांना तात्काळ सेवेची व केमोथेरपीची गरज आहे त्यांना दाखल करण्यात येते. रूधिरशास्त्रातील कर्करोग रूग्ण आणि त्यांचे नातेवाईक यांच्याशी डॉक्टर संवाद साधुन समुपदेशातुन या आजारातुन होणारा त्रास कमी कसा होईल, यासाठी प्रयत्न केला जातो. लहान मुले तसेच मोठया थॅलेसेमिया रूग्णांना रक्त चढविण्याची सेवा येथे उपलब्ध आहे. या विभागामार्फत औषधवैद्यकशास्त्राच्या व विकृतीशास्त्राच्या पदव्युत्तर विद्यार्थांसाठी नाशिकच्या महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विदयापीठाशी संलग्नित ०१ वर्षाचा "फेलोशिप इन क्लिनिकल हिमॅटोलॉजी" हा अभ्यासक्रम २०१२ पासुन चालू आहे.

मूत्रपिंडोपचारशास्त्र विभाग :

मूत्रपिंडोपचारशास्त्र विभाग २४ तास हेमोडायलेसीस सेवा देत असून विभागाकडे ३६ हेमोडायलेसीस मशीन आहेत. मूत्रपिंडोपचारशास्त्र विभागामध्ये अतिदक्षता केयर युनीट असे खाते आहे त्या मध्ये वेंटिलेटर सुद्धा उपलब्ध आहे. मूत्रपिंडोपचारशास्त्र विभागाने एकून ११७८५ डायलेसीस सेशन केले आहेत. एक्यूट व क्रोनिक किडनी निकामी झालेल्या रूग्णांना अविरत सेवा देता यावी हयासाठी डायलिसिस सेवा वेगवेगळया कक्षामध्ये चालू करण्यात आली. मूत्रपिंडोपचारशास्त्र विभागाने एकून १२ किडनी प्रत्यारोपण पार पाडले आहेत. मूत्रपिंडोपचारशास्त्र विभाग रुग्णालयामध्ये दाखल झालेल्या रूग्णांसाठी पेशंट एग्युकेशन प्रोग्राम आयोजीत करते.

मज्जातंतू विभाग :

न्यूरोलॉजी विभागाची स्थापना सन १९६३ मध्ये स्वतंत्र विभाग म्हणून करण्यात आली.

- डी.एम. न्यूरोलॉजी विद्यार्थ्यांच्या प्रशिक्षणाबरोबरच विभागात महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ (MUHS) मान्यताप्राप्त बी.पी.एम.टी. (न्यूरोलॉजी) अभ्यासक्रमही चालविला जातो, ज्यामध्ये दरवर्षी ३ विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले जाते.
- विभागामध्ये दर आठवड्याला दोन सामान्य न्यूरोलॉजी बाह्यरुग्ण विभाग (OPD) तसेच दोन उपविशेषता बाह्यरुग्ण विभाग (अपस्मार/एपिलेप्सी आणि न्यूरोइम्युनॉलॉजी) चालविले जातात.
- शहरातील सार्वजनिक रुग्णालयांमध्ये न्यूरोइम्युनॉलॉजी ओपीडी सुरू करणारा हा पहिला विभाग होता.
- ओपीडी आणि आंतररुग्ण (IPD) सेवांबरोबरच, तीव्र न्यूरोलॉजिकल आजार असलेल्या रुग्णांसाठी विभागात अत्याधुनिक सुविधा असलेले उच्च-निगा विभाग (High Dependency Unit) कार्यरत आहे.
- या विभागामध्ये नर्व कंडक्शन स्टडी/इलेक्ट्रोमायोग्राफी (NCS/EMG) आणि इलेक्ट्रोएन्सेफॅलोग्राफी (EEG) यांसह उच्च दर्जाच्या न्यूरोफिजिओलॉजी सेवा उपलब्ध आहेत.
- हालचाल विकारांच्या (Movement Disorders) उपचारासाठी बोट्युलिनम टॉक्सिन इंजेक्शनसारख्या हस्तक्षेपात्मक सेवा देखील विभागामार्फत पुरविल्या जातात.
- न्यूरोलॉजी निवासी डॉक्टरांना (Residents) कठोर प्रत्यक्ष (Hands-on) आणि शैक्षणिक प्रशिक्षण देण्यासाठी हा विभाग विशेष प्रसिद्ध आहे. विभाग नियमितपणे स्थानिक व राष्ट्रीय परिषदांचे आयोजन करतो तसेच त्यामध्ये सक्रिय सहभागही घेतो.

औषधशास्त्र विभाग :

सामुदायिक आणि रुग्ण सेवाउपक्रम :

या विभागामार्फत अनेक सामुदायिक आणि रुग्ण सेवा उपक्रम राबविण्यात आले.

- कनिष्ठ वैद्यकीय निवासी अधिकारी यांनी ५ ते ७ डिसेंबर २०२५ दरम्यान चैत्यभूमी आरोग्य शिबिरात हजेरी लावली आणि रुग्णांची तपासणी केली आणि औषधे लिहून दिली.
- जिल्हा निवासी कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून सर्व रेसिडेंट डॉक्टर्सना पेरिफेरल हॉस्पिटलमध्ये ३ महिन्यांसाठी रोटेशनवर तैनात केले जाते.

कान नाक व घसा विभाग :

शस्त्रक्रिया विभाग – स्थळ - दुसरा मजला, एच इमारत येथे

सोमवार ते शनिवार कार्यरत तसेच अपघाती शस्त्रक्रिया सर्व दिवस २४ तास चालू (२४ × ७) आहे.

उपक्रम-

- कर्करोग शिबिर - डोके व गळयाच्या कर्करोगी रुग्णांचे निदान, उपचार आणि पुर्नवसन संबधित विशेष बाहयरुग्ण विभाग कार्यशाळा या विभागात आयोजित करण्यात येते.
- कॉकलिअर इम्लांट आणि BAHA कार्यक्रम- जन्मजात मुक बधिर मुलांचा उपचार आणि पुनर्वसनासंबधित कार्यक्रम.
- कान नाक व घसा विभागात विशेष इंडोस्कॉपीक स्कल बेस सर्जरी तथा CSF रिपेअर जेऐनऐ सर्जरी तसेच ऑप्टिक नर्व्ह सर्जरी देखील केले जातात.
- कान नाक व घसा विभागाने सर्व प्रथम सार्वजनिक रुग्णांसाठी व्हर्टिगो रिसर्च लॅबोरेटरी सुरु केली आहे.
- कान नाक व घसा विभागात विशेष स्वर यंत्र आणि श्वसन नलिका सर्जरी देखील केल्या जातात.

आंतरासर्गशास्त्र विभाग :

आंतरासर्गशास्त्र विभागाची स्थापना दि. १७ जून १९६२ रोजी झाली. हा विभाग आंतरासर्गशास्त्रातील रुग्णसेवेसाठी जबाबदार आहे. या विशेष विभागाकडे शहर आणि राज्यातून, तसेच कधीकधी भारताच्या इतर भागांतूनही रुग्ण पाठवले जातात. विभागात आंतररुग्णांसाठी ३० खाटा असून दररोज बाह्यरुग्ण सेवा (OPD) चालते.

विभागात पूर्णपणे कार्यरत असलेली अत्याधुनिक हार्मोन चाचणी प्रयोगशाळा आहे, जिथे सर्व हार्मोन चाचण्या सवलतीच्या दरात केल्या जातात. हाडांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी, येथे पाठवलेल्या सर्व रुग्णांच्या हाडांची घनता मोजण्याकरिता डीएक्सए (DXA) मशीन देखील आहे.

हा विभाग महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाशी संलग्न असून डीएम अंत:स्रावशास्त्राच्या प्रशिक्षणासाठी एक मान्यताप्राप्त विभाग आहे. येथे दरवर्षी २ विद्यार्थ्यांची प्रवेश क्षमता आहे.

सामान्य शस्त्रक्रिया विभाग :

- सामान्य शस्त्रक्रिया विभाग हा बा.य.ल. नायर रुग्णालयातील प्रमुख विभाग असून रुग्णसेवा, पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण तसेच संशोधन कार्य करतो.
- या विभागामार्फत दैनंदिन बाह्यरुग्ण सेवा (OPD), आंतररुग्ण सेवा, नियोजित शस्त्रक्रिया, आपत्कालीन व ट्रॉमा शस्त्रक्रिया तसेच अतिदक्षता सेवा पुरवल्या जातात.
- विभागात एकूण १८० खाटांची सुविधा असून दररोज सुमारे २०० बाह्यरुग्ण सेवा घेतात.
- नियोजित शस्त्रक्रिया दररोज नवीन ऑपरेशन थिएटरमध्ये केल्या जातात, तर आपत्कालीन शस्त्रक्रिया २४X७ उपलब्ध आहेत.
- विभाग बहु-अपघात, आपत्ती व्यवस्थापन आणि मोठ्या प्रमाणातील आपत्कालीन परिस्थितींमध्ये सक्रिय सहभाग घेतो.

न्यायवैद्यकशास्त्र व विषचिकित्साशास्त्र विभाग :

न्यायवैद्यकशास्त्र हे वैद्यकीय विज्ञानाची एक शाखा असून त्यामध्ये वैद्यकीय ज्ञानाचा उपयोग कायदेशीर उद्देशांसाठी केला जातो. जखम, मृत्यू, लैंगिक अत्याचार, विषबाधा आणि इतर वैद्यकीय-कायदेशीर प्रकरणांच्या तपासाद्वारे न्यायप्रक्रियेस मदत केली जाते. न्यायवैद्यक तज्ज्ञ वैद्यकीय तपासणी आणि पुराव्यांच्या आधारे वैज्ञानिक मत मांडून कायदा अंमलबजावणी संस्था आणि न्यायालयांना सहाय्य करतात.

न्यायवैद्यकशास्त्रातील प्रमुख विभागांमध्ये शवविच्छेदन, क्लिनिकल न्यायवैद्यकशास्त्र, न्यायवैद्यक रोगशास्त्र, अज्ञात मृतदेहांची ओळख, जखमांची तपासणी, वय निश्चिती आणि वैद्यकीय-कायदेशीर प्रकरणांचे व्यवस्थापन यांचा समावेश होतो. मृत्यूचे कारण, स्वरूप आणि वेळ निश्चित करण्यामध्ये शवविच्छेदनाची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते.

न्यायवैद्यकशास्त्र आणि विषविज्ञान या दोन्ही शाखा गुन्हे तपास, सार्वजनिक आरोग्य आणि न्यायप्रक्रियेमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. त्या वैज्ञानिक पुरावे स्थापित करण्यास, गुन्हेगारांची ओळख पटविण्यास आणि वैद्यकीय-कायदेशीर प्रकरणांमध्ये न्याय मिळवून देण्यास मदत करतात.

रेडिओलॉजी विभाग:

रेडिओलॉजी विभागात खालील विभाग आहेत: पारंपारिक रेडिओलॉजी, अल्ट्रासोनोग्राफी, सीटी स्कॅन, एमआरआय आणि इंटरव्हेंशनल रेडिओलॉजी.

१. पारंपरिक रेडिओलॉजीमध्ये सर्व नियमित आणि विशेष एक्स-रे आणि एक्स-रे प्रक्रियांचा समावेश आहे (बेरियम, आयव्हीपी, एमसीयू, एएसयू, एचएसजी, सिनोग्राम, फिस्टुलोग्राम, पीटीबीडी ग्राम, पीसीएन ग्राम).

२. अल्ट्रासोनोग्राफी विभागात संपूर्ण शरीराची सोनोग्राफी, कलर डॉप्लर सुविधा आणि एफएनएसी, बायोप्सी व ड्रेनेज प्रक्रियांसारख्या यूएसजी-मार्गदर्शित प्रक्रिया उपलब्ध आहेत.

३. येथे १६० स्लाइस सीटी स्कॅन आहे, जो संपूर्ण शरीराची सीटी सुविधा आणि अँजिओग्राफी, कार्डियाक सीटी, ३डी सीटी यांसारख्या विशेष तपासण्या तसेच सीटी-मार्गदर्शित बायोप्सी आणि ड्रेनेज प्रक्रिया प्रदान करतो.

तीन) - नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय

अ) दंत महाविद्यालय:

देशातील एक अग्रगण्य शिक्षण संस्था असलेल्या व मुंबई शहराच्या मध्यवर्ती भागात वसलेल्या, नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयाची स्थापना जुलै १९३३ मध्ये करण्यात आली.नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय हे दातांच्या सर्व प्रकारच्या आजारावर उपचार करण्यासाठी आधुनिक उपकरणे तसेच निष्णात व पारंगत कर्मचाऱ्यांनी सुसज्ज असे दंत संकुल आहे. नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय, मुंबई विद्यापीठाशी आणि महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ नाशिक यांच्याशी संलग्न असून दंतोपचाराच्या सर्व शाखांमधील पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरू करणारे देशातील एकमेव दंत महाविद्यालय आहे. नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयात नियमाप्रमाणे आवश्यक असलेला अध्यापकीय व परिचारीका कर्मचारीवृंद उपलब्ध असून पदवी व पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना शिक्षण देताना भारतीय दंत परिषदेने निर्धारीत केलेल्या सर्व निकषांची पूर्तता केली जाते. गेल्या अनेक वर्षांत संस्थेने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अशा दोन्ही स्तरांवर परिषदा, चर्चासत्रे, कार्यशाळा आणि नियतकालिके ह्यांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असून भारतातील एक मान्यताप्राप्त आणि अग्रगण्य संस्था म्हणून नावलौकिक मिळविला आहे. नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयास सामाजिक क्षेत्रातील योगदानासाठी युनायटेड स्टेटस ऑफ अमेरीका 'पियरे फॉचर्ड अकॅडमी' तर्फे 'आशिया पॅसिफिक प्रदेशात सर्वोत्तम सामाजिक सेवा' या श्रेणीतील पुरस्कार माहे डिसेंबर २०२४ मध्ये प्रदान करण्यात आला आहे. तसेच NABH हे मानक प्रमाणपत्र प्राप्त करणारे नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे एकमेव रुग्णालय ठरले आहे. सदर प्रमाणपत्र हे दि. २४.०७.२०२५ ते २३.०७.२०२९ या कालावधीसाठी वैध आहे.

संस्थेची आजवरची प्रगती वाखाणण्याजोगी असून येथे विद्यार्थ्यांना दंत शास्त्रातील उच्च दर्जाचे शिक्षण व प्रशिक्षण दिले जाते. ह्या महाविद्यालयात दंत शास्त्रातील पुढील आठ प्रमुख विविध शाखांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षण देण्यात येते :–

(१) मुखरोग परीक्षा आणि क्ष-किरणशास्त्र विभाग,
(२) मुखहनुसुघटन उपचार विभाग,
(३) हिरडीरोग उपचार विभाग,
(४) दात भरण्याचा व वाचविण्याचा विभाग,
(५) बालदंत उपचार विभाग,
(६) दंतव्यंगोपचार विभाग,
(७) कृत्रिम दंत विभाग
(८) मुखरोग चिकित्सा विभाग

संस्थेच्या वाचनालय विभागात दृक-श्राव्य प्रणालीची सुविधा उपलब्ध आहे.

ब) दंत रुग्णालय :

ह्या संस्थेकडे आंतररुग्णांकरिता स्वत:चा मुखहनुसुघटन व दंत रोग उपचार विभाग आहे.

सद्यस्थितीत, नायर रुग्णालय दंत रुग्णालयात ०९ सुपर स्पेशालिटी विभाग आणि एकूण ३०३ दंत खुर्च्या आहेत. सर्व विभागात निष्णात डॉक्टर्स उपलब्ध आहेत जे आपल्या कामात पारंगत आहेत. तसेच विभागप्रमुख आणि सर्जनशील अधिष्ठाता यांच्या सक्षम मार्गदर्शनाखाली प्रत्येक टप्प्यावर उत्कृष्ट कामगिरी अविरत बजावण्याचे कार्य सर्व डॉक्टर्स करीत आहे.

रुग्णांच्या मौखिक आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करत असताना दि. १८ डिसेंबर २०२५ रोजी सदर महाविद्यालयास ९२ वर्ष पूर्ण झाली असून अत्याधुनिक असे CBCT, तंत्र यंत्र व सुविधांनी सुसज्ज ऑपरेशन थिएटर, सिरॅमिक लॅब, इम्प्लांट सेंटर, मोबाईल डेंटल व्हॅन, व्यसनमुक्ती केंद्र आणि मुख कर्करोग केंद्र यासारखी नवीनतम तंत्रज्ञान व उपकरणे रुग्णालयात उपलब्ध असने अभिमानास्पद आहे.

रुग्णालयाद्वारे शालेय दंत चिकित्सा कार्यक्रम आयोजित केले जातात. ज्याद्वारे महानगरपालिका शाळेतील मुलांवर विनामूल्य दंतोपचार करण्यात येतात. महानगरपालिकेच्या शाळेतील सुमारे १०,००० विद्यार्थ्यांवर दर वर्षी विनामूल्य उपचार केले जातात. त्याचप्रकारे अनाथाश्रमातील मुले, कैदी, दिव्यांग रुग्ण आणि महानगरपालिकेतील कर्मचारी यांनाही हे उपचार मोफत दिले जातात.

तसेच, ज्येष्ठ नागरिकांसाठी उपचाराचा खर्च ५० टक्के अनुदानित आहे. महाविद्यालयात आता म.आ.वि. विद्यापीठाशी संलग्न पी.एच.डी. अभ्यासक्रम सुरु केला आहे. अलिकडेच, सामान्य जनतेला सेवा देण्याच्या उद्देशाने नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयात ०४ एन.सी.डी. कॉर्नर सुरु केले आहेत व त्याद्वारे ३० वर्षावरील सर्व रुग्णांच्या मधुमेह व उच्च रक्तदाब यांच्या तपासण्या करण्यात येतात.

ही संस्था वर्षानुवर्षे अधिकाधिक बहरत गेली आहे आणि ९२ वर्षापूर्वी रुजलेल्या बीजाचे रुपांतर आज भरगच्च वृक्षामध्ये होऊन त्याची फळे आपल्याला लाभलेली आहे.

नवीन विस्तारीत इमारत :

नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयाच्या नविन विस्तारीत इमारतीमध्ये रुग्णांना प्रगत दंत उपचार प्रदान करण्यासाठी उत्कृष्ट केंद्र आहे, तसेच, दंत प्रयोगशाळा, सिम्युलेशन प्रशिक्षण लॅब, नवीन क्लासरुम आणि मॉड्युलर ओ.टी. आहे. ज्यामध्ये मिनी आय.सी.यु. चा समावेश आहे. सदर इमारती मध्ये विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह व वॉर्डनची राहण्याची व्यवस्था देखील उपलब्ध आहे. तसेच, कॅडकॅम डिजिटल लॅबची व्यवस्था आहे. तळघरात ३७ वाहनांकरिता वाहनतळाची व्यवस्था आहे.

तळमजल्यावर मुख निदान व क्ष-किरण विभागाचा समावेश आहे, जिथे सर्व दंत रुग्णांची तपासणी केली जाते. ह्यात असलेल्या सिबिसिटी, 3D प्रिटिंग द्वारे अद्ययावत तंत्रज्ञानासह तपास व उपचार केला जातो. इम्प्लांट उपचार आणि मॅक्सिलोफेशियल शस्त्रक्रिया करणाऱ्या रुग्णांच्या अचूक उपचार नियोजनासाठी देखील याचा वापर केला जातो.

सदर इमारतीमध्ये मौखिक आरोग्य संग्रहालय देखील आहे जे थ्री डी मॉडेल्स, बॅनर्स आणि पोस्टर्सच्या प्रदर्शनाद्वारे मौखिक आरोग्याचा प्रचार केला जातो. त्यामुळे रुग्णांना मार्गदर्शन करणारे आश्वासक वातावरण तयार करणे शक्य झाले आहे. हे प्रदर्शन दातांच्या आजारांबद्दल आणि ते टाळण्यासाठीच्या पध्दतींबद्दल जागरुकता निर्माण करण्यास मदत करते. वर्तणूक समुपदेशन आणि निकोटीन रिप्लेसमेंट थेरपीच्या स्वरुपात वैयक्तिक हस्तक्षेपाद्वारे तंबाखूच्या नकारात्मक परिणामांबद्दल सामान्य लोकांमध्ये जागरुकता निर्माण करण्याचा तंबाखू निर्मूलन केंद्राचा मानस आहे.

पहिल्या मजल्यावर अधिष्ठाता कार्यालय, प्रशासकीय कार्यालय आणि परिक्षक व निरिक्षक इत्यादींसाठी ०६ अतिथी कक्ष आहेत.

दुसऱ्या मजल्यावर मॉड्युलर ओ.टी.चा समावेश आहे. ज्यामध्ये १६ रुग्णांसाठी इन हाउस वॉर्ड व्यवस्थेसह ०४ विशेष खाजगी खोल्या, मिनी ICU सह नर्सिंग स्टेशन असून, रुग्णांसाठी अट्रीयम - गार्डन समाविष्ट आहे.

तिसऱ्या मजल्यावर डेंटल सिम्युलेशन सेंटर ही एक प्रयोगशाळा आहे, जी दंत विद्यार्थ्यांसाठी क्लिनिकल

वातावरणाचे अनुकरण करते. ज्यामुळे विद्यार्थी इलेक्ट्रिकल फिजिओलॉजिक डेंटल खुर्च्यांवरील डमी (फँटम) रुग्णांवर प्रिक्लिनिकल कोर्सचा सराव करतात.

कृत्रिम दंतशास्त्र विभाग दुसऱ्या, चौथ्या आणि सहाव्या मजल्यावर विस्तारीत आहे.

चौथ्या मजल्यावर पदव्युत्तर विद्यार्थी आणि प्राध्यापकांसाठी क्लिनिक आहे तसेच दात भरण्याचा व वाचवण्याच्या विभागातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी विद्या शाखा आहे. चौथ्या मजल्यावरील धातू आणि सिरेमिक प्रयोगशाळेचा वापर विभाग तंत्रज्ञांनी विविध प्रकारच्या धातूच्या सिरेमिक पक्क्या क्राऊन आणि काढता येण्याजोग्या दातांच्या ॲक्रेलिक फॅब्रिकेशनसाठी केला जातो.

पाचव्या मजल्यावर आय.सी.टी. सक्षम लेक्चर हॉल/वर्ग आणि अत्याधुनिक सभागृह आहे.

सहाव्या मजल्यावर अत्याधुनिक डिजिटल डेंटल कॅडकॅम प्रयोगशाळा आहे. संगणक सहाय्यित इमेजिंग डिझायनिंग मिलींग आणि थ्री डी प्रिटिंग यासारख्या डिजीटल तंत्रज्ञानासह कृत्रिम अवयव तयार करण्यासाठी सर्व उपकरणे आणि सुविधा उपलब्ध आहेत.

सहाव्या मजल्यावरील दंतरोपण विभागात रोपण उपचारासाठी (इम्प्लांट ट्रिटमेंट) दोन ऑपरेशन थिएटर्स, एक निदान विभाग, रुग्ण रिकव्हरी कक्ष आणि स्टरिलायझेशन कक्ष आहे.

वसतीगृह सुविधा :

०८ ते ११ व्या मजल्यापर्यंत दंत पदवी / पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाचे शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह आहे. तसेच ७ व्या मजल्यावर मेसची सुविधा तसेच वार्डनसाठी निवासी सदनिकेची व्यवस्था उपलब्ध आहे.

१) मुखरोग परीक्षा आणि क्ष-किरणशास्त्र विभाग :

या विभागात रुग्णांचा पहिला संपर्क बिंदू रजिस्ट्रेशन कक्ष असतो. तेथे रुग्णांचे नाव नोंदणी व नवीन रुग्णांसाठी ओपीडी नंबर दिला जातो. तसेच प्रत्येक रुग्णासाठी स्वतंत्र केस पेपर तयार होतो. यामध्ये सर्व तपासणी व उपचारांची माहिती लिहिली जाते.

या विभागामध्ये नव्याने येणाऱ्या सर्व रुग्णांच्या दातांच्या तक्रारी आणि मुखाची तपासणी करून रोगनिदान केले जाते. रुग्णांच्या वर्तमान दंत स्थितीसह त्यांचा तपशीलवार वैद्यकीय / सामाजिक इतिहास यांची नोंद घेतली जाते. रुग्णांच्या तक्रारीनुसार तपासणी करुन रोग निदान करण्यासाठी वेगवेगळ्या तपासण्या केल्या जातात. उदा. बायोप्सी, रेडीओग्राफ्स करुन येणाऱ्या तपासणी अहवालाची पडताळणी करून आवश्यकतेनुसार पुढील उपचारासाठी रुग्णांना संबंधित विभागात पाठविले जाते. या विभागात तंबाखू सेवनामुळे होणा-या दुष्परीणामांबाबत आणि मुखरोगासंबधी माहिती देण्यात येते.

मुखरोगनिदानशास्त्र विभागात तोंडाचे विविध आजार तसेच प्राथमिक अवस्थेतील कर्करोगांचे निदान व त्यावर उपचार केले जातात. रुग्णांची कर्करोगसबंधी तपासणी केल्यानंतर अशा रुग्णांवर क्ष-किरण तपासणी व बायोप्सी ह्या चाचण्या करण्यासाठी सुचविण्यात येते. रुग्णांचे पुनर्वसन व त्यांच्या आजाराशी संबंधितांकडे पाठविणे हा या केंद्राचा अविभाज्य भाग आहे.

टेम्पोरोमॅन्डीबुलर विकार, मस्क्यूकोस्केलेटल जखम आणि ओरिफेशियल वेदना यांचे निदान करुन त्यावर उपचार केले जातात. या विभागात लहान लेजर शस्त्रक्रिया देखील केल्या जातात.

या विभागामध्ये सी.बी.सी.टी. यंत्र, रेडियोव्हिडियोग्राफी युनिट आणि लेझर उपकरणे उपलब्ध आहेत.

२) मुखहनुसुघटन शस्त्रक्रिया आणि दात काढण्याचा विभाग :

मुखहनुशल्यचिकित्सा आणि सुघटन शस्त्रक्रिया ही दंतरोग उपचार शास्त्राची एक विशेष शाखा असून ह्या शाखेत जबड्यांच्या संबंधित विविध रोगांचे उपचार शस्त्रक्रियेव्दारे केले जातात. ह्या विभागात दात काढण्याव्यतिरिक्त तोंडातील विविध रोगांचे उदा. विचित्र तऱ्हेने वाढलेल्या अक्कलदाढा,जबड्यांचे सांधे, दातांना झालेला जंतुसंसर्ग इत्यादींवरील उपचार छोट्या व मोठ्या शस्त्रक्रियेद्वारे आणि जबड्यांचा संधीविकार (T.M.J. Ankylosis) चेहऱ्याचे हाड मोडणे, किंवा

वाहन अपघातामुळे झालेला आघात, चेहऱ्याच्या नसासंबंधीतील रोग (Neurological Disease) आणि चेहऱ्याच्या हाडाची पुनर्रचना (Facial Bone Deformities) ह्यांवरील उपचार गरज पडल्यास अवघड शस्त्रक्रियेव्दारे केले जातात. डिस्ट्रॅक्शन, ऑस्टिओजेनेसिस, फेशीयल रिॲनिमेशन ह्या चेहरा सुंदर बनविण्यासाठी वरच्या व खालच्या जबड्याच्या शस्त्रक्रिया आणि ट्युमर, कर्करोग आणि जबड्यातील गाठी काढल्यानंतर जबड्याचे हाड पूर्ववत बनविण्यासाठी सुघटन शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तसेच पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांव्दारे दंत वैद्यकीय क्षेत्रांतील संशोधनात्मक प्रकल्प या विभागात राबविण्यात येतात.

३) हिरडीरोग उपचार विभाग :

हिरडीरोग उपचार ही दंतशल्य शास्त्राची एक स्वतंत्र शाखा असून ह्या विभागात हिरडीरोग आणि जबड्याच्या हाडांशी संलग्न विकारांवर उपचार केले जातात. मौखिक आरोग्याकडे दुर्लक्ष म्हणजे हिरडी विकारांना आमंत्रण. भारतात हिरडी विकारांचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ५१% इतके आहे. दात घासण्याच्या चुकीच्या पध्दती व इतर घातक सवयींमुळे प्रामुख्याने मुख आरोग्याची हेळसांड होते व ह्यातूनच मौखिक विकारांची सुरुवात होते. ह्या विभागामध्ये हस्त उपकरणे आणि विद्युतचलित उपकरणे वापरुन प्रथम दातांवरील कचरा आणि किटाणू साफ केले जातात. गंभीर स्वरुप धारण केलेल्या हिरडी रोगांवर विविध उपकरणे, सामुग्री व तंत्रज्ञान वापरुन उपचार केले जातात.

दुर्धर हिरडी विकार असलेल्या रुग्णांच्या दातांची प्राथमिक तपासणी करून त्यांचे दात स्वच्छ केले जातात. अशा रुग्णांनाही अधिकाधिक दंत आरोग्य कशाप्रकारे प्राप्त करुन देता येईल ह्याचा सर्वांगीण विचार केला जातो. हाडांचा दोष असलेल्या रुग्णांवर हांडाच्या ग्राफ्टस् चा वापर केला जातो. उदा. वाळलेल्या हाडाचे ऍलोग्राफ्ट आणि मऊ उतींच्या दोषांवर ॲलोडर्म सारख्या पदडयाद्वारे उपचार केले जातात. हे दोन्ही ग्राफ्टस कृत्रिमरित्या तयार केले जातात आणि ते प्रस्थापित संस्थांकडून प्राप्त केलेले असतात. रुग्णांच्या हलणाऱ्या दातांवर तार लावून तसेच कॉम्पोझिट मटेरीयल वापरुन उपचार केले जातात. या विभागात आता पूर्णपणे कार्यक्षम दंत इप्लंट विभाग सुरु करण्यात आला आहे. सदर उपचार पध्दतीमध्ये कॉस्मेटिक उपचार उदा. डिपिगमेन्टेशन, क्राऊन लेनथनिंग आणि लेझर थेरपी यांचा समावेश आहे.

४) बालदंत उपचार विभाग :

बालदंत उपचार विभागात समाजातील सर्व स्तरातील नवजात शिशुपासून ते किशोरवयीन मुलामुलींपर्यंत सर्वांना दंत वैद्यकीय उपचार दिले जातात. वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रतिबंधात्मक उपचार उदा. मुख आरोग्य मार्गदर्शन, आहार मार्गदर्शन, फ्लोराईड (Fluoride) उपचार येथे केले जातात. मुखरोग चिकित्सा ते दातांच्याच रंगाचे सिमेंट भरणे, दातातील नसेचा ईलाज, दात काढणे, लघुशस्त्रक्रिया व हानीकारक सवयी (उदा. अंगठा चोखणे, तोंडात बोटे घालणे, तोंडाने श्वास घेणे) इत्यादींवर येथे नियमितपणे उपचार केले जातात. अपघातामुळे इजा झालेल्या बालकांच्या दातांवर येथे आधुनिक उपचार प्रणाली वापरुन इलाज केले जातात.

सर्वसामान्य मुलांप्रमाणेच हृदयरोगी मुले, मतिमंद मुले, रक्ताच्या आजारांनी ग्रासलेली मुले, दुभंगलेला ओठ आणि टाळू असणारी बालके इत्यादींनाही येथे विशेष उपचार उपलब्ध करुन दिले जातात.

महानगरपालिकेच्या शाळेमध्ये शिकणाऱ्या मुलांना येथे विनामूल्य उपचार दिले जातात. त्यासाठी रुग्णालयाकडे फिरते दंत चिकित्सालयही उपलब्ध आहे. संसर्गजन्य आजारांनी बाधित मुलांना आणि अनाथाश्रमात राहणाऱ्या मुलांना महिन्यातील एक दिवस येथे उपचारासाठी आणले जाते.

५) दंत व्यंगोपचार विभाग :

दंत व्यंगोपचार शास्त्र ही दंत उपचारशास्त्रातील अतिप्रगत आणि विशेष शाखा आहे. सदर उपचारपद्धती संपूर्ण भारतामध्ये सर्वप्रथम नायर दंत रुग्णालय व महाविद्यालयामध्ये सुरू झाली. सदर उपचार पध्दती सुरु झाल्यापासून आजपर्यंत उच्च प्रतीची सेवा रुग्णांना उपलब्ध करण्यात येत आहे. यापैकी काही कुशल उपचार पध्दती अशाप्रकारच्या आहेत :- १) दातांच्या अनैसर्गिक वाढीचे व्यवस्थापन करणे, २) घातक सवयीमुळे होणारी मुख अवयवांची असंबद्ध रचना सुधारणे, ३) दुभंगलेला टाळू अथवा भेगा असणाऱ्या टाळूवरील उपचार, ४) दंत व्यंग आणि जबड्याचे व्यंग यावरील उपचार ५) ओठ, जबडा आणि दातांचे लहान मोठे विचित्र आकार सुधारणे, ६) दातांची एकमेकावर बसण्याची चुकीची बैठक दुरुस्त करणे, ७) वेडेवाकडे दात सरळ करणे, ८) मागे-पुढे असलेले दात सरळ रेषेत करणे इत्यादी.

६) कृत्रिम दंतशास्त्र विभाग :

ह्या विभागात कृत्रिम दात बसविले जातात. कृत्रिम दात बसविण्यामागे तोंडाची हालचाल, बोलणे, चर्वण व दंत सौंदर्य, इत्यादी गोष्टी साध्य करणे हा उद्देश असतो.

रुग्णांच्या दातांच्या पडझडीची तपासणी केल्यानंतर रुग्णाला संपूर्ण कवळी बसवावी की, कायमची काढता येईल अशी अंशिक कवळी बसवावी हे ठरविण्यात येते. ज्यांना जन्मत:च दात नाहीत किंवा ज्यांच्या दातांमध्ये नंतर दोष निर्माण झाले आहेत अशा रुग्णांना कृत्रिम दात बसविण्यात येतात. उपलब्ध असलेली अत्याधुनिक सामुग्री (उदा. रेसीन, सिरॅमिक, धातू) आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून रुग्णांच्या दातांवर कायम स्वरुपी किंवा अंशिक कवळी बसविण्याचे उपचार केले जातात. तसेच, ह्या विभागात दंत रोपण विभाग नव्याने सुरु करण्यात आला आहे. सदर विभागाचे अलिकडेच नुतनीकरण करण्यात आले असून नविन डेंटल चेअर्स देखिल बसविण्यात आल्या आहेत.

या विभागात अत्याधुनिक डिजिटल डेंटल लॅब (कॅड / कॅम लॅब) सुरु करण्यात आली आहे, ज्यामुळे रुग्णांना संगणकाच्या माध्यमाने त्वरीत आणि उत्तम चिकित्सा देण्यात येईल.

७) मुखरोग चिकित्सा आणि सुक्ष्मजीवशास्त्र विभाग :

या विभागात विविध आजारांमुळे मुखात उत्पन्न होणाऱ्या परिणामांचे परिक्षण आणि उपचार केले जातात. बायोप्सी करण्यात येते आणि विकृतीविषयक अहवाल दिला जातो.

प्रयोगशाळेत रुग्णांसाठी नियमित चाचण्या करण्यात येतात. हा विभाग शैक्षणिक आणि शोधकार्यात कार्यरत आहे. विभागात रिसर्च मायक्रोस्कोप व ब्लड सेल काऊंटर उपलब्ध आहे. तसेच २५ सेल्फ इल्युमिनेटींग बायनोक्युलर मायक्रोस्कोप आणि ऑप्ट्रास्कॅन (स्लाइड स्कॅनिंग डिव्हाइस) उपलब्ध आहेत.

मुखकर्करोग आणि कर्करोग प्रतिबंध आणि निदान केंद्रात पूर्व मुखकर्करोग आणि कर्करोग असलेल्या रुग्णांची तपासणी होते. तसेच, समुपदेशन होते. पूर्व मुखकर्करोग आणि कर्करोग ओळखण्यासाठी वेलस्कोप विभागात उपलब्ध आहे.

८) दात भरण्याचा व वाचविण्याचा विभाग :

दात भरणे व वाचविण्याच्या विभागात नावाप्रमाणे विविध उपचार पध्दतीद्वारे दात न काढता, किड लागलेल्या दातांना वाचविण्यात येते. सदर उपचार पध्दतीचा प्रमुख उद्देश हा रुग्णांच्या दंतवेदनांचे निवारण करणे हाच आहे. या विभागात अनेक उपचारपध्दती अवलंबिण्यात येतात. किडलेल्या दातांची रुट कॅनॉल ट्रिटमेंट (Root Canal Treatment) ही मुख्य उपचार पध्दत आहे. त्याचबरोबर वेडेवाकडे दातांची सौंदर्यीकरणाची ट्रिटमेंट, चांदी भरणे, दातांच्या रंगाचे फिलिंग (Filling) करणे, अतिशय खराब झालेल्या दातांना आवश्यकतेप्रमाणे विना शस्त्रक्रियेद्वारे वाचविण्यात येते. अपघातामध्ये तुटलेल्या दातांना पुनर्निर्मित करण्यात येते.

दात खराब होऊन हिरड्यांना सूज आलेल्या दातांना सुध्दा शस्त्रक्रियेद्वारे वाचविण्यात येते. वेड्यावाकड्या दातांची नियमितता करणे, वारंवार सूज येणाऱ्या हिरड्यांना बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) पध्दतीने दातसंवर्धन केले जाते.

लेझर, ईलेक्ट्रोकॉट्ररी, दंतशस्त्रक्रियेसाठी वापरण्यात येणारी दुर्मिळ दुर्बिण (Microscope) इ. अत्याधुनिक उपकरणाने हा विभाग सुसज्ज आहे.

मानसिक आणि दिव्यांग रुग्णांची विशेष काळजी घेऊन त्यांच्या उपचारासाठी वेगळी सुविधा या विभागात उपलब्ध आहे. ज्येष्ठ नागरिकांना प्राधान्य देऊन या विभागात उपचार केले जातात. त्याकरीता शुक्रवार राखीव ठेवला आहे.

कर्करोग, क्षयरोग, एच.आय.व्ही. बाधीत इ. रुग्णांची विशेष काळजी घेऊन दर बुधवारी उपचार करण्यात येतात.

९) सामाजिक दंत आरोग्य विभाग :

समाजातील जास्तीत जास्त लोकांना उत्तम मौखिक आरोग्य लाभावे हे एकमेव उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊन दंतरोगांचा सर्वांगीण प्रतिकार आणि मौखिक आरोग्याच्या सर्वदूर प्रसारासाठी सामाजिक दंत आरोग्य विभाग सदैव कार्यरत असतो.

एका फिरत्या सुसज्ज दंत चिकित्सालयाद्वारे नियमितपणे दोन नागरी आरोग्य केंद्रात भेट देऊन सामाजिक दंतसेवा पुरविली जाते. झोपडपट्टी व दूरवरच्या नागरी वस्त्यांमध्ये जाऊन गरीब व गरजू जनतेला मोफत दंत सेवा आणि दंत उपचार

मिळावे यासाठी विभागातर्फे वरचेवर सामाजिक दंतचिकित्सा कार्यक्रम राबविले जातात. त्याचप्रमाणे विविध शाळेतील मुलांची नियमितपणे मोफत दंत तपासणी करण्यात येते. या नियमित भेटी व्यतिरिक्त सामाजिक दंत शास्त्र विभागातर्फे झोपडपट्टी, वेश्यावस्ती, अनाथआश्रमे, वृध्दाश्रमे आणि कारागृह येथे विशेष भेटी देऊन तेथील नागरिकांची दंत तपासणी करुन आवश्यक त्या रुग्णांवर फिरत्या दंतचिकित्सालयात मोफत दंतोपचार केले जातात.

सदर दंत चिकित्सा शिबिरांमार्फत समाजाला मौखिक आरोग्याबद्दल शिक्षित आणि प्रेरित करुन दंत सेवा आणि दंत रोगाला प्रतिबंध घालण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. दरवर्षी जागतिक तंबाखू विरोधी दिन साजरा करून विभागाच्या तंबाखू व्यसनमुक्ती केंद्रामध्ये दंतरुग्णांना तंबाखू खाण्यामुळे होणारे दुष्परिणाम आणि मुख कर्करोगाबद्दल जागरुक करण्यात येते. पथनाट्ये, घोषवाक्ये, भित्तीचित्रे, प्रत्रके आणि विविध माहिती फलकांद्वारे बहूसंख्य लोकांना धुम्रपानाची सवय सोडण्यास आणि त्याच बरोबर निरोगी जीवनशैली आत्मसात करण्यास प्रवृत्त केले जाते. विभागाने विकसित केलेल्या मौखिक आरोग्य संग्रहालयामध्ये नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयामध्ये आलेल्या प्रत्येक रुग्णाला आणि सर्व जनतेला मौखिक आरोग्य आणि दंत रोगांशी सामना करण्यास शिकविले जाते.

भविष्यात सुसज्ज अशा फिरत्या दंत चिकित्सालयाव्दारे विशेषतः शहराच्या दूरवरच्या भागातील जास्तीत जास्त लोकांपर्यत पोहोचून त्यांना मोफत दंतवैद्यकीय उपचारांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी हा विभाग प्रयत्नशील आहे.

चार) - लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय आणि लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय, शीव.

१) लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय :

दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर सन १९४६ मध्ये मुंबई महानगरपालिकेने शीव येथील लष्करी रुग्णालय ताब्यात घेतले आणि दि. २४ एप्रिल १९४७ रोजी ५० खाटांचे धारावी महानगरपालिका समुह रुग्णालय सुरु केले. सद्यस्थितीत लो.टि.म.स. रुग्णालय हे १,९०० खाटांचे सुसज्ज प्रमुख रुग्णालय आहे. रुग्णालयाच्या विस्तारीकरण व पुनर्विकासाच्या कामाला सुरुवात झाली असून तद्नंतर रुग्णालयात ३,००० रुग्णशय्या उपलब्ध होतील.

सदर रुग्णालयात विविध चिकित्सालयीन सुविधा व फिरते प्रसुतिपथक, अपघातग्रस्त लोकांसाठी रुग्णवाहिका आणि फिरता हृदयरोगविषयक विशेष काळजी विभाग ह्यासारखे विशेष कक्ष आहेत.

२) लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय:

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सन १९६४ मध्ये तिसरे वैद्यकीय महाविद्यालय या रुग्णालयात सुरु केले. हे महाविद्यालय पूर्वी मुंबई विद्यापीठाशी व सध्या नाशिक येथील आरोग्य विज्ञान महाराष्ट्र विद्यापीठाशी संलग्न आहे. ह्या महाविद्यालयात शैक्षणिक वर्ष २०१६-१७ पर्यंत दरवर्षी १०० विद्यार्थ्यांना व शैक्षणिक वर्ष २०१७-१८ पासून १५० पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जात होता. पुढे शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून २०० पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. ह्या महाविद्यालयामध्ये पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना सर्व विशेष व अतिविशेष शाखांतील वैद्यकीय पदविका आणि पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश देण्यात येतो. याशिवाय येथे डी.एम.एल.टी., एम.एस.सी. व पी.एच.डी. साठी सुक्ष्मजीवशास्त्र, जीवरसायनशास्त्र, अप्लाईड जीवशास्त्र, औषधनिर्माणशास्त्र ह्या विषयांचे अभ्यासक्रम घेण्यात येतात.

भौतिकोपचार व व्यवसायोपचार या विषयातील बी.एस.सी अभ्यासक्रमाकरिता येथे शाळा चालविण्यात येते. ह्या विशेष शाखांतील एम.एस.सी. अभ्यासक्रमासाठी देखील विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. बी.पी.एम.टी. अभ्यासक्रमासाठी सुध्दा विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. भारतीय परिचर्या परिषदेशी संलग्नित असलेली परिचर्या पाठशाळा या रुग्णालयात असून दरवर्षी १०० विद्यार्थी परिचारिकांना प्रवेश दिला जातो.

- **बधिरीकरणशास्त्र विभाग :**

वैद्यकीय काम :

१) भूलतज्ज्ञ विभागाने पदवीपूर्व (Undergraduate) आणि पदव्युत्तर (Postgraduate) विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले. विविध शैक्षणिक उपक्रमांचे आयोजन केले, पदव्युत्तर परीक्षा घेतल्या तसेच लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालयातील इतर २० विभागांना आणि आवश्यकतेनुसार इतर रुग्णालयांना भूलसेवेशी संबंधीत सेवा पुरविल्या.

२) सन २०२६ मध्ये विविध शस्त्रक्रिया विभाग व सुपर स्पेशालिटी विभागांमध्ये नियमित तसेच आपत्कालीन शस्त्रक्रियांसाठी एकूण २८,२४२ रुग्णांना भूलसेवा देण्यात आली. तसेच ४,१७५ रुग्णांचे भूलतपासणी बाह्यरुग्ण विभागात (Anaesthesia OPD) मूल्यांकन करण्यत आले. याशिवाय १,३३३ रुग्णांना व्हेंटिलेटर सेवा आणि ४,०६४ रुग्णांना अतिदक्षता विभागांमध्ये (ICU) क्रिटिकल केअर सेवा प्रदान करण्यात आली.

- **शरिररचनाशास्त्र विभाग -**

❖ लो.टि.म.स. महाविद्यालयाचे प्रथम वर्षीय एम.बी.बी.एस. विद्यार्थी, एम.डी. ॲनाटॉमी विभागाची पदव्युत्तर विद्यार्थी, फिजिओथेरपी आणि ऑक्युपेशनल थेरपी विद्यार्थ्यांचे अध्यापन आणि मूल्यमापन. शरीररचनाशास्त्र विषयातील लो. टि.म.स.रु. च्या प्रथम वर्ष बी.एस.सी. पी.एम.टी. आणि नर्सिंगच्या विद्यार्थ्यांना शिकविणे. शरिररचनाशास्त्र विभागाने प्रथम वर्ष एम.बी.बी.एस च्या विद्यार्थ्यांसाठी सेमिनार आयोजित केले.

❖ शरिररचनाशास्त्र विभाग प्रथम वर्षाच्या एम.बी.बी.एस. विद्यार्थ्यांसाठी, एम.डी. ॲनाटॉमी पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाकरिता आणि संशोधन आणि विच्छेदनासाठी मृत्यूनंतर देहदान स्विकारतो, प्रथम वर्षाच्या एम.बी.बी.एस. विद्यार्थ्यांसाठी, एम.डी. ॲनाटॉमी पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाकरिता व संशोधन आणि विच्छेदनासाठी मृत्युनंतर देहदानासाठी नोंदणी केली जाते. विविध क्लिनिकल विभागांसाठी कार्यशाळा आयोजित करण्यात मदत करते.

- **जीवरसायनशास्त्र विभाग :**

❖ बायोकेमिकल तपासणी पुर्णपणे स्वयंचलित क्लिनिकल बायोकेमिस्ट्री ऑटोएनालायझर वापरुन केली जाते. एल.एफ.टी., आर.एफ.टी., कॅल्शियम, युरिक ॲसिड, एमायलेस यासारख्या तपासण्यांचे विश्लेषण अतिदक्षता क्षेत्रासाठी केले जाते. सन २०२५ मध्ये बायोकेमिस्ट्री क्लिनिकल प्रयोगशाळेत एकूण चाचण्यांची संख्या ९,६९,६२९ आणि आपत्कालीन प्रयोगशाळेत ५,७९,०१७ होती .

❖ रक्तातील साखर, Serum Electrolytes, Lipid Profile, LDH, Fluid and Urine बायोकेमिस्ट्री यासारख्या तपासण्यांसह MA, Ammonia, Lipase, CRP, Serum Iron, Ferritin, Unsaturated Iron Binding Capacity, Magnesium, ADA, Lactate, Amylase, यासारख्या विशेष तपासणी देखील करण्यात आल्या. सर्व रुग्णांसाठी (घरातील आणि बाहेरील) केले जाते.

❖ बायोकेमिस्ट्री विभागाने तपासणी HPLC Haemoglobinopathies साठी, Insulin, C-Peptide सुरु केले.

❖ प्रजनन क्षमतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि कोणत्याही अंतर्निहित समस्या ओळखण्यासाठी हार्मोनल पातळी आणि पुनरुत्पादक आरोग्याचे मूल्यांकन करण्यासाठी प्रालॅक्टिन, पॅराथायरॉइड संप्रेरक आणि एफ.एस.एच., एल.एच., टेस्टोस्टेरॉन, ॲंटिमुलेरीयन हार्मोनल परख देखिल सुरु केले.

- **हृदयरोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

हृदयरोगचिकित्साशास्त्र विभागाची स्थापना १९७५-७६ मध्ये झाली. मायोकार्डियल इन्फार्कषण मधील प्राथमिक ॲंजिओप्लास्टी सारख्या अनेक क्षेत्रात हा विभाग अग्रेसर आहे (P.A.M.I.), ट्रान्स कॅथेटेर इंडियन सोसायटी ऑफ एओर्टिक व्हॉल्व्ह रिप्लेसमेंट (T.A.V.R.) आणि एट्रियल फ्लो रेग्युलेटर इत्यादी. इंडियन सोसायटी ऑफ इलेक्ट्रोकार्डियोग्राफी (I.S.E.) ची स्थापना २० वर्षांपूर्वी शीव रुग्णालय येथे झाली. सध्या विभागाकडे पुर्णपणे सुसज्ज आय.सी.सी.यू.आहे, जे हृदयाच्या आपत्कालीन परिस्थितींसाठी तीव्र काळजी प्रदान करते. शीव येथील लो.टि.म.स.

रुग्णालयामध्ये आठवड्यातून दोनदा कार्डीओलॉजी ओ.पी.डी. आयोजित केली जाते. विभाग विविध क्लिनिकल चाचण्यांमध्ये सहभागी असताना टू डी आणि थ्री डी कलर डॉपलर इकोकार्डियोग्राफी आणि ट्रान्स एसोफेजल इकोकार्डियोग्राफी आणि संगणकीकृत स्ट्रेस टेस्ट आणि पी. सी. आय. सारख्या नॉन-इन्वेसिव्ह कार्डियाक प्रक्रिया देखील आयोजित करतो. नवीन 'अत्याधुनिक फ्लॅट पॅनेट कार्डियाक कॅथेटेरायझेशन लॅब' दि. ३१ ऑक्टोबर २०१८ रोजी स्थापित केली गेली. जिथे अँजिओप्लास्टी, व्हॅल्व्हुलोप्लास्टी, जन्मजात हृदयविकारांसाठी निदान आणि उपचारात्मक हस्तक्षेप आणि पेसमेकर रोपण इत्यादी सर्व प्रकारच्या निदान, उपचारात्मक कार्डियाक प्रक्रिया नियमित केल्या जातात. हा विभाग जगप्रसिध्द प्राध्यापकांकडून अत्यंत विशेष ऍरिथमिया क्लिनिक इलेक्ट्रोफिजियोलॉजी स्टडीज आणि रेडीओफ्रिक्वेन्सीॲब्लेशन सेवा देखील प्रदान करतो.

- **उर:रोग व उर:शल्य चिकित्साशास्त्र विभाग :**

उर:रोग व उर:शल्य चिकित्साशास्त्र (सी.व्ही.टी.सी.) विभाग बालरोग आणि प्रौढांसाठी हृदयरोग शस्त्रक्रिया करतो. ज्यामध्ये वॉल्व्ह रिप्लेसमेंट आणि कॉरोनरी आर्टरी बायपास ग्राफ्टींग इत्यादी सारख्या ओपन हार्ट सर्जरी आणि सायनोटीक आणि असायनेटिक जन्मजात हृदयरोगांसाठी बालरोग हृदयरोग शस्त्रक्रियांचा समावेश आहे. तसेच ट्रॉमा आणि थ्रोम्बोएम्बोलिझममध्ये समाविष्ट असलेल्या विविध रक्तवाहिन्यासंबंधी आप्तकालीन शस्त्रक्रियांची पूर्तता करते. विभाग प्रौढ आणि बालरोग रुग्णांमध्ये व छातीच्या औषध विभागाकडून संदर्भित प्रकरणांमध्ये डेकोर्टिकेशन, लोबॅक्टोमी, न्युमोनेक्टोमी आणि सिस्ट एक्सिजन सारख्या विविध वक्षस्थळाच्या शस्त्रक्रिया करतो. डायलिसिसची आवश्यकता असणाऱ्या रुग्णांवर ए.वी.फीस्टुला ही शस्त्रक्रिया केली जाते.

- **जन-औषधशास्त्र वैद्यकशास्त्र विभाग :**

जन-औषधशास्त्र वैद्यकशास्त्र विभागातर्फे प्रथम, द्वितीय व तृतीय वर्षाच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रशिक्षण घेतले जाते. पदवीधर आणि पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असलेल्या संस्थांमध्ये शैक्षणिक भेटींचे आयोजन केले जाते.फिजिओथेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरपी आणि परिचर्या विद्यार्थ्यांसाठी अध्यपन सत्रे घेतली जातात. पदवीधर विद्यार्थ्यांसाठी 'कुटुंब दत्तक योजना' (Family Adoption Program) अंतर्गत समुदाय भेटींचे आयोजन केले जाते. विभागामार्फत अनियतकालिक आवर्ती वैद्यकीय निवासी प्रशिक्षण कार्यक्रम देखील राबविला जातो.

- **असंसर्गजन्य रोग सेवा आणि लसीकरण सेवा.**

३० वर्षांवरील रुग्ण आणि त्यांच्या काळजीवाहूंना उच्च रक्तदाब, मधुमेह आणि स्थूलता तपासण्यासाठी बाह्य रुग्ण विभाग इमारतीमध्ये 'एन.सी.डी. (NCD) स्क्रीनिंग कॉर्नर' उभारण्यात आला आहे.

- **एकात्मिक रोग पर्यवेक्षण प्रकल्प (आय.डी.एस.पी.) -**

या अंतर्गत बाह्यरुग्ण विभाग, आंतररुग्ण विभाग आणि प्रयोगशाळा सेवांमधून मलेरिया, डेंग्यू, लेप्टोस्पयरोसिस, ए.एफ.आय., तीव्र श्वसन रोग, कॉलरा आणि गॅस्ट्रोएन्टेरायटीसचे दैनंदिन अहवाल संकलन आणि रुग्ण-निहाय तपशीलवार नोंदणी केली जाते.

- **जठरांत्ररोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

हा विभाग एन्डोस्कोपीसह पाचन तंत्र, यकृत पित्तविषयक प्रणाली आणि स्वादुपिंडाच्या रोगांचे नैदानिक मुल्यांकन, निदान आणि उपचारांमध्ये विशेष आहे. दरमहा सुमारे ५०० निदानात्मक ओजिडी स्कोप (OGD Scopies) आणि कोलोनोस्कोपी २०० (Colonoscopies) करतो. हा विभाग अन्ननलिका कडक होणे अस्पष्ट G.I. (Esophageal Strictures, Unexplained GI) रक्तस्त्रावासाठी कॅप्सूल एन्डोस्कोपी, स्वादुपिंडातील द्रव संकलनाचा (E.U.S..)मार्गदर्शित निचरा देखील करतो. पित्तविषयक मार्गातील दगड, कडकपणा आणि घातक अडथळा यासाठी दरमहा सुमारे ४० E.R.C.P. करतो. ह्या विभागाने कठीण पित्तविषयक खड्यांसाठी कोलांजिओस्कोपी आणि अचलेशिया कार्डियासाठी P.O.E.M. प्रक्रिया सुरु केली आहे.

- **स्त्रीरोग व प्रसुतिचिकित्साशास्त्र विभाग :**

लोकमान्य टिळक म्युनिसिपल मेडिकल कॉलेज आणि जनरल हॉस्पिटलच्या प्रसूतिशास्त्र आणि स्त्रीरोग विभागात एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ या कालावधीत एकूण ७,९९९ प्रसूती झाल्या. नवीन बाह्यरुग्ण विभागातील (O.P.D.) एकूण नोंदणी अंदाजे ११,४२८ होती, जुन्या बाह्यरुग्ण विभागातील (O.P.D.) एकूण नोंदणी अंदाजे ३८,८८० होती. नवीन बाह्यरुग्ण विभागातील (O.P.D.) रुग्णांची दैनंदिन सरासरी संख्या अंदाजे ४२३ होती. जुन्या बाह्यरुग्ण विभागातील (O.P.D.) रुग्णांची दैनंदिन सरासरी संख्या अंदाजे १६२० होती.

- **औषधवैद्यकशास्त्र विभाग :**

औषधवैद्यकशास्त्र विभाग हा एक अतिशय महत्वाचा विभाग असून विविध प्रकारच्या आजारांसाठी येथे उपचार केले जातात. फिजिओथेरपी, ऑक्युपेशनल थेरपी, पॅरामेडिकल टेक्नॉलॉजी आणि नर्सिंग अभ्यासक्रमांसह एम.बी.बी.एस. आणि एम.डी. मेडिसिनच्या विद्यार्थ्यांना औषध वैद्यक शास्त्राचे प्रशिक्षण दिले जाते.

बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दररोज ४५० - ५०० रुग्णांवर उपचार केले जातात. मधुमेह, एंडोक्राइनोलॉजी, संसर्गजन्य रोग, रक्तविज्ञान आणि संधिवात यांसारख्या विशेष बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दर आठवड्याला सुमारे २५०-३०० रुग्णांवर उपचार केले जातात. ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दर आठवड्याला सुमारे ४०-५० रुग्णांवर उपचार केले जातात. एच.आय.व्ही.साठी ए.आर.टी. केंद्रामध्ये महाराष्ट्र जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्था व बृहन्मुंबई महानगरपालिका अंतर्गत दररोज १५०-२०० रुग्णांवर उपचार केले जातात. यावर्षी मलेरिया, लेप्टोस्पायरोसिस यांसारख्या पावसाळ्याशी संबंधित तसेच इतर आजारांच्या ३०,०२० आंतररुग्णावर उपचार केले. औषधवैद्यकशास्त्र विभागात दररोज साधारणत: ६०-८० रुग्ण आंतररुग्ण म्हणून दाखल होतात जे पावसाळ्यात दररोज सुमारे ११०-१३० रुग्णांपर्यंत वाढते. नागरी आरोग्य केंद्र धारावीमध्ये दररोज ४०-५० रुग्ण बाह्यरुग्ण विभागात तपासले जातात आणि ४०पुरुष बेड आणि १५ महिला बेडची इनडोअर क्षमता आहे ज्याचा पूर्ण वापर केला जातो.

थॅलेसेमिया मेजरच्या प्रौढ रुग्णांना बालरोग विभागाच्या संयुक्त विद्यमाने विशेष थॅलेसेमिया केंद्रात ओ.पी.डी. तत्त्वावर रक्त दिले जाते.

- **सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग :**

❖ सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग ISO15189:२०१२ नुसार N.A.B.L. मान्यताप्राप्त लॅब आहे. सन २०२५ वर्षात ४,६४,४५४ इतके नमुने तपासले.

❖ SARS Covid 19 PCR.

❖ इन्फ्लुएंझा फ्लू PCR.

❖ मिल्क बँक/ब्लड बँक/स्किन बँक साठी स्टेरिलिटी टेस्टिंग सुविधा.

❖ महासरचा भाग - महाराष्ट्र राज्य प्रतिजैविक प्रतिरोधक पाळत ठेवणे इ.

- **नवजात अर्भकशास्त्र विभाग :**

❖ नवजातशास्त्र विभागात रुग्णालयात जन्मलेल्या नवजात बालकांना तसेच प्रगत नवजात व्यवस्थापनासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी आरोग्यसेवा संस्थांकडून संदर्भित केलेल्या बालकांना विशेष काळजी प्रदान करतो

❖ या विभागात ४६ खाटांचे, लेव्हल IIIA नवजात अतिदक्षता युनिट (NICU) आहे, जे सर्वसमावेशक नवजात काळजी देण्यासाठी सुसज्ज आहे. सेवांमध्ये इनवेसिव्ह आणि हाय-फ्रिकेन्सी व्हेंटिलेशन, पॉइंट-ऑफ-केअर अल्ट्रासोनोग्राफी, फोटोथेरपी, एक्सचेंज ट्रान्सफ्यूजन आणि गंभीर आजारी नवजात बालकांसाठी सघन देखरेख यांचा समावेश आहे.

❖ गेल्या ३७ वर्षांपासून, हा विभाग मानवी दूध बँक चालवत आहे, जी अपरिपक्व आणि असुरक्षित बालकांना पाश्चराइज्ड दात्याचे मानवी दूध पुरवते. 'बेबी-फ्रेंडली हॉस्पिटल' च्या पध्दतींनुसार मातांना स्तनपान सुरु करण्यास आणि ते स्थापित करण्यास मदत करण्यासाठी समर्पित स्तनपान सहाय्य सेवा उपलब्ध आहेत. हा विभाग भारताच्या पश्चिम विभागासाठी सर्वसमावेशक स्तनपान व्यवस्थापन केंद्राचे (CLMC) विभागीय संदर्भ केंद्र म्हणूनही काम करतो.

❖ जून २०२५ मध्ये, या विभागाने सिप्ला फाउंडेशनच्या सहकार्याने नवजात उपशामक काळजी कार्यक्रम सुरु केला. यानंतर, एप्रिल २०२५ मध्ये इंडियन ॲकॅडमी ऑफ पेडियाट्रिक्सच्या भागीदारीत नवजात शिशु श्रवण तपासणी कार्यक्रम सुरु करण्यात आला.

- **मज्जातंतू शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

न्यूरोलॉजी विभाग आता एक वेगळा विभाग आहे. नियमित एन.सी.एस. आणि ई.एम.जी. अभ्यासांव्यतिरिक्त, व्ही.ई.ई.जी. ची सुविधा देखील सुरु करण्यात आली आहे. हा विभाग डायस्टोनिया आणि हेमिफेशियल स्पॅझमसाठी बोटुलिनम टॉक्सिन इंजेक्शन आणि स्ट्रोकसाठी थ्रोम्बोलिसिससह विस्तृत सेवा प्रदान करतो. सोमवार आणि शुक्रवारी दोन सामान्य न्यूरोलॉजी ओ.पी.डी. व्यतिरिक्त, बुधवारी एपिलेप्सी ओ.पी.डी. सुरु करण्यात आली आहे. विभागाला एन.बी.ई. कडून मान्यता मिळाली आहे आणि सध्या येथे ०३ डी. एन. बी. निवासी आहेत. विभागाने एप्रिल २०२५ मध्ये डी. एन. बी. न्यूरोलॉजीची प्रात्यक्षिके परीक्षा देखील घेतली आहे.

- **मज्जातंतूचिकित्सा विभाग :**

लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय व सर्वसाधारण रुग्णालयाचा न्यूरोसर्जरी विभाग हा मुंबई तसेच संपूर्ण महाराष्ट्रातील रुग्णांना सर्वसमावेशक न्यूरोसर्जिकल सेवा पुरविणारा एक प्रस्थापित तृतीयस्तरीय (Tertiary Care) विशेष विभाग आहे.

हा विभाग उच्च दर्जाची रुग्णसेवा, प्रगत शस्त्रक्रिया उपचार, शैक्षणिक उत्कृष्ट आणि संशोधन कार्यासाठी कटिबद्ध आहे. महाराष्ट्र तसेच शेजारील राज्यातील अर्थिकदृष्ट्या दुर्बल रुग्णांना विविध शासकीय योजनांअंतर्गत या सर्व सेवा पूर्णपणे विनामूल्य उपलब्ध करुन दिल्या जातात.

न्यूरोट्रॉमा, न्यूरोव्हॅस्क्यूलर, न्यूरो-ऑन्कोलॉजी, स्पाईन सर्जरी, बाल न्यूरोसर्जरी, न्यूरोक्रिटिकल केअर, फंक्शनल व स्टिरिओटॅक्टिक न्यूरोसर्जरी या प्रमुख वैद्यकीय सेवा दिल्या जातात.

- **नेफ्रोलॉजी विभाग :**

नेफ्रोलॉजी विभाग तीव्र मूत्रपिंड इजा आणि तीव्र मूत्रपिंडाचा आजार असलेल्या हेमोडायलिसिस सेवा प्रदान करतो. लो.टि.म.स. रुग्णालयामध्ये किडनी प्रत्यारोपण कार्यक्रमदेखील चालविले जातात. नेफ्रोलॉजी विभागात गेल्या वर्षी सन - २०२५ मध्ये ४६७ प्रवेश आहेत. ०४ थेट संबंधित मूत्रपिंड प्रत्यारोपण करण्यात आले. रुग्णालयात ०३ ठिकाणी हेमोडायलिसिस सेवा सुरु आहेत. नेफ्रोलॉजी विभागाने सन २०२५ मध्ये ३,३९९ हेमोडायलिसिस सत्रे प्रदान केली. सन २०२५ मध्ये १०१ टनेल कफ कॅथेटर घालण्यात आले आणि १४० मुत्रपिंड बायोप्सी करण्यात आल्या. नेफ्रोलॉजी विभागाने सन २०२५ मध्ये विविध रीनल, न्युरोलॉजिकल आणि संधिवातासंबंधी स्थिती असलेल्या रुग्णांना प्लाझमाफेरेसिस देखील प्रदान केले आहे.

- **नेत्ररोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ या विभागामध्ये नियमित डोळा तपासणी, रिफ्रॅक्शन, ऑटोरेफ्रॅक्टोकेराटोमेट्री, डोळ्याच्या मागच्या पडद्याची तपासणी (फंडोस्कोपी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष, ९० डी लेन्स), टोनोमेट्री (स्किओट्झ आणि ऍप्लॅनेशन), कोरड्या डोळ्यांची तपासणी, अश्रुग्रंथी सॅक सिरिंजिंग. इमेजिंगसह स्लिट लॅम्प तपासणी, गोनिओस्कोपी, पेरिमेट्री चाचणी, ॲम्स्लरची ग्रिड चाचणी, ए स्कॅन, बी-स्कॅन, ऑप्टिकल बायोमीटर, ऑप्टिकल कोहेरेन्स टोमोग्राफी, फंडस फोटोग्राफी, फंडस फ्लोरोसिन अँजिओग्राफी, प्रीमॅच्युरिटी रेटिनोपॅथी स्क्रीनिंग, लर्निंग डिसॅबिलिटी स्क्रीनिंग, व्हिज्युअल डिसॅबिलिटी स्क्रीनिंग या निदान सेवा व सर्जिकल सेवा केल्या जातात.

- **अस्थिव्यंगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ सन १९७० मध्ये या विभागाची स्थापना झाली. सुरुवातीला ह्या विभागामध्ये ५० खाटांचा कक्ष होता. सद्यस्थितीत हा विभाग केवळ मुंबईतच नव्हे तर संपूर्ण देशातील अस्थिव्यंग शस्त्राक्रिया करणारे एक नावाजलेले केंद्र आहे.

- प्रत्येक आठवड्यात ०६ दिवस ०३ शस्त्रक्रियागृहे व ०१ तातडीचे शस्त्रक्रियागृह अहोरात्र कार्यान्वीत असते. ह्या विभागाच्या बाह्यरुग्ण विभागात दररोज सरासरी ३५० रुग्ण तपासले जातात.
- सर्वसाधारण बाह्यरुग्ण विभागाव्यतिरिक्त या विभागातर्फे सांधे तपासणी, गुडघ्याचे चिकित्सालय व पाठीच्या मणक्याचे चिकित्सालय, सेरेब्रल पाल्सी क्लिनीक हे विशेष बाह्यरुग्ण विभाग देखील चालवले जातात.

- **शरीरविकृतीचिकित्साशास्त्र विभाग :**

- शरीरविकृतीचिकित्साशास्त्र विभागामार्फत रक्तविकारशास्त्र (हेमॅटॉलॉजी), पेशीविकारशास्त्र (साइटोपॅथॉलॉजी), ऊतकविकारशास्त्र (हिस्टोपॅथॉलॉजी), नैदानिक रोगनिदानशास्त्र (क्लिनिकल पॅथॉलॉजी), शवविच्छेदन ऊतकविकारशास्त्र तसेच रासायनीक रोगनिदानशास्त्र (केमिकल पॅथॉलॉजी) अशा विविध प्रयोगशाळांव्दारे सेवा प्रदान केल्या जातात. रक्तविकारशास्त्रातील मूलभूत तपासण्या सन २०२१ पासून (N.A.B.L.) मान्यताप्राप्त आहेत.
- आपत्कालीन प्रयोगशाळा चोवीस तास कार्यरत असून आपत्कालीन रुग्णांना अखंड सेवा पुरविते. कर्करोगग्रस्त रूग्णांसाठी इम्युनोहिस्टोकेमिस्ट्री तसेच फ्रोजन सेक्शन यांसारख्या प्रगत सुविधा उपलब्ध आहेत.

- **बालरोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

- बालरोग विभागासाठी २०२५ हे वर्ष अत्यंत फलदायी ठरले, ज्यामध्ये रुग्णसेवा, शैक्षणिक आणि सामाजिक उपक्रम या क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली.
- बालरोग रक्तविज्ञान-कर्करोग विभागाने १०० अस्थिमज्जा प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिय यशस्वीपणे पूर्ण करुन एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला. अस्थिमज्जा प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया करणाऱ्या रुग्णांसाठी जीवनरक्षक योगदान देणाऱ्या व्यक्ती आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सन्मान करण्याची व त्यांच्या प्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्याची ही एक संधी होती.
- रुग्णसेवेतील ठळक मुद्दे - या वर्षात ६०९३ हून अधिक रुग्ण दाखल झाले. जवळपास २४,००० बाह्यरुग्ण विभाग आणि २०,००० हून अधिक बालकांवर आपत्कालीन सेवेद्वारे उपचार करण्यात आले.
- नवीन आणि उल्लेखनीय उपक्रम - सीएसआर निधीच्या पाठबळावर एका समर्पित चमूद्वारे कर्करोगग्रस्त आणि कर्करोग नसलेल्या बालरुग्णांसाठी उपशामक सेवा सुरु होऊन एक वर्ष यशस्वीपणे पूर्ण झाले.

- **भौतिकोपचार विभाग :**

या विभागातर्फे आंतररुग्ण व अतिदक्षता विभागातील रुग्णांवर भौतिकोपचार केले जातात. बाहयरुग्ण विभागात अस्थिरोग, संधिरोग, स्नायुंचे विकार, मज्जा संस्थेशी संबंधित विकार आणि हृदय व फुफ्फुसांचे आजार असलेल्या बाल व प्रौढ रुग्णांना सेवा, तसेच हाताला दुखापत झालेल्या रुग्णांना विशेष सेवा दिली जाते.

- **सुघटनशल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

- सुघटनशल्यचिकित्सा (प्लास्टिक सर्जरी) विभागाचा बाह्यरुग्ण विभाग आठवड्यातून ०३ दिवस सुरु असतो आणि प्रत्येक वेळी सुमारे १०० ते १२० रुग्ण येतात. ह्या विभागातर्फे (क्लेप्ट आणि कॅनिओफेशियल ओ.पी.डी.) आणि सौंदर्य (कॉस्मोटिक) सर्जरी असे ०३ विशेष बाह्यरुग्ण विभाग चालविले जातात.
- ह्या विभागात दरवर्षी सुमारे ३,००० - ३,५०० नियमित आणि तातडीची (इमर्जन्सी) शस्त्रक्रिया केल्या जातात. ज्यामध्ये आघात व कर्करोग सुघटन शस्त्रक्रिया (ट्रॉमा ऍन्ड कॅन्सर रिकन्स्ट्रक्टिव्ह सर्जरी), दुभंगलेले ओठ व टाळू यांची शस्त्रक्रिया आणि लिंग बदल शस्त्रक्रिया यांचा समावेश आहे.

- **मनोरुग्णचिकित्साशास्त्र विभाग :**

या विभागामार्फत खालील सेवा पुरविल्या जातात :

बाह्यरुग्ण आणि आंतररुग्ण सेवा - बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दररोज वरिष्ठ डॉक्टरांच्या देखरेखीखाली सुमारे २५० ते २८० जुन्या रुग्णांची आणि अंदाजे ३५ ते ४० नवीन रुग्णांची तपासणी व उपचार केले जातात. तसेच पुरुषांच्या आंतररुग्ण कक्षात १८ खाटा व महिला कक्षात ०९ खाटा आणि बालरोग कक्षात ०४ खाटा यांद्वारे आंतररुग्ण उपचारांची सुविधाही पुरवतो.

समुदाय पोहोच सेवा :

- कस्तुरबा बेगर्स होम (भिक्षेकरी गृह), चेंबूर येथे भेट देणे.
- धारावी येथे 'शील्ड फाउंडेशन' (Shield Foundation) सोबत 'डिमेन्शिया' (स्मृतिभ्रंश) शिबिर आयोजित करणे.
- 'ग्रेस फाउंडेशन' (Grace Foundation) ला भेट देणे.
- बाल मार्गदर्शन केंद्र (Child Guidance Clinic - CGC) : बाल मार्गदर्शन केंद्रामध्ये दररोज सुमारे १२-१५ रुग्णांची (१४वर्षांपर्यंतच्या वयोगटातील) तपासणी व मुल्यमापन केले जाते. हा विभाग बालरोग विभागाव्दारे चालवल्या जाणाऱ्या अध्ययन अक्षमता क्लिनिक ला (Learning Disability Clinic) देखील सहकार्य केले जाते.यामध्ये नियमित ओ.पी.डी. मध्ये मुलांच्या सह-व्याधी (Co-Morbid) मानसोपचारविषयक विकारांचे मूल्यमापन केले जाते.
- इलेक्ट्रोकन्व्हल्सिव्ह थेरपी (E.C.T.): सामान्य भूल देऊन सुधारित इलेक्ट्रोकन्व्हल्सिव्ह थेरपी (Modified ECTs) रुग्ण आणि बाह्यरुग्ण दोघांनाही दररोज दिल्या जातात.

- **शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ या विभागाच्या ओपीडीमध्ये रुग्णांवर उपचार केले जातात. दरवर्षी प्रमुख आणि किरकोळ शस्त्रक्रिया केल्या जातात.

❖ किमान आक्रमक शस्त्रक्रिया नियमितपणे मूलभूत आणि प्रगत लॅप्रोस्कोपिक शस्त्रक्रिया केल्या जातात.

❖ ट्रॉमा आय.सी.यू. काळजी-दरवर्षी सुमारे ३,१०० गंभीर जखमी रुग्णांना ट्रॉमा वार्ड मध्ये उत्तम काळजी घेतली जाते. तसेच सर्जीकल गॅसट्रोएन्टेरोलॉजी आणि एंडोथेरपी क्लिनिक,ऐंडोस्कोपी, कर्करोग केमोथेरेपी क्लिनिक, बर्न केअर सेवा या सेवा दिल्या जातात.

- **जठरांत्रशल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ सर्जिकल गॅस्ट्रोएन्टेरोलॉजी आणि जीआय-एचपीबी ऑन्कोसर्जरी विभाग जठरांत्र, यकृत, पित्तनलिका व स्वादुपिंडाच्या गुंतागुंतीच्या आजारांनी ग्रस्त रुग्णांना अत्याधुनिक व सर्वसमावेशक उपचार सेवा पुरवत आहे. शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये विभागाने रुग्णसेवा, अध्यापन आणि संशोधन या तिन्ही क्षेत्रांत उत्कृष्टतेची परंपरा कायम राखली.

या कालावधीत विभागात १७० हून अधिक प्रमुख जीआय-एचपीबी शस्त्रक्रिया यशस्वीरित्या पार पडल्या तसेच ९०० हून अधिक रुग्णांना बाह्यरुग्ण विभागामार्फत ओपिडी सेवा देण्यात आली. ही कामगिरी विभागाच्या गुणवत्तापूर्ण, पुराव्यावर आधारित व रुग्णकेंद्रित आरोग्यसेवेप्रती असलेल्या वचनबध्दतेचे प्रतीक आहे.

- **मूत्ररोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

लो.टि.म.स. रुग्णालयातील मूत्ररोग शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग हा मुंबईमधील सर्वात जुन्या मुत्ररोग शल्यचिकित्साशास्त्र विभागांपैकी एक आहे. हा विभाग किडनी आजारावरील अत्यंत आधुनिक उपचार देण्याकरिता तत्पर असतो. या विभागामध्ये नियमितपणे किडनी प्रत्यारोपण- (लाइव्ह आणि कॅडेव्हरीक) यशस्वीरित्या केले जाते.

या विभागात प्रामुख्याने सर्व शस्त्रक्रिया दुर्बिणीव्दारे केल्या जातात (ॲन्ड्रोलॉजी, लॅप्रोस्कोपिक युरोलॉजी, लॅप्रोस्कोपिक डोनर किडनी ट्रीटमेंट इ.) तसेच अनेक आजारांवर जसे मूत्रपिंडातील खडे, कॅन्सर, मुत्राशयाच्या पिशवीचा आजार, प्रोस्टेट ग्रंथींचे विविध आजार यांवरदेखील उपचार केले जातात. LASER, E.S.W.L., U.D.S.,

R.I.R.S. इत्यादी प्रगत उपचार आहेत. त्याचप्रमाणे, खास ॲन्ड्रोलॉजी बाह्य रूग्ण कक्षदेखील आहे. तसेच दर गुरुवारी स्वतंत्र युरो-ऑन्कोसर्जरी बाह्यरुग्ण विभाग आयोजित केली जाते.

- **त्वचारोग विभाग :**

❖ केस, त्वचारोग, सोरायसिस, मुरुम / मेलास्मा साठी विशेष ओ.पी.डी.आयोजित केल्या आहेत. या वर्षी फक्त केसांच्या ओ.पी.डी.मध्येच रुग्णांची संख्या जास्त आहे.

❖ त्वचारोग शस्त्रक्रिया, केस प्रत्यारोपण, रेडिओ कॅटरी, सर्जिकल एक्सिजन, फोटोथेरपी, केमिकल पील्स, एसटीडी काउन्सिलिंग सारख्या सेवा प्रदान केल्या आहेत.

❖ हिस्टापॅथॉलॉजी, डर्मोस्कोपी, ट्रायकोस्कोपी, वुड्स लॅम्प तपासणी, केओएच माउंट, ग्रॅम स्टेनिंग सारख्या निदान सेवा प्रदान केल्या आहेत.

- **दंतशास्त्र विभाग :**

❖ दंतशास्त्र विभागामध्ये अत्याधुनिक सोईसुविधा तसेच नवीनतम तंत्रज्ञानाचा वापर करून दंतोपचार केले जातात. पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्याबरोबरच विविध उपचार येथे केले जातात जसे की दात काढणे, आर.व्ही.जी. एक्स-रे, किरकोळ शस्त्रक्रिया, दातांच्या फिलिंग, रूट कॅनल ट्रिटमेंट, क्राऊन आणि ब्रिजेस (कृत्रिम दात) बसविणे इत्यादी.

❖ डेंटल इम्प्लांट (कृत्रिम दंतरोपण) आणि फुल माऊथ रिहॅबिलिटेशन (दंत पुनर्वसन) असे क्लिष्ट उपचार सुद्धा आता नित्याने केले जातात. मागील वर्षी ह्या विभागामार्फत जवळपास १०२२ फिलिंग, रूट कॅनल ट्रिटमेंट, ५६ इंट्राओरल स्कॅन, ३६६ डेंटल क्राऊन आणि ५७ डेंटल इम्प्लांट आणि १० लेजर शस्त्रक्रिया करण्यात आलेले आहेत.

❖ या शिवाय ओ.पी.जी. मशीन आणि अद्ययावत डिजिटल डेंटल सेंटर उभारण्याची प्रक्रिया सुरु आहे.

- **बालरोगशल्यचिकित्साशास्त्र :**

❖ या विभागामार्फत नियमित बाह्यरुग्ण विभाग (ओ.पी.डी.), विशेष तज्ज्ञ दवाखाने, राजावाडी, शताब्दी व कूपर रुग्णायांमधील संलग्न (Linkage) ओ.पी.डी. तसेच चोवीस तास उपलब्ध आपत्कालीन सेवा यांच्या माध्यमातून सर्वसमावेशक बालशल्यचिकित्सा सेवा पुरविण्यात येत आहे. नवजात शिशू शल्यचिकित्सा, गुद-मलाशय विकृती (Anorectal Malformations), जनन-मूत्रसंस्था विकार (Genitourinary Disorders), स्पायना बिफिडा तसेच प्रसूतीपूर्व समुदेशन यांसाठी कार्यरत विशेष दवाखान्यांद्वारे बहुविषयक (Multidiscilpinary) आरोग्यसेवा सातत्याने उपलब्ध करुन देण्यात येत आहे.सन २०२५ दरम्यान नियमित, पुनर्भेट (Follow-up) संलग्न ओ.पी.डी., आपत्कालीन सेवा व शस्त्रक्रिया शिबिरांद्वारे एकूण १३,६४१ बाह्यरुग्णांना सेवा प्रदान केली.

❖ आंतररुग्ण सेवा वॉर्ड क्रमांक १-अ व ८ तसेच १० खाटांच्या स्वतंत्र शल्य नवजात अतिदक्षता विभागामार्फत (Surgical Neonatal Intensive Care Unit - SNICU) उपलब्ध करुन देण्यात येते.

- **व्यवसायोपचारशास्त्र विभाग :**

व्यवसायोपचार विभागामार्फत दररोज विविध विशेष दवाखाने चालविले जातात. यामध्ये न्युरो रिहॅबिलिटेशन, ॲम्प्युटेशन रिहॅबिलिटेशन, वर्क फिटनेस, स्ट्रेस मॅनेजमेन्ट, सेन्सरी इंटेग्रेशन (एस.आय.) आणि न्यूरोडेव्हलमपमेंटल थेरपी (एन.डी.टी.), डेव्हलपमेंटल ओ.पी.डी., सेरेब्रल पाल्सी (सी.पी.) क्लिनिक, हँड क्लिनिक, उच्च-जोखीम अपंगत्व मूल्यांकन व प्रमाणपत्र सेवा तसेच माटुंगा व मानखूर्द लेबर कॅम्प येथे समुदायाधारित पुनर्वसन (CBR) सेवा समाविष्ट आहेत. व्यवसायोपचार विभागामार्फत यू.एच.सी. धारावी येथे इंटरव्हेन्शन सेंटर (AIC) देखील चालविले जाते.

- **न्यायवैद्यकशास्त्र :**

❖ एम.यु.एच.एस. अभ्यासक्रमानुसार पदवीपूर्व व्यख्याने, ट्युटोरियल्स आणि प्रात्यक्षिके प्रभावीपणे घेणे.

❖ बी.एन.एस.एस. नुसार वैद्यकीय-कायदेशीर शवविच्छेदन करणे, जे मुंबईतील कोणत्याही वैद्यकीय महाविद्यालयापेक्षा सर्वाधिक आहे.

- सन २०२५ मध्ये एकूण २,१२७ शवविच्छेदन करण्यात आले.
- सन २०२५ मध्ये एकूण ३७७ मृत्यूपूर्व प्रकरणांची तपासणी करणे. (जसे लैंगिक अत्याचार प्रकरणे, खेळाडूंची वय तपासणी)
- रासायनिक विश्लेषणासाठी अंतर्गत अवयव आणि जैविक पुरावे गोळा करुन कलिना येथील न्यायवैद्यक विज्ञान प्रयोगशाळेत जतन करणे.
- ऊतकविकृतीशास्त्रीय तपासणीसाठी ऊती गोळा करुन जतन करणे.
- एम.यु.एच.एस. मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार अंतिम परीक्षा आणि एम.यु.एच.एस. विद्यापीठाच्या परीक्षा घेणे.

- **कान, नाक व घसा विभाग :**

लो.टि.म.स रुग्णालयामधील कान, नाक व घसा विभाग हा एक आघाडीचा तृतीयक रेफरल सेंटर, जी.एम.टी. आहे. जो देशभरातून रेफर केलेल्या विविध गुंतागुंतीच्या आणि आव्हानात्मक केसेसचे व्यवस्थापन करतो. या सोबतच, दररोज अंदाजे १५० ते २०० रुग्ण बाह्यरुग्ण विभागात येतात.

शल्यक्रिया गृह दररोज सक्रिय असते, ७ ते १० मोठया आणि किरकोळ शस्त्रक्रिया नियमितपणे केल्या जातात. तातडीच्या केससाठी आपत्कालीन शस्त्रक्रिया २४/७ उपलब्ध असतात. नियमित ईएनटी प्रक्रियांव्यतिरिक्त विभागात विविध प्रकारच्या प्रगत शस्त्रक्रिया केल्या जातात.

- **शरीरक्रियाशास्त्र विभाग :**

शरीरक्रियाशास्त्र विभाग मुख्यत्वे प्रथम वर्षाच्या एम.बी.बी.एस., बी.ओ.टी.एच., बी.डी.एम.टी. आणि नर्सिंग विद्यार्थ्यांना शिकवते आणि त्यांच्यासाठी नियमित व्याख्याने, प्रॅक्टिकल, ट्युटोरिअल्स आणि सेमिनर आयोजित करुन त्यांचे नियमित मूल्यांकन केले जाते. विभाग पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी अध्यापन आणि सेमिनर देखील आयोजित करते. तिसऱ्या वर्षाच्या बी.ओ.टी.एच. विद्यार्थ्यांसाठी वर्ग चालवते. अध्यापक विविध कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतात.

- **क्ष-किरण विभाग :**

रेडिओलॉजी विभागामध्ये सध्या दोन पूर्णतः कार्यरत मल्टीस्लाईस सी.टी. स्कॅन यंत्र (एक १६० स्लाईस मल्टीडिटेक्टर सी.टी. स्कॅनर आणि एक १६ स्लाइस मल्टीडिटेक्टर सी.टी. स्कॅनर) उपलब्ध आहेत. याशिवाय P.P.P. प्रकल्पांतर्गत तिसऱ्या सी.टी. स्कॅन यंत्राची स्थापना प्रक्रिया सुरु आहे. तसेच विभागामध्ये एक ३ टेस्ला एम.आर.आय. स्कॅनर कार्यरत असून दुसऱ्या एम.आर.आय. यंत्राची स्थापना सुरु आहे. याशिवय एक बायप्लेन डी.एस.ए. मशीन, ३ Mid-End ग्रे-स्केल व कलर डॉपलर सोनोग्राफी यंत्रे, ४ Low-End सोनोग्राफी यंत्रे, १ Fluoroscopy System, ३ C.R. Agfa, ६ पोर्टेबल एक्स-रे यंत्रे, ३ D.R. प्रणाली, तसेच २ Wall-Mounted एक्स-रे यंत्रे उपलब्ध आहेत.

- **श्वसनविकार औषधोपचार विभाग :**

श्वसनविकार औषधोपचार विभागामध्ये १२ खाटांचे इंटेसिव्ह रेस्पिरेटरी केअर युनिट (I.R.C.U.) २८ खाटांचे श्वसनविकार वॉर्ड कार्यान्वित आहे. श्वासोच्छ्वासाच्या औषधांशी संबंधित प्रकरणे आणि सी.ओ.पी.डी., दमा, इंटरस्टिशियल फुफ्फुसाचे रोग, व्यावसायिक फुफ्फुसाचे रोग, फुफ्फुसाचे रोग, तीव्र श्वसन त्रास सिंड्रोम (ए.आर.डी.एस.) क्षयरोग व गळफास आणि टिटॅनस यासारख्या आजारांचा उपचार करतात.

- **अपघात व तातडीची वैद्यकीय सेवा विभाग :**

इमर्जन्सी मेडिकल आणि सर्जिकल सर्व्हिसेस विभागाने (इ.एम.एस.) इ.एम.एस. कॅज्युअल्टी (अपघात विभाग) आणि शस्त्रक्रिया गृहांमध्ये येणाऱ्या रुग्णांवर उपचार करण्याची २३ वर्षे यशस्वीपणे पूर्ण केली आहेत. इ.एम.एस. विभाग हा नामांकित लो.टि.म.स. रुग्णालयाचा अविभाज्य भाग आहे. सर्व गरजू रुग्णांना आपत्कालीन सेवा २४ तास प्रदान केल्या जातात. लो. टि.म.स. रुग्णालय हे एक तृतीयक सेवा (Tertiary care) रुग्णालय असल्याने सर्व आर्थिक गटातील रुग्णांवर येथे त्वरित उपचार केले जातात.

- **लोकनेते एकनाथराव गायकवाड नागरी आरोग्य सेवा केंद्र :**

नागरी आरोग्य प्रशिक्षण केंद्रातून सर्वसमावेशक बाह्यरुग्ण आणि समुदाय आधारित आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात. केंद्रामध्ये निवसी डॉक्टर, इंटर्न, परिचर्या, विद्यार्थ्यांसाठी डब्लू.एस. आणि एम.एच.पी. प्रशिक्षणाचे आयोजन केले जाते. या केंद्रातून सामान्य बाह्यरुग्ण विभाग, लसीकरण, एकात्मिक समुपदेशन आणि तपासणी केंद्र, सुरक्षा केंद्र, असंसर्गजन्य रोगांची तपासणी, उपशामक काळजी आणि संदर्भ सेवा पुरविल्या जातात.

- **ग्रामीण आरोग्य प्रशिक्षण केंद्र, वासिंद :**

ग्रामीण आरोग्य प्रशिक्षण केंद्र हे विभागाचे प्राथमिक आरोग्य केंद्र वासिंद येथे असून निवासी डॉक्टर, आंतरवासिता विद्यार्थी यांची वेळापत्रकानुसार नियुक्ती केली जाते या ग्रामीण आरोग्य प्रशीक्षण केंद्रातून प्रथमिक आरोग्य सेवा समुदायपोहोच उपक्रम राबविले जातात.

पाच) – सेठ आत्मासिंग जेसासिंग बांकेबिहारी महानगरपालिका कान, नाक व घसा रुग्णालय, फोर्ट.

सेठ आत्मासिंग जेसासिंग बांकेबिहारी महानगरपालिका कान, नाक व घसा रुग्णालय हे सन १९६४ पासूनचे महर्षी दधीची मार्ग, फोर्ट येथे स्थित १०० खाटांचे कान, नाक व घसा ह्यांच्या रोगांवर विशेषोपचार करणारे विशेष रुग्णालय आहे.

येथील बाह्यरुग्ण विभाग रविवार व सार्वजनिक सुट्टीचे दिवस वगळता दररोज चालू असतो. येथे कान, नाक व घसा ह्या रोगांसंबंधातील शस्त्रक्रिया केली जाते. तातडीची रुग्णसेवा रात्रंदिवस उपलब्ध आहे. ह्या रुग्णालयात श्रवणक्षमता (ऑडिओलॉजी), श्रवणशास्त्रविषयक चाचण्या करण्याची, बोलण्याच्या उपचार पद्धतीची (न्युरो ओटोलॉजी) सोय आहे. रुग्णालयात विकृतीशास्त्र, रेडिओलॉजी विभाग व औषधनिर्माता विभाग आहे. औषधनिर्माता विभागामध्ये कान, नाक व घसा ह्यांच्या आजारावरील औषधे तयार केली जातात.

सन २०२५-२०२६ या वर्षात कान, नाक व घसा रुग्णालयात ९५,५०६ बाह्यरुग्णांवर उपचार करण्यात आले. तसेच, २,२२३ रुग्ण आंतररुग्ण विभागात दाखल करण्यात आले होते. सन २०२५-२०२६ मध्ये कान, नाक व घसा रुग्णालयातील शस्त्रक्रिया विभागात १,९७३ मोठ्या व १६५ लहान शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या.

सहा) – बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची क्षयरोग नियंत्रण सेवाकार्ये, क्षयरोग रुग्णालय समूह आणि शहर क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम

क्षयरोग रुग्णालय समूह, शिवडी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे क्षयरोग रुग्णालय समूह, शिवडी हे आशिया खंडातील सर्वात मोठे क्षयरोग रुग्णालय आहे. औषध संवेदन व औषध रोधी (एम.डी.आर.टी.बी.) ह्या आजाराचे रुग्ण, तपासणी व भरतीसाठी सदर रुग्णालयात येत असतात.

- क्षयरोगबाधीत रुग्णांसाठी औषधसंवेदन (Drug Sensitive) आणि औषधरोधी (Drug Resistance) असे दोन स्वतंत्र बाह्यरुग्ण विभाग २४ X ७ कार्यरत आहे.
- रुग्णालयामध्ये २४ X ७ डिजिटल एक्स-रेची सुविधा उपलब्ध आहे.
- क्षयरोग रुग्णांसाठी १० खाटांचा उरोरोग अतिदक्षता विभाग आणि अत्याधुनिक शस्त्रक्रीयागार कार्यरत आहे.
- क्षयरोग रुग्णालयातील प्रयोगशाळेचे नुकतेच आधुनिकीकरण करुन मध्यवर्ती संदर्भ प्रयोगशाळा (I.R.L. - Intermediate Referral laboratory) मध्ये अद्ययावत करण्यात आले आहे. त्यामुळे सद्यस्थितीत क्षयरोगाचे निदान करण्यासाठी लागणाऱ्या Genexpert, True NAAT, LPA and Culture DST अशा सर्व थुंकीच्या तपासण्या एकाच छत्राखाली क्षयरोग रुग्णालयाच्या प्रयोगशाळेत होतात. क्षयरोग रुग्णालयात आंतररुग्ण व बाह्यरुग्ण तत्त्वावर

उपचार घेणारे रुग्णच नव्हे तर इतर राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मुलन कार्यक्रमाच्या अंतर्गत मुंबईच्या विविध भागातून येणाऱ्या थुंकीच्या नमुन्यांची तपासणी क्षयरोग रुग्णालयाच्या प्रयोगशाळेत होते. तसेच, जीन एक्स्पर्टची क्षमता ०८ नमुना तपासणीवरुन १६ नमुना तपासणी एवढी केली आहे. सद्यस्थितीत क्षयरोगावरील चार औषधांसाठी कल्चर आणि सेन्सिटिव्हिटी केली जाते.

- क्षय व एच.आय.व्ही. बाधीत रुग्णांसाठी मुंबई जिल्हा एड्स नियंत्रण संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने दि. १४ ऑगस्ट २०२० पासून ए.आर.टी. सेंटर कार्यरत आहे.
- क्षयरोग बरा झालेल्या रुग्णांसाठी पल्मोनरी रिहॅबिलिटेशन सेंटर सुरु केले असून आतापर्यंत ६,८९९ इतक्या रुग्णांना पल्मोनरी रिहॅबिलिटेशन सेंटरचा फायदा झालेला आहे.
- रुग्णालयातील सर्व श्रेणीतील कर्मचाऱ्यांच्या सहभागातून रुग्ण सहाय्य देखभाल समिति स्थापन करण्यात आली आहे.
- क्षयरोग रुग्णालयामध्ये असंसर्गजन्य रोगांसाठी (Non Communicable Diseases) नविन बाह्यरुग्ण विभाग सुरु करण्यात आला असून, रुग्णालयातील कर्मचारी, रुग्ण व त्यांच्या नातेवाईकांची सदर विभागामध्ये तपासणी केली जाते.
- जैव-वैद्यकीय कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी दोन अत्याधुनिक मशिन्स रुग्णालयात बसविण्यात आल्या आहेत.
- क्षयरोग रुग्णालयात काम करणाऱ्यांना कर्मचाऱ्यांना सकस आहार (Supplimentry High Protien Diet) तिन्ही पाळ्यांमध्ये दिले जाते. जेणेकरुन, त्यांची रोग प्रतिकार शक्ती चांगली होण्यास मदत होईल.
- क्षयरोग रुग्णालयात काम करणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांचे क्षयरोग व इतर आजार (मधुमेह, रक्तदाब) तिमाही तपासणी करुन योग्य त्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना तसेच गरज पडल्यास उपचार सुरु करण्यात येतात.

वर्षनिहाय सांख्यिकी माहिती :

वर्ष	बाह्यरुग्ण (नविन, जुने)	आंतररुग्ण प्रवेश
२०२१	२२,५६२	४,१५७
२०२२	२१,९३९	४,०९५
२०२३	२०,७३०	४,२००
२०२४	२०,६०७	४,३५४
२०२५	२०,१४८	४,२२२

शस्त्रक्रिया :

वर्ष	मोठी शस्त्रक्रिया	लहान शस्त्रक्रिया	एकूण
२०२१	००	६१४	६१४
२०२२	००	७६९	७६९
२०२३	०४	१,०७१	१,०७५
२०२४	०१	१,६५८	१,६५९
२०२५	०१	२,३१७	२३१८

अभियांत्रिकी सेवा

दहिसर नदी, सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प

सोलार ट्री, चिंतामणराव देशमुख उद्यान, मुलुंड

अभियांत्रिकी सेवा

१. नगर अभियंता ह्यांचे खाते :

अद्ययावत् सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ७४ अन्वये, नगर अभियंता हे वैधानिक पद आहे. नगर अभियंता ह्यांची मुख्य कर्तव्ये खालीलप्रमाणे आहेत :-

१) अभियांत्रिकी खात्यातील कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती, बदली व बढती संबंधित सर्व आस्थापना कामे.

२) नगर अभियंता खात्याकडून सरळ सेवा भरती संबंधी वेळोवेळी प्रसिध्द होणाऱ्या परिपत्रकांत नमूद केलेल्या अटींसापेक्ष कनिष्ठ अभियंता (स्थापत्य/यां. व वि.), दुय्यम अभियंता (स्थापत्य/यां. व वि.) व सहाय्यक अभियंता (स्थापत्य /यां. व वि.) या संवर्गातील तसेच वास्तुशास्त्रज्ञ संवर्गातील कर्मचाऱ्यांची कायम किंवा हंगामी तत्त्वावर अभियांत्रिकी विभागात नेमणूक केली जाते.

३) उप प्रमुख अभियंता , कार्यकारी अभियंता, सहाय्यक अभियंता, दुय्यम अभियंता, कनिष्ठ अभियंता व तांत्रिक सहाय्यक (बांधकामे) या संवर्गातील पदांच्या अर्हता निश्चित करणे.

४) आरोग्य खात्यांतर्गत येणारी कामे वगळून अर्थसंकल्प 'अ', 'ब' आणि 'ई' मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील विविध खात्यांसाठी नवीन इमारतीचे /पुनर्विकासासंबंधीची बांधकामे नगर अभियंता खात्यामार्फत पार पाडली जातात.

५) अभियांत्रिकी खात्यातील कंत्राटदारांचे संनियंत्रण व नोंदणी करण्यासाठी एक विभाग आहे. संनियंत्रण व नोंदणी कक्ष हे विभाग कंत्राटदारांची नोंदणी, प्रमाणिकरण, श्रेणीवाढ संबंधात कामे पाहतो. सदर विभाग नोंदणीचे नियम बनविण्याचे कार्य करतो.

६) नगर अभियंता खात्याच्या अखत्यारित असलेल्या कार्यालयाकडून व २४ विभागांकडून महसूली खर्चाचे व उत्पन्नाचे अंदाजपत्रक मागवून घेऊन अर्थसंकल्पीय प्रस्ताव तयार करतात.

७) नगर अभियंता खात्यातील /अभियांत्रिकी विभागात कार्यरत असणाऱ्या कोणत्याही शिक्षा झालेल्या कर्मचाऱ्यास दंड, सेवेतून कमी करणे, वेतन वाढ रोखणे, निलंबित किंवा बडतर्फ करण्यास नगर अभियंता हे सक्षम प्राधिकारी आहेत. तसेच, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८चे कलम ८३ च्या तरतूदीसापेक्ष नगर अभियंता खात्यात कार्यरत असणाऱ्या प्रशासकीय संवर्ग व सर्व अभियांत्रिकी संवर्गातील कर्मचाऱ्यास काढून टाकण्यासाठी किंवा बडतर्फ करण्यासाठी नगर अभियंता हे सक्षम प्राधिकारी असल्याने अशा कर्मचाऱ्यांचे शिक्षादेश नगर अभियंता यांच्या स्वाक्षरीने निर्गमित करण्यात येतात.

शाळा पायाभूत सुविधा कक्ष :

माननीय उच्च न्यायालयाने व माननीय धनुका समितीने शिफारस केल्यानुसार शाळा पायाभूत सुविधा कक्षाची निर्मिती सन २००८ पासून करण्यात आली. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या स्वत:च्या मालकीच्या एकूण ४७९ शालेय इमारती आहेत. सदर शालेय इमारतींच्या दुरुस्ती, दर्जोन्नती पुनर्बांधकाम व नविन बांधणीची कामे नगर उप अभियंता (शाळा पायाभूत सुविधा कक्ष) या विभागामार्फत पार पाडण्यात येते. सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षामध्ये पुनर्बांधकाम केलल्या व नवीन बांधणीची ०१ शालेय इमारत या विभागामार्फत शिक्षण विभागास हस्तांतरित करुन लोकार्पण करण्यात आल्या आहेत.

नगर उप अभियंता (शाळा पायाभूत सुविधा कक्ष) या विभागामार्फत दुरुस्तीची ०८ कामे व पुनर्बांधणीची / नवीन बांधणीची ०९ कामे प्रगतीपथावर असून सदर कामे विहित वेळेत पूर्ण होतील. तसेच, सद्यस्थितीत ह्या विभागामार्फत नव्याने शाळांची दुरुस्ती व पुनर्बांधणीच्या निविदा मागविण्याबाबतचे काम प्रगतीपथावर असून सदर कामांकरिता प्रशासकीय मंजुरी प्राप्त झाल्यानंतर निविदा मागवून सदर कामांचे कार्यादेश निर्गमित करण्यात येतील.

सन २०२५-२५ या आर्थिक वर्षामध्ये रु.२८१.३४ कोटी इतक्या सुधारीत अर्थसंकल्पीय तरतूदीपैकी रु.२५९.०८ कोटी इतकी अर्थसंकल्पीय तरतूद म्हणजेच ९२.०८% तरतूद खर्च करण्यात आली.

२. पर्यावरण खाते :

कायदेशीर बाजू :-

भारतीय घटनेमधील घटना दुरूस्ती क्र. ७४ सन १९९२ अनुसूची नुसार महाराष्ट्र शासनाने अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ यात सन १९९४ मध्ये दुरूस्ती केली. त्यानुसार मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम ६१ (अ ब) अनुसार, 'पर्यावरण रक्षण व जीवसृष्टीचे संवर्धन करणे', हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे बंधनकारक कर्तव्य आहे. तसेच, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चा कलम ६३ ब अन्वये पर्यावरण स्थितीदर्शक अहवाल तयार करुन दरवर्षी ३१ जुलै पूर्वी महानगरपालिकेस सादर करण्यात येतो.

पर्यावरण व वातावरणीय बदल :-

राष्ट्रीय शुध्द हवा कार्यक्रमांतर्गत, केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व महाराष्ट्र राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार व पाठविलेल्या नमुन्याप्रमाणे (Template), मुंबईतील हवेचा दर्जा सुधारण्यासाठी, विहित मर्यादेत आणण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने तयार केलेला हवेचा कृती आराखडा, केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने दि. २४ ऑक्टोबर २०१९ रोजी मंजूर केला आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिका यामध्ये समन्वयक संस्था म्हणून काम करत असून, कृती आराखड्याप्रमाणे अंमलबजावणी करण्याकरीता बृहन्मुंबई महानगरपालिका अंतर्गत व महानगरपालिके बाहेरील संबंधित विभागांना महानगरपालिकेतर्फे कळविण्यात आले आहे. महानगरपालिके अंतर्गत प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक), प्रमुख अभियंता (घन कचरा व्यवस्थापन), प्रमुख अभियंता (विकास नियोजन), प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत), कार्यकारी आरोग्य अधिकारी, उद्यान अधिक्षक, सर्व विभागांचे सहाय्यक आयुक्त इत्यादींचा समावेश आहे. महानगरपालिकेबाहेरील आर.टी.ओ., वाहतूक पोलिस, मुंबई महानगर क्षेत्र विकास प्राधिकरण, बी.ई.एस.टी., रेल्वे, मेट्रो रेल्वे, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, रिलायन्स, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ, म्हाडा, परिवहन मंत्रालय, पेट्रोलियम मंत्रालय, खनन मंत्रालय इत्यादींचा महत्वपूर्ण सहभाग आहे.

सदर आराखड्यामध्ये रस्त्यांचे रुंदीकरण करणे, अडथळे दूर करून वाहतूक कोंडी कमी करणे, वाहतूक शिस्तबध्द करणे, बुध्दीमान वाहतूक प्रणाली विकसित करणे, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, लोअर परेल इत्यादी विभागातील वाहनांद्वारे उत्सर्जित होणारे वायू प्रदूषण कमी करणे, वायू प्रदूषण व पर्यायाने ध्वनी प्रदूषण नियंत्रित करणे या संबंधातील उपाययोजनांवर भर देण्यात आला आहे.

केंद्र सरकारच्या पर्यावरण, वने व हवामान बदल मंत्रालयाकडून पंधराव्या वित्त आयोगांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला हवेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी अंदाजे रु.१०५२ कोटीचे अनुदान प्राप्त झाले आहे. तसेच पाण्याचे संरक्षण, पुरवठा आणि व्यवस्थापन व घन कचरा व्यवस्थापन यासाठी अंदाजे रु.९९० कोटी रक्कम प्राप्त झाली आहे.

त्यामुळे हवेची व पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून विविध उपाययोजना सुरू आहेत. जसे पाणी शिंपडण्याच्या सोयीसोबत यांत्रिकी झाडू खरेदी करणे, बेस्टला वाहतूकीसाठी ई- बसेस खरेदी करण्यास निधी देणे, हरितपट्टयाची वाढ व सुधारणा करणे, कच-याचे उर्जेत रुपांतरण करणे इत्यादी. माहे जानेवारी २०२३ ते फेब्रुवारी २०२३ या कालावधी मध्ये मुंबईची हवा अत्यंत खराब झाल्यामुळे मा. आयुक्तांच्या आदेशान्वये ८ सदस्यीय समिति गठीत करुन पर्यावरण विभागाने 'मुंबई हवा प्रदुषण नियंत्रणासाठीचा कृती आराखडा' तयार केला आहे. तसेच, त्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रत्येक विभागांना आदेश देण्यात आले असून त्यानुसार सर्व विभागांमध्ये कार्यवाही सुरू आहे.

मुंबई हवामान कृती आराखडा (MCAP) :-

सी-४० हे ४० मोठया शहरांचे एक जागतिक संघटन आहे. हे संघटन जागतिक शहरांना वातावरण बदलांमुळे निर्माण होणा-या धोक्यांपासून स्वसंरक्षण कसे करावयाचे ह्यावर मार्गदर्शन देते. त्यासाठी प्रत्येक शहराचा हवामान कृती आराखडा तयार करणे गरजेचे आहे. ह्या कारणास्तव बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या पर्यावरण विभागाने 'मुंबई हवामान कृती आराखडा' तयार केला आहे. सदर कृती आराखडा सी-४० संघटनेने मान्य केल्यामुळे मुंबई शहराला सी-४० संघटनेचे सदस्यत्व प्राप्त झाले आहे. सद्यस्थितीमध्ये या कृती आराखड्याच्या विविध पैलूंवर काम करण्यास सुरूवात झाली आहे.

पर्यावरण व वातावरण बदल विभागाने वर्ष २०२६-२०२७ साठी वातावरणीय अर्थसंकल्पाची निर्मिती केली आहे. हयामध्ये महानगरपालिकेच्या अर्थसंकल्पातील अशा प्रकल्पांचा विचार केला आहे, जे राबवल्यामुळे मुंबईला आपले 'नेट झीरो' चे ध्येय गाठण्यास सहाय्य होईल. ह्या प्रकल्पांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेऊन त्यांच्या मुळे वातावरण सुधारणेचे ध्येय कसे प्राप्त होईल यावर पण लक्ष ठेवता येणार आहे. MCAP ह्या कृती आराखड्याच्या अंमल बजावणीसाठी, मा. आयुक्त व प्रशासक ह्यांच्या मंजूरीने पर्यावरण विभागाचा विस्तार करण्यात आला असून प्रमुख अभियंता (पर्यावरण व वातावरणीय बदल) व इतर पदे नव निर्मित करण्यात आली आहेत.

नव निर्मित पदांपैकी २४ दुय्यम अभियंता (वातावरण बदल) हे २४ विभागांमध्ये कायमस्वरुपी नियुक्त करण्यात येत असून त्यांजव्दारे प्रदूषणकारी आस्थापनांवर लक्ष ठेवणे व नियंत्रण मिळविणे कामी प्रयत्न करणे आता शक्य होत आहे.

आयआयटी, कानपूरने शहराच्या सुक्ष्म पातळीवर हवेच्या प्रदुषण स्त्रोतांची माहित गोळा करण्यासाठी, त्याचे स्वरुप समजून घेण्यासाठी आणि त्यानुसार हवेचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना आखण्याची यंत्रणा तयार केली आहे. आयआयटी कानपूरने एक डॅश बोर्ड तयार केला आहे. ज्यामध्ये संपूर्ण शहरात पसरलेल्या एअर क्वालिटी सेन्सर्सद्वारे शहरातील विविध क्षेत्रांमधून हवेच्या प्रदुषणाबाबत माहिती गोळा केली जात आहे. सदर डॅशबोर्ड शहरातील विविध ठिकाणांच्या एअर क्वालिटी इंडेक्स (AQI) चे रिअल टाइम अपडेट प्रदान करतो आणि एअर क्वालिटी इंडेक्स (AQI) ची पातळी, ही प्रदूषणाच्या धोकादायक पातळीपर्यंत गेल्यास त्यासंदर्भात आवश्यक उपाययोजना करून हवेच्या प्रदुषणावर नियंत्रण मिळवणे शक्य होते. मुंबईमध्ये अशाच प्रकारची प्रणाली स्थापित करण्यासाठी, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या पर्यावरण व वातावरणीय बदल खात्याद्वारे आयआयटी कानपूरशी समन्वय साधून पुढील प्रक्रिया पार पाडली जात आहे.

पृथ्वी विज्ञान मंत्रालय (पृ.वि.मं.), भारतीय उष्णदेशीय मौसम विज्ञान संस्थान (भा. उ. मौ. वि. सं.- IITM), भारतीय हवामान विभाग (IMD) व भारतीय मध्यम अवधी हवामान पुर्वानुमान केंद्र (NCMRWF) यांनी एकत्रपणे उच्च रिझोल्यूशन हवा गुणवत्ता प्रणाली दिल्ली एन.सी.आर. विभागासाठी तयार केली आहे. ही प्रणाली हवामानाचा अंदाज, प्रदूषण स्त्रोते, CAAQMS Stations, Low Cost Sensors च्या डेटा वर आधारित पुढील ७ दिवसांसाठी हवेच्या गुणवत्तेबाबत आगाऊ सुचना देते. संभाव्य प्रदुषणकारी घटनांवरती तातडीचे उपाय करणे शक्य होण्यासाठी अशी आगाऊ सूचना यंत्रणा मुंबई महानगरपालिकेकडे असावी या उद्देशाने I.I.T.M. यांच्याकडून हवेच्या शुध्दतेसाठी एक डायनॅमिक मॉडेलिंग सिस्टिम Decision Support System (DSS) तयार करुन तीला एअर क्वालिटी अर्ली वॉर्निंग डीसीजन सपोर्ट सिस्टीम (AIRWISE) ची असे संबोधले जाईल. मुंबई महानगरपालिकेच्या पर्यावरण व वातावरणीय बदल खात्याला हवेच्या संभाव्य प्रदुषणाबाबत आगाऊ जागरूकतेचा इशारा देण्यासाठी आगाऊ सूचना प्रणाली तयार केल्यास मोठया प्रमाणात प्रदूषण स्त्रोतांची निरीक्षणे करून हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या घातक प्रदूषणाचा प्रभाव शमविण्याची उपाययोजना मुंबई महानगरपालिकेस राबवता येईल.

धुळीचा प्रदूषण भार कमी करण्याच्या दृष्टीने बृहन्मुंबई महानगरपालिका अनेक पावले उचलत आहे व काही नाविन्यपूर्ण उपाययोजना म्हणजे हवा देखरेख प्रणाली, धूळ कमी करणे/दमन प्रणाली अशी अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन शमन योजना तयार करत आहे, ज्यामुळे चांगल्या दर्जेच्या हवेत श्वास घेता येईल. म्हणूनच, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या ७ परिमंडळामधील सर्व २६ प्रशासकीय विभागामध्ये वाहनांवर बसवलेले बहुउद्देशील धूळ सक्शन प्रणाली, स्प्रिंकलर प्रणाली आणि धूळ सप्रेशन (फॉगिंग / मिस्टिंग) प्रणाली युनिट्स तैनात करून धूळ सक्शन, रस्त्यांवर पाणी स्पिंकलर आणि आजूबाजूच्या वातावरणात धूळ सप्रेशन (फॉगिंग / मिस्टिंग) प्रणाली कार्यान्वित करण्याचे प्रस्ताविले आहे. या वाहनांवर बसवलेली बहुउद्देशीय धूळ सक्शन प्रणाली, स्पिंकलर प्रणाली आणि धूळ सप्रेशन (फॉगिंग / मिस्टिंग) प्रणाली युनिट्स पर्यावरणपूरक सीएनजी वाहनांवर बसवले जातील आणि मुंबईतील मुख्य रस्ते आणि रस्त्यांवर तसेच ज्या भागात हवा गुणवत्ता निर्देशांक खराब आढळतो तेथे प्रामुख्याने कार्यरत राहतील.

''नेट झीरो'' चे ध्येय गाठण्यासाठी वायू प्रदुषणाचे व उष्णतेचे हॉट स्पॉट शोधून त्याबाबत ठोस उपाययोजना करण्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद करून विविध कामे प्रस्ताविण्यात आलेली आहेत.

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळा : -

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळेमार्फत बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीत ५ ठिकाणी स्वयंचलित वातावरणीय वायु सर्वेक्षण केंद्राद्वारे वायु प्रदुषण मापन केले जाते. यामध्ये SO_2, NO_2, CO, O_3, PM_{10}, $PM_{2.5}$, methene, Non methene, Total Hydrocarbons, C_6H_6 इ. प्रदुषकांचा समावेश आहे. यासोबतच वाऱ्याचा वेग, वाऱ्याची दिशा, सापेक्ष आर्द्रता व तापमान या हवामान घटकांचे देखील मोजमाप केले जाते. तसेच नागरीकांच्या प्रदूषण विषयक तक्रारीनुसार विशेष वायु सर्वेक्षण करुन संबंधितांना अहवाल सादर करण्यात येतो.

स्वयंचलित वातावरणीय वायु सर्वेक्षण केंद्रामार्फत हवेच्या दर्जाची स्थिती, वायु गुणवत्ता निर्देशांक इ. माहिती मुंबईकरांना उपलब्ध होत आहे. सदर वायू गुणवत्ता सर्वेक्षण केंद्रे, केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या सर्व्हरशी सलंग्न आहेत. तसेच दैनंदिन वायु गुणवत्ता निर्देशांकाची माहिती बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या संकेत स्थळावर प्रदर्शित केली जाते. केंद्रीय वने व वातावरणीय बदल मंत्रालयाच्या SAMEER या मोबाईल ॲपवर दैनंदिन हवेच्या दर्जाची स्थिती, वायु गुणवत्ता निर्देशांक इ. माहिती उपलब्ध होते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील वडाळा व अंधेरी या वाहतूक नाक्यावर तसेच देवनार भरावभुमी व कांजूर क्षेपणभूमीवर फिरत्या प्रदूषण मापन वाहनामार्फत वायु सर्वेक्षण केले जाते. यामध्ये SO_2, NO_2, CO, O_3, PM_{10}, $PM_{2.5}$, Hydrocarbons, इ. प्रदुषकांचा समावेश आहे. महानगरपालिका क्षेत्रातील नागरिकांच्या प्रदुषणाच्या तक्रारी बाबत फिरत्या प्रदूषण वाहनाद्वारे सर्वेक्षण करुन त्याबाबतचा अहवाल संबंधितांना देण्यात येतो. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने निर्धारीत केलेल्या मानकांबरोबर तुलना करुन मासिक व वार्षिक अहवाल प्रमुख अभियंता (घन कचरा व्यवस्थापन)/ विभाग, प्रमुख उरो औषध व पर्यावरण प्रदूषण तथा संशोधन केंद्र (रा.ए.स्मा. रुग्णालय) यांना पाठविण्यात येतो.

राष्ट्रीय स्वच्छ वायु कार्यक्रमांतर्गत सन २०२२-२३ या वर्षात बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात ०५ ठिकाणी वास्तव स्थिती दर्शक स्वयंचलित वातावरणीय वायु गुणवत्ता सर्वेक्षण केंद्र स्थापन करण्यात आली आहेत. सन २०२५-२६ या वर्षात आणखी ०५ ठिकाणी वास्तव स्थिती दर्शक स्वयंचलित वातावरणीय वायु गुणवत्ता सर्वेक्षण केंद्र स्थापन करण्याबाबतच्या निविदा अंतिम टप्प्यात आहे. वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळेच्या स्थिर सर्वेक्षण केंद्राद्वारे हवेच्या घटकांचे नमुने गोळा करण्याकरिता सन २०२५-२६मध्ये ०५ High Volume Sampler / Dust Sampler खरेदी करण्यात आले. तसेच स्थिर सर्वेक्षण केंद्राद्वारे गोळा करण्यात आलेल्या हवेतील प्रदुषित घटकांच्या (SO_2, No_2, NH_3, PM_1, $PM_{2.5}$) नमुन्यांचे विश्लेषण / पृथःकरण करण्यासाठी प्रयोगशाळेकरीता ०१ नग यु.व्ही. स्पेक्ट्रोफोटोमीटर खरेदी करण्याबाबतची निविदा अंतिम टप्प्यात आहे.

'सफर-मुंबई' हा महत्वाकांक्षी प्रकल्प बृहन्मुंबई महानगरपालिका, भारतीय हवामानशास्त्र विभाग, मुंबई (I.M.D.) तसेच भारतीय उष्णकटीबंधीय हवामानशास्त्र संस्था, पुणे (I.I.T.M.) यांचा एकत्रित उपक्रम आहे. सफर प्रणालीद्वारे बृहन्मुंबई क्षेत्रामध्ये हवेच्या दर्जाची सर्वेक्षण केंद्रे (A.Q.M.S.)-०९, स्वयंचलित हवामान केंद्रे (AWS)-१६ व एल.ई.डी. फलक (D.D.B.)-१३ अशी विविध केंद्रे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळेमार्फत 'सफर-मुंबई'व्दारे उपलब्ध माहितीचे सविस्तर विश्लेषण करुन मासिक व वार्षिक अहवाल संबंधितांना सादर करण्यात येतो. यामध्ये NO_2, CO, O_3, PM_{10}, $PM_{2.5}$, या प्रदुषकांचा समावेश आहे. 'सफर-मुंबई' या उपक्रमामार्फत मुंबईच्या हवेच्या दर्जाची स्थिती, व वायु दर्जा निर्देशांक इ. माहिती मुंबईकरांना सफर एअर (मोबाईल ॲप) व्दारे उपलब्ध होते.

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळेमार्फत सन २०२४-२०२५ चा बृहन्मुंबई पर्यावरण स्थितीदर्शक अहवाल महानगरपालिकेला सादर करण्यात आलेला आहे. तसेच सन २०२५-२६ या वर्षीचा पर्यावरण स्थितीदर्शक अहवाल बनविण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे.

३. प्रमुख अभियंता ह्यांनी पार पाडावयाची कामे :

१) प्रमुख अभियंता (पर्जन्य जल वाहिन्या) :

मुंबईच्या पश्चिम बाजूला अरबी समुद्र असून विविध खाड्या शहरातून वाहतात. पर्जन्य जलवाहिन्या प्रणालीमधून पावसाचे पाणी समुद्रात सोडण्याच्या दृष्टीकोनातून भरती-ओहोटी हा महत्त्वाचा भाग आहे. बृहन्मुंबई क्षेत्रामध्ये २८१ कि.मी.चे मोठे नाले, १०३९.०६ कि.मी.चे छोटे नाले व २१०३.६९ कि.मी.चे रस्त्यालगतचे नाले आहेत. मुंबई शहर विभागातील पर्जन्य जलवाहिन्या १०० वर्षांपासून अस्तित्वात आहे. ह्या प्रणालीमध्ये जमिनीखालील वाहिन्या, रस्त्यांच्या

बाजूने वाहणाऱ्या उघड्या वाहिन्या, लहान व मोठे नाले ह्यांचा समावेश आहे व ही प्रणाली त्या वेळच्या पावसाच्या तीव्रतेनुसार बांधलेली आहे. जुनी पर्जन्य जलवाहिनी प्रणाली पर्जन्य जलवहन सहगुणक ०.५ सह ओहोटीच्या वेळी ताशी २५ मि.मी. पावसाचे पाणी वाहून नेण्याच्या क्षमतेची आहे. जर पाऊस ताशी २५ मि.मी. पेक्षा जास्त पडला आणि त्याच वेळी भरती आली तर मुंबईच्या काही भागांमध्ये नेहमीच पाणी भरण्याची शक्यता असते.

प्रत्यक्षात या पर्जन्य जलवाहिन्या पावसाच्या पाण्याशिवाय सेप्टीक टाक्यातून बाहेर पडणारा मलप्रवाह तसेच, जमिनीवरील पाणी इ. सुध्दा वाहून नेतात. या पर्जन्य जल वाहिन्यांचे प्रचलन व परिरक्षण वेळोवेळी करण्यात येते. या उघड्या पर्जन्य जलवाहिन्यांतून वाहणारा प्रवाह मोऱ्या, खाडी किंवा समुद्रात सोडला जातो. या उघड्या पर्जन्य जल वाहिन्यांमध्ये नागरिकांनी प्रामुख्याने झोपडपट्टी क्षेत्रामध्ये टाकलेला केरकचरा यामुळे त्यांची स्थिती दयनीय होते व त्यामुळे अनारोग्यकारक परिस्थिती निर्माण होते. याकरिता दरवर्षी नियमितपणे निविदा काढून नोंदणीकृत कंत्राटदारांमार्फत नालेसफाई केली जाते. यापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या अपुऱ्या मलनिःसारण प्रणालीमुळे रस्त्याच्या बाजूकडील उघडया वाहिन्या तसेच, भूमीगत वाहिन्या (पर्जन्य जलवाहिन्या) मल / मलमिश्रीत पाणी वाहून नेतात. पर्जन्य जल वाहिन्यांमध्ये मल / मलमिश्रीत पाण्याचा प्रतिबंध करण्याचा सल्ला सल्लागारांनी सुचविलेला आहे. जे.एन.एन.यु.आर.एम. या भारत सरकारच्या कार्यक्रमांतर्गत मलनिःसारण प्रकल्प खात्यामार्फत पर्जन्य जल वाहिन्यांमधून मलप्रवाह वेगळा करण्याची स्वतंत्र योजना हाती घेण्यात आलेली आहे.

शहरात ८२ प्रमुख पातमुखांद्वारे अरबी समुद्रामध्ये ०९ पातमुखांद्वारे माहिमच्या खाडीमध्ये व ०७ पातमुखांद्वारे माहूल खाडीमध्ये व ०७ पातमुखांद्वारे ठाण्याच्या खाडीमध्ये पावसाचे पाणी सोडले जाते. पश्चिम उपनगरांतील ५१ पातमुखांद्वारे पावसाचे पाणी अरबी समुद्रात सोडले जाते. तसेच, १४ ठिकाणी मिठी नदीमध्ये पाणी सोडले जाते, जे शेवटी माहिम खाडीमधून समुद्राला मिळते. पूर्व उपनगरांत २५ पातमुखांद्वारे ठाण्याच्या खाडीत पाणी सोडले जाते व ०४ ठिकाणी माहूलच्या खाडीत सोडले जाते. उपनगरांत तसेच विस्तारीत उपनगरात रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूला उघड्या पर्जन्य जलवाहिन्या (प.ज.वा.) बांधल्या आहेत.

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्प : जून १९८५ मध्ये शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणावर पर्जन्यवृष्टी होऊन पूरसदृष्य स्थिती निर्माण झाली व त्यामुळे रस्ते व रेल्वे वाहतूक विस्कळीत होऊन मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक नुकसान झाले होते. म्हणून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मुंबई शहराच्या संपूर्ण पर्जन्य जलवाहिन्या प्रणालीचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आणि पावसाळी पाण्याचा लगेच निचरा होण्यासाठी व पूरसदृश्य स्थितीच्या घटना कमी होण्यासाठी बृहत आराखडा तयार करण्याचे ठरविले. सन १९८९ मध्ये मे. वॅटसन हॉक्सले इंटरनॅशनल प्रा. लि यांची भारतीय सहयोगी कंपनी मे. ए.आय.सी. यांची सदर प्रकल्पाकरिता सल्लागार म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. सल्लागारांनी विद्यमान वाहिन्या आणि नाल्यांच्या प्रणालीचे सर्वेक्षण करुन शहराची १२१ पाणलोट क्षेत्रांत विभागणी करुन त्यातील कमतरतेचा अभ्यास केला. तसेच, त्यामधील साफसफाई व परिरक्षणात येणाऱ्या अडथळ्यांची नोंद केली. तसेच, त्यांच्या नकाशे बनविण्याच्या मापदंडांचा पुनर्अभ्यास केला व सन १९९३ मध्ये पर्जन्य जलवाहिन्या प्रणालीच्या आवर्धनाकरिता एक बृहत आराखडा तयार केला, जो 'ब्रिमस्टोवॅड' अहवाल म्हणून ओळखला जातो. त्या अहवालानुसार पर्जन्य जलवाहिन्यांच्या प्रणालीची ताशी ५० मि.मी. इतक्या तीव्रतेच्या पावसाळा अनुसरुन व पावसाचे पाणी वाहून नेण्याच्या सहगुणकामध्ये १.०० पर्यंत वाढ करावी असे सुचविले आहे.

भारत सरकारने त्यांना सादर केलेल्या सविस्तर प्रकल्प अहवालानुसार सन २००७ मध्ये ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्प राबविण्याकरीता रु. १,२०० कोटी विशेष अनुदान देण्याचे मान्य केले. यापैकी आजमितीस रु. १,००० कोटीची रक्कम प्राप्त झाली आहे.

सन २००५ मध्ये दि. २६ व २७ जुलै रोजी मुंबई शहराला अतिवृष्टीचा तडाखा बसून एका दिवसात ९४४ मि. मी. एवढ्या विक्रमी पावसाची नोंद होऊन मुंबई शहर व उपनगरामध्ये पूरसदृष्य स्थिती निर्माण झाली. महाराष्ट्र शासनाने या घटनेची कारण मिमांसा करण्यासाठी तसेच, असे प्रसंग भविष्यात उद्‌भवू नयेत म्हणून त्यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी 'सत्यशोधन समितीची' स्थापना केली, 'ब्रिमस्टोवॅड' अहवालानुसार तसेच, सत्यशोधन समितीच्या शिफारशीनुसार ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पातील कामे हाती घेण्यात आली आहेत. सत्यशोधन समितीच्या शिफारशी नुसार ब्रिमस्टोवॅड अहवालाचे पुनर्विलोकन व सुधारणा करण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मे. एम. डब्ल्यू. एच. (इं) प्रा. लि. ह्या सल्लागाराची नियुक्ती केली आहे. सदर सल्लागाराने बृहत आराखडा तयार करुन दि. ३० एप्रिल २०१८ रोजी महानगरपालिकेला सदर केला आहे.

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्प दोन टप्प्यांमध्ये प्रस्तावित असून टप्पा १ मध्ये २० व टप्पा २ मध्ये ३८ कामे आहेत. ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पाच्या कामांची व्याप्ती खालीलप्रमाणे आहे:-

१. शहरामध्ये भूमिगत नाले, गटारे, पेटिका नाले यांचे आवर्धन व पुनर्वसन.
२. नवीन पर्जन्य जलवाहिन्यांचे आर. सी. सी. मध्ये बांधकाम.
३. आर.सी.सी. एम.-४० मध्ये अस्तित्त्वात असलेल्या नाल्याचे पुनर्बांधकाम.
४. नाल्याचे खोलीकरण व रुंदीकरण करणे.
५. नाल्यालगत सेवा रस्त्याचे बांधकाम.
६. पर्जन्य जल उदंचन केंद्रांचे बांधकाम.

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पाची सद्यस्थिती :

तपशिल	टप्पा १				टप्पा २			
	शहर	पश्चिम उपनगरे	पूर्व उपनगरे	एकूण	शहर	पश्चिम उपनगरे	पूर्व उपनगरे	एकूण
कामांची संख्या	०५	०७	०८	**२०**	१६	१०	१२	**३८**
पूर्ण झालेली कामे	०५	०७	०७	**१९**	१४	०५	११	**३०**
प्रगतीपथावर असलेली कामे	००	००	०१	**०१**	०१	०३	००	**०४**
प्रस्तावित कामांच्या निविदा	००	००	००	**००**	०१	०२	०१	**०४**

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पांतर्गत उभारण्यात येणा-या पर्जन्य जल उदंचन केंद्रांच्या सद्यस्थितीची माहिती :

अनु.क्र	उदंचन केंद्र	सद्यस्थिती
१	हाजी अली	मे २०११ पासून कार्यान्वित झाले.
२	इर्ला	मे २०११ पासून कार्यान्वित झाले.
३	क्लीव्हलँड	मे २०१५ पासून कार्यान्वित झाले.
४	लव्हग्रोव्ह	मे २०१५ पासून कार्यान्वित झाले.
५	ब्रिटानिया	जून २०१६ पासून कार्यान्वित झाले.
६	गझधरबंध	जून २०१९ पासून कार्यान्वित झाले.
७	मोगरा	ठेकेदाराची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे व सदर कामासाठी सक्षम प्राधिकरणाच्या आवश्यक त्या परवानग्या प्राप्त करण्याचे काम सुरु आहे.
८	माहूल	सदर प्रकल्पासाठी मीठ आयुक्त, भारत सरकार यांजकडून जमिनीचा अग्रिम ताबा (केवळ नियोजन कामाकरिता) देण्यात आला असून जमिनीचा अंतिम ताबा घेण्याची प्रक्रीया सुरू आहे. सदर कामाकरिता ठेकेदाराची नियुक्ती करण्यात आली असून सक्षम प्राधिकरणांच्या आवश्यक त्या परवानग्या प्राप्त करण्याचे काम सुरू आहे.

आजमितीस ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पावरील मार्च २०२५ पर्यंत अंदाजित खर्च रु. २५४१.३७ कोटी इतका झाला आहे. तथापि, संकल्पचित्राच्या मानकांमध्ये झालेल्या बदलामुळे जलवाहिनीच्या रुंदी व खोली मध्ये झालेली वाढ प्रामुख्याने भरती-ओहोटीच्या क्षेत्रातील जलवाहिन्यांचे काम करण्यासाठी अपारंपारिक तंत्रज्ञानाची आवश्यकता आणि कालौघातील विशेषकरून अतिक्रमण बाबींमुळे एकूण आर्थिक गरजेमध्ये झालेली भरीव वाढ, यामुळे रु. २,७०० कोटीच्या अतिरिक्त निधीची आवश्यकता आहे.

पर्यावरणीय दृष्टीकोन :

मुंबईमधील मोठ्या नाल्यांची सफाई दरवर्षी पावसाळ्यापूर्वी निविदा काढून नोंदणीकृत कंत्राटदारामार्फत करण्यात येते. नालेसफाईच्या कामाच्या व्याप्तीची विभागणी पावसाळयापूर्वी एकूण नालेसफाईच्या अंदाजीत मापनाच्या ८०%, पावसाळया दरम्यान १०% व पावसाळ्यानंतर उर्वरीत काळात १०% केली जाते. तसेच, जलप्रवेशिकांची देखील साफसफाई केली जाते.

भूमीगत पर्जन्य जलवाहिन्या तसेच खोल चेंबर्स मध्ये मनुष्य प्रवेश करुन सफाई करता येणे शक्य नसते, अशा ठिकाणी नालेसफाई यंत्रे वापरुन करण्यात येते. रस्त्यालगतच्या पर्जन्य जलवाहिन्या रॉडींग व ड्रेजरर्स वापरुन साफ केल्या जातात. उपनगरातील मोठया नाल्यांची सफाई जे.सी.बी., पोकलेन इत्यादी यंत्रांद्वारे करण्यात येते.

भरतीच्या वेळी झालेल्या अतिवृष्टीमुळे सखल भागात जमा होणाऱ्या पाण्याचा निचरा करण्याकरिता उदंचन संचाची व्यवस्था करण्यात येते. त्यामुळे पावसाळी पाण्याचा निचरा जलदगतीने होण्यास मदत होते. तसेच भरतीचे पाणी शहरी भागात येऊ नये यासाठी आवश्यक त्या ठिकाणी पूरनियंत्रक झडपांची व्यवस्था करण्यात येते. याव्यतिरिक्त, शहरी भागातील कचरा समुद्रामध्ये जाऊ नये यासाठी काही नाल्यावर ट्रॅश बूमची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

दहिसर, पोयसर आणि ओशिवरा नद्यांचे पुनरुज्जीवीकरण करण्याचे काम महानगरपालिकेने हाती घेतले असून हे काम प्रगतिपथावर आहे.

नद्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या कामांमध्ये नद्यांचे रुंदीकरण करणे, नद्यांच्या पाण्याची गुणवत्ता सुधारणे, नद्यांच्या पाणलोट क्षेत्रातून नदीत होणारे प्रदूषण रोखणे, मलनि:सारण वाहिन्यांचे जाळे, मलजल प्रक्रियेसाठी पोहोच रस्ते बांधणे, नदी काठचे सौंदर्यीकरण करणे आणि मलजल प्रक्रिया उभारणे इत्यादी कामे अंतर्भूत आहेत.

मिठी नदीचा विकास :

मिठी नदी विकास प्रकल्पाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरीता महाराष्ट्र शासनाने शासन निर्णय क्र. एमआरडी-३३०५/प्र. क्र.-१०९/नवि-७ दि. १९.०८.२००५ अन्वये मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र शासन यांच्या अध्यक्षतेखाली मिठी नदी विकास व संरक्षण प्राधिकरणाची स्थापना केली. सदर शासन निर्णयान्वये, नदीच्या एकूण १७ कि.मी. लांबीपैकी ११ कि.मी. लांबीची (फिल्टरपाडा, पवई ते सी.एस.टी. पूल, कुर्ला दरम्यान) विकास कामे मुंबई महानगरपालिकेमार्फत व उर्वरीत ०६ कि.मी. लांबीची (सी.एस.टी. पूल, कुर्ला ते माहिम कॉजवे दरम्यान) विकास कामे मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत, 'मिठी नदी विकास व संरक्षण प्राधिकरण' मार्गदर्शनांतर्गत करण्यात आलेली आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारित असलेल्या मिठी नदीचे कुर्ला-कलिना पूल ते सी.एस.टी. पूल दरम्यानचा भाग वगळता उर्वरित नदीचे रुंदीकरण व खोलीकरण जवळपास पूर्ण झालेले आहे.

आजमितीस, १७ कि.मी. लांबीच्या मिठी नदीचे रुंदीकरण व खोलीकरणाचे काम ९३.९६ टक्के आणि संरक्षक भिंत बांधण्याचे काम ९५.५०टक्के पूर्ण झाल्यामुळे मिठी नदीची धारण क्षमता दुपटीने आणि वहन क्षमता तीनपटीने वाढलेली आहे. मिठी नदीतील प्रदूषण नियंत्रणाकरीता मिठी नदी प्रदूषण नियंत्रणाचा आराखडा तयार करण्यात आलेला आहे. सदर आराखडयाची अंमलबजावणी चार पॅकेजेस मध्ये फिल्टरपाडा, पवई ते माहीम कॉजवे या ठिकाणी करण्यात येत आहे.

२) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) :

प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) या खात्याची उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) (नियोजन व संकल्प चित्रे) आणि उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) (बांधकामे) अशा दोन विभागात विभागणी करण्यात आलेली आहे.

बृहन्मुंबईतील मलनि:सारण प्रणाली कुलाबा, वरळी, वांद्रे, वर्सोवा, मालाड, भांडुप आणि घाटकोपर अशा सात प्रभागात विभागण्यात आली आहे. या प्रत्येक प्रभागात उदंचन केंद्राकडे आणि मलनि:सारण प्रक्रिया केंद्राकडे जाणाऱ्या मलनि:सारण वाहिन्या टाकण्याची कामे पारंपारिक खुला चर पध्दतीने (Open Cut) तसेच, चरविरहीत तंत्राच्या (Trenchless) पध्दतीने केली जातात. मलनि:सारण वाहिन्या नसलेल्या ठिकाणी नविन मलनि:सारण वाहिन्या टाकणे व आवश्यकतेनुसार अस्तित्त्वात असलेल्या वाहिन्यांचे अवर्धन (Upsize) करणे ह्या कामांचे नियोजन व त्यांची संकल्प चित्रे तयार करणे, तसेच या कामांच्या निविदा मागविणे ही कामे उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) (नियोजन व संकल्प चित्रे) ह्यांच्या अधिपत्याखाली केली जातात. सदर मलनि:सारण वाहिन्या टाकण्याची कामे उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) (बांधकामे) यांच्या अधिपत्याखाली केली जातात.

मलनि:सारण प्रकल्प विभागातर्फे सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षामध्ये मलनि:सारण वाहिन्यांसाठी रु. ७५२ कोटी (मलनि:सारण प्रकल्प खाते रु.३५२ कोटी अधिक पर्जन्य जलवाहिनी खाते रु.४०० कोटी) अशी सुधारीत तरतूद करण्यात आली होती. त्यापैकी रु. ५८१.९६ कोटी (मलनि:सारण प्रकल्प खाते रु. २९४.५३ कोटी अधिक पर्जन्य जलवाहिनी खाते रु २८७.४३ कोटी) रक्कम कामावर खर्च करण्यात आली आहे. सन २०२६-२७ या आर्थिक वर्षामध्ये शहर/पूर्व/पश्चिम उपनगरात विविध ठिकाणी नवीन मलनि:सारण वाहिन्या ;टाकणे व अस्तित्वात असलेल्या आवश्यक त्या मलनि:सारण वाहिन्यांचे अवर्धन (Upsize) करणे यासाठी रु. ९६० कोटी (मलनि:सारण प्रकल्प खाते रु. ४०० कोटी अधिक पर्जन्य जलवाहिनी खाते रु. ५६० कोटी) अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली आहे.

३) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रचालन) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे मलनि:सारण प्रचालन खाते हे मुंबई शहराच्या सात परिमंडळातील मलनि:सारण वाहिन्यांचे जाळे, मलनि:सारण उदंचन केंद्र, मलजल प्रक्रिया केंद्र आणि सांडपाणी प्रक्रिया सुविधा यांचे प्रचालन व परिरक्षण करते. मलजलाचे भूमिगत मलनि:सारण वाहिन्यांच्या जाळ्यातून वहन करुन अग्रीम (Satellite) उदंचन केंद्राद्वारे गोळा केले जाते व त्यावर आठ विविध मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्रक्रिया केली जाऊन ते नजीकच्या समुद्र / खाडीमध्ये सोडले जाते.

अस्तित्त्वात असलेल्या मलनि:सारण वाहिन्यांची दुरुस्ती आणि पुनर्वसन करणे ही देखील या खात्याची जबाबदारी आहे. या खात्यामार्फत मलनि:सारण उदंचन केंद्राच्या आवारात मलजलाच्या पिण्याव्यतिरिक्त पुनर्वापराकरीता कमी क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया संच बसविण्यात आले आहेत. हे खाते पाणीपुरवठा मलनि:सारण अंतर्गत खात्यांना परिवहन सेवा देखील उपलब्ध करुन देते.

(१) मलनि:सारणाच्या मुलभूत सुविधा :

अ) मलनि:सारण प्रचालन खात्याच्या मलजल उपयोगिता व्यवस्थापन केंद्र येथे मुंबई शहरातील मलनि:सारण वाहिन्यांच्या जाळ्यांवरील एकूण २,१२० कि.मी. लांबीच्या मलनि:सारण वाहिन्या, ४,६३८ व्हेंट शाफ्ट व सुमारे ७८,७९० मनुष्य प्रवेशिकांची जी. आय. एस. माहिती प्रणालीमध्ये सांख्यिकी नोंद करण्यात आलेली आहे.

ब) मुंबई शहरात एकूण ३,७९० एम.एल.डी. क्षमतेची ४८ अग्रीम (Satellite) उदंचन केंद्रे आणि ६,८४२ एम.एल.डी. क्षमतेची ०८ अंतिम (Terminal) उदंचन केंद्रे असून सरासरी १,५२५.७६ दशलक्ष लिटर्स प्रतिदिन मलजलावर प्रक्रिया करून पुढे त्याची विल्हेवाट लावली जाते.

क) कुलाबा, वरळी, वांद्रे, वर्सोवा, मालाड, चारकोप, भांडुप व घाटकोपर अशी एकूण ०८ (आठ) मलजल प्रक्रिया केंद्रे आहेत. कुलाबा मलजल प्रक्रिया केंद्र, वरळी व वांद्रे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथून प्रक्रिया केलेले मलजल अरबी समुद्रात सागरी पातमुखांद्वारे सोडले जाते. वर्सोवा वातित तलावांतून व चारकोप मलजल प्रक्रिया केंद्रातून प्रक्रिया केलेले मलजल मालाड खाडीत तसेच, भांडुप व घाटकोपर येथील वातित तलावांतून प्रक्रिया केलेले मलजल ठाणे खाडीत सोडले जाते. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने आखून दिलेल्या मानकाप्रमाणे मलजल प्रक्रिया करुन समुद्र/खाडीत सोडले जाते. मालाड येथील मलजल योग्य त्या प्राथमिक प्रक्रियेनंतर मालाड खाडीत सोडले जाते. माननीय राष्ट्रीय हरित लवादाच्या निर्देशानुसार, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने विहित केलेल्या निकषांनुसार आणि मुंबई मलनि:सारण प्रकल्प खात्याद्वारे सुरु असलेल्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या पुनर्रचनेची कामे २०२६-२८ मध्ये कार्यान्वित होईपर्यंत वरळी, वांद्रे, घाटकोपर, भांडुप, वार्सोवा आणि मालाड केंद्रांद्वारे सोडण्यात येणाऱ्या सांडपाण्यावर बायोरेमेडीएशन तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात येते. बायोरेमेडीएशन तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात आलेल्या मलजलाचे राष्ट्रीय हरीत लवादाने पारीत केलेल्या निकषांची पुर्तता करीत आहेत.

(२) मलनि:सारण वाहिन्यांची पध्दतशीर सफाई करणे :

बृहन्मुंबई शहराच्या विविध मलजल वाहिन्यांच्या जाळ्यांतील मलजलाचे वहन सुलभपणे होण्यासाठी आणि रस्त्यांवरील मलनि:सारण वाहिन्या अधिभारीत होणाच्या तक्रारी कमी होण्याच्या हेतूने मलनि:सारण प्रचालन खात्यामार्फत मलनि:सारण वाहिन्यांच्या पध्दतशीर आणि नियतकालीक सफाईचे काम नियमितपणे वार्षिक कार्यक्रमांतर्गत यांत्रिकी पध्दतीने केले जाते.

मलनि:सारण वाहिन्यांचे कार्य सुरळीत राखण्यासाठी पुर्वनियोजित पध्दतशीर सफाई कार्यक्रमांतर्गत नियमितपणे पाहणी, गाळ काढणे व सफाई इत्यादी कामे करण्यात येतात. संपूर्ण मलनि:सारण वाहिन्यांच्या स्वच्छतेच्या कामाचे पूर्णत:

यांत्रिकीकरण झाले असून त्यासाठी रोडिंग मशीन्स, पॉवर बकेट सीवर सफाई मशीन्स, सक्शन मशीन्स, जेटींग मशीन्स, रिसायक्लर मशीन्स, ग्रॅब बकेट मशीन्स इत्यादी विविध प्रकारची सफाई यंत्रे वापरण्यात येतात. सध्या ह्या खात्याकडे ९० वाहनांवर बसवलेली मलवाहिनी सफाईसाठी संयंत्रे आहेत. तसेच १० शीघ्र प्रतिसाद वाहने आहेत. त्या व्यतिरिक्त १० शीघ्र प्रतिसाद वाहने व ०७ मेन सीवर क्लिनींग मशीन हे ०८वर्षाकरिता सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (Public Private Partnership) अंतर्गत कामे सुरु आहेत. त्यानुसार एकूण ११७ वाहन विराजित यंत्रणेव्दारे मलवाहिन्यांचे परिरक्षण करण्यात येते.

मलजल प्रवेशिकांमधून काढण्यात येणारा गाळ सुकविणारी ३० टन प्रति दिन प्रत्येकी प्रणाली शहर विभागात दादर येथे तसेच, उपनगरात वर्सोवा व घाटकोपर येथे कार्यान्वित करण्यात आली आहे.

(३) तक्रार निवारण प्रणाली :

या खात्यांतर्गत मुंबई शहर विभाग तसेच पूर्व आणि पश्चिम उपनगरांत प्रत्येकी एक याप्रमाणे ०३ मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष असून ते पॉवर रॉडींग मशीन्स व शीघ्र प्रतिसाद वाहनांसह सुसज्ज आहेत हे नियंत्रण कक्ष मलनि:सारण प्रणालीच्या तक्रारींची दखल घेऊन त्याचे निराकरण करण्यासाठी अहोरात्र २४ X ७ कार्यरत असतात. बहुतांश तक्रारींचे त्या प्राप्त झाल्यापासून २४ तासांच्या आत निवारण केले जाते.

(४) कारखान्यांना मलजलाची पुनर्वापराकरिता विक्री :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने बृहन्मुंबई मलनि:सारण प्रणालीमधून मलजलाची विक्री मेसर्स. आर. सी. एफ. सारख्या कंपन्यांना त्यांच्या अंतर्गत वापराकरीता आवश्यक शुल्क भरुन करण्याकरीता परवानगी दिली आहे. त्यामुळे महानगरपालिकेला चांगला महसूल मिळतो आणि मौल्यवान अशा पिण्याच्या पाण्याची देखील बचत होते. मेसर्स राष्ट्रीय केमिकल्स आणि फर्टीलायझर्स यांना शुध्द पाणी निर्मीतीच्या २५% दराने देण्यास सुमारे ४५.४ एम.एल.डी. मलजलाचा पुरवठा केला जात आहे. मलजलाचा सध्याचा दर रु. ७.२० प्रति किलो लिटर एवढा आहे.

(५) मलजल पुनर्चक्रीकरण :

आधी नमूद केलेल्या मलजलाचे पुनर्चक्रीकरण आणि पुनर्वापर पिण्याव्यतिरिक्त कारणासाठी करण्याकरीता मलनि:सारण उदंचन केंद्राच्या आवारात कमी क्षमतेची मलजल प्रक्रिया केंद्रे खाली नमुद केल्याप्रमाणे विविध ठिकाणी उभारण्यात आणि कार्यान्वित करण्यात आली आहेत :-

१. महानगरपालिकेचे ०१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया संयंत्र मलजलावर प्रक्रिया करण्यासाठी लव्ह ग्रोव्ह उदंचन केंद्र, वरळी येथे कार्यान्वित आहे. पुनर्चक्रीत पाणी वेलींग्डन गोल्फ स्पोर्टस क्लबला रु. ४०/- प्रती किलो लिटर ह्या दराने पुरविण्यात येते.
२. मलजलाच्या पुनर्वापरासाठी बाणगंगा उदंचन केंद्र येथे १.५ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित केले आहे. ह्या प्रक्रिया केंद्रात प्रक्रिया केलेल्या मलजलाचा पुरवठा राजभवन येथील उद्यानांसाठी रु. ३.२७/- प्रति किलो लिटर दराने मागणीनुसार करण्यात येत आहे.
३. दादर उदंचन केंद्र ०.३ एम. एल. डी.क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र उभारण्यात आले असून पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर उदंचन केंद्राच्या आवारातील प्रमोद महाजन कला पार्क उद्यानासाठी करण्यात येत आहे.
४. वांद्रे आय. पी. एस. येथे ०१ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित असून त्यातील पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर उदंचन केंद्राच्या आवारातील उद्यानासाठी करण्यात येत आहे.
५. महानगरपालिकेने आर. एम. बी. आर. तंत्रज्ञानानुसार नवीन तृतीय स्तर ०६ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र चारकोप येथे उभारले आहे. त्यातील पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर नजीकच्या परिसरातील विविध उद्यानांसाठी व गोराई क्षेपणभूमी येथील उद्यानांकरिता करण्यात येतो.
६. महानगरपालिकेने नुकतेच एस. बी. आर. तंत्रज्ञानानुसार नवीन तृतीय स्तर प्रक्रियेचा ३७ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कुलाबा येथे उभारले आहे व ते एप्रिल २०२० पासून कार्यान्वित करण्यात आले आहे. त्यातील पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर ०५ एम.एल.डी. भारतीय नौदलास रु. १/- प्रती १,००० लिटर ह्या दराने देण्यात देत आहे. तसेच कुलाबा येथे स्लज प्रक्रिय केंद्र उभारण्यात येणार आहे ज्यातुन प्रतिदिन १० टन स्लज पासुन खत निर्मिती पुढील १० वर्षांकरिता होणार आहे व महानगरपालिकेला रु.२० प्रति टन इतका महसूल उत्पन्न होणार आहे.
७. भायखळा येथील संत गाडगे महाराज उदंचन केंद्राच्या आवारात १५ के.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र

कार्यान्वित करण्यात आले आहे. सदर प्रक्रिया केंद्राचे पुनर्चक्रीत पाणी संत गाडगे महाराज उद्यानासाठी वापर करण्यात येत आहे.

८. भांडुप उदंचन केंद्राच्या आवारात १५ के.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. सदर प्रक्रिया केंद्राचे पुनर्चक्रीत पाणी भांडुप उदंचन केंद्राच्या उद्यानासाठी वापर करण्यात येत आहे.

९. घाटकोपर उदंचन केंद्राच्या आवारात १५ के.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. सदर प्रक्रिया केंद्राचे पुनर्चक्रीत पाणी घाटकोपर उदंचन केंद्राच्या उद्यानासाठी वापर करण्यात येत आहे.

१०. माहूल येथे १०.३ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र आहे. ह्या प्रक्रिया केंद्रातून पुनर्चक्रीत ०१ एम.एल.डी. पाणी एच.पी.सी.एल कंपनीला रु. ८.७२ प्रती किलो लिटर दराने देण्यात येते.

११. व्हिडिओकोन अतिथी, चेंबूर येथे ०२ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र आहे. ह्या प्रक्रिया केंद्रातून प्रक्रिया केलेले पाणी भविष्यात एच.पी.सी.एल. कंपनीला देण्यात येणार आहे. सध्या प्रक्रिया केलेल्या मलजलाचा पुनर्वापर करण्यात येत नाही.

१२. दादर पर्जन्य जल वाहिनी खात्यामध्ये १०० के. एल.डी. क्षमतेचा मलजल प्रक्रिया केंद्र आहे. तेथे प्रक्रिया केलेल्या पाण्याचा वापर पर्जन्य जल वाहिनी विभागाच्या वाहनांमध्ये जेटींग करण्याकरिता वापरण्यात येतो.

(६) मलवाहिन्यांचे पुनर्वसन :

जीर्ण झालेल्या मलजल वाहिन्यांचे आणि उर्ध्वगामी मलजल वाहिन्यांचे आयुर्मान वाढविणे आणि मलनि:सारण जाळ्यांची कार्यक्षमता वाढविणे याकरीता त्यांचे चर रहीत तंत्रज्ञानाने पुनर्वसन करण्यात येत आहे. सद्यस्थितीत जवळपास ९६.२८ कि.मी. लांबीच्या मलजल वाहिन्यांचे पुनर्वसन पूर्ण झाले असून सुमारे ९७.४ कि.मी. लांबीच्या मलजल वाहिन्यांच्या पुनर्वसनाची कामे करण्याकरिता कार्यादेश देण्यात आले आहेत. सदर कामे मे २०२७ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

(७) विकास कामे :

१. विविध उदंचन केंद्रामध्ये वायू दुर्गंधी प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणा उभारणीची कामे पूर्ण झाली आहेत.
२. कृत्रिम बुध्दीमत्तेच्या सहाय्याने विविध उदंचन केंद्राची कार्यक्षमता वाढविण्याचे काम कार्यान्वितकरण टप्प्यावर आहे.
३. मलवाहिन्यांचे परिरक्षण करण्याकरिता वाहन विराजित यंत्रणा सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (Public-Private Partnership) P.P.P. Model अवलंबविले आहे.
४. कुलाबा मलजल प्रक्रिया केंद्र येथे स्लज प्रक्रिया केंद्र उभारण्यात येत आहे. पुढील १० वर्षांकरिता स्लज पासुन खत निर्मिती होणार असुन रु.२०/- प्रति टन इतका महसूल प्राप्त होणार आहे.

४) प्रमुख अभियंता (मुंबई मलनि:सारण विल्हेवाट प्रकल्प) :

मुंबई शहराची मलनि:सारण प्रणाली (व्यवस्था) ब्रिटीश काळापासून अस्तित्वात आहे. सध्याच्या प्रणालीमध्ये मलजल गोळा करणे, त्याचे वहन, प्रक्रिया आणि विल्हेवाट अंतर्भूत आहेत. त्यासाठी २,०२६ कि.मी. च्या मलनि:सारण वाहिन्या, ७४,६८२ मनुष्य प्रवेशिका, ४० सेटेलाईट उदंचन केंद्रे, ०७ टर्मिनल उदंचन केंद्रे आणि ०७ मलजल प्रक्रिया केंद्रे अस्तित्त्वात आहेत. शहरातील मलनि:सारण प्रणाली कुलाबा, वरळी, वांद्रे, वर्सोवा, मालाड, भांडुप व घाटकोपर या सात परिमंडळांमध्ये विभागलेली आहे. कुलाबा येथे मलजलावर द्वितीय स्तरीय प्रक्रिया केली जाते आणि प्रक्रिया केलेले पाणी पातमुखाद्वारे खोल समुद्रात सोडले जाते. तसेच, तेथे तृतीय स्तरीय प्रक्रिया करण्याची व्यवस्था देखील आहे. वरळी आणि वांद्रे या मलजल परिमंडळामध्ये पूर्व प्राथमिक मलजल प्रक्रिया सुविधेची तरतूद असून मलजलाचा बहिर्गामी विसर्ग सागरी पातमुखाद्वारे खोल समुद्रात करण्यात येतो. वर्सोवा, भांडुप व घाटकोपर मलजल परिमंडळामध्ये पूर्व प्राथमिक प्रक्रिया आणि वातीत तलाव सुविधेची तरतूद असून मलजलाचा विसर्ग खाडीमध्ये करण्यात येतो. तसेच,मालाड येथील मलजलाचा बहिर्गामी विसर्ग पूर्व प्राथमिक प्रक्रियेनंतर मालाड खाडीमध्ये करण्यात येतो.

कुलाबा येथे ३७ द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे अद्ययावत मलजल प्रक्रिया केंद्र एप्रिल- २०२० मध्ये कार्यान्वित झाले आहे. सध्या कुलाबा मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये १० द. ल. लि. प्रतिदिन मलजलावर प्रक्रिया करुन ते पिण्याव्यतिरिक्त पुनर्वापराकरिता उपलब्ध करण्यात आले आहे.

वरळी (५०० द.ल.लि.) प्रति दिन, वांद्रे (३६० द.ल.लि.) प्रति दिन, धारावी (४१८ द.ल.लि.) प्रति दिन, वर्सोवा (१८० द.ल.लि.) प्रति दिन, भांडुप (२१५ द.ल.लि.) प्रति दिन, घाटकोपर (३३७ द.ल.लि.) प्रति दिन आणि मालाड

(४५४ द.ल.लि.) प्रति दिन या सर्व प्रस्तावित मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्राथमिक प्रक्रिया, द्वितीय स्तरीय जैविक प्रक्रिया आणि निर्जंतुकीकरण या सुविधा उपलब्ध असतील. प्रस्तावित सर्व मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण क्षमतेच्या ५०% मलजलावर तृतीय स्तरावरील प्रक्रीया करुन त्याचा पुनर्वापर करण्यासाठी तरतुद केली आहे. सदर कामे सुरु झाली असून प्रगतीपथावर आहेत. जानेवारी -२०२३ मध्ये मिठी नदी- पॅकेज १ अंतर्गत पवई येथे ०८ द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र बांधून कार्यान्वित करण्यात आले आहे आणि त्याचे प्रचालन व परिरक्षण सुरु आहे.

या कामांव्यतिरिक्त खालील कामे प्रगतीपथावर आहेत :-

१. **वर्सोवा मलजल बोगदा** - जुने वर्सोवा पंपीग स्टेशन ते प्रगतीपथावर असलेले नवीन वर्सोवा अंतर्गामी उदंचन केंद्रापर्यंत २००० मि.मी. व्यासाच्या वर्सोवा मलजल बोगद्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. सदर बोगद्याची लांबी ३.१ कि.मी. आहे. कामाची भौतिक प्रगती ९९% आहे.

२. **मिठी नदी मलजल बोगदा**- बापट नाला व सफेद पूल नाला येथून मिठी नदीमध्ये प्रवाहित होणारा बिगर पावसाळी प्रवाह वळवून प्रस्तावित धारावी मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये वाहून नेण्यासाठी २६००मि.मी. व्यासाच्या व ६.७ किलोमीटर लांबीच्या मलजल बोगद्याच्या बांधणीचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ९६.८०% आहे.

३. **प्राध्यान्य मलजल बोगदा-१** - 'आर /मध्य' विभागातील डॉन बॉस्को शाळेपासून 'पी /उत्तर' विभागातील प्रस्तावित मालाड अंतर्गामी उदंचन केंद्रापर्यंत ३२०० मि.मी. व्यासाच्या, ५.९ किलोमीटर लांबीच्या मलजल बोगद्याचे सेंगमेंट पध्दतीने बांधकाम करणे हे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ८४% आहे.

४. **प्राध्यान्य मलजल बोगदा-२** - गोरेगांव उदंचन केंद्रापासून नविन मालाड अंतर्गामी उदंचन केंद्रापर्यंत २६०० मि.मी. व्यासाच्या व ४.८ किलोमीटर लांबीच्या मलजल बोगद्याचे सेंगमेंट पध्दतीने बांधकाम करणे हे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ६७.१५% आहे.

५. **मालाड उदंचन केंद्र** - मालाड येथे १५८० द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे अंतर्गामी उदंचन केंद्र बांधण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ७७% आहे.

६. **वर्सोवा उदंचन केंद्र** - वर्सोवा येथे ५४० द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे अंतर्गामी उदंचन केंद्र बांधण्याचे काम देखील प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ८८% आहे.

७. **भांडुप उदंचन केंद्र** - भांडुप उदंचन केंद्राच्या दर्जोन्नतीचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ९९% आहे.

८. **घाटकोपर उदंचन केंद्र** - घाटकोपर उदंचन केंद्राच्या दर्जोन्नतीचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ८४.३०% आहे.

सदर प्राधान्य मलजल बोगद्यांचे काम पूर्ण झाल्यानंतर गोराई, चारकोप, शिंपोली, मालाड व गोरेगांव उदंचन केंद्रे बंद होतील, जेणेकरुन तेथील केंद्रावर होणाऱ्या प्रचलन व परिरक्षणाच्या खर्चाची कायमस्वरुपी बचत होईल. प्राधान्य मलजल बोगदा १ व २ ला वरिल उंदचन केंद्रांचा मलप्रवाह जोडण्यात येईल, जेणेकरुन मलजल वाहून नेण्याची क्षमता वाढेल व बोरीवली ते गोरेगांव परिसरातील मलजल वाहिन्यांवरील ताण कमी होऊन त्यांची क्षमता वाढेल.

५) प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक) :

(१) रस्ते सुधारणा :

रस्ता ही एक महत्त्वाची पायाभूत व दृश्य सुविधा आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत साधारण २,११८ कि. मी. लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल व परिरक्षण केले जाते. मुंबई हा देशाचा आर्थिक कणा आणि जागतिक स्तरावरील चेहरा असल्याने, आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार रस्ते पायाभूत सुविधा शाश्वत, टिकाऊ व पर्यावरणपूरक बनवणे आवश्यक आहे.

सद्यस्थितीत ७०० कि.मी. लांबीच्या रस्त्यांचे सिमेंट काँक्रीटीकरण करण्याचे काम दोन टप्प्यात हाती घेण्यात आलेले आहे. त्यापैकी एकूण ३५५ कि.मी. रस्त्यांचे काँक्रीटीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे व उर्वरित रस्त्यांची कामे प्रगतीपथावर आहेत. आजतागायत साधारणतः १५६६ कि.मी. रस्ते/रस्त्यांच्या बाजुच्या पट्ट्या सिमेंट काँक्रीटने सुधारित केल्या आहेत.

(२) वाहतूक अभियांत्रिकी :

वाहतूक नियोजन व वाहतूक समन्वय विभागाचे कामकाज, प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक) यांच्या अधिपत्याखालील, उप प्रमुख अभियंता (वाहतूक) यांच्या नियंत्रणाखाली चालते. ह्या विभागाकडून खाजगी व शासकीय भुखंडावरील प्रस्तावित विकासासाठी आवश्यक असलेल्या वाहनतळ अभिन्यासाची मंजुरी ऑनलाईन प्रणालीव्दारे दिली जाते. तसेच, वाहतूक बेटांची आखणी, रस्त्यांवर वाहतूक नियंत्रक उभारणे व त्यांचे परिरक्षण करणे, रस्ते नामफलक व दिशादर्शक फलक बसविणे, रस्त्यांवरील वाहतूकविषयक सुविधा पुरविणे, महानगरपालिकेच्या अखत्यारीतील रस्ता रुंदीकरणासाठी मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ अंतर्गत नियमित रेषा व नवीन सार्वजनिक रस्ते विहित करुन आखणी करणे, सार्वजनिक वाहनतळ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस हस्तांतरित झाल्यानंतर वाहनतळ कार्यान्वित करण्यासाठी निविदा मागविणे व रस्त्यांवरील सशुल्क वाहनतळांच्या तसेच, सुविधा वाहनतळांच्या निविदा मागविणे इत्यादी कामे पार पाडली जातात. वाहतूक नियंत्रकांच्या (सिग्नल) उभारणीसोबत वाहतूक नियंत्रकांचे परिरक्षणाचे काम पाहिले जाते.तसेच, या विभागामार्फत वाहतूक पोलीसांशी समन्वय साधून विविध प्रकारची वाहतूक सुरळीत होण्यासाठी उपयुक्त कामे करण्यात येतात.

(३) वाहनतळ धोरण :

रस्त्यांवरील अनधिकृत पार्किंग व त्यामुळे होणारी वाहतूक कोंडी टाळण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे रस्त्यावरील व रस्त्यालगत वाहनतळे कार्यान्वीत करण्यासाठी निविदा प्रक्रिया पार पाडून कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात येते. रस्त्यावरील एकूण ६१ ठिकाणांच्या सशुल्क वाहनतळांसाठी ठेकेदारांची नियुक्ती करुन, ती कार्यान्वीत करण्यात आली आहेत. तसेच, विकास नियंत्रण नियमावली १९९१ च्या ३३(२४) आणि 'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली २०३४' च्या ३३(१८) अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला हस्तांतरीत झालेल्या एकूण ३६ सार्वजनिक वाहनतळांपैकी ३५ ठिकाणी ठेकेदारांची नियुक्ती करुन ती कार्यान्वीत करण्यात आली आहेत. तसेच, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला एकूण २९ सुविधा वाहनतळे हस्तांतरीत करण्यात आली आहेत.

(४) रस्त्यांवरील बेवारस वाहनांची विल्हेवाट :

सद्यस्थितीत मुंबईत मेट्रो तसेच इतर पायाभूत सुविधांची कामे मोठ्या प्रमाणात प्रगतीपथावर आहेत. यास्तव रस्ते एकतर पूर्णपणे बंद असतात किंवा काही लेन वाहतुकीसाठी बंद असतात. अनेकवेळा वाहतूक वळवावी लागते. अशावेळी रस्त्यावर बेवारस वाहने उभी असल्यामुळे वाहतूक कोंडी निर्माण होते. रस्त्यावरील बेवारस वाहने शोधून त्यावर कारवाई करण्याकरीता कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात आली आहे. यामुळे वाहतूक सुरळीत होण्यास मदत होणार आहे.

(५) बहुस्तरीय यांत्रिकी वाहनतळ :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने 'ए' विभागातील फ्लोरा फाऊंटन (हुतात्मा चौक) जवळील अप्सरा पेन शॉपजवळील जागेत १९४ क्षमतेचे वाहनतळ तसेच 'जी / दक्षिण' विभागातील वरळी अभियांत्रिकी केंद्र येथील जागेकरीता ६४० चार चाकी व ११२ दुचाकी वाहनांच्या जागेकरीता कंत्राटदाराची नियुक्ती केलेली आहे. या अन्वये भविष्यात जवळपास ८३४ चार चाकी व ११२ दुचाकी वाहनांकरीता वाहनतळ उपलब्ध होईल.

(६) रस्ता सुरक्षा आणि अपघात प्रवण क्षेत्रे (ब्लॅक स्पॉट) करिता पुढाकार :

वाहतूक पोलिसांनी कळविल्याप्रमाणे २०२२ मध्ये बृहन्मुंबईमध्ये ४५ अपघातप्रवण क्षेत्राची (ब्लॅक स्पॉट) नोंद आहे. सदर अपघात प्रवण क्षेत्राबाबत अभियांत्रिकी आणि वाहतूक परिचलन अभ्यास करून तसेच, समुचित अभियांत्रिकी आणि नियोजन दृष्टीकोनातून हस्तक्षेप करून अपघातांची कारणे समूळ नष्ट करणे आणि जिवित व मालमत्तेचे होणारे संभावित नुकसान टाळणे हा उद्देश आहे. तद्नुषंगाने सदर सेवाभावी संस्थेकडून व त्यांच्या भागीदारांकडून अहवाल प्राप्त झालेला असून त्याबाबत पुढील कार्यवाही संबंधीत उप प्रमुख अभियंता (रस्ते) विभाग आणि संबंधीत विभाग कार्यालय यांच्या मार्फत करण्यात येत आहे. तसेच सदर प्रकरणी वाहतूक पोलिसांनी अधिकचे अपघात प्रवण क्षेत्रांची माहिती दिल्यास त्याबाबत वरीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात येत आहे. सदर अपघात प्रवण क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करण्याकरीता निविदा मागविण्याची प्रक्रिया प्रगतीपथावर आहे.

(७) क्षेत्र वाहतूक नियंत्रण व्यवस्था :

बृहन्मुंबईतील २५८ वाहतूक सिग्नलचे क्षेत्र वाहतूक नियंत्रण (ए.टी.सी.) प्रणालीमध्ये अत्याधुनिकीकरण करण्यात आले असून ते व्यवस्थितरित्या कार्यरत आहेत. तसेच, बृहन्मुंबईतील ४२७ पारंपारिक पध्दतीच्या वाहतूक सिग्नल यंत्रणेचे तसेच, १८४ लुकलुकणाऱ्या दिपस्तंभांचे योग्यरित्या परिरक्षण करण्यात येते.

६) प्रमुख अभियंता (पूल) :

१. बेलासिस रेल्वे उड्डाणपुलाची पुनर्बांधणी :

१३० वर्षे जुन्या बेलासिस पुलाचा दक्षिण मुंबईतील नागपाडा आणि ताडदेव परिसरांना जोडणारा महत्वाचा दुवा म्हणून उपयोग होतो. या पुलाच्या रेल्वेवरील भागाची पुनर्बांधणी पश्चिम रेल्वेने केली असून, पुलाच्या दोन्ही बाजूंच्या रस्त्यांची कामे बृहन्मंबई महानगरपालिकेने हाती घेतली होती. सदर पुलाचे काम दि. ६ जानेवारी २०२६ रोजी पूर्ण झाले असून, माननीय मुख्यमंत्री महोदयांच्या हस्ते उद्घाटन झाल्यानंतर २६ फेब्रुवारी २०२६ पासून वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला.

या नव्याने बांधलेल्या पुलामुळे पूर्व-पश्चिम दिशेकडील महत्वाची वाहतूक जोडणी पुन्हा प्रस्थापित झाली असून, मुंबई सेंट्रल रेल्वे स्थानक, नागपाडा, ग्रँट रोड, ताडदेव आदी परिसरांतील वाहतूक कोंडी कमी होण्यास मोठी मदत झाली आहे.

२. अंधेरी येथील गोपाळ कृष्ण गोखले पूल :

या खात्याने अंधेरीतील गोपाळ कृष्ण गोखले आर.ओ.बी.चे पुनर्निर्माण केले आहे. रेल्वे आणि नगरपालिकेचा भाग बृहन्मुंबई महानगरपालिकेद्वारे पश्चिम रेल्वेबरोबर सल्लामसलत करुन आणि आर.आय.टी.ई.एस. च्या देखरेखीखाली बनविला गेला आहे. पुलाची एकूण लांबी ५१० मीटर आणि पुलाची रुंदी १३.५ मीटर आहे (प्रत्येक बाजूला तीन मार्गिका). यामध्ये १३०० मेट्रिक टन वजनाच्या दोन विशाल ओपन वेब गार्डर्स रेल्वे भागात उभारण्यात आले आहेत आणि पूर्ण झाले आहेत. एकाचवेळी या कामामध्ये जुना बर्फिवाला पूल येथील दोन्ही मार्गिका उचलण्यात आल्या व नवीन स्थापन केलेल्या गोपाळ कृष्ण गोखले पुलास यशस्वीरित्या जोडण्यात आल्या. ही दोन्ही कामे विशेष व आव्हानात्मक होती जी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने एकत्रितपणे पूर्ण केली आहेत. गोपाळ कृष्ण गोखले पूल पश्चिम उपनगरात अत्यंत महत्वाचा आहे आणि या पुलाच्या उद्घाटनामुळे सांताक्रूझ ते जोगेश्वरीपर्यंतची वाहतूक कोंडी लक्षणीयरित्या कमी होणार आहे. सदर पुलाचा टप्पा १ पूर्ण झाला असून दि. २६ फेब्रुवारी २०२४ रोजी हलक्या वाहनांच्या वाहतुकीसाठी खुला केला गेला आहे. या पुलाचा दूसरा टप्पा दि. ३० एप्रिल २०२५ रोजी पूर्ण झाला आहे. तद्नंतर दि. ११ मे २०२५ पासून सदर पूल पूर्ण क्षमतेने कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

३. एल विभाग मधील सांताक्रूझ-चेंबूर लिंक रोड ते एलबीएस मार्ग (कुर्ला पश्चिम) उड्डाणपुलाचा विस्तार:

या प्रकल्पांतर्गत बीकेसीमधील एमटीएनएल जंक्शनपासून सुरू होणाऱ्या आणि संताक्रूझ-चेंबूर लिंक रोड (SCLR) उड्डाणपुलाशी जोडल्या जाणाऱ्या उड्डाणपुलाचा विस्तार एलबीएस मार्गापर्यंत करण्यात आला आहे. या नव्या जोडणीमुळे वाहतुकीसाठी एक पर्यायी आणि सुलभ मार्ग उपलब्ध झाला आहे. प्रकल्पाची एकूण किंमत रु.२९.८४ कोटी इतकी आहे. हा उड्डाणपूल २४६ मीटर लांबीचा आणि ५.५ मीटर रुंदीचा असून, दि. २१ जानेवारी २०२६ रोजी वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला.

या प्रकल्पामध्ये एलबीएस मार्गावरील अतिव्यस्त चौकावर वक्राकार (Curved) स्पॅन उभारण्याचे अत्यंत आव्हानात्मक काम यशस्वीरित्या पूर्ण करण्यात आले. विशेष म्हणजे, हा प्रकल्प नियोजित वेळेपेक्षा तब्बल ११ महिने आधी पूर्ण करण्यात आला. या उड्डाणपुलामुळे बीकेसीहून प्रवास करण्याऱ्या वाहनचालकांना तीन वाहतूक सिग्नल टाळता येतील तसेच एलबीएस मार्गाद्वारे घाटकोपरकडे अधिक सुलभ आणि जलद संपर्क उपलब्ध होईल. परिणामी प्रवासाचा वेळ आणि इंधन या दोन्हींची बचत होणार आहे.

४. दहिसर नदीवरील १८.३० मीटर रुंदीच्या विकास आराखडा (DP) रत्याचे बांधकाम रिव्हर व्हॅली रोड ते रंगनाथ केसकर रोड, दहिसर (पश्चिम), (आर/उत्तर विभाग) :

मंजूर विकास आराखडा (DP) २०३४ नुसार दहिसर नदीवर १८.३० मीटर रुंदीचा पूल बांधण्यात आला असून, तो रिव्हर व्हॅली रोड आणि रंगनाथ केसकर रोड यांना जोडतो. मा. उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार या पुलाचे बांधकाम करण्यात आले आहे.

सध्या या पुलाचा लाभ रिव्हर व्हॅली सोसायटी, पंचशील नगर येथील रहिवासी तसेच सेंट फ्रान्सिस शाळा, रुस्तमजी कॅम्ब्रिज इंटरनॅशनल स्कूल यांसारख्या शैक्षणिक संस्थांना आणि परिसरातील नागरिकांना होत आहे. तसेच, या पुलामुळे भगवती रुग्णालयाच्या आपत्कालीन विभागापर्यंत थेट आणि अखंडित संपर्क उपलब्ध झाला आहे. सदर पूल हा ४७.७० मीटर लांबीचा आणि २२.१० मीटर रूंदीचा असून, दि. १४ मार्च २०२६ रोजी वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला.

५. 'एच/पूर्व' विभागामधील वांद्रे स्थानकापासून W.E.H. (पश्चिम द्रुतगती मार्गा वरुन म्हाडा कार्यालयापर्यंत आकाशमार्गिकेची पुनर्बांधणी :

बांद्रा रेल्वे स्थानक ते पश्चिम द्रुतगती महामार्गावरील (Western Express Highway) म्हाडा कार्यालय यांना जोडणाऱ्या विद्यमान बांद्रा पूर्व आकाश मार्गिकेचे पुनर्बांधकाम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत करण्यात आले. या आकाशमार्गिकेची एकूण लांबी ६८० मीटर असून सरासरी रुंदी ५.४० मीटर आहे. या आकाश मार्गिकेचे पादचाऱ्यांच्या सोयीसाठी २ एस्केलेटर, ४ जिने आणि १४ सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविण्यात आले आहेत.

या प्रकल्पाचे काम दि. ३१ डिसेंबर २०२५ रोजी पूर्ण झाले असून दि. २६ जानेवारी २०२६ रोजी ही आकाश मार्गिका नागरिकांच्या वापरासाठी खुली करण्यात आली.

मोठया प्रमाणावर पादचारी या आकाश मार्गिकेचा वापर करत असल्यामुळे अनंत काणेकर मार्गावरील वाहतूक कोंडी लक्षणीयरित्या कमी झाली असून परिसरातील वाहतूक व्यवस्थेत सुधारणा झाली आहे.

६. विक्रोळी रेल्वे उड्डाणपूल :

पूल विभागामार्फत विक्रोळी येथे जुने रेल्वे फाटक क्र. १४-सी या ठिकाणी लगतचा रस्ता वगळता रेल्वे उड्डाणपूल प्रस्तावित केला आहे. रेल्वे रुळावरील काम रेल्वे प्रशासनामार्फत केले गेले आहे. तसेच महानगरपालिके कडून पोहोच रस्त्याचे काम करण्यात आले आहे. उड्डाणपूलाची रुंदी १२ मी. व पुलाची एकूण लांबी ६१५ मी. इतकी आहे. सदर पूल विक्रोळी स्टेशन लगतच्या शाळेमुळे व एस आकाराच्या लोखंडी तुळई असलेल्या उभारणीच्या कामामुळे आव्हानात्मक ठरले आहे.

विक्रोळी रेल्वेवरील उड्डाणपूल हा पश्चिमेकडील लाल बहादूर शस्त्री मार्ग व पूर्वेकडील पूर्व द्रुतगती मार्गाला जोडणारा महत्वाचा दूवा ठरला आहे. या उड्डाणपूलामुळे ५ कि.मी. परिसरातील पूर्व व पश्चिम वाहतुकीला नियमित करणे सोईस्कर झाले आहे. विक्रोळी रेल्वे उड्डाणपूल दि. १४.०६.२०२५ पासून वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आलेला आहे.

७) प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत) ह्यांचे खाते :

प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत) विभागामार्फत रुग्णालये, प्रसूतिगृहे, दवाखाने, शाळा, विभाग कार्यालये, बाजारपेठा, उद्याने, क्रिडांगणे, स्मशानभूमी, अग्निशमन केंद्रे व इतर महानगरपालिका अस्थापनांमध्ये त्यांच्या मागणीनुसार आवश्यक सेवा पुरविण्यात येतात. या विभागामार्फत विविध प्रकारच्या डिझेल जनरेटर सेट, जलपंप संच, अग्निशमन प्रणाली, EPABX प्रणाली, ध्वनी व्यवस्था, विद्युत तसेच पी.एन.जी. दाहिन्या यांची देखभाल व दुरुस्ती, स्थापना, चाचणी व कार्यान्वयन करण्यात येते.

विविध विभागांसाठी कास्ट आयर्न मॅनहोल फ्रेमव कव्हर्स, हँडकार्ट, ट्री गार्ड्स इत्यादी साहित्याची निर्मिती महानगरपालिकेच्या कार्यशाळेत खात्याच्या कौशल्यपूर्ण कामगारांकडून करण्यात येते व त्याचा पुरवठा आवश्यकतेप्रमाणे विविध खात्यांना करण्यात येतो. तसेच महानगरपालिका विद्युत धुलाई केंद्रामधून रुग्णालयीन कपड्यांची धुलाई करण्यात येते. वातानुकूलन यंत्रणा, लिफ्ट, संगणक व नेटवर्किंगची कामे, विद्युत प्रस्थापना, आगप्रतिबंधक कामे व इतर यांत्रिक व विद्युत उपकरणांची स्थापना, चाचणी कार्यान्वयन, दुरूस्ती व देखभाल विभागीय कर्मचारी तसेच खाजगी संस्थामार्फत केली जाते.

८) घनकचरा व्यवस्थापन खाते :

मृत जनावरे हलविणे : मृत जनावरे हलविण्याकरिता मृत जनावर जेथे आहे, तेथील व्यवस्थित पत्ता दिल्यास संबंधित विभागाचे सहाय्यक आयुक्त आणि घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील पुढील अधिकाऱ्यांकडून कार्यवाही करण्यात येईल.

१) मुख्य पर्यवेक्षक, घन कचरा व्यवस्थापन कार्यालय, खटाव मार्केट बिल्डिंग, ४था मजला, अविष्कार सोसायटीच्या बाजूला, स्लेटर रोड, ग्रॅण्ट रोड स्टेशन जवळ, ग्रॅण्ट रोड (पश्चिम), मुंबई - ४०००० ८.

२) मा. व्यवस्थापक, कोराकेंद्र, शिंपोली रोड, बोरिवली (प.), मुंबई - ४०० ०९२. दू. ध्व. क्र. २८९८०७८२ व २८९८०९७२ आणि चिटणीस, खादी ग्रामोद्योग संस्था, खादी एम्पोरियम, २८६, दादाभाई नौरोजी मार्ग, फोर्ट, मुंबई - ४००००१, दू. ध्व. क्र.४३४७४९९१-९९ फॅक्स क्र. ४३४७४९९१/४३४७४९९२/४३४७४९९३ ह्यांच्याशी देखील नागरीक मृत जनावरे हलविण्यासाठी संपर्क साधू शकतात.

महानगरपालिका घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी), स्वच्छता व स्वच्छता अधिनियम २०२६ -

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने (BMC) फेब्रुवारी२०२६ मध्ये घनकचरा (व्यसस्थापन व हातळणी). स्वच्छता व स्वच्छताविषयक अधिनियम, २०२६ तयार केले असून त्यांनी २००६ मधील पूर्वीची स्वच्छता चौकट बदलली आहे. हे अधिनियम मुंबईतील सर्व कचरा उत्पादकांना लागू आहेत, ज्यामध्ये निवासी, व्यावसायिक, संस्थात्मक, औद्योगिक आणि सार्वजनिक ठिकाणांचा समावेश आहे. आणि शहरात स्वच्छता व कचरा व्यवस्थापनासाठी एकसंध आणि अंमलबजावणीयोग्य प्रणाली सुनिश्चित करतात.

या अधिनियमांमध्ये कचरा व्यवस्थापनाच्या संपूर्ण प्रक्रियेचे नियमन करण्यात आले आहे. सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकण्यास बंदी, सार्वजनिक त्रास टाळणे, तसेच प्रत्येक ठिकाणी स्वच्छता राखणे (स्वच्छ अंगण/परिसर/ठिकाणी) यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. कचऱ्याचे स्त्रोतावरच वर्गीकरण करणे, योग्य साठवणूक, हाताळणी आणि अधिकृत महानगरपालिका यंत्रणेकडे सुपूर्द करणे ही प्रमुख अट आहे. जी संगठित कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाटीसाठी अत्यावश्यक आहे. या अधिनियमांमध्ये विविध प्रकारच्या कचऱ्याच्या व्यवस्थापनासाठी स्पष्ट तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. जसे की घनकचरा, जैववैद्यकीय कचरा (Biomedical Waste), ई-कचरा (E Waste), प्लास्टिक कचरा आणि बांधकाम व पाडकाम कचरा(C&D Waste), ज्यासाठी विशिष्ट प्रक्रिया व पर्यावरणीय मानके निर्धारित करण्यात आली आहेत.

या अधिनियमांचा महत्वाचा भाग म्हणजे जबाबदाऱ्यांची स्पष्ट व्याख्या. कचरा उत्पादकांनी स्वच्छता राखणे, कचऱ्याचे वर्गिकरण करणे आणि निर्धारित पध्दतीनुसार सुपूर्द करणे आवश्यक आहे. महानगरपालिका तसेच त्यांचे एजंट व कंत्राटदार यांच्यावर कचरा संकलन, वाहतूक, प्रक्रिया व सुरक्षित विल्हेवाट यासाठी आवश्यक सुविधा पुरविणे आणि नियमांचे पालन सुनिश्चित करणे ही जबाबदारी आहे. काही परिस्थितींमध्ये कचरा उत्पादक व महानगरपालिका यांच्यात जबाबदाऱ्या सामायिक स्वरूपात निश्चित करण्यात आल्या आहेत.

या अधिनियमांमध्ये कडक अंमलबजावणीची यंत्रणा आहे. ज्यामध्ये कचरा टाकणे, वर्गीकरण न करणे किंवा चुकीच्या पध्दतीने विल्हेवाट लावणे यांसाठी दंडात्मक कारवाईची तरतूद आहे. तसेच कचरा संकलन सेवांसाठी वापर शुल्क (User Fees) आकारण्याची तरतूद आहे. ज्यामुळे आर्थिक शाश्वतता व जबाबदारी वाढविण्याचा उद्देश आहे.

एंकदरीत, घनकचरा उपनियम, २०२६ हे स्वच्छता, वर्गीकरण, स्पष्ट जबाबदारी आणि शास्त्रोक्त कचरा व्यवस्थापनावर आधारित एक सविस्तर, अंमलबजावणीयोग्य आणि मुंबईसाठी विशेष तयार केलेली चौकट आहे, जी शहरातील स्वच्छतेच्या दर्जात सुधारणा करण्यास मदत करते.

सुची - १ (दंड सूची)

अ.क्र.	उपविभाग / उपविधीचे वर्णन	गुन्हा पहिल्यांदाच झाल्यास दंडाची रक्कम (प्रत्येक उदाहरणासाठी)
१	रस्ते / गल्ल्या / पदपथ, बागा / सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकणे	रु. ५००/-
२	थुंकणे	रु. २५०/-
३	आंघोळ (खुल्या आणि सार्वजनिक जागांवर)	रु. ३००/-
४	लघवी करणे	रु. ५००/-
५	शौच करणे	रु. ५००/-

अ.क्र.	उपविभाग / उपविधीचे वर्णन	गुन्हा पहिल्यांदाच झाल्यास दंडाची रक्कम (प्रत्येक उदाहरणासाठी)
६	मोकळया जागांमध्ये व सार्वजनिक ठिकाणी प्राणी / पक्ष्यांना खाद्य देणे (ज्यामुळे त्रासदायक ठिकाणे निर्माण होतात, उदा. प्रमुख रस्त्यांवर पक्षांना खाद्य देणे, पदपथांवर गायी श्वानांना खाद्य देणे इ.)	रु. ५००/-
७	सार्वजनिक ठिकाणी भांडी / कपडे / इतर कोणत्याही वस्तू धुणे	रु. ३००/-
८	वाहने धुणे	रु. ५००/-
९	कचरा वर्गीकरण न करता व स्वतंत्र डब्यांमध्ये साठवून न ठेवता कचरा सुपूर्द केल्यास पहिल्या गुन्हयासाठी : अ) वैयक्तिक ब) मोठ्या प्रमाणात निर्माता	 रु. २००/- रु. १,०००/-
१०	अंगण स्वच्छ न ठेवल्याबद्दल : अ) एकाच जागेच्या मालकांसाठी / रहिवाशांसाठी ब) इतरांसाठी	 रु. ५००/- रु. १,५००/-
११	अनधिकृत किंवा नियुक्त नसलेल्या ठिकाणी बांधकाम व पाडकाम अंदाधुंदपणे टाकण्यासाठी	प्रतिवाहन रु.२०,०००/-
१२	कार्यकारी अभियंता (घ.क.व्य.) परिमंडळ यांची मंजूर योजना नसताना बांधकाम व पाडकाम कचऱ्याची वाहतूक करणे	प्रतिवाहन रु.२५,०००/-
१३	निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे कोरडा कचरा स्वतंत्रपणे वेगळा करुन न दिल्याबद्दल	रु. २००/-
१४	बागेतील कचरा आणि झाडांची छाटणी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे न पोहोचवल्याबद्दल.	रु. २००/-
१५	व्यावसायिक कारणांसाठी / मोठया प्रमाणात जाळण्यासाठी, इत्यादी, कचरा जाळणे.	रु. १०,०००/-
१६	निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, (घरगुती नसलेले) मासे, कुक्कुटपालन आणि मांस कचरा स्वतंत्रपणे वर्गीकरण करुन न देणे.	रु. ७५०/-
१७	कंटेनर / कचराटोपली / कचरापेटी नसलेल्या विक्रेत्यासाठी / फेरीवाल्यासाठी.	रु. ७५०/-
१८	निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे कचरा स्वतंत्रपणे वर्गीकरण करुन न देणारा विक्रेता / फेरीवाला	रु. ७५०/-
१९	घरा समोरील गटार (घराचा नाला) स्वच्छ न ठेवल्याबद्दल	रु. ५००/-
२०	पाळीव प्राण्यांनी / मालकीच्या प्राण्यांनी कचरा पसरवणे / शौच करणे	रु. १,०००/-
२१	सार्वजनिक मेळावा / कार्यक्रमा नंतर ४ तासांच्या आत स्वच्छता न केल्याबद्दल	स्वच्छता ठेव जप्त करणे

देवनार क्षेपणभूमी :-

देवनार क्षेपणभूमीचे परिरक्षण, उपाययोजना व विशेषतः सुरक्षिततेच्या दृष्टीने मा. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार पाच सदस्यीय समितीची (MONITORING COMMITTEE) स्थापना करण्यात आली आहे. सदर समितीच्या मार्गदर्शनानुसार देवनार क्षेपणभूमी येथील दैनंदिन कामकाजाचे व्यवस्थापन केले जाते.

सद्यस्थितीत देवनार क्षेपणभूमी येथे दररोज साधारण ५००-६०० मे.टन कचरा स्विकारण्यात येतो. तेथे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत एकूण निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यापैकी अंदाजे १०% कचरा देवनार येथे स्विकारला जातो. देवनार क्षेपणभूमी येथे स्विकारण्यात येणाऱ्या कचऱ्याची विल्हेवाट पारंपारिक पध्दतीने करुन कचऱ्याचे सपाटीकरण केले जाते.

१. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे देवनार क्षेपणभूमी येथे किटक, माशा व दुर्गंधी कमी करण्यासाठी संपूर्ण क्षेपणभूमी परिसरात ट्रॅक्टरवर फवारणी यंत्रणा बसवून त्यांचेमार्फत पाणी-मिश्रीत दुर्गंधीनाशक द्रव्यांची फवारणी केली जाते. सदर उपाययोजनेमुळे सभोवतालच्या परिसरावर चांगले परिणाम दिसून येत आहेत. तसेच देवनार क्षेपणभूमी येथे निर्माण होणाऱ्या आगीवर व धुरावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी, महानगरपालिकेने क्षेपणभूमीवर पाण्याचे टँकर्स उपलब्ध केलेले आहेत व आवश्यकतेनुसार त्या यंत्रणेचा वापर केला जातो. देवनार क्षेपणभूमी येथे पाण्याच्या टाकीच्या सहाय्याने वेळोवेळी देवनार क्षेपणभूमी येथील परिसरात पाण्याचा शिडकाव केला जातो. त्यामुळे आजूबाजूच्या परिसरात वायु प्रदूषण नियंत्रण करण्यात मदत होते.

२. त्याचप्रमाणे क्षेपणभूमीमध्ये निर्माण होणाऱ्या लॅण्डफिल वायुंचे निर्गमन करण्यासाठी कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यात विशिष्ट प्रकारचे पाईप रोवून त्याद्वारे सदर वायुंचे निर्गमन करण्यात येते.परिणामी क्षेपणभूमीत वारंवार आगी लागण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी झाले आहे.

३. देवनार क्षेपणभूमी व सभोवतालच्या परिसरातील प्रदूषण नियंत्रण करण्याच्या दृष्टीने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारितील देवनार क्षेपणभूमी लगत शिवाजी नगर येथे बसविण्यात आलेल्या Air Quality Meter व्दारे हवेतील वायुचे सर्वेक्षण केले जाते.

४. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेद्वारे वरीलप्रमाणे विविध उपाययोजना केल्यामुळे देवनार परिसरातील हवेचे प्रदूषण व दुर्गंधी कमी होण्यास मदत होत असून सदर परिसरातील नागरीकांना आरोग्यदायी वातावरणाचा लाभ होण्यास मदत होत आहे.

५. तसेच देवनार क्षेपणभूमी येथील अस्तित्वात असलेल्या जुन्या कचऱ्याची शास्त्रोक्त पध्दतीने विल्हेवाट लावण्याकरिता Biomining करण्याचे आदेश प्राप्त झाले असून सदर कामासाठी निविदा मागविण्यात आल्या आहेत.

६. तसेच सुमारे ६०० मे.टन प्रतिदिन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्याकरीता देवनार क्षेपणभूमी येथे नागरी कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करुन कचऱ्यापासून उर्जानिर्मिती करण्याचा प्रकल्प विकसित करण्यात येत आहे. सदर प्रकल्पाचे काम प्रगतीपथावर असून प्रकल्प जून २०२६ पासून कार्यरत होणे अपेक्षित आहे.

तसेच महसुल व वन विभाग, महाराष्ट्र शासनाने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस कचरा डेपो करिता असलेली देवनार येथील जमीन शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रक्रिया करून मूळ स्वरुपात देण्याबाबत पत्र क्र. जमीन-२६२४/प्र.क्र./ज-३ दि.२४.०१.२०२५ द्वारे केलेली विनंती व घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६, मधील तरतुदीनुसार देवनार क्षेपणभूमी येथे असलेल्या एकूण १८५ लाख मेट्रीकटन जुन्या कचऱ्याचे बायोरिमिडिएशन करण्याकरिता निविदा पुकारण्यात आलेली आहे. या मध्ये बायोमायनिंग, रिसोर्स रिकव्हरी व सायंटिफिक रेमेडिएशनचा समावेश असून परिणामी कचरा भूमीवरील जागा भविष्यातील नागरी सुविधांसाठी उपलब्ध होणार आहे. तसेच जुना कचरा नष्ट करण्यामुळे प्रदुषण, आरोग्य विषयक समस्या, वायू व लिचेट स्त्राव अशा समस्यांवर तोडगा निघणार असून, दीर्घकालीन फायदे अधिक आहेत. त्यानुसार जुन्या वारसा कचऱ्याचे बायोरिमिडिएशन करण्याकरिता निविदा मागविण्यात आली असून, सदर कंत्राटाचा कालावधी ३ वर्षे आहे. नियुक्त कंत्राटदारास दि. १०.१०.२०२५ रोजी कामाचे स्वीकृती पत्र देण्यात आले असून सध्या प्रकल्पा साठी आवश्यक पर्यावरणीय/ नियामक प्राधिकरणाच्या परवानग्या प्राप्त करण्याचे काम प्रगती पथावर आहे. अशाप्रकारे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत निर्माण होणाऱ्या व क्षेपणभूमीमध्ये येणाऱ्या १००% कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करुन विल्हेवाट लावण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिका प्रयत्नशील आहे.

कांजूर घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प :-

मा. उच्च न्यायालय, मुंबई व मा. सर्वोच्च न्यायालय यांच्या आदेशानुसार राज्य सरकारने कांजूर येथील १४१.७७ हेक्टर जागा दि. २४.१०.२००५ रोजी नागरी घन कचऱ्याच्या विल्हेवाटीसाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या स्वाधीन केली. सदर १४१.७७ हेक्टर जागेपैकी २३.३६ हेक्टर कांदळवनांनी व्याप्त असलेली जागा महाराष्ट्र सरकारने दि. ०२.०४.२०१२ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे महाराष्ट्र शासनाकडेच ठेवण्यात आली

कांजूर स्थित नागरी घन कचरा व्यवस्थापन प्रकल्प येथील ६५.९६ हेक्टर सागर तटीय नियत्रंण क्षेत्राने बाधीत नसलेल्या जागेवर नागरी घन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्याकरिता पर्यावरण विषयक मंजूरी राज्य स्तरीय पर्यावरण प्रभाव मुल्यांकन प्राधिकरण यांच्याकडून दि. ०५ डिसेंबर २०१४ रोजी प्राप्त झाली आहे.

तसेच, कांजूर नागरी घन कचरा व्यवस्थापन प्रकल्प येथील उर्वरित ५२.४५ हेक्टर सागर तटीय नियंत्रण क्षेत्राने बाधीत असलेल्या जागेवर नागरी घन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्याकरिता पर्यावरणविषयक मंजुरी राज्य स्तरीय पर्यावरण प्रभाव मुल्यांकन प्राधिकरण यांच्याकडून दि. २९ऑक्टोबर २०१८ रोजी प्राप्त झाली आहे. तसेच, दि.२३ऑगस्ट २०२२ रोजी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून प्राधिकार पत्राचे नूतनीकरण करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे एकूण ११८.४१ हेक्टर एवढी जमीन प्रकल्पासाठी उपलब्ध आहे.

सद्यस्थितीत कांजूर येथे दररोज स्विकारण्यात येणाऱ्या सुमारे ५,३०० मे. टन प्रति दिन नागरी घन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने बायोरिएक्टर तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात येते. तसेच १,००० मे.टन. प्रतिदिन नागरी घन कचऱ्यावर विंड्रोस खत निर्मिती तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात येत आहे.

मुंबईत दररोज निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्तरित्या प्रक्रिया करण्यासाठी प्रमुख अभियंता (घन कचरा व्यवस्थापन) नवीन प्रकल्प खात्याचा अहवाल व योजना खालीलप्रमाणे आहे :-

१. **देवनार येथील कचऱ्यापासून उर्जा निर्मितीचा प्रकल्प** - कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मितीच्या प्रकल्पाचे काम कंत्राटदारास देण्यात आले आहे. या प्रकल्पामध्ये सुमारे ६०० मे. टन प्रति दिन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्यात येणार आहे व या प्रकल्पातून सुमारे ०८ MW प्रतिदिन ऊर्जा निर्मिती होईल. प्रकल्पासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची स्थापना संमती दि. ०४.०६.२०२२ रोजी प्राप्त झाली आहे. सदर प्रकल्प दि. ३०.०६.२०२६ पासून कार्यान्वित होणे अपेक्षित आहे.

२. **मुलुंड क्षेपणभूमी येथे अस्तित्वात असलेल्या कचऱ्यावर योग्य तंत्रज्ञानाचा वापर करुन जमीन पुनर्प्राप्त करणे**- मुलुंड क्षेपणभूमी येथील जमीन पुनर्प्राप्त करण्याचे काम कंत्राटदारास देण्यात आले आहे. आजमितीस (दि. २२.०४.२०२६ पर्यंत) कंत्राटदाराने सुमारे ५९,९०,८४४ मे. टन कचऱ्यावर शास्त्रोक्तरित्या प्रक्रिया करुन विल्हेवाट लावलेली आहे व पुढील काम सुरु आहे.

३. **बांधकाम व निष्कासनामधून निर्माण होण्याऱ्या कचऱ्याचे संकलन वाहतूक प्रक्रिया व विल्हेवाट करण्यासाठीचा प्रकल्प**- बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे १,२०० मे.टन प्रति दिन बांधकाम व निष्कासन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्यात येते. बांधकाम व निष्कासन कचऱ्याचे ६०० मे.टन प्रतिदिन क्षमतेचे २ प्रक्रिया प्रकल्प नोव्हेंबर २०२४ पासून कार्यान्वित करण्यात आलेले आहेत. सदर प्रकल्पात बांधकाम व निष्कासनामधून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे संकलन, वाहतूक, प्रक्रीया व विल्हेवाट लावण्यात येते.

४. **तळोजाजवळील करवले गाव येथे कचऱ्यावर शास्त्रोक्तरित्या प्रक्रिया व विल्हेवाट** - मा. उच्च न्यायालय जनहित याचिका क्र. २१७ सन २००९ अन्वये महाराष्ट्र शासनाने मौजे करवले, ता. अंबरनाथ, जि. ठाणे येथे सुमारे ५२.१० हेक्टर जमीन घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्पासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस दिली आहे. ५२.१० हेक्टर पैकी सुमारे ३९.९० हेक्टर सरकारी जमीन असून, सुमारे १२.२० हेक्टर जमीन खाजगी जमीन आहे. सदर जमिनीमधून विरार-अलिबाग कॉरिडॉर व गेलची पाईपलाईन जात असल्यामुळे सुमारे ३५.८२ हेक्टर जमीन (२९.७१५ सरकारी जमीन व ६.१०५ हेक्टर खाजगी जमीन) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या वापरण्यायोग्य आहे. सुमारे ३९.९० हेक्टर सरकारी जमीनीपैकी ३८.८१ हेक्टर जमीनीचा आगाऊ ताबा दि. १८.०१.२०१६ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला मिळाला आहे. तसेच १२ हेक्टर सरकारी जमिनीचा प्रत्यक्ष ताबा दि. १६.०२.२०१९ रोजी तहसिलदार अंबरनाथ यांच्याकडून घेण्यात आलेला आहे. उर्वरित सरकारी जमीन व ६.१०५ हेक्टर खाजगी जमिनीच्या भूसंपादनाची कार्यवाही जिल्हाधिकारी, जिल्हा ठाणे यांच्यामार्फत प्रगतीपथावर आहे.

वस्ती स्वच्छता कार्यक्रम:

- वस्ती स्वच्छता कार्यक्रम हा जागतिक बँकेच्या आर्थिक सहाय्यातून सन १९९७ साली सुरु करण्यात आला असून घनकचरा व्यवस्थापन विभागाचा एक घटक आहे. सदर कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश झोपडपट्टयांमधील रहिवाश्यांना सुधारित व शाश्वत (Sustainable) शौचालयांची सुविधा उपलब्ध करुन देणे हा आहे.
- सदर कार्यक्रमांतर्गत झोपडपट्टीतील रहिवाशांना शौचालयाचे नियोजन, संकल्पचित्रे आणि बांधकाम या प्रक्रियेमध्ये सहभागी करुन बांधण्यात आलेल्या शौचालयांची दैनंदिन स्वच्छता व परिरक्षण, स्थानिक रहिवाशांनी लोकवर्गणीद्वारे करावी असे अभिप्रेत आहे. सदर कार्यक्रमातून बांधण्यात आलेली शौचालये, बांधून पूर्ण झाल्यावर झोपडपट्टीतील स्थानिक रहिवाश्यांच्या नोंदणीकृत संस्थांना बृहन्मुंबई महानगरपालिका 'समजूतीच्या ज्ञापनाच्या' (M.O.U.) पूर्ततेनंतर वापरासाठी हस्तांतरीत करते.
- तसेच जागेच्या उपलब्धतेनुसार मोडकळीस आलेली जुनी शौचालये तोडून त्याठिकाणी जास्त क्षमतेची दुमजली शौचालये बांधण्यात येतात. या दरम्यान रहिवाश्यांची गैरसोय होऊ नये म्हणून जुनी शौचालये तोडण्यापूर्वी तेथे तात्पुरती शौचालये बांधली जातात किंवा प्रमुख अभियंता (घ.क.व्य.) कार्यालयामार्फत फिरती शौचालये उपलब्ध करुन देण्यात येतात.
- सन २०१६ व सन २०१९ मध्ये लॉट-१० व लॉट-११ (आर) अंतर्गत सामुदायिक शौचालये बांधण्यासाठी रु. ९२० .७९ कोटी इतक्या प्रकल्प किमतीची निविदा मागविण्यात आली. लॉट-१० अंतर्गत एकूण ४१८६ शौचकूपांसह १७३ शौचालये बांधण्यात आली आहेत. तसेच लॉट-११ (आर) कंत्राटांतर्गत एकूण १९,७६९ शौचकूपांसह ८३१ सामुदायिक शौचालये बांधण्यात आली. त्यासाठी दि. ३१ मार्च २०२६ पर्यंत लॉट-१० व लॉट-११ (आर) अंतर्गत बांधण्यात आलेल्या सामुदायिक शौचालयांसाठी एकूण रु.८७८.८० कोटी इतका प्रकल्प निधी खर्च करण्यात आला.
- सन २०२३-२४ आणि सन २०२४-२५ मध्ये लॉट १२ अंतर्गत मुंबईच्या झोपडपट्टीत १५,१४४ शौचकुपांसह ५९४ सामुदायिक शौचालये बांधण्यासाठी ३० निविदा काढण्यात आल्या असून कंत्राटदारांना नियुक्त करण्यात आले आहे. सदर कामाची एकूण प्रकल्प किंमत रु ५८५.८१ कोटी इतकी प्रस्तावित आहे. दि. ३१ मार्च २०२६ पर्यंत लॉट १२ अंतर्गत बांधण्यात आलेल्या सामुदायिक शौचालयांसाठी एकूण रु. १२५.६४ कोटी इतका प्रकल्प निधी खर्च करण्यात आला. तसेच सन २०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पात रु.१३६.२२ कोटी निधीची तरतूद करण्यात आली आहे.
- मुंबईच्या शहर विभागात पर्यटन धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्वपुर्ण ठिकाणी सर्व सोईसुविधायुक्त आकांक्षी शौचालयांचे बांधकाम करण्यासाठी निविदा मागवून कंत्राटदार नियुक्त करण्यात आले आहेत. सद्यस्थितित मुंबई शहर विभागात ७ ठिकाणी आकांक्षी शौचालये बांधण्याचे काम हाती घेण्यात आले असून ५ ठिकाणी आकांक्षी शौचालयांचे काम पूर्ण झाले आहे, त्यापैकी २ ठिकाणी आकांक्षी शौचालये नागरिकांसाठी सुरु करण्यात आली आहेत.

स्थापत्य - घकव्य विभाग :

मुंबई शहर तसेच उपनगरात बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील सफाई कर्मचाऱ्यांच्या ४६ वसाहती असून त्यामध्ये सुमारे ५५९२ सफाई कर्मचारी वास्तव्य करीत आहे. उप प्रमुख अभियंता (स्था) घकव्य या विभागामार्फत घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील सफाई कर्मचारी वसाहतींच्या किरकोळ दुरूस्तींची कामे, चौक्यांची दुरूस्ती तसेच नुतनीकरणाची कामे आणि यानगृह इमारतींच्या दुरूस्तींची कामे तसेच विद्युत कामे हाती घेण्यात येतात.

ड)आश्रय योजना कक्ष :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील सुमारे २७,९०० सफाई कर्मचाऱ्यांना सेवानिवासस्थाने पुरविण्याकरीता सद्यस्थितीत असलेल्या ४६ वसाहतीपैकी ३१ वसाहतींचा कमाल ४.०० चटई क्षेत्र निर्देशांक वापरुन आश्रय योजनेअंतर्गत सफाई कामगारांना वाढीव क्षेत्रफळाची (किमान ३०० चौ.फूट) सेवानिवासस्थाने देण्यासाठी महानगरपालिकेतर्फे पुनर्विकास करण्याचे नियोजिले आहे.

'ए' विभागातील कोचीन स्ट्रीट, 'ई' विभागातील सिध्दार्थनगर येथील प्रथम टप्प्यातील व 'आर / दक्षिण' विभागातील पॉवेल्स लँड पुनर्विकासाचे काम पूर्ण झाले असून पुनर्विकास झालेली ठिकाणे मुख्य पर्यवेक्षक (घ.क.व्य.) विभागाकडे हस्तांतरीत करण्यात आली आहेत.

पुनर्विकासाचा टप्पा-१ अंतर्गत शहरातील 'ई' विभागातील टँकपाखाडी, 'एफ / दक्षिण' विभागातील गौतमनगर येथील कामे प्रगती पथावर आहेत. तसेच पश्चिम उपनगरात 'एच / पश्चिम' विभागातील न्यु हसनाबाद लेन येथील वसाहतीच्या ठिकाणी असलेल्या झोपडीधारकांना हटविण्याचे काम चालु आहे. तर 'ए' विभागातील कोचिन स्ट्रीट (टप्पा-२) येथील पुनर्विकासाचे काम प्रगतीपथावर आहे. 'एम / पश्चिम' विभागातील पी.एल.लोखंडे मार्ग (टप्पा -२) च्या कामाकरिता निविदा प्रक्रिया राबविण्यात येत आहेत.

शहर, पूर्व तसेच पश्चिम उपनगरातील ३१ सफाई कामगारांच्या वसाहतीच्या ठिकाणी ३०० चौ.फुटाच्या सुमारे १०,६९१ व ६०० चौ फुटाच्या सुमारे ७६७ सेवानिवासस्थानांचा पुनर्विकास करण्यासाठी कंत्राटदाराची तसेच प्रकल्प व्यवस्थापक सल्लागारांची यांची नियुक्ती करण्यात आली असून सद्यस्थितीत २४ ठिकाणी पुनर्विकासाची कामे प्रगतीपथावर आहेत. उर्वरित ०५ ठिकाणी सदनिकाधारकांना स्थलांतर करणे तसेच, विविध विभागांच्या / प्राधिकरणांच्या मंजूरी, ना-हरकत प्रमाणपत्रे इत्यादी कामे प्रगतीपथावर आहेत.

९) विकास नियोजन :

ऑनलाईन विकास हक्क प्रमाणपत्र :

विकास नियोजन विभागाने दि. ०५ एप्रिल २०२१ पासून विकास हक्क प्रमाणपत्राच्या प्रस्तावांची छाननी ऑनलाईन करण्याची प्रणाली राबविली आहे. सदर प्रणालीमध्ये विकास हक्काच्या प्रस्तावाची छाननी, मंजुरी, विकास प्रमाणपत्र वितरित करणे व विकास हक्कांचा वापर करणे इ. सुविधा ऑनलाईन पध्दतीने विकासक/मालकास उपलब्ध करुन देण्यात आलेली आहे.

ऑनलाईन नगर रचना अभिप्राय :

मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील नगर रचना योजनांमधील अंतिम भूखंडांचे अभिप्राय ऑनलाईन पध्दतीने मिळण्याची तरतूद विकास नियोजन विभागाने मार्च २०२१ पासून लागू केली आहे. या प्रणालीमध्ये अर्जदारास विहित शुल्काचा भरणा ऑनलाईन पध्दतीने केल्यास नगररचना योजनेचे अभिप्राय प्राप्त करता येतात.

गोराई व मनोरी ऑनलाईन अभिप्राय :

गोराई व मनोरी येथील एम.एम.आर.डी.ए. ने तयार केलेल्या व शासनाने मान्यता दिलेल्या विकास नियोजन आराखडयामधील भूखंडांचे अभिप्राय ऑनलाईन उपलब्ध करुन देण्याची प्रणाली विकास नियोजन विभागाने माहे मार्च २०२१ पासून सुरु केली आहे.

बिल्डिंग प्लॅन मंजुरी व्यवस्थापन प्रणाली आणि ऑटो डी.सी.आर. छाननी :

इमारतींच्या प्रस्तावांना ऑनलाईन एक खिडकी (सिंगल विंडोच्या) सहाय्याने महानगरपालिकेच्या इमारत प्रस्ताव खात्यामार्फत मंजुरी दिली जाते. इमारत प्रस्ताव ऑनलाईन स्वीकारले जातात आणि ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे ते मान्य केले जातात. स्वीकारलेले व मान्यता दिलेले प्रस्ताव ऑनलाईन पाहण्याची तरतूद सदर प्रणालीमध्ये आहे. तसेच सदर प्रस्ताव व त्यासोबत जोडलेली कागदपत्रे नागरिकांना ऑनलाईन जाऊन डाऊनलोड करण्याची तरतूद आहे. मंजुरीसह प्रस्ताव, कागदपत्रे इ. एक खिडकी मंजुरी प्रणालीच्या माध्यमातून इमारत नकाशे व आराखडा परवानगी देण्याकरिता जबाबदार असलेल्या खात्याकडे पाठविण्यात येतात. इमारत प्रस्ताव विभागाचे प्रस्ताव हे ऑनलाईन पध्दतीने स्विकारले जातात व त्यांना ऑनलाईन पध्दतीने मंजूरी देण्यात येते. डिजीटल स्वाक्षरीने प्रमाणित करून देण्यात आलेली मंजूरी कागदपत्रे डाउनलोड व प्रिंट स्वरुपात प्राप्त करण्यात येतात.

ऑटो डी. सी. आर. प्रणाली विविध उपभोक्त्यांकरिता अद्ययावत करण्यात आली आहे. सदर प्रणाली महाराष्ट्र शासनाच्या महसूल विभागाशी व महाखनिज विभागाशी जोडलेली आहे. त्यायोगे विकासकाला इमारत प्रस्तावांना आवश्यक असणारे ऑनलाईन नगर भुमापन नकाशे, मालमत्ता पत्रके मिळण्याची तसेच, विकासकाला खोदकामासाठी जिल्हाधिकारी

कार्यालयातून मिळणारे 'ना हरकत प्रमाणपत्र' ऑनलाईन प्राप्त करण्याची तरतूद आहे. सदर प्रणाली ही महानगरपालिका प्रमुख लेखापाल (वित्त) विभागाशी जोडलेली असून त्यायोगे इमारत प्रस्तावाशी निगडीत फाईल्स /कागदपत्रे ऑनलाईन तपासली जातात. तसेच, रस्त्यात चर घेण्याची परवानगी व कायमस्वरुपी नळ जोडणी मिळवणे इत्यादी परवानग्या हया ऑनलाईन पध्दतीने मिळविता येतात.

ऑटो डी.सी.आर. प्रणालीमध्ये मालमत्ता विभागासाठी वेगळे बदल करुन मक्ता व भाडे तत्त्वावरील मालमत्ता यांचा पुनर्विकास करणेकामी लागणारे मालमत्ता विभागाचे 'ना हरकत प्रमाणपत्र' प्रणालीमधून देण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

मुंबई महानगरपालिका सध्या 'Artificial Intelligence' चा वापर करुन इमारत प्रस्ताव मंजुरी प्रक्रिया सुलभ करण्याकरीता प्रणाली विकसित करत असून हे करणारी देशातील पहिली महानगरपालिका होणार आहे. यामुळे इमारत प्रस्ताव मंजुरी ऑटोमेटेड तपासणी सुधारता येईल, अनुपालन तपासणी सुधारता येईल, नियमभंगशोधता येईल आणि प्रक्रिय अचूकता व कार्यक्षमता वाढवता येईल.

विकास नियोजन भौगोलिक माहिती प्रणाली (G. I. S.) :

'मंजूर पुनर्रचित विकास आराखडा १९९१' व 'मंजूर पुनर्रचित विकास आराखडा २०३४' हे मोबाईल ॲप (MCGM Development Plan) द्वारे पाहण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. यामध्ये स्थान आधारित (लोकेशन बेस) विकास आराखडा पाहता येतो. तसेच, विकास आराखडा गुगल मॅप वर ओव्हर ले करुन पाहता येतो.

उंच इमारती प्रस्ताव :

महाराष्ट्र सरकार मार्फत अधिसूचना क्र. टीपीबी-४३१७/६२९/प्रक्र ११८ /२०१७ /विनि / नवि - ११ दि.८.५.२०१८ अन्वये 'विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली - २०३४' आणि तद्नंतर वगळलेले भाग अधिसूचना क्र. टीपीबी-४३१७/६२९/प्र.क्र. ११८ (III)/२०१७/ईपी (डीसीपीआर) /नवि११ दिनांक २१.०९.२०१८ अन्वये मंजूर केले असून दि. १३.११.२०१८ पासून अंमलात आले आहेत. 'विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली - २०३४' चे नियमन १९(२अ) हे वगळलेल्या भागामध्ये EP-43 ने दर्शविले होते व दिनांक २१.०९.२०१८ च्या अधिसूचनेद्वारे मंजूर केले गेले आहे.सदर विनियमानुसार, १२० मीटर्सपेक्षा जास्त उंची असलेल्या किंवा निमुळतेपणाचे गुणोत्तर ९ पेक्षा जास्त असलेल्या उत्तुंग इमारतींच्या मंजुरीबाबत सल्ल्यासाठी मान. महानगरपालिका आयुक्त 'उंच इमारतींसाठी तांत्रिक समिती' गठित करतील.

त्यानुसार दि.२५ फेब्रुवारी २०१९ रोजी निवृत्त भारतीय प्रशासकीय सेवा अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली समिति गठीत करण्यात आली असून सदर समिति दि. १२ जानेवारी २०२३ रोजी पुनर्गठीत करण्यात आली आहे. सदर समितीद्वारे उत्तुंग इमारतींच्या प्रस्तावांबाबत उचित कार्यवाहीकरुन माननीय महानगरपालिका आयुक्तांच्या मान्यतेने 'ना हरकत प्रमाणपत्र' देण्यात येते.

हस्तांतरणीय विकास हक्क (टी.डी.आर) एक्सचेंज :

विकास आराखड्यांची प्रभावी अंमलबजावणी बळकटी देण्यासाठी आणि भूमीधारकांना टी.डी.आर. व्यवहारांबाबत स्पष्टता प्रदान करण्यासाठी एक सुलभ आणि पारदर्शक व्यासपीठ विकसित केले जात आहे.

ई-टी.डी.आर. प्रणाली :

१. महाराष्ट्र शासनाच्या निर्देशानुसार दि. २२.०५.२०२४ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत 'ई-टी.डी.आर. प्रणाली' इलेक्ट्रॉनिक टीडीआर ट्रेंडिगसाठी प्रणाली विकसित करण्यात आलेली आहे.

२. हा प्लॅटफॉर्म टी.डी.आर. च्या खरेदी-विक्रीस सुलभ करेल आणि नियुक्त नोडल बँकेमार्फत सर्व आर्थिक व्यवहारांचे व्यवस्थापन करेल. ही प्रणाली Azure, AWS किंवा Google Cloud सारख्या व्यवसायिक क्लाउड इन्फ्रास्ट्रक्चरवर होस्ट केली जाईल आणि MEITY - मान्यताप्राप्त मानकांचे पूर्ण पालन करेल.

३. सास मॉडेलवर राबविल्या जाणाऱ्या या उपक्रमामुळे टीडीआरची मागणी वाढेल. महापालिकेचे महसुली उत्पन्न वाढेल आणि विकास आराखडा योजना कार्यक्षम अंमलबजावणी करण्यास मदत होईल.

मंजूर विकास आराखडा २०३४ मधील सुविधांचे (अमेनिटीज) मार्किंग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडे प्राप्त झालेल्या सुविधांबद्दलची सर्व माहिती 'विकास नियंत्रण आराखडा २०३४' मध्ये सुविधांची भौगोलिक नोंद घेण्यात आली आहे आणि त्या डीपी-जी.आय.एस. प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध आहेत.

सुविधेचा प्रकार क्षेत्रफळ आणि स्थान यासारखी सविस्तर माहिती बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या पोर्टलवर उपलब्ध आहे.

किनारी नियमन क्षेत्र (Coastal Regulation Zone - CRZ Remarks) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने किनारी नियमन क्षेत्राबाबतचे अभिप्राय (CRZ Remarks) देण्याची प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी एक नवीन ऑनलाईन मॉड्युल विकसित केले आहे. हा उपक्रम मंजूर 'पुनर्रचित विकास आराखडा २०३४' आणि 'मंजूर पुनर्रचित विकास आराखडा, १९९१' च्या अनुरुप आहे.

तसेच, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने विषयसूची (Table of Content -T.O.C.) हा स्विच टॅब यशस्वीरित्या विकसित केला आहे. ज्यामुळे वापरकर्त्यांना डीपी २०३४ च्या संयोगाने सीझेडएमपी २०१९ नकाशा पाहता येतो.

१०) नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आणि नागरिकांना पायाभूत नागरी सोयीसुविधा पुरविण्याच्या दर्जात सुधारणा करण्याकरीता, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांतील कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रामार्फत कर्मचाऱ्यांना तांत्रिक/प्रशासकीय/संगणक, व्यक्तिमत्व विकास, कौशल्य विकास विषयक प्रशिक्षण देण्यात येते. नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र सन १९८६ मध्ये संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानालगत अभिनव नगर, बोरिवली (पूर्व) येथील १३ एकर क्षेत्र जागेवर स्थापित करण्यात आलेले आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेमध्ये असणाऱ्या अभियंत्यांना उजळणी वर्ग विविध खात्यांची कार्यपध्दती, गुणवत्ता नियंत्रण, गुणवत्ता हमी, बांधकाम साहित्याच्या चाचण्या, काँक्रीट तंत्रज्ञान इत्यादींचे प्रशिक्षण तसेच भविष्यातील कामाच्या गरजा ओळखून महानगरपालिका अभियंत्यांना करार नियम, लवाद कार्यवाही व करार अटी, मानक निविदा करार व सामान्य करार अटी फिडीक सूट ऑफ कंडीशन्स, डी.पी., आर्बीट्रेशन व कॉन्ट्रॅक्ट कंडिशन, ट्राफिक मॅनेजमेंट, प्रोजेक्ट मॅनेजमेंट अँड डी.पी.आर., पब्लिक रिलेशन ॲण्ड रेडरेसल कम्प्लेन्टस्, डी.सी.पी. आर. २०३४, एम.एम.सी. अँड एम.आर.टी.पी. ॲक्ट, अकोमोडेशन रीझर्व्हेशन, ट्रान्सफर ऑफ डेव्हलपमेंट राईट्स ॲण्ड ३३(१०), वॅल्यूएशन ऑफ लँड ॲण्ड बिल्डींग, ॲडवान्स प्रॅक्टीसेस इन कॉन्क्रीट कन्स्ट्रक्शन इ. तांत्रिक प्रशिक्षणे सुध्दा आयोजित करण्यात येतात. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमधील विविध विभागांच्या कामाची तोंडओळख होण्याकरिता नवनियुक्त सहाय्यक आयुक्त व अभियंत्यांकरिता अभिक्रम प्रशिक्षण (क्षेत्रभेटीसह) आयोजित केले जातात. विभागनिहाय उजळणी प्रशिक्षण व प्रसिध्द संस्था / प्रशिक्षकांमार्फत विशेष बाह्य प्रशिक्षण बृहन्मुंबई महानगरपालिका अभियंत्यांकरिता वेळोवेळी आयोजित करण्यात येतात.

तसेच, महानगरपालिका सेवा नियमावली १९८८, महानगरपालिका शिस्त व आचरण नियमावली, माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५, प्रशासकीय मराठी, चौकशी कार्यपध्दती, मसुदापत्रलेखन, अद्ययावत सुधारित बृहन्मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८, बृहन्मुंबई महानगरपालिका अर्थसंकल्प, आरक्षण (पदोन्नती व कार्यपध्दती) व सरळ सेवा भरती व पदोन्नती इ. प्रशासकीय विषयक प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. बृहन्मुंबई महानगरपालिका कर्मचा-यांचे कार्यस्थळ आनंदी व तणावमुक्त करण्यासाठी व्यक्तिमत्व विकास, योगा, ऍक्युप्रेशर, हस्तमुद्रेद्वारा ताणतणाव व्यवस्थापन, संघ बांधणी भावना तंत्र स्वातंत्र्य, ताणतणाव व्यवस्थापन (मनशक्ती), Time Management, Mindfulness, Ikigai/Kaizan, Cordial Relationship यांसारखी प्रशिक्षणे आयोजित करण्यात येतात. तसेच, कार्यालयीन स्त्री कर्मचा-यांच्या सामाजिक सुरक्षिततेच्या दृष्टीने कामाच्या ठिकाणी महिलांचा छळ (प्रतिबंध, मनाई, निवारण) अधिनियम २०१३, संबंधीचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात. निरोगी जीवनशैली त्याचप्रमाणे बहुआयामी व बहूमुखी व्यक्तिमत्त्व विकास, मानसिक आरोग्य जागृती, आर्थिक साक्षरता, फायनान्स, फोटोग्राफी (Through the Lens) इ. प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

तसेच, विविध खात्यांच्या मागणीनुसार खातेनिहाय उजळणी प्रशिक्षण वर्ग व सानुकूलित प्रशिक्षणे आयोजित करणे. (उदा. PCO, Shops & Estt., HR) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमधील विविध प्रशासकीय कामांची तोंड ओळख होण्याकरिता नवनियुक्त महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांकरिता अभिक्रम प्रशिक्षण आयोजित केले जातात. बृहन्मुंबई महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांसाठी नामांकित प्रशिक्षण संस्थांव्दारे विशेष बाह्य अभ्यासक्रम नियमितपणे उपलब्ध करुन दिले जातात.

कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्याच्या महानगरपालिकेच्या सध्याच्या धोरणानुसार सॅप प्रणाली जोडणी असलेले प्रत्येकी २५ संगणकांनी युक्त असे दोन प्रशिक्षण वर्ग उभारण्यात आले आहेत. त्यामध्ये प्राथमिक संगणक अभ्यासक्रम, इंटरनेट व माहितीशोध प्रक्रीया प्रणाली व सी.पी.डब्ल्यू.एम. आणि सॅप मॉड्यूल अंतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात. तसेच, विविध प्रकारचे युजर आय.डी. व्यवस्थापन जसे की नवीन युजर आय.डी., अतिरिक्त कार्यभार, युजर आय.डी. ब्लॉक करणे किंवा दुस-यांच्या नावावर ट्रान्सफर करणे यासंबधीचे प्रशिक्षण, महाटेंडर संबंधीचे प्रशिक्षण E-Tendering आणि H.R संबंधीचे प्रशिक्षण, S.A.P. MM, Libre Office Writer, Libre Office Calc, जी.आय.एस. वगैरे संबधीचे प्रशिक्षण कार्यक्रम नियमितपणे आयोजित करुन महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

यांत्रिकी व विद्युत प्रशिक्षणासंबंधी विशेष विषयांवर प्रशिक्षण कार्यक्रम जसे की, एच.व्ही.ऐ.सी. सुविधा व त्याचे संकल्पचित्र, रुग्णालयात होणा-या वायुप्रदुषणाच्या अनुषंगाने प्रशिक्षण, 'वातानुकूलित यंत्रणा', ग्रीन एनर्जी (सोलर फोटोव्होल्टाईक सेल), रुग्णालयातील मेडीकल गॅस / ऑक्सिजन यंत्रणा जलखाते व मलनि:सारण खात्यातील वापरण्यात येणा-या अतिरिक्त उच्च दाब उपकरणांचे परिरक्षण, सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राची रचना व परिरक्षणाबाबतचे प्रशिक्षण व आधुनिक तंत्रज्ञान, नि:क्षारीकरण यंत्रणा, विद्युतकामाचे अंदाजपत्रक, उदंचन केंद्राच्या परिरक्षणाच्या दृष्टीने घेतलेला आढावा, उदंचन केंद्रामधील उच्च दाब पॅनलचे परिरक्षण व प्रचालन, विविध प्रकारच्या उभारण्यांमध्ये S.C.A.D.A. प्रणालीचा वापर, विद्युत बिले व संयंत्रे, क्लोरीनेशन, मुंबईतील प्रमुख सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणांचे नियोजन व आराखडा, प्रवाहमापक व जलमापक, सांडपाणी यंत्रणांचे आधुनिक तंत्रज्ञान इ. विषयावर नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रामार्फत प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. वरील विषयांव्यतिरिक्त, विविध विभागामार्फत प्राप्त झालेल्या प्रतिसादान्वये, प्रमुख अभियंता नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रातर्फे पारंगत / तज्ज्ञ व्यक्तिमार्फत सानुकुलित प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले आहे. ह्या संस्थेत डी.एल.पी. प्रोजेक्टर ह्यांचा समावेश असेलेले प्रशिक्षण वर्ग/वातानुकूलित सभागृह, करमणूक केंद्र व भोजनगृहाची सोय असलेले भोजनकक्ष इत्यादी पायाभूत शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध आहेत.

नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र येथे प्रशिक्षणासाठी येणाऱ्या प्रशिक्षणार्थींसाठी योग्य त्या प्रकारचा पौष्टिक नाश्ता, जेवण व चहा इत्यदी पुरविण्यासाठी येथील उपहारगृहाच्या सुविधा अद्ययावत करण्यात आल्या आहेत. याकामी पुढील पाच वर्षांसाठी नवीन संस्थेची नेमणूक करण्यात आली आहे. पनवेल, ठाणे आणि पालघर यांसारख्या दूरवरच्या ठिकाणांहून येणाऱ्या प्रशिक्षक आणि प्रशिक्षणार्थी यांचा विचार करुन नवीन निविदेमध्ये नाश्ता, शाकाहारी व मांसाहारी जेवण तसेच चहाची सोय करण्यात आली आहे.

नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रातील १६ खोल्यांची दुरूस्ती करुन त्यांचा वापर सुरु करण्यात आलेला आहे. सध्याच्या अस्तित्वातील मोडकळीस आलेल्या प्रशिक्षण खोल्या व वसतीगृह यांचा पुनर्विकास प्रस्तावित आहे. सदर प्रस्तावास माननीय महानगरपालिका आयुक्तांची तत्वतः मंजूरी दि. १२.०९.२०२३ रोजी प्राप्त झाली असून पुढील कार्यवाही महानगरपालिकेच्या वास्तुशास्त्रज्ञ विभागाकडून सुरु आहे.

११) मालमत्ता आणि भूमी व्यवस्थापन :

सन १८९८ ते १९४८ च्या दरम्यान मुंबई सुधार विश्वस्त व त्यानंतर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने विकासासाठी काही सुधार योजना हाती घेतल्या होत्या. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या भूभागांच्या व्यवस्थापनाचे काम मालमत्ता विभागामार्फत केले जाते. साधारणत: ३५ विविध योजनांमध्ये विभागलेले अंदाजे ४,१७७ भूभाग ठराविक वापराकरिता विविध पक्षकारांना मक्त्याने दिलेले आहेत. सदर मालमत्तांचा मक्ता कालावधी पुढीलप्रमाणे आहे :-

अनु.क्र.	मक्त्याचा कालावधी	मालमत्ता
१	शाश्वत कालावधीकरिता	१,२४७
२	९९९ वर्षे	२,१४८
३	१२० वर्षे	०१
४	९९ वर्षे	५८४
५	२५ ते ७० वर्षे	१९३
६	१० वर्षे	०४
एकूण		**४,१७७**

मक्त्याने दिलेल्या भूभागांचे भुईभाडे बृहन्मुंबई महानगरपालिका आणि मक्तेदार यांच्यामधील करारपत्राने निश्चित केलेले आहे. मक्त्याने दिलेल्या सर्व भूभागांचे अभिलेख तसेच मक्ता भूभागांची भुईभाडे वसुली, मक्ता भूभागांचे हस्तांतरण, विकास / पुनर्विकासास परवानगी व मक्ता भूभाग पोट मक्त्याने देणे, भूभागांचे नुतनीकरण इत्यादी कामे सुधार समिति / महानगरपालिका यांनी मंजूर केलेल्या धोरणानुसार या कार्यालयामार्फत केली जातात.

१. मक्ता हक्क हस्तांतरण

मक्त्याने दिलेल्या भूभागांचे मक्ता करार / मक्ता दस्तऐवजामधील अटी व शर्तीनुसार मक्त्याचे हस्तांतरण होत असताना, दस्तऐवजांची नोंद बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मालमत्ता अभिलेखावर घेऊन अभिलेख अद्ययावत करणे आवश्यक आहे . सदर अभिलेख अद्ययावत करत असतांना पूर्वीच्या मक्तेदाराचे नाव अभिलेखावरून कमी करुन, नवीन मक्तेदाराचे नाव बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अभिलेखावर घेण्यात येते. त्रयस्थ पक्षकारास मालमत्तेच्या मक्त्याचे हस्तांतरण केल्यास बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्रचलित धोरणानुसार हस्तांतरण अधिमूल्य / शुल्क वसुली करण्यात येते. मक्ता हक्क हस्तांतरण करण्याच्या संपूर्ण प्रक्रियेचे संगणकीकरण करण्याची कार्यवाही चालू आहे.

२. मक्ता भूभाग पोट मक्त्याने देणे

सुधार समितीचा दि. ३० जुलै २०१४ चा ठराव क्रमांक २९ व महानगरपालिकेचा दि. २० ऑक्टोबर २०१४ चा ठराव क्र. ६८९ अन्वये मंजूर झालेल्या धोरणानुसार, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मक्त्याने दिलेल्या भूभागांपैकी ज्या भूभागांच्या मक्ता दस्तऐवजात 'मालमत्ता हस्तांतरण अधिनियम, १८८२'च्या कलम १०८ (जे) मध्ये नियम नमूद केला आहे, अशा प्रकरणांमध्ये मक्तेदारांना भूभाग पोट मक्त्याने देण्यासाठी तसेच, पोट मक्ता नियमिततेसाठी धोरणामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे अधिमूल्य / शुल्क आकारणी करुन परवानगी देण्यात येते.

३. मक्ता भूभागांचा विकास / पुनर्विकास

मक्ता भूभागांवरील इमारतींचा विकास / पुनर्विकास विकास नियंत्रण नियमावलीच्या कलम ३३(२), ३३(५), ३३(७), ३३(९), अन्वये करण्याकरिता मालमता विभागाचे 'ना-हरकत प्रमाणपत्र' देण्यात येते. यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने वेळोवेळी ठरविलेल्या धोरणानुसार एकवेळ अधिमूल्य, शुल्क, आकार, दंडनीय शुल्क, भुईभाडे, अतिरिक्त भुईभाडे आकारण्यात येते.

'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली, २०३४' नुसार फेरबदलांचा अंतर्भाव करण्याकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मक्त्याने दिलेल्या भुभागांवरील पुनर्विकासात आकारले जाणारे एकवेळ अधिमुल्याचे परिगणन करण्याकरिता धोरणात बदल केले व बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मक्त्याने दिलेल्या भुभागांवरील जुन्या इमारतींच्या मंदावलेल्या पुनर्विकासास गती देण्याकरिता विकासकांवरील आर्थिक भार कमी केला. तसेच, मक्ता भूभागावरील इमारतींचा विकास / पुनर्विकास करताना आवश्यक असलेले मालमत्ता खात्याचे सर्व ना-हरकत प्रमाणपत्र देण्याची संपूर्ण प्रक्रिया संगणकीकृत करण्यात आली असून सर्व ना-हरकत प्रमाणपत्रे ऑनलाईन देण्यात येतात.

४. मक्ता नूतनीकरण व नविन मक्ता करार

मक्ता भूभागांचा मक्ता कालावधी संपुष्टात आल्यानंतर, मक्त्यातील अटी व शर्तीसह बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने ठरविलेल्या नवीन अटी व शर्तीसह मक्ता कालावधीचे नूतनीकरण करण्यात येते. सुधार समितीचा दि. २४ डिसेंबर २००१

चा ठराव क्रमांक १७२ व महानगरपालिकेचा दि. ०९ जुलै २००२ चा ठराव क्र. ४३१, अन्वये मक्त्याने दिलेल्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या भूभागांच्या मक्त्याचे नूतनीकरण करण्यासाठी, भुईभाडे ठरविण्याबाबत धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्त्वे ठरविण्यात आली आहेत. मक्ता नूतनीकरणावेळी भूभागाचे मक्ता भूईभाडे वापरानुसार धोरणात नमूद केल्याप्रमाणे सिध्दगणक दराच्या प्रमाणात निश्चित करून त्यामध्ये दर १० वर्षांनी १० टक्के वाढ करण्यात येते.

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या अनुसूची 'डब्ल्यू' मध्ये विनिर्दिष्ट असलेल्या मालमत्तांच्या मक्त्यांचे नूतनीकरण करण्यासंदर्भात राज्य शासनाने दि. १५ मार्च २०१७ चा शासन निर्णय क्रमांक बीएमसी २५१६/प्र.क्र.२८०/नवि-२१ अन्वये मक्ता नूतनीकरण धोरण पारित केलेले आहे. उपरोक्त धोरणानुसार मक्ता नुतनीकरणाची कार्यवाही करण्यात येते. सदर धोरणानुसार भूभागाचा मक्ता संपुष्टात आल्याच्या दिनांकापासून ३० वर्षाच्या कालावधीकरीता मक्ता नुतनीकरण करण्यात येते. तसेच, प्रतिवर्षीच्या सिध्दगणक दरानुसार भूभाडयाची आकारणी करण्यात येते . शासनाच्या धोरणानुसार महानगरपालिकेस अनूसूची 'डब्ल्यू' भूभागांच्या मक्ता नुतनीकरणानंतर प्राप्त होणा-या महसुलातील ७० टक्के हिस्सा शासनास प्रदान करणे क्रमप्राप्त आहे. मक्ता करार निष्पादित करताना पुर्तता करावयाच्या अनिवार्य बाबी मा. उच्च न्यायालयाच्या याचिका क्र. १२५१/२०१४ व इतर याचिकांमध्ये न्यायप्रविष्ट आहेत, त्यामुळे नविन मक्ता करार निष्पादित करण्याची कामे प्रलंबित आहेत.

मक्ता भुभागांच्या मक्ता भुईभाडे, विविध अधिमूल्ये व अनुक्रमे महानगरपालिका मालमत्तांच्या व मक्त्याने दिलेल्या भूभागांच्या पुनर्विकासातून भांडवली मूल्य / एकवेळ अधिमूल्य इत्यादी माध्यमांतून सन २०२५-२०२६ या कालावधीत रु. २१५.६६ कोटी इतका महसूल प्राप्त झाला आहे.

महानगरपालिकेने महालक्ष्मी रेसकोर्स येथे सेन्ट्रल पब्लिक पार्क विकसित करण्याकरिता मे.रॉयल वेस्टर्न टर्फ क्लब लिमिटेड यांच्या ताब्यातील १२०.६४ एकर जमीन महानगरपालिकेच्या ताब्यात घेतलेली असून सदर जमिनीवर सेन्ट्रल पब्लिक पार्क विकसित करण्याची कार्यवाही प्रमुख अभियंता (सागरी किनारी रस्ता) कार्यालयाकडून करण्यात येत आहे. तसेच सेन्ट्रल पब्लिक पार्क प्रत्यक्ष उभारणी करण्याची कार्यवाही सुरु होईपर्यंत मैदान विनावापर राहणार असल्याने सदर मैदान हे विविध संस्थाना वाणिज्यिक कार्यक्रमांच्या आयोजनाकरिता वापरण्यास सशुल्क परवानगी देण्यात येत असून सन-२०२४ ते २०२६ या कालावधीत अशा परवानगीतून रक्कम रु.१६.२० कोटी एवढा महसूल महानगरपालिकेस प्राप्त झालेला आहे.

भाडेपट्ट्याने दिलेल्या भूभागांशी संबंधित माहिती, जसे की, विभाग / गाव , CTS क्रमांक , मक्तेदारांचे नाव , भाडेपट्ट्याचा कालावधी, भूभागाचे क्षेत्रफळ इ. गोष्टी संकलित करण्यात आली असून, ती GIS प्लॅटफॉर्मवर समाविष्ट (Integrate) करण्यात आली आहे. भाडेपट्टा करारांच्या प्रती स्कॅन करुन प्रणालीमध्ये अपलोड करण्यात आल्या आहेत. याव्यतिरिक्त, स्कॅन करण्यात आलेल्या मक्ता करारांचा तपशील देखील GIS डेटाबेसमध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे.

GIS डेटाबेसमुळे विभागवार माहिती आणि भूखंड क्रमांकाचा संदर्भ देऊन ही माहिती सहजपणे उपलब्ध होते आणि पाहता येते. सदर माहितीमुळे अभिलेख व्यवस्थापनात कार्यक्षमता, जलद पडताळणी आणि भाडेपट्टा प्रशासनामध्ये अधिक पारदर्शकता आणणे शक्य झाले आहे.

५. मक्ता भूभाडे/ अतिरिक्त भूईभाडयाची संगणकीय आर.ई. प्रणालीद्वारे मागणी व वसूली :

सहाय्यक आयुक्त (मालमत्ता) खात्यांतर्गत मक्त्याने दिलेल्या भूभागांची दिनांक ०१ एप्रिल २०२३ पासून भूभाडे/अतिरिक्त भुईभाडयाची मागणी व वसूली संगणकीय आर.ई. प्रणालीद्वारे करण्यात येत आहे. तसेच भविष्यात मक्तेदारांना ऑनलाईन भूभाडे/अतिरिक्त भूभाडयाचा भरणा करण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याबाबत माहिती तंत्रज्ञान विभागाद्वारे कार्यवाही चालू आहे.

६. सहकारी गृहनिर्माण संस्था

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या दि.३० सप्टेंबर १९६९ पूर्वीच्या भाडेतत्त्वावरील मालमत्तांचा 'विकास नियंत्रण नियमावली, १९९१' आणि 'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली, २०३४' च्या विनियम ३३(७) व ३३(९) अन्वये पुनर्विकास करण्यात येतो. आजपर्यंत १५४ प्रस्तावांना सुधार समिति / महानगरपालिकेची मंजूरी प्राप्त झाली आहे. मंजूर १५४ प्रस्तावांपैकी १० प्रस्ताव रद्द करण्यात आलेले असून, ५४ प्रस्ताव पूर्ण होऊन पुनर्विकास योजनेतील भाडेकरुंना नव्याने पुनर्विकसित इमारतीत पुनर्वसन करण्यात आलेले असून उर्वरित ९० योजना विविध स्तरांवर कार्यान्वित आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला अशा पुनर्विकास योजनेतून भांडवली मूल्यांच्या स्वरुपात महसूल प्राप्त होतो. आजमितीस

एकूण रु . २३९३.६५ कोटी इतका महसूल प्राप्त झालेला आहे. प्रचलित धोरणानुसार वसूल करावयाचे बाकी असलेले भांडवली मूल्य प्रत्यक्षात भरणा करण्याच्या दिनांकास प्रचलित असलेल्या मुद्रांक शुल्क सिध्दगणक दरानुसार वसूल करण्यात येईल.

७. कर्मचारी निवासस्थाने

मालमत्ता खात्यामार्फत एकूण २,८८६ सदनिका कर्मचारी निवासस्थाने परिरक्षित केली जात असून त्यांचे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्रथम श्रेणी ते चतुर्थ श्रेणीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना वाटप केले जाते.

८. रिक्त भूभाग

महानगरपालिकेच्या जागेवर एकूण ३,६६८ रिक्त भूभागधारक आहेत. रिक्त भूभागाचे हस्तांतरण होत नाही. मात्र रिक्त भूभाग रद्द करुन महानगरपालिकेच्या सुधारित धोरणानुसार रिक्त भूगाग धारक / ताबेदारांना महानगरपालिकेच्या अभिलेखावर घेण्यात येते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध योजना अंतर्गत बांधण्यात आलेल्या संपादित केलेल्या भाडेतत्वावरील निवासी/अनिवासी गाळेधारकांच्या/मालमत्तांच्या भाडे परिगणानाबाबत, हस्तांतरण शुल्क, अनामत रक्कम, वारसा हक्काने हस्तांतरण व एकापेक्षा जास्त हस्तांतरणाबाबत धोरणाचे परिपत्रक क्र. सहा. आयुक्त/मालमत्ता/४०/२०२४-२५ अन्वये पारीत करण्यात आलेले आहे. तदनंतर या परिपत्रकात आवश्यक त्या दुरुस्त्या करण्यात आल्या आणि एक सुधारित प्रस्ताव तयार करण्यात आला. या सुधारित प्रस्तावाला माननीय महानगरपालिका आयुक्तांनी क्र. एमजीसी/एफ/९१२१ दि. २९.०१.२०२६ आणि क्र. एमजीसी/एफ/०२८३ दि. ०७.०४.२०२६ अन्वये मंजुरी दिली आहे. मा. महानगरपालिका आयुक्त यांच्या मंजुरीनुसार सुधारित परिपत्रक क्र. सहा.आ./मालमत्ता/०२/२०२६-२७ अन्वये पारीत करण्यात आले आहे.

९. प्रकल्प बाधित व्यक्ती

'विकास नियंत्रण नियमावली, १९९१' आणि 'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली, २०३४' च्या विनियम ३३(१०) मधील ३.११ अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस प्राप्त होणाऱ्या पी.ए.पी. सदनिका अथवा इतर कोणत्याही प्राधिकरणामार्फत, खाजगी विकासकामार्फत प्राप्त होणाऱ्या सदनिका महानगरपालिकेच्या नागरी प्रकल्पामध्ये बाधित होणाऱ्या प्रकल्पग्रस्तांना वाटप करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे संगणकीय प्रणालीद्वारे ऑनलाईन पध्दतीने वाटप करण्यात येतात.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध विभागामार्फत अद्यापपर्यंत २७,३८२ प्रकल्पग्रस्तांना पी.ए.पी. सदनिकांचे वितरण करण्यात आले आहे. तसेच, सदर प्रकल्पबाधितांना आर्थिक मोबदला देण्याचे धोरण आहे. जेणेकरुन धोकादायक व मोडकळीस आलेल्या इमारती, बृहन्मुंबई महानगरपालिका भाडेकरुंमार्फत रिक्त करण्यास होणारा विलंब व अत्यावश्यक सार्वजनिक प्रकल्प राबविण्यास होणारा विलंब टाळला जाईल, परिणामत: वाढणारी प्रकल्पाची किंमत टाळता येईल.

१२) बृहन्मुंबई महानगरपालिका विद्युत धुलाई केंद्र :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे विद्युत धुलाई केंद्र हे सन १९६५ मध्ये भोईवाडा, परेल येथे उभारलेले एकमेव धुलाई केंद्र असून ते शहरातील व उपनगरातील सर्व महापालिका रुग्णालये व वैद्यकीय संस्थांना धुलाई सेवा पुरविते.

या विद्युत धुलाई केंद्राची सुमारे १६,००० मलीन कपडे प्रतिदिनी धुण्याची क्षमता असून, येथे शास्त्रोक्त पध्दतीने आधुनिक सयंत्राच्या सहाय्याने वाफ आणि रसायनांनी मलिन कपड्यांचे निर्जंतुकीकरण करुन रुग्णालयांना धुलाई सेवा पुरविली जाते.

अग्निशमन दल

अग्निशमन दल कवायत

फायर बाईक

अग्निशमन दल

१. प्रस्तावना :

आगीपासून तसेच, इतर दुर्घटनांमध्ये जीवित व मालमत्तेचे संरक्षण करणे हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अग्निशमन दलाचे एक आद्य कर्तव्य आहे. मुंबई अग्निशमन दलाच्या स्वरुपात प्रशिक्षित एक सुसज्ज संघटित अशी अग्निसंरक्षण सेवा उपलब्ध असल्यामुळे मुंबई शहरातील जीवित व मालमत्ता सुरक्षित ठेवणे सोपे झाले आहे.

२. उद्दिष्टे :

आगीपासून जीवित व मालमत्तेचे संरक्षण करणे हे अग्निशमन दलाचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. तसेच, इमारती कोसळणे, बुडणाऱ्यांना वाचविणे, मोटारींचे व आगगाड्यांचे अपघात, आम्लयुक्त पदार्थ, तेल आणि रासायनिक द्रव्ये इत्यादी सांडल्यामुळे होणारे अपघात, पूर व भूकंप ह्यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती तसेच, संकटात सापडलेले प्राणी व पक्षी ह्यांची सुटका करणे इत्यादी आणीबाणीसदृश्य प्रसंगी, तितक्याच तत्परतेने व निष्ठेने कर्तव्य बजाविणे हे देखील ह्या दलाचे कर्तव्य आहे. अग्निशमन दलाची सेवा मुंबईमध्ये अहोरात्र विनामूल्य उपलब्ध असते.

३. अग्निशमन दलाला कसे पाचारण करावे :

आणीबाणीच्या प्रसंगी खालील दूरध्वनी क्रमांकांवर संपर्क साधून अग्निशमन दलाला तातडीने पाचारण करता येते.

१) १०१

२) २३०८ ५९९१

३) २३०८ ५९९२

४) २३०८ ५९९४

५) २३०८ ३२४०

तसेच, कोणतीही आणीबाणीची परिस्थिती उद्‌भवल्यास, दूरध्वनी क्रमांक १०० वर पोलिस नियंत्रण कक्षाला व दूरध्वनी क्र.१९१६ वर महानगरपालिका आपात्कालीन नियंत्रण कक्षाला तत्संबंधातील माहिती कळविता येते. आपात्कालीन नियंत्रण कक्षामार्फत पोलिसांकडून नंतर त्याची वर्दी अग्निशमन दलाच्या नियंत्रण कक्षाकडे दिली जाते. त्याचप्रमाणे प्रसंगी दूरध्वनी उपलब्ध नसल्यास नागरिक नजीकच्या अग्निशमन केंद्रात व्यक्तीश:जाऊन माहिती कळवू शकतात.

४. संघटनात्मक व्यवस्थापन :

अग्निशमन दलाचे मुख्यालय भायखळा येथे असून एकूण ३५ अग्निशमन केंद्रे आहेत आणि एकूण १९ लघु अग्निशमन केंद्रे खालील प्रमाणे कार्यरत आहेत :-

	शहर	पूर्व उपनगरे	पश्चिम उपनगरे
अग्निशमन केंद्रे	१५	०७	१३
लघु अग्निशमन केंद्रे	०४	०८	०७

तसेच, महानगरपालिकेच्या २२ विभाग कार्यालयात जलद प्रतिसाद वाहने देखील तैनात आहेत.

५. प्रादेशिक समादेश केंद्रे :

मुंबईच्या नागरिकांना अग्निशमन दलाची सेवा अधिक जलद व सक्षमपणे पुरविण्यासाठी त्याचप्रमाणे उत्कृष्ट प्रशासकीय व दुर्घटनास्थळी प्रत्यक्ष कार्यवाहीच्या परिणामकारक नियंत्रणासाठी एकूण ०६ प्रादेशिक समादेश केंद्रे निर्माण करुन पुढीलप्रमाणे कार्यान्वित झालेली आहेत :-

शहर	पूर्व उपनगरे	पश्चिम उपनगरे
भायखळा	विक्रोळी	बोरीवली
वडाळा	मानखूर्द	मरोळ

६. संपर्क व परस्पर सहाय्य :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका आपात्कालीन कक्ष, मुंबई पोलिस, वायुसेना, नौदल, तटरक्षक दल, गृहरक्षक दल, नागरी संरक्षण दल, बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम, अदाणी इलेक्ट्रीसिटी मर्यादित, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ आणि मुंबई बंदर विश्वस्त, कारखान्यांचे परस्पर मदत गट, इत्यादीं सारख्या अत्यावश्यक सेवांशी अग्निशमन दलाचा सतत समन्वय असतो.

७. पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा :

मुंबईतील नागरिकांना प्रभावीपणे अग्निशमन सेवा पुरविण्याकरीता नवीन विकास आराखडा २०३४ मध्ये अतिरिक्त २६ अग्निशमन केंद्रे प्रस्तावित्यात आलेली आहेत. मुंबई अग्निशमन दलाच्या नियंत्रण कक्षाचे कामकाज अधिक प्रभावीरित्या होऊन मुंबईतील जनतेला अधिक सक्षमपणे सेवा देता यावी याकरिता नियंत्रण कक्षात **'इंटिग्रेटेड कमांड ऍण्ड कंट्रोल सिस्टिम'** बसविण्यात आली आहे. आपात्कालीन प्रसंगांमध्ये बिनतारी संदेश प्रक्षेपीत करण्यासाठी **मिनिस्ट्री ऑफ कम्युनिकेशन डिपार्टमेंट ऑफ टेलिकॉम वायरलेस कमिशन, नवी दिल्ली** यांच्या धोरणांशी सुसंगत अशी अत्याधुनिक डिजीटल मोबाईल रेडिओ प्रणालीचा उपयोग करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे **वॉटर मिस्ट** कार्यपध्दतीवर चालणारी अग्निशमन वाहने खरेदी करण्यात आली आहेत. आग विझविताना अग्निशामकास कठीण प्रसंगाला सामोरे जावे लागते. तर काही प्रसंगी जीवावरही बेतू शकते. अशाप्रसंगी अत्याधुनिक रोबोटचा आग विझविण्याकरीता उपयोग होऊ शकतो. त्याकरीता **३ रोबोटची** खरेदी करण्यात आलेली आहेत. मुंबई अग्निशमन दलामार्फत **मोबाईल वॉटर ट्रान्सपोर्ट सिस्टीम वाहने** खरेदी करण्यात आलेली आहेत. त्याचा उपयोग अग्निशमनाकरीता लागणारे पाणी जवळील ०३ कि. मी. अंतरावरील उपलब्ध साठयामधून लवकरात लवकर प्राप्त करण्याकरीता केला जातो. मुंबईतील अरुंद गल्ल्या व रस्त्यावर अग्निशमन दलाचे फायर इंजिन चालवणे अडचणीचे ठरते. या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी जलद प्रतिसाद वाहन (**क्विक रिस्पॉन्स मल्टिपर्पज व्हेईकल**) खरेदी करुन १९ लघु अग्मिशमन केंद्रांमध्ये कार्यान्वित करण्यात आले आहेत. तसेच, २२ अतिरिक्त जलद प्रतिसाद वाहने महानगरपालिकेच्या विभाग कार्यालयांमध्ये तैनात करण्यात आली आहेत. तसेच ५५ मी. उंचीचे **वॉटर टॉवर वाहन** देखील खरेदी करण्यात आले आहे. या वाहनाचा उपयोग उत्तुंग इमारतीतील आग विझविण्याकरीता त्याचप्रमाणे झोपडपट्टी परिसर व दाटीवाटीच्या परिसरात अग्निशमनाकरीता होत आहे. प्रतिसाद वेळ कमी करण्याच्या दृष्टिने व आग प्राथमिक अवस्थेत असतांना त्यावर त्वरीत नियंत्रण मिळविण्याकरीता मुंबई अग्निशमन दलामार्फत २४ **फायर बाईक** देखील घेण्यात आल्या आहेत. उत्तुंग इमारतींची वाढणारी संख्या लक्षात घेता, विशिष्ट प्रकारची **सहा हायराईझ फायर फायटिंग व्हेईकल** घेण्यात आली आहेत. नवीन तंत्रज्ञानावर आधारित **सात कम्बाइंड फायर फायटिंग कम रेस्क्यू व्हेईकल विथ हायड्रॉलिक प्लॅटफॉर्म** ही वाहने खरेदी करण्यात आली आहेत. तसेच, **श्वसन उपकरण वाहन विथ एअर कॉम्प्रेसर** हे वाहन देखील खरेदी करण्यात आले आहे. अग्निसुरक्षेविषयक जनजागृती करण्यासाठी **शैक्षणिक वाहन** (Education Van) तयार करण्यात आले आहे. तसेच ११ नवीन फायर इंजिन व ०४ **हाय प्रेशर लाईटिंग व्हॅन** (High Pressure Lighting Van) खरेदी करण्यात आले आहे. जवानांच्या सुरक्षिततेसाठी अत्याधुनिक **स्वसंरक्षण उपकरण संच** खरेदी करण्यात आले आहेत. महानगरपालिकेने मुंबईच्या सागरी किनाऱ्यावर असलेल्या सहा चौपाटयांवर नागरिकांच्या सुरक्षिततेसाठी जीव रक्षक तसेच जेटस्की व बोटी देखील तैनात केलेल्या आहेत व अग्निशमन दल ही जबाबदारी देखील सांभाळत आहे.

८. प्रशिक्षण :

अग्निशमन दलाच्या कर्मचाऱ्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याचे कार्य प्रशिक्षण केंद्रामार्फत पार पाडले जाते. विविध आस्थापनांच्या खास विनंतीवरुन कारखाने, उपाहारगृहे, कार्यालये, शैक्षणिक संस्था, सामाजिक संस्था, उत्तुंग इमारती व विशेष इमारतींच्या आस्थापना यांच्या कर्मचाऱ्यांना अग्नि-प्रतिबंध आणि अग्निशमन ह्याबाबतचे प्राथमिक प्रशिक्षण मुंबई अग्निशमन दलातर्फे दिले जाते. नागपूर येथील राष्ट्रीय अग्निसेवा महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रात्यक्षिकांचा समावेश असलेले प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजिले जातात.

मुंबई अग्निशमन दलात श्वसन उपकरणांच्या सरावाकरिता 'बी. ए. गॅलरी' उभारण्यात आली आहे. अग्निशमन दलाच्या प्रशिक्षण केंद्राद्वारे अधिकारी व जवान यांना उजळणी प्रशिक्षण दिले जाते. अधिकारी व अग्निशमन कर्मचाऱ्यांसाठी १५ दिवसांचे **प्रगत पूर व बचाव प्रशिक्षण** वडाळा प्रादेशिक समादेश केंद्रातील जलतरण तलाव तसेच गिरगाव चौपाटी येथे आयोजित करण्यात येते. आजपर्यंत ४५० अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी हे प्रशिक्षण यशस्वीरित्या पूर्ण केले आहे.

९. अग्निशमन सेवा सप्ताह :

दि.१४ एप्रिल १९४४ रोजी **'एस्. एस्. फोर्ट स्टिकीन'** ह्या जहाजावर स्फोट होऊन उसळलेल्या आगीत जे शूर अधिकारी आणि जवान धारातीर्थी पडले त्याचप्रमाणे, त्यानंतर आजतागायत या मुंबईकरांचे आग व अन्य आपत्ती पासून संरक्षण करण्याचे आपले कर्तव्य बजावित असताना शौर्य, आत्मसंयमन व त्यागाची परंपरा जोपासणारे मुंबई अग्निशमन दलाचे अधिकारी व जवान यांचे स्मरण व त्यांना श्रध्दांजली अर्पण करण्यासाठी दरवर्षी दिनांक १४ एप्रिल रोजी प्रार्थना सभा आयोजित करुन **'अग्निशमन सेवा दिन'** पाळण्यात येतो.

अग्निप्रतिबंधासंबंधी लोकशिक्षण देण्यासाठी, दिनांक १४ ते २० एप्रिल ह्या 'अग्निशमन सेवा' सप्ताहात निरनिराळ्या स्पर्धा, व्याख्याने, प्रात्यक्षिके तसेच आकाशवाणीवर व दूरदर्शनवर मुलाखती आणि इतर कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. तसेच, प्रत्येक विभागात प्रदर्शनेही आयोजित करण्यात येतात.

१०. अग्निसुरक्षेबाबत जागृती आणि इतर वैशिष्टयपूर्ण सेवा :

आगीमुळे होणारी वित्त व जीवित हानी टाळण्यासाठी लोकांमध्ये अग्निसुरक्षेविषयी जनजागृती करणे अत्यावश्यक आहे. अग्निसुरक्षेविषयी जनजागृती करणारी भित्तिपत्रे विविध इमारती, शाळा, महाविद्यालये, रुग्णालये या ठिकाणी लावण्यात येत आहेत. मुंबई अग्निशमन दलातर्फे नागरिकांना अग्निस्वयंसेवक प्रशिक्षण देण्यात येते. अग्निसुरक्षेत नागरिकांचा सहभाग देखील महत्त्वाचा असल्याने अनेक सामाजिक व स्वयंसेवी संघटनांच्या माध्यमातून केवळ अग्निसुरक्षा सप्ताहच नाही, तर वर्षभर विविध प्रकारे अग्नीसुरक्षेसंबंधी व्याख्याने, प्रात्यक्षिके, रॅली असे उपक्रम राबविण्यात येतात. मागील अनेक वर्षात नागरिकांसाठी विनामूल्य राबविण्यात आलेल्या **'अग्निरक्षक स्वयंसेवक '** या संकल्पनेतून आजमितीस ७,००० पेक्षा जास्त स्वयंसेवक प्रशिक्षित करण्यात आलेले आहेत. हे अग्निरक्षक स्वयंसेवक केवळ अग्निशमनच नव्हे तर अग्निशमन दल प्रत्यक्ष दुर्घटनास्थळी पोहोचेपर्यंत प्राथमिक काळजी घेणे व तद्नंतर गर्दीचे नियंत्रण व नियोजन करणे यासारख्या बाबींमध्ये अग्निशमन दलास मदत करत असतात. एकूणच सर्वसामान्यांचा केवळ अग्निसुरक्षाच नव्हे, तर अनेकविध दुर्घटनांच्या संवेदनशील व गंभीर परिस्थितीतील असा प्रशिक्षीत प्रतिसाद हा दुर्घटनेची गंभिरता व व्याप्ती सिमीत ठेवण्यास अत्यंत उपयुक्त ठरत आहे.

बृहन्मुंबईतील उंच इमारतींची वाढती संख्या व त्याचे धोके लक्षात घेता, नामनिर्देशित अधिकारी हे विविध अग्निशमन केंद्राच्या अखत्यारीतील उंच इमारती व अन्य व्यावसायिक आस्थापनांच्या इमारतीतील अग्निसुरक्षेच्या साधन सामुग्रीची अग्निसुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून नियमित तपासणी करून **'महाराष्ट्र आग प्रतिबंधक व जीव संरक्षक उपाययोजना अधिनियम, २००६'** नुसार अधिनियमांची अंमलबजावणी करीत आहे.

विविध प्रकारच्या आगी आणि इतर तत्सम आपत्तींना समर्थपणे तोंड देण्याकरिता अग्निशमन दल विविध उपाययोजना अंगिकारुन स्वत:ला सक्षम करीत आहे.

सन २०१८ पासून महानगरपालिकेमध्ये अग्निसुरक्षापालन कक्षाची स्थापना संबंधित विभाग कार्यालयामध्ये सहाय्यक आयुक्त यांच्या अधिपत्याखाली करण्यात आलेली आहे. सदर कक्षामार्फत विविध आस्थापनांची दैनंदिन तपासणी करण्यात येते. या कक्षात संबंधित विभाग कार्यालयातील अधिकारी व मुंबई अग्निशमन दलाचे अधिकारी ह्यांच्यामार्फत संयुक्त तपासणी करून ज्या आस्थापनांनी अग्निसुरक्षेबाबत योग्य ती पूर्तता केलेली नाही, अशा आस्थापनांवर कारवाई केली जाते.

११. इतिहासाची साक्ष - टर्न टेबल शिडी :

टर्न टेबल शिडी हे मुंबई अग्निशमन दलाचे १९३७ साली इंग्लंडमध्ये तयार झालेले ऐतिहासिक अग्निशमन वाहन असून, दि. १४ एप्रिल १९४४ रोजी झालेल्या एस. एस. पोर्ट स्टिकीन या मालवाहू जहाजावर स्फोट होऊन लागलेल्या महाभयंकर आगीत या वाहनाने अतुलनीय शौर्य दाखवले होते. त्यानंतर अनेक दशके हे वाहन बंद पडलेल्या अवस्थेत होते, मात्र जतन व पुनर्बांधणीच्या प्रयत्नांतून ते २६ जानेवारी २०२६ रोजी **माननीय मुख्यमंत्र्यांच्या** शुभहस्ते या वाहनाचे पुनर्जतन करण्यात आले. ही टर्न टेबल शिडी केवळ एक वाहन नसून, मुंबई अग्निशमन दलाच्या शौर्य, त्याग आणि गौरवशाली परंपरेचे जिवंत प्रतीक आहे. तिचा इतिहास पुढील पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी ठेवा म्हणून जपला जात आहे.

आपत्कालीन नियंत्रण कक्ष

आपत्कालीन व्यवस्थापन नियंत्रण कक्ष, महानगरपालिका मुख्यालय

आपत्कालीन व्यवस्थापन नियंत्रण कक्ष

आपत्कालीन नियंत्रण

आपत्कालीन व्यवस्थापन व मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी विभाग :-

बृहन्मुंबईतील आपत्कालीन व्यवस्थापनाकरिता सन १९९९ मध्ये महानगरपालिकेच्या मुख्यालयात आपत्कालीन व्यवस्थापन कक्षाची निर्मिती करण्यात आली. अत्याधुनिक सेवासुविधांनी सुसज्ज हा विभाग नोव्हेंबर २०१६ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिका मुख्यालयाच्या दुसऱ्या मजल्यावर कार्यान्वित आहे.

जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण :-

क्रमांक आव्यप्र. २०१७ /प्र.क्र. ३४४(अ) /आव्यप्र -१.- आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम २००५ (२००५ चा ५३) यांच्या कलम २५ च्या पोट-कलम (१), (२) आणि (४) द्वारे आणि महाराष्ट्र जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर या जिल्हयांसाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची रचना) नियम, २०१८ याच्या नियम ३द्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करुन आणि शासन अधिसूचना महसूल व वन विभाग क्रमांक डीएमयु २०१० /सी आर, महाराष्ट्र शासन ११७/डीएम -१ दि. ६ जून २०१२ अधिक्रमित करुन, महाराष्ट्र शासनाद्वारे मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर या जिल्हयांसाठी 'बृहन्मुंबई आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची' स्थापना करण्यात आली.

मुंबई शहर जिल्हयाकरिता जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाचे अध्यक्ष म्हणून माननीय अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त (शहर) व मुंबई उपनगर जिल्हयाकरिता जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाचे अध्यक्ष म्हणून माननीय अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त (पूर्व उपनगरे) (सेवा ज्येष्ठ अधिकारी) यांचा नियुक्ती करण्यात आली आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाची मुख्य कार्ये :

आपत्कालीन व्यवस्थापनाशी संबंधित सर्व बाबींसाठी एकाच ठिकाणाहून स्त्रोत.

१) धोक्यांची तीव्रता व जोखीम मूल्यमापन.

२) प्रतिबंध व सुसज्जता.

३) हानीची तीव्रता कमी व्हावी या दृष्टीने उपाययोजना करण्याकरिता संबंधीत यंत्रणांसमवेत समन्वय साधणे.

४) प्रतिसाद.

५) मदत व पुनर्वसन कामी संबंधित यंत्रणांसमवेत समन्वय साधणे.

६) प्रशासन व स्थानिक कक्ष / क्षेत्रीय पथके यांच्या दरम्यान निर्देश आणि नियंत्रण संस्था म्हणून कार्य.

७) नागरिकांना पूर्वसूचना देण्याकरिता समन्वय साधणे.

८) आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये अन्न व पाणी यांची व्यवस्था करण्याकरिता समन्वय साधणे.

९) आपातग्रस्त अडकलेल्या आणि जखमी व्यक्तींना वाहून नेण्याची व्यवस्था करण्याकरिता समन्वय साधणे.

१०) आपत्कालीन स्थितीत गंभीर जखमी व्यक्तींसाठी तातडीने वाहन व्यवस्था करण्याकरिता समन्वय साधणे.

११) तात्पुरते निवारे उभारण्यासाठी समन्वय साधणे.

१२) अशासकिय सामाजिक संस्थांच्या प्रतिनिधींसमवेत समन्वय साधणे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाची उद्दिष्टे :

१) कोणत्याही आपत्ती दरम्यान जलद व प्रभावी प्रतिसाद देण्याच्या दृष्टीने समन्वय साधणे.

२) प्रतिसाद देणा-या सर्व यंत्रणांमध्ये समन्वय सुधारणे.

३) आपत्तीशी संबंधित माहिती नागरिकांना पुरविण्याकरिता समाजमाध्यमांचा वापर जनसंपर्क अधिकारी यांच्यामार्फत करणे.

४) सर्व स्तरांवरील सुसज्जतेकरिता प्रोत्साहन देणे.

५) आपत्कालीन परिस्थितीतील सर्व बाधितांना सहाय्य करण्याकरिता संबंधित यंत्रणांना प्रोत्साहित करणे.

६) आपत्ती व्यवस्थापनात कार्यरत विविध यंत्रणांच्या अधिका-यांना व नागरिकांना प्रशिक्षण देणे.

आणीबाणी कृती केंद्र (E.O.C.):-

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभाग वर्षाचे ३६५ दिवस २४ तास कार्यरत असतो. सदर विभाग हा प्रशासन व स्थानिक यंत्रणा /क्षेत्रीय पथके यांच्या दरम्यान समादेशन आणि नियंत्रण यंत्रणा म्हणून कार्य करतो. आपत्कालीन व्यवस्थापनाशी संबंधित सर्व बाबी या एका ठिकाणाहून उपलब्ध होतात. आपत्ती दरम्यान जलद आणि प्रभावी प्रतिसाद देण्यासाठी विविध यंत्रणांशी येथून समन्वय साधला जातो.

१. थेट संपर्क दूरध्वनी सुविधा.

२. अद्ययावत् घटनांच्या बातम्यांची माहिती असावी म्हणून प्रमुख वृत्तवाहिन्यांचे अवलोकन करण्यासाठी दूरचित्रवाणी संच.

३. उपलब्ध संदेशवहन व्यवस्था कोलमडल्यास हॅम रेडिओचा पर्यायी संदेशवहन यंत्रणा म्हणून वापर करण्यात येतो.

४. १९१६ या मदत सेवा क्रमांकाच्या ३० सेवा (हंटिंग सुविधेसह) नागरिकांकरिता उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. नागरिक मोठया अथवा किरकोळ दुर्घटना तसेच आग, भूकंप, बॉम्बस्फोट इत्यादींबाबत तक्रारी या क्रमांकावर करु शकतात.

५. २६ प्रशासकीय विभाग नियत्रंण कक्ष, पर्यायी नियंत्रण कक्ष, ९ रूग्णालये आणि २८ महत्त्वाच्या बाह्य यंत्रणा यांना जोडणाऱ्या सॅटेलाईट आधारीत ६२ हॉटलाईन्स. शहर व उपनगरातील सद्यपरिस्थितीविषयी अद्ययावत् माहितीचे या विविध यंत्रणांसोबत आदान प्रदान करण्यात येते.

६. आपत्ती व्यवस्थापन कृतींवर देखरेख करण्यासाठी ६,२०० मि. मी. लांब व १,७४४ मि. मी. उंचीची एक 'व्हिडीओ वॉल' उभारण्यात आली आहे. मुंबई पोलिसांनी बृहन्मुंबईत लावलेल्या १२,००० पेक्षा जास्त सी. सी. टी. व्ही. कॅमेरे यांच्यामार्फत होणारे थेट प्रक्षेपण या 'व्हिडीओ वॉलवर' पाहता येते.

७. आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागामार्फत जानेवारी २०२२ मध्ये डिजीटल मोबाईल रेडीओ(डी.एम.आर.) ही प्रगत संप्रेषण प्रणाली कार्यान्वित करण्यात आली आहे. ही प्रणाली २४ विभागीय नियंत्रण कक्ष, ३७ बाहय यंत्रणा आणि महानगरपालिकेच्या संबंधित अधिका-यांच्या वाहनांवर प्रस्थापित करण्यात आली असून या अंतर्गत एकूण ३२६ डी.एम.आर. संच बसविण्यात आले आहेत . या प्रणालीमध्ये ब्रॉडकास्ट कॉल, इमर्जन्सी कॉल, प्री रेकॉर्डेड मेसेजेस, इंटेलिजेंट ऑडिओ, ब्लू टूथ /वाय-फाय, मॅन डाउन अँड लोन वर्कर, सुरक्षित एनक्रिप्टेड व्हॉईस कम्युनिकेशन, उत्तम स्पेक्ट्रम कार्यक्षमता, इंटिग्रेटेड व्हॉइस आणि डेटा (स्पीच टू टेक्स्ट ॲण्ड टेक्स्ट टू स्पीच), प्रति फ्रिक्वेन्सी स्पेक्ट्रम दुप्पट क्षमता, दीर्घकाळ चालणारी बॅटरी, ग्रुप कॉलची सुविधा, वैयक्तिक कॉल, डेटा ॲप्लिकेशन सक्षम करणे, उदा. डिस्पॅचर, जी.पी.एस. लोकेशन ट्रॅकिंग, जिओ फेन्सिंग, डेटा आणि व्हाईस लॉगर, ओव्हर द एअर प्रोग्रामिंग, टेक्स्ट मेसेजिंग इ. चा समावेश आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागात खालील प्रकारच्या तक्रारींची नोंदणी केली जाते :

३२ प्रकारच्या मुख्य विविध मानवनिर्मित व नैसर्गिक आपत्ती ज्या मुंबई व उपनगरांस धोकादायक ठरु शकतात, अशा आपत्तींचे एकूण १०२ उप मुख्य आपत्तींमध्ये वर्गीकरण करण्यात आले आहे. यामध्ये लहान मोठया दुर्घटना, दरड कोसळणे, झाडे पडणे किंवा अनधिकृत वृक्षतोड, पाणी तुंबणे, घर पडणे, शॉर्टसर्किट, पूरस्थिती, भूंकप, बॉम्बस्फोट इ. समावेश आहे. सदर तक्रारींची नोंद केल्यानंतर योग्य त्या यंत्रणांकडे आवश्यक मदत कार्याकरिता कळविले जाते.

स्वयंचलित हवामानदर्शक संयंत्र (Automatic Weather Stations) :

- संपूर्ण मुंबई महानगरात विविध ठिकाणी १२० स्वयंचलित हवामान दर्शक संयंत्रे उभारण्यात आली आहेत.
- हवामानाची वास्तविक माहिती दर १५ मिनिटांनी संकेतस्थळ व ॲपवर अद्ययावत करुन नागरिकांना पुरविली जाते.
- या माहितीचे संनिरीक्षण, विश्लेषण केले जाते आणि त्या आधारे आवश्यकतेनुसार धोक्याचे इशारे दिले जातात.

प्रवाह पातळी संवेदक (Flow Level Sensors) :-

- नद्या आणि तलावांमधील पाण्याच्या पातळीची सद्यस्थिती प्राप्त व्हावी ह्याकरिता प्रवाह पातळी संवेदक (Flow Level Sensors) स्थापित करण्यात आले आहेत. ही संयंत्रे थेट आपत्ती नियंत्रण कक्षास अद्ययावत् वास्तविक माहिती पुरवतात.
- या संवेदकांमुळे परिसरातील सखल भागातून नागरिकांचे स्थलांतर वेळीच करणे सोपे जाते. प्रवाह पातळी संवेदक (Flow Level Sensors) दहिसर, पोईसर, वाकोला, मिठी, ओशिवरा या नद्या व पवई, विहार तलाव येथे स्थापित करण्यात आले आहेत.

आपत्ती व्यवस्थापन संकेतस्थळ : -

'dm.mcgm.gov.in' या संकेतस्थळावर पुढीलप्रमाणे माहिती दर्शविली जाते :-

भरती-ओहोटी वेळापत्रक, भारतीय हवामान खात्याकडून प्राप्त हवामान अंदाज, दर १५ मिनिटांनी थेट अद्ययावत होणारे हवामानाचे परिमाण, रस्ते वाहतुकीची सद्यस्थिती, उपनगरीय रेल्वे वाहतूक सद्यस्थिती, हवाई वाहतूक सद्यस्थिती. महत्त्वाचे संपर्क क्रमांक इत्यादी.

आपत्ती व्यवस्थापन मोबाईल ॲप :-

आपत्ती व्यवस्थापन विभागामार्फत, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने नागरिकांना आपत्तींमध्ये प्रतिसाद देण्यासाठी अँड्रॉइड व आय.ओ.एस. प्रणालीवर उपलब्ध असणारे **Disaster Management BMC** हे मोबाईल ॲप उपलब्ध करुन दिले आहे. हे ॲप पावसाळी परिस्थितीची अद्ययावत् माहिती तसेच बाधीत व्यक्तीस ती ज्या ठिकाणी असेल त्या ठिकाणाच्या ५०० मीटरच्या परिसरातील उपलब्ध मदतीचे संपर्क क्रमांक प्राप्त करुन देते.

भ्रमणध्वनीधारक ज्या ठिकाणी असेल त्या ठिकाणच्या ५०० मीटरच्या परिसरातील रुग्णालये, अग्निशमन केंद्र, पोलीस ठाणे तसेच, महानगरपालिकेच्या विभाग कार्यालयाच्या नियंत्रण कक्षाचे संपर्क क्रमांक त्यास उपलब्ध होणार असून, त्यावर क्लिक केल्यास संबंधित क्रमांकाशी त्वरीत संपर्क साधणे शक्य होणार आहे.

या ॲपमुळे वापरकर्त्याला आपत्कालीन परिस्थितीत संपर्क साधण्याकरिता वैयक्तिक भ्रमणध्वनी क्रमांक सेव्ह करता येईल. वापरकर्ता कोणत्याही आपत्कालीन परिस्थितीत असेल तर मदतीकरिता तो या सेव्ह केलेल्या संपर्क क्रमांकाशी समन्वय साधू शकेल.

आणीबाणी मदत कार्ये (यंत्रणा) (E.S.F.) :–

- आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाचा अविभाज्य भाग म्हणून 'आणीबाणी मदत कार्ये' (E.S.F.) या संकल्पनेअंतर्गत १४ आणीबाणी मदत यत्रंणा निश्चित करण्यात आल्या आहेत. आपत्कालीन परिस्थितीतील कार्यामध्ये पूर्वनियोजन व सुसज्जता, आपत्तीप्रसंगी प्रतिसाद व आपत्तीनंतर मदत व पुनर्वसन यांचा यात समावेश आहे.
- एखाद्या मोठया आपत्तीनंतर किंवा जिथे तात्काळ प्रतिसादाची आवश्यकता आहे, अशा आणीबाणीच्या परिस्थितीत, संबंधित प्रमुख यंत्रणा अशा प्रसंगातील प्राथमिक गरजा शोधून काढेल आणि इतर पूरक यंत्रणा व आणीबाणी मदत व पुनर्वसन प्रतिनिधी यांच्या सहाय्याने कार्यवाही करुन बृहन्मुंबईतील संबंधित बाधित परिसरात संसाधने तैनात केली जातील.

- सामान्य काळात प्रत्येक मदत यंत्रणा नियमितपणे गृहित नियोजनांचा आढावा घेऊन, रंगीत तालीम व 'टेबलटॉप' सराव करुन, सुनिश्चित कार्यप्रणालींची निश्चिती व पुनरावलोकन करुन योग्य नियोजन करते व आणीबाणी परिस्थितींसाठी नेहमी सुसज्ज राहते.
- पूर्वतयारी व नियोजन या दोन्ही कृती आवश्यक आहेत. ज्यामुळे योग्य प्रतिसाद देण्याची क्षमता विकसित होते. परिणामी आपत्ती काळातील धोका कमी करण्यासाठी योग्य दुवे शोधण्यास मदत होते.

भौगोलिक माहिती प्रणालीवर आधारीत समादेशन व नियंत्रण पध्दती (G.I.S.) :

आपत्ती व्यवस्थापन प्रतिक्रियाशीलतेकडून आता सक्रियशील स्वरुप आणि दृष्टिकोनाचा अवलंब करण्याकडे वाटचाल करीत आहे. म्हणूनच आधुनिकीकरणाच्या दिवसात आपत्तीपूर्व जोखीम घट हा सुध्दा एक महत्त्वाचा पैलू आहे.

गतकाळातील आपत्तींनी अंदाज, पूर्वसूचना त्याचसोबत प्रतिबंध, उपशमन, सज्जता, नियोजन, मदत आणि पुनर्वसन यांची आपत्कालीन व्यवस्थापनातील भूमिका स्पष्ट केली आहे. अशी प्रणाली विकसित करण्याकरिता भौगोलिक माहिती प्रणालीवर आधारीत तंत्रज्ञान सर्वोत्तम माध्यम प्रदान करते. भौगोलिक माहिती तसेच सामाजिक-आर्थिक माहिती यांचा एकत्रित विचार करुन योग्य निर्णय घेण्यासाठी व आपत्ती व्यवस्थापन कामामध्ये वैज्ञानिकदृष्ट्या आपत्ती निवारण्याकरीता मदत करणारी अशी ही प्रणाली आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागास खालील नमूद बाबींकरिता सहाय्य करणे हे भौगोलिक माहिती प्रणाली विकसित करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे :-

१) अंदाज आणि पूर्व इशारा.

२) आपत्ती पूर्व जोखीम घट, नियोजन आणि सुसज्जता.

३) निर्णय सहाय्यक प्रणाली.

४) नुकसानीचे संकलन आणि मदत व्यवस्थापन.

भौगोलिक माहिती प्रणाली ही विविध बाबींवर वैविध्यपूर्ण माहिती एकत्र करुन निर्माण झालेल्या परिस्थितीत योग्य निर्णय घेण्यासाठी आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाला मदत करते.

१) विविध धोक्यांमध्ये विविध स्तरापर्यंत किती हानी पोहोचू शकते, हे दर्शवणारे सुक्ष्म आणि स्थूल पातळी असे दोन्ही प्रकारचे नकाशे आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागास तयार करणे शक्य होते.

२) अबाधित राहणारी ठिकाणे किंवा तुलनेने सुरक्षित ठिकाणे शोधली जाऊ शकतात.

३) भूपृष्ठावरील सामान्य संपर्कामध्ये अडचणींचे प्रसंग उद्‌भवल्यास, मदत शिबीरे आणि महत्त्वाची ठिकाणे यांच्यापर्यंत पोहेचण्यासाठी पर्यायी मार्ग शोधले जाऊ शकतात.

४) सुलभ अशा मदत व बचाव कार्याचे नियोजन योग्यरित्या करुन ते पार पाडता येऊ शकते.

शहर आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण व संशोधन केंद्र (C.I.D.M.) :

महानगरपालिकेच्या मुख्यालयातील आपत्कालीन नियंत्रण कक्षात काही समस्या उद्‌भवल्यास, समन्वय कार्य अबाधितपणे सुरु रहावे यासाठी पर्यायी नियंत्रण कक्ष (Backup Control Room) परळ येथील शहर आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्थेच्या इमारतीत कार्यरत करण्यात आला आहे. सदर पर्यायी नियंत्रण कक्ष मुख्य नियंत्रण कक्षाप्रमाणेच हॉट लाईन्स, बिनतारी यंत्रणा, हॅम रेडिओ, व्हिडीओ वॉल व आणीबाणी मदतकार्य यंत्रणा यांनी जोडलेला आहे. आपत्कालीन प्रसंगादरम्यान आपत्तींचे व्यवस्थापन शास्त्रोक्त सुनिश्चित अशा पध्दतीने व्हावे, आपत्कालीन परिस्थिती योग्यप्रकारे हाताळली जावी तसेच, आपत्कालीन व्यवस्थापनाची जनजागृती करुन समाजातील विविध घटकांना जसे की, महानगरपालिका, शासन, खाजगी कंपन्या, शालेय-महाविद्यालयीन विद्यार्थी, वैद्यकिय अधिकारी, पोलीस इत्यादींना आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रथम प्रतिसादक म्हणून हया संस्थेतून नियमितपणे प्रशिक्षण दिले जाते.

आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी जागरुकता निर्माण करण्यासाठी सर्व सोयीसुविधांनी युक्त, अशी आपत्तीविषयक थ्री-डी चित्रफिती दाखवता येईल असे थ्री-डी सभागृह, शैक्षणिक दालन हया संस्थेत विकसित करण्यात आले आहे. विविध आपत्तीं संदर्भात सखोल माहिती देण्याकरिता आर्ट गॅलरीची उभारणी करण्यात आली असून यामध्ये विविध परस्पर संवादी प्रतिमा, प्रतिकृती, छायाचित्रे, भित्तीचित्रे इत्यादी प्रदर्शित करण्यात आले आहेत.

आपत्ती, अग्निशमन व औद्योगिक सुरक्षा व्यवस्थापनाचा पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम (P.G.D.D.F.I.S.M.) :

आपत्कालीन व्यवस्थापनाचे महत्त्व व भविष्यातील या विषयाची वाढत जाणारी व्याप्ती लक्षात घेता, नागरिक तसेच, शासकीय यंत्रणांना आपत्कालीन व्यवस्थापन विषयाबाबतची अधिकाधिक माहिती व त्याबाबतचे योग्य प्रशिक्षण प्राप्त व्हावे, विविध औद्योगिक संस्थांमध्ये, कारखान्यांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन योग्यप्रकारे होऊन त्यायोगे नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींमुळे होणारी वित्त व जिवीत हानी कमीत कमी व्हावी याकरिता आपत्कालीन व्यवस्थापनाचा **'आपत्ती, अग्निशमन व औद्योगिक सुरक्षा व्यवस्थापनाचा पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम'** (P.G.D.D.F.I.S.M.) हा एक वर्षाचा पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम बृहन्मुंबई महानगरपालिका आणि मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न असलेली गरवारे इन्स्टिट्युट ऑफ करीअर एज्युकेशन ॲन्ड डेव्हलपमेंट संस्था (G.I.C.E.D.) यांच्यामार्फत संयुक्तरित्या सुरु करण्यात आला आहे.

शहर आपत्ती प्रतिसाद पथक (C.D.R.F.) :

राष्ट्रीय पातळीवर आधारीत राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद पथक (N.D.R.F.) व राज्य पातळीवर आधारीत राज्य आपत्ती प्रतिसाद पथक (S.D.R.F.) याप्रमाणे बृहन्मुंबईकरिता शहर आपत्ती प्रतिसाद पथकाची (C.D.R.F.) निर्मिती करण्यात आली आहे. मुंबई शहर व उपनगरातील मोठ्या आगी, ढासळलेली बांधकामे, रासायनिक, जैविक, किरणोत्सर्गी आणि आण्विक (C.B.R.N.) आपत्तींमध्ये प्रतिसाद देण्यासाठी स्वयंक्षमता विकसित करणे हा यामागील मुख्य उद्देश आहे. सद्यस्थितीत महानगरपालिकेचे वैद्यकीय अधिकारी / रुग्णसेवक, अग्निशमन अधिकारी, सुरक्षा रक्षक यात समाविष्ट करण्यात आले आहेत आणि त्यांना राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद पथक (N.D.R.F.) यांच्याकडून प्रशिक्षित करण्यात आले आहे.

मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी विभाग :

नागरी तक्रारी नोंदविण्याकरिता ऑन-लाईन सॅप तक्रार कार्यप्रणाली (C.P.W.M.Module) सन २००० पासून सुरू करण्यात आली आहे. मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी प्रणाली २४ तास कार्यरत असते. मध्यवर्ती तक्रार कक्षामधील १९१६ या मदतसेवा क्रमांकावर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेशी संबंधित नागरी सेवा-सुविधांबाबतच्या तक्रारी नोंदविल्या जातात व सॅप तक्रार कार्यप्रणालीतून संबंधित खात्यास ऑनलाईन पाठविण्यात येतात. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या http://portal.mcgm.gov.in या संकेतस्थळावर नागरिक स्वतः ऑनलाईन तक्रारी नोंदवू शकतात.

ऑनलाईन (सॅप) तक्रार कार्यप्रणालीमध्ये विहीत वेळेत निराकरण न झालेल्या तक्रारी ठराविक काळानंतर स्वयंचलित पध्दतीने सह आयुक्त, उप आयुक्त, अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त हया पुढील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचतात.

❋ ❋ ❋

परवाना नियंत्रण

महात्मा ज्योतिबा फुले मंडई

महात्मा ज्योतिबा फुले, फळ बाजार

परवाना नियंत्रण

१) अनुज्ञापन खाते :

अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८चे कलम ६१(जे) आणि (ओ) मध्ये समाविष्ट केलेल्या महानगरपालिकेच्या बंधनकारक कर्तव्याची पूर्ती बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे अनुज्ञापन खाते करीत आहे.

(१) विविध व्यवसाय व सामुग्रीचे साठे बाळगण्यास परवाने देणे :

परिशिष्ट 'एम' मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३९४ च्या अंतर्गत येणारे अनुज्ञेय व्यवसाय व साठे यांच्यावर अनुज्ञापन खात्याचे नियंत्रण असते. अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ४७९ अन्वये महानगरपालिकेच्या अटी व शर्ती सापेक्ष व्यवसाय व साठ्यांना अनुज्ञापत्रे मंजूर केली जातात. अनधिकृतपणे व्यवसाय व साठे करणाऱ्या व्यक्तींविरुध्द अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ४७१ अन्वये दंडात्मक कारवाई करण्यात येते. त्याचप्रमाणे अनधिकृत व्यवसाय व साठे हे नागरिकांच्या जीविताला, मालमत्तेला धोकादायक असल्यास मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३९४(४) अन्वये जप्तीची कारवाई करण्यात येते. तसेच, अनधिकृत ज्वालाग्राही, विषारी व धोकादायक रसायनांच्या उत्पादनावर व साठ्यांवरही कायदेशीर कारवाई करण्यात येते. प्रसंगी अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ५१६ अअ अन्वये अशा उत्पादन व साठ्यांविरुध्द पंचनामा करुन संबंधित व्यक्तीस अटक करण्याची व साठा जप्तीची कारवाई करण्यात येते.

दि. ०१ एप्रिल २००७ पासून महानगरपालिकेत संगणकीय सॅप प्रणाली अस्तित्वात आल्याने अशा प्रकारची अनुज्ञापत्रे देण्यासाठी आता संगणक प्रणालीत छाननी यादी देण्यात आली आहे. सदर छाननी यादीत विहित करण्यात आलेल्या कागदपत्रांची अर्जदाराने पूर्तता केल्यावर नवीन अनुज्ञापत्रे अर्जदारास वितरित करण्यात येतात. तसेच देण्यात आलेल्या अनुज्ञापत्रांचे वार्षिक तत्वावर नूतनीकरण करण्यात येते.अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३९४, अन्वये देण्यात येणारे नवीन अनुज्ञापत्र व अनुज्ञापत्रांचे नूतनीकरण या सेवा ऑनलाईन करण्यात आलेल्या आहेत आणि 'आपले सरकार' या शासनाच्या पोर्टलसह संलग्नित करण्यात आलेल्या आहेत.

(२) दुकानांच्या अवकानांवर (प्रोजेक्शन्सवर) नियंत्रण ठेवणे :

अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ३१३ (१) (ब) (क) अन्वये, मुंबई महानगरपालिकेच्या पदपथ व रस्ते लगतच्या खाजगी जागेवरील दुकानांसाठी, दुकानफळी, दर्शक कपाट इत्यादी अवकानांवर अनुज्ञापन खाते नियंत्रण ठेवते. ह्या संदर्भात दुकान मालकाने दुकानाच्या जागेच्या मालकी हक्काचे कागदोपत्री पुरावे सादर केल्यास त्याला त्याच्या दुकानालगतच्या रस्ते / पदपाथावर दुकानफळी, दर्शक कपाटे, सरक ढापणी, लोंबती छते, झडपा इत्यादींना परवानगी देण्यात येते. तसेच त्यांचे वार्षिक तत्त्वावर नूतनीकरण करण्यात येते. अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३१३ (१) (ब) (क) अन्वये देण्यात येणारे नवीन अनुज्ञापत्र व अनुज्ञापत्रांचे नूतनीकरण या सेवा ऑनलाईन करण्यात आलेल्या आहेत आणि 'आपले सरकार' या शासनाच्या पोर्टलसह संलग्नित करण्यात आलेल्या आहेत.

(३) बैठ्या व फिरत्या अनधिकृत पथ विक्रेत्यांवर नियंत्रण ठेवणे :

केंद्र सरकारद्वारा दि. ०१ मे २०१४ रोजी 'पथविक्रेता (उपजिविका संरक्षण आणि पथविक्री विनियमन) अधिनियम - २०१४' लागू करण्यात आलेला आहे. सदर अधिनियमातील कलम ३६(१) नुसार महाराष्ट्र शासनाद्वारे महाराष्ट्र पथ विक्रेता (उपजीविका संरक्षण व पथविक्री विनियमन) (महाराष्ट्र) नियम, २०१६ दि. ०३ ऑगस्ट २०१६ रोजी प्रसिध्द करण्यात आलेले आहे. कलम ३८(१) मधील तरतुदीनुसार महाराष्ट्र शासनाने पथविक्रेता (उपजिविकेचे संरक्षण व पथविक्री विनियमन) (महाराष्ट्र), योजना - २०१७ दि. ०९ जानेवारी २०१७ रोजी प्रसिध्द केली आहे. मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांनी रिट पिटीशन ६५२/२०१७ मध्ये दि. ०१ नोव्हेंबर २०१७ रोजी सदर योजना मार्गदर्शिका म्हणून वापर करण्याबाबत निर्देशित केले आहे. शासनाच्या आदेशानुसार योजना व उपविधी बनविण्याचे काम मुंबई महानगरपालिका करीत आहे. या बाबी अंतिम करण्यासाठी नगर पथ विक्रेता समिति अस्तित्वात आणली जात आहे.

सद्यस्थितीत मा. उच्च न्यायालयाच्या आदेशान्वये महानगरपालिका पदपथ /रस्ते यांवरील अनुज्ञापत्रधारक वगळता १ मीटर X १ मीटर आकारमानापेक्षा जास्त जागा व्यापणारे, पदपथ तसेच रस्त्यांवरील दुकानांच्या आणि सदनिकांच्या वहिवाटीचा प्रवेशमार्ग अडवून व्यवसाय करणारे तसेच, महानगरपालिका पदपथ / रस्त्यावर अन्नपदार्थ शिजवून विक्री व्यवसाय करणाऱ्या अनधिकृत पथविक्रेत्यांच्या अतिक्रमणाविरुध्द निष्कासनाची कारवाई करण्यात येते.

(४) जाहिराती :

मुंबई शहराचे सौंदर्यीकरण करण्याच्या दृष्टीने अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ३२८/३२८अ अन्वये आकाशचिन्हे व जाहिराती प्रदर्शित करण्यासाठी परवानगी देण्याबाबतचे जाहिरात मार्गदर्शन धोरण २०२५ दि. २७ नोव्हेंबर, २०२५ रोजी प्रसिध्द करण्यात आलेआहे.

या जाहिरात प्रदर्शित करण्याच्या नविन धोरणाद्वारे सार्वजनिक सुरक्षितता, सुरळित वाहतूक तसेच शहराच्या सौंदर्यीकरणाच्या दृष्टीने जाहिरातींचे योग्य नियमन करण्यात आले आहे. या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, ४०X ४० फुटापेक्षा मोठया आकारमानाच्या जाहिरात फलकास पूर्णत: बंदी घालण्यात आली आहे. तसेच, पदपथांवर आणि इमारतींच्या गच्चींवर जाहिरात लावण्यास मनाई करण्यात आली असून अशा ठिकाणी नवीन परवानगी देण्यात येणार नाही.

रस्ते सुरक्षिततेच्या दृष्टीने डिजिटल फलकांची प्रकाशमानता कमाल (Luminance Ration) ३:१ इतकी मर्यादित ठेवण्यात आली आहे. तसेच, चमकणाऱ्या किंवा हलणाऱ्या (Flickering or Flashing) जाहिरातींना पूर्णत: बंदी घालण्यात आली आहे. मात्र, आधुनिक जाहिरात माध्यमांचा विचार करून मॉल्स, मल्टिप्लेक्स, शॉपिंग कॉप्लेक्स, व्यापारी इमारती तसेच पेट्रोल पंपावर एलईडी जाहिरात लावण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. पेट्रोल पंप, वर्दळीची ठिकाणे, टोल प्लाझा येथे कमीत कमी २०X २० आकारमानाच्या जाहिरात फलकास परवानगी देण्यात आली आहे. तसेच जास्तीत जास्त ३०X २० आकारमानाच्या जाहिरात फलकास परवानगी देण्याचे धोरण निश्चित केले आहे. या धोरणानुसार बांधकाम किंवा दुरूस्ती सुरू असलेल्या इमारतींच्या वुंपणावर तसेच इमारतींच्या बाह्य भागावर व्यावसायिक व अव्यावसायिक जाहिराती लावण्यास मुभा देण्यात आली आहे. तथापि त्यासाठी निर्धारित अटींचे पालन करणे आवश्यक राहील.

विशेष म्हाणजे, प्रथमच या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सिंगल व पाठपोट (Back-to-Back) फलकांसोबत V आणि L आकाराचे फलक तसेच त्रिकोणी, चौकोनी, पंचकोनी आणि षटकोनी जाहिरात फलकांना परवानगी देण्यात आली आहे. मात्र यासाठी वाहतूक पोलिसांची ना-हरकत प्राप्त करणे बंधनकारक असेल.

ही मार्गदर्शक तत्वे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अधिकृत संकेतस्थळावर दि. २७ नोव्हेंबर, २०२५ रोजी उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिका सर्व जाहिरातदार, जाहिरात संस्था आणि संबंधित घटकांना या मार्गदर्शक तत्वांचे कोटेकोरपणे पालन करण्याचे अवाहन करीत आहे.

या मार्गदर्शक तत्वांच्या आधारे, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस जाहिरात परवान्यांद्वारे प्राप्त होणाऱ्या महसूलात वाढ होणे अपेक्षित असून मुंबईचे नैसर्गिक सौंदर्य अबाधित राखण्यास मदत होईल.

२) दुकाने व आस्थापना विभाग :

दुकाने, वाणिज्यिक आस्थापना, निवासी हॉटेल्स, उपाहारगृहे, खाद्यगृहे, चित्रपटगृहे, सार्वजनिक मनोरंजनाच्या किंवा करमणुकीच्या इतर जागा व इतर आस्थापना यांतील कामाच्या व नोकरीच्या शर्तींचे विनियमन करण्यासाठी 'महाराष्ट्र दुकाने व आस्थापना (नोकरीचे व सेवाशर्तीचे विनियमन) अधिनियम, २०१७' अधिनियमित करण्यात आलेला आहे. तसेच, सदर अधिनियमाची अंमलबजावणी संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात करण्यात आली असून बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात सदर अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्याचे काम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडे दि.१९ डिसेंबर २०१७ पासून सोपविण्यात आले आहे. सदर अधिनियमाची अंमलबजावणी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत दुकाने व आस्थापना खात्याकडून केली जाते. 'बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) अधिनियम, १९८६' ची अंमलबजावणी करण्याचे काम देखील दि. २९ ऑगस्ट १९९७ पासून हया खात्याकडे सोपविण्यात आले आहे.

महाराष्ट्र दुकाने व आस्थापना (नोकरीचे व सेवाशर्तीचे विनियमन) नियम २०१८ आणि सुधारित अधिनियम २०२२ अन्वये बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीत दुकाने व आस्थापना खात्याकडून सर्व आस्थापनांवर मराठी नामफलक लावण्याकरीता प्रभावी अंमलबजावणी सुरु आहे. सदर तरतुदीचे उल्लंघन करणा-या आस्थापनांवर दि. २८.११.२०२३ ते दि. ३१.३.२०२६ पर्यंत रु. १,९१,४८,९७५/- इतका दंड न्यायालयीन खटल्यांद्वारे व रु. ९९,२८,०००/- इतका दंड प्रशमनाद्वारे वसूल करण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या दि.२३.०३.२०१८ च्या अधिसूचनेनुसार व 'महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६' नुसार प्रमुख अधिकारी (दुकाने व आस्थापना) यांच्या अधिपत्त्याखालील अधिकारी व सुविधाकारांना महाराष्ट्र प्लॅस्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी आणि साठवणूक) अधिसूचना २०१८ नुसार 'महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम २००६' च्या अनुषंगाने अंमलबजावणी करण्यासाठी कारवाई करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. महानगरपालिका आयुक्तांच्या आदेशान्वये दुकाने व आस्थापना खाते, सहाय्यक आयुक्त (बाजार), अनुज्ञापन अधिक्षक यांनी उपरोक्त अधिसूचना व केंद्र सरकारच्या प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन (सुधारणा) नियम, २०२१ नुसार कारवाई करून दि. ०१.०४.२०२५ ते दि. ३१.०३.२०२६ या कालावधीत ७६८१.२८५ कि.ग्रॅ. प्लॅस्टिक जप्त करून रु. १,१८,१५,०००/- एवढा दंड वसूल केलेला आहे.

'महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६' च्या कलम १२ अन्वये, प्रतिबंधित प्लॅस्टिक पिशव्यांचा (कॅरी बॅग्ज) संग्रह, वितरण व विक्री करणा-यांविरुध्द कारवाई करण्यासाठी सुविधाकार दुकाने व आस्थापना विभाग, बाजार व अनुज्ञापन खात्यातील निरीक्षक व त्यांचे पर्यवेक्षकीय वरिष्ठ अधिकारी तसेच, सर्व विभागीय सहाय्यक आयुक्त यांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील प्रतिबंधित प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीकडून प्रथम गुन्ह्यासाठी रु.५,०००/- तसेच दुसऱ्या गुन्ह्यासाठी रु. १०,०००/- इतके शुल्क म्हणून आकारण्यासाठी महानगरपालिकेच्या दि.२१ जून २०१२ च्या ठराव क्र. ४५८ अन्वये, प्राधिकार देण्यात आलेले आहेत.

३) बृहन्मुंबई महानगरपालिका बाजार विभाग :

मंडया:

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या बाजार विभागाच्या अखात्यारीतील एकूण ९२ किरकोळ मंडया आणि १२४ समायोजन आरक्षणांतर्गत प्राप्त झालेल्या मंडया तसेच, १६ खाजगी मंडया असून या सर्व मंडयांमध्ये एकूण १९,०६३ अनुज्ञापत्रधारक आहेत. मंडईच्या परिचलनाचे काम सहाय्यक आयुक्त (बाजार) यांच्यामार्फत होत असते. तसेच, सर्व मंडयांची किरकोळ दुरुस्ती संबंधित विभाग कार्यालयामार्फत केली जाते.

अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मधील कलम ४१० (१), ४११, ४१२, ४१५, ४१६, ४१७ अन्वये बाजार खात्यामध्ये 'विशेष दक्षता पथक' द्वारे विभागनिहाय २४ विभाग कार्यालयांच्या मदतीने जनावरांच्या अनधिकृत कत्तलीच्या व्यवसायाच्या जागी धाडी टाकणे व प्राप्त तक्रारींनुसार जनावरे व त्यांचे मांस जप्त करणे, ही कामे पार पाडली जातात. जप्त केलेल्या कोंबड्या व मांसळी यांचा लिलाव केला जातो व जप्त केलेली जनावरे कंत्राटदारांच्या ताब्यात देण्यासाठी महाव्यवस्थापक, देवनार पशुवधगृह यांच्या ताब्यात दिली जातात. बाजार विभागातर्फे बाह्यमांस विक्री दुकानांना विहित अटी व शर्तीनुसार अनुज्ञापत्र दिले जाते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका मंडयांचा पुनर्विकास :

महाराष्ट्र शासनाच्या नगर विकास विभागाने संमत केलेल्या 'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली -२०३४' मधील, विनियम ३३ (२१) (ए) अन्वये बाजार विभागामार्फत १० मंड्यांचा पुनर्विकास करण्यात येत आहे, त्यापैकी माझगाव येथील बाबु गेणू मंडईचे बांधकाम पूर्ण झाले असून परवानाधारकांचे पुनर्वसन करण्यात येत आहे. टोपीवाला मंडई, महात्मा ज्योतिबा फुले मंडई व शिरोडकर मंडई या ३ मंडयांचे पुनर्विकासाचे काम प्रगतीपथावर आहे. चेंबुरकर मंडईचे बांधकाम सुरु करण्यात आले आहे. उर्वरीत ५ मंडयांचे आराखडे तयार करण्याचे काम सुरु आहे. तसेच महाराष्ट्र शासनाच्या नगर विकास विभागाने विद्यमान महापालिका किरकोळ मंडयांच्या पुनर्विकासासाठी मार्गदर्शक तत्वे जारी (फेब्रुवारी २००४ आणि मे २००५) केल्यानुसार, खाजगी विकासकामार्फत एकूण ०८ मंडयांचा पुनर्विकास करण्यात आलेला आहे. लक्ष्मणराव यादव मंडई, ए.पी.मंडई, लाल बहादूर शास्त्री मंडई, महात्मा गांधी मंडई, हॉकर्स प्लाझा मंडई, चाफेकर बंधु मंडई इत्यादीचे व्यापक दुरुस्ती कार्य पूर्ण झाले आहे. डॉ. खरुडे मंडई, फोर्ट मंडई, डी. एन. नगर मंडई, स्वातंत्र्यवीर सावरकर मंडई, सी. जे. शहा मंडई इत्यादीचे इमारत परिरक्षण विभागामार्फत व्यापक संरचनात्मक दुरुस्तीचे काम प्रगतीपथावर आहे. ऐरोली जकात नाका येथील अशंतः भुखंडावर सेंद्रीय कचरा प्रक्रिया (Organic Waste Converter) यंत्रणेद्वारे बाजार विभागाच्या मंडयांतील कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यात येत आहे.

प्रकल्पबाधित व्यक्तींना पर्यायी अनिवासी गाळे वाटप करण्याबाबत :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध उपक्रमांतर्गत बाधित होणाऱ्या अनिवासी प्रकल्पबाधितांना पर्यायी जागा देऊन त्यांचे पुनर्वसन करण्याकरीता बाजार विभागामार्फत कार्यवाही करण्यात येते. तसेच, समायोजन आरक्षणांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या विविध मंडयांमध्ये प्रकल्पबाधितांना पर्यायी जागा देण्यात येते.

प्रकल्पबाधितांना पर्यायी जागा देण्याऐवजी आर्थिक नुकसान भरपाई देण्याविषयीचे धोरण मंजूर करण्यात आले असून, संबंधित विभाग कार्यालयांमार्फत सदर धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. अनुज्ञापन शुल्क व गाळा भाडे शुल्काचे संकलन ऑनलाईन पध्दतीने करण्यात येत आहे.

४) पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा दि. ०४ मे २०१८ चा ठराव क्र.८७ अन्वये शहरातील सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने उपलब्ध पशुवैद्यकीय सेवांचे सुसुत्रिकरण करुन, स्वतंत्र पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते निर्माण करण्यात आले आहे. पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते अंतर्गत देवनार पशुवधगृह, परिमंडळीय पशुवैद्यकीय सेवा, श्वान नियंत्रण विभाग व गुरे कोंडवाडा विभाग, खार येथील महानगरपालिका पशुवैद्यकीय दवाखाना या सेवांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. सदर विभागांची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे :-

(१) देवनार पशुवधगृह -

अद्ययावत् सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ६१(ह) नुसार मुंबईतील नागरिकांकरिता पशुवधगृहाची उभारणी व त्याचे विनियमन करणे हे महानगरपालिकेचे बंधनकारक कर्तव्य आहे.

महानगरपालिकेने पशुवधगृह बांधण्याची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे :-

१. बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील नागरिकांना स्वच्छ, निरोगी व ताज्या मांसाचा पुरवठा करणे.
२. जनावरांच्या वधानंतर निर्माण होणा-या कच-याची पर्यावरणाच्या दृष्टीकोनातून शास्त्रीय पध्दतीने विल्हेवाट लावणे.
३. वधासाठी येणाऱ्या जनावरांसाठी स्वतंत्र बाजाराची सोय करणे.

देवनार पशुवधगृहाचा परिसर एकूण ६४ एकरचा असून त्याचे ०३ भागात विभाजन करण्यात आले आहे.

१. प्रत्यक्ष पशुवधगृह - २१ एकर
२. निवारा शेड - १९ एकर
३. जनावरांना चरण्यासाठी मैदान - २४ एकर

देवनार पशुवधगृहामध्ये मुख्यत्वे शेजारील राज्यांमधून जसे गुजरात, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, राजस्थान तसेच, महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या जिल्हयांतून शेळ्या-मेंढ्या वधाकरीता येतात. शेळ्या-मेंढ्यांचा देवनार पशुवधगृहात प्रवेश झाल्यावर तात्काळ त्यांची पशुवैद्यकीय अधिका-यामार्फत वधपूर्व तपासणी केली जाते. वधपूर्व तपासणी नंतर प्राण्यांना पुरेसे खाद्य, पाण्याची सोय केली जाते. तद्नंतर देवनार पशुवधगृहातील बाजार विभागात शेळ्या-मेंढयांची खरेदी-विक्री होते. व्यापाऱ्यांनी खरेदी केलेल्या शेळ्या-मेंढया वध विभागात वधाकरीता आणल्या जातात.

शास्त्रीय पध्दतीने वध केल्यानंतर जनावरांच्या मांसांची पशुवैद्यकीय अधिकाऱ्यांमार्फत वधोत्तर तपासणी केली जाते आणि तपासणी झालेले जनावरांचे मांस नंतर मुंबईतील संबंधीत मटण दुकानांत पाठविण्यात येते.

देवनार पशुवधगृहामध्ये उपलब्ध असलेल्या इतर सुविधा :

१. राष्ट्रीय हरित लवाद, पुणे यांच्या आदेशानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिका व भाभा अणुसंशोधन केंद्र यांच्या संयुक्त विद्यमाने १५ मे. टन एवढया क्षमतेचा बायोमिथेनेशन प्रकल्प कार्यान्वित झालेला असून वधाद्वारे निर्माण होणारा ७-८ मे.टन एवढा जैविक कचरा या प्लांटमध्ये सध्या वापरण्यात येत आहे. या जैविक कच-यापासून सुमारे ४००ते ४५० घनमिटर मिथेन गॅस तयार होत आहे. या गॅसच्या आधारे ६५.५ केव्हीए क्षमतेचे जनित्र वापरुन ४० युनिट्स विजेची प्रतिदिन निर्मिती होत आहे.

२. देवनार पशुवधगृहामध्ये सांडपाणी प्रक्रिया सुविधा असून जनावरांच्या वधानंतर निर्माण होणा-या रक्तमिश्रीत पाण्यावर सांडपाणी प्रक्रिया केली जाते. स्वतंत्र प्रक्रिया केलेले पाणी देवनार पशुवधगृहातील रस्ते धुण्याकरिता व बागांकरिता वापरले जाते.

३. वराह विभागाकरिता सोलार बाष्पक बसविण्यात आलेला आहे. त्यामुळे विद्युत बचत होणार आहे.

स्थानिक पुरवठ्या व्यतिरिक्त पशुवधगृहाची अतिरिक्त क्षमता निर्यात हेतू शेळ्या-मेंढ्यांचा वध करण्यासाठी वापरली जाते व त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण देखील मोठे आहे.

बकरी ईद व्यवस्था :

दैनंदिन पशुवधाव्यतिरिक्त देवनार पशुवधगृहामार्फत बकरी ईद या धार्मिक सणाचे व्यवस्थापन देखील पाहिले जाते. बकरी ईद निमित्त दरवर्षी अंदाजे २ ते २.५ लाख बकरे अंदाजे १०,००० ते १२,००० म्हैसवर्गीय जनावरे विक्रीसाठी देवनार पशुवधगृहामध्ये येत असतात. अशा जनावरांना निवाऱ्यासाठी तात्पुरत्या स्वरुपाचे वाडे, अतिरिक्त पाणी पुरवठा तसेच, विजेची सोय बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत पुरविली जाते. जनावरांच्या विक्रीकरीता येणाऱ्या व्यापाऱ्यांसाठी शौचालय, पिण्याचे पाणी तसेच, विश्रामगृहाची सोय महानगरपालिकेतर्फे पुरविली जाते. बकरी ईद सणापूर्वी जवळ जवळ १० ते १५ दिवस आधीपासून जनावरांची आवक सुरु होते. तद्नुषंगाने उपरोक्त नमुद केलेल्या सोयी पुरविल्या जातात. ह्याव्यतिरिक्त कायदा सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने अतिरिक्त पोलिस बंदोबस्त तसेच अतिरिक्त सुरक्षारक्षकांची नेमणूक केली जाते. पूर्ण परिसरावर लक्ष ठेवण्याकरिता ठिकठिकाणी सी.सी.टी.व्ही. कॅमेऱ्यांची सोय केली जाते. देवनार पशुवधगृहामध्ये जनावरे खरेदीसाठी येणाऱ्या नागरिकांकरिता तात्पुरत्या उपाहारगृहांची सुविधा केली जाते. बकरी ईदच्या १५ दिवसांच्या कालावधीत ७०-७५ मेट्रीक टन इतक्या प्रमाणात कचऱ्याची निर्मिती होत असते. त्याकरीता कंत्राटदारांमार्फत कचरा उचलण्याची सेवा अहोरात्र पुरविली जाते.बकरी ईद निमित्त देवनार पशुवधगृहामध्ये विक्रीसाठी येणाऱ्या जनावरांच्या उपचाराकरिता मुंबई पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाच्या मदतीने अतिरिक्त पशुवैद्यकांची नेमणूक करण्यात येते. बकरी ईद सणानिमित्त संपूर्ण परिसराच्या स्वच्छतेकरिता नियमित सफाई कामगारांव्यतिरिक्त अशासकीय संघटनांची सेवा देखील पुरविली जाते.

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ४०३(२)(ई) मधील तरतूदीनुसार धार्मिक कार्याकरिता खरेदी केलेल्या शेळ्या-मेंढ्या घरी घेऊन जाण्याकरिता परवानगी देण्यात येते. म्हैसवर्गीय जनावरांची धार्मिक कार्यासाठी खरेदी करुन त्यांचा वध देवनार पशुवधगृहामध्येच करणे बंधनकारक आहे व त्यासाठी बकरी ईद व त्यानंतरचे २ दिवस वधासाठी आवश्यक व्यवस्था प्रशासनामार्फत केली जाते.

वधशुल्क-

१.	स्थानिक शेळ्या-मेंढया	-	रु. ४८/-
२.	निर्यात शेळ्या-मेंढया	-	रु. ९४/-
३.	उपनगरे/मध्यरात्र शेळ्या-मेंढया	-	रु. ३०/-
४.	म्हैसवर्गीय जनावरे वाहनाशिवाय	-	रु. १७४/-
५.	म्हैसवर्गीय जनावरे वाहनासकट	-	रु. ३२४/-
६.	वराह जनावरे	-	रु. ६६/-

(२) श्वान नियंत्रण विभाग :

भटक्या श्वानांच्या तक्रारी आणि प्राणी जनन नियंत्रण कार्यक्रम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या श्वान नियंत्रण विभागामार्फत करण्यात येतात. माननीय सुप्रिम कोर्टाच्या आदेशान्वये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने ७५६४९७६६४९ हा VHD हेल्पलाईन नबंर सुरु केला असून, सदर नंबर सकाळी ७.०० ते रात्री १०.०० वाजेपर्यंत तक्रारी स्विकारण्यासाठी सक्रिय असतो. तसेच भटक्या कुत्र्याने चावा घेतल्यास नागरिक vhd.mcgm.gov.in या link वर तक्रार नोंदवू शकतात. श्वान अनुज्ञाप्ती आस्थापनेची चार कार्यालये आहेत.

१. महालक्ष्मी श्वान नियंत्रण कार्यालय :९९८७७९८ ४३६

२. मालाड श्वान नियंत्रण कार्यालय : ९०७६ २०२ २०७

३. बांद्रा श्वान नियंत्रण कार्यालय : ९०७६ २०२ २०८

४. मुलुंड श्वान नियंत्रण कार्यालय : ८६९२०६८९९३

सन २०२५-२६ मध्ये एकूण १९,९३७ श्वानांचे निर्बिजीकरण करण्यात आले. मुंबई रेबीज एलिमिनेशन प्रोजेट अंतर्गत एकूण ६३,९२९ भटक्या श्वानांचे व १,३८६ भटक्या मांजरांचे लसीकरण बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४ प्रभागात श्वान नियंत्रण विभागाच्या माध्यमातून करण्यात आले. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमध्ये रेबीज व लेप्टोस्पायरोसीस या आजाराविषयी जनजागृती कार्यक्रम हाती घेतला आहे. सन २०२५-२६ मध्ये सुरु झालेल्या ह्या कार्यक्रमात आजपर्यंत ६७७ विविध शाळांचा समावेश आहे.

(३) कोंडवाडा विभाग :

भटक्या जनावरांविरुध्द अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम ,१८८८ च्या कलम ४४१ (क) ते (ग) अंतर्गत कारवाई केली जाते. सन २०२५-२६ या काळात (आर्थिक वर्षात) एकूण ४३७भटकी जनावरे पकडण्यात आली असून एकूण रुपये १८,६६,२६२/- महसूल प्राप्त झाला आहे.

(४) परिमंडळीय पशुवैद्यकीय सेवा :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने परिमंडळीय पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध केल्या आहेत. सदर पशुवैद्यकीय सेवा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या ०७ परिमंडळांमध्ये उपलब्ध करुन देण्यात आल्या आहेत. सदर सेवांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील भटक्या श्वानांचे निर्बिजीकरण करणे, रेबीज लसीकरण करणे , भटक्या शृंगी जनावरांवर कारवाई करणे, पाळीव श्वानांना परवाना देणे इत्यादी कामे पार पाडली जात आहेत.

(५) ऑनलाईन श्वान परवाना :

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम १९१ (अ) नुसार पाळीव श्वानांना परवाना देण्याची प्रक्रिया एप्रिल २०१८ पासून ऑनलाईन करण्यात आली आहे.

श्वान परवाना हेल्पलाईन नंबर - ९६३५८३९८८८ असा आहे.

(६) खार पशुवैद्यकिय दवाखाना :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या खार रोड (पश्चिम) येथील पशुवैद्यकीय दवाखान्यात पाळीव प्राण्यांना नाममात्र सेवा शुल्क आकारून उपचार करण्यात येतात.

पशुवैद्यकीय आरोग्य खात्याचे आगामी प्रकल्प :

१) देवनार पशुवधगृहाचे आधुनिकीकरण व दर्जोन्नती :

स्थायी समितीच्या मंजूरीने आधुनिकीकरणाच्या पुढील टप्प्यात प्रकल्पाची अंमलबजावणी करण्यासाठी Transaction Advisor (TA) ke Project Management Consultant (PMC), म्हणून तज्ञ सल्लागारांची नेमणूक करण्यात आली असून, सल्लागारांनी संभाव्य गुंतवणूकदार व उद्योग प्रतिनिधींसोबत बैठका घेऊन प्रकल्पाचा आर्थिक आराखडा, पायाभूत सुविधा तसेच Ancillary सुविधांचा समावेश करुन Master layout तयार करण्यात आला आहे.

सदर प्रकल्पामध्ये Buffalo Abattoir, Sheep/Goat Abattoir, Poultry Processing Plant तसेच, Pig Abattoir या स्वतंत्र सुविधांचा विकास PPP पद्धतीने DBFOT मॉडेलवर करण्याचा प्रस्तावित आहे. त्याचप्रमाणे देवनार पशुवधगृहाच्या आधुनिकीकरण व पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी टर्न की (Turnkey) पद्धतीने निविदा मसुदा तयार केले आहे. पुढील अंमलबजावणीसाठी RFP (Request for Proposal) व पायाभूत सुविधा टर्न की निविदा तयार केली असून महाराष्ट्र शासनाच्या महापोर्टलवर निविदा प्रक्रिया सुरु झाली आहे.

२) पशुवैद्यकीय रुग्णालय, महालक्ष्मी :

मुंबईतील भटक्या व पाळीव प्राण्यांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने महालक्ष्मी येथे टाटा टस्ट्रच्या सहकार्याने बांधा, वापरा आणि हस्तांतरीत करा (बीओटी) या तत्वावर पशुवैद्यकीय रुग्णालयाची उभारणी केली आहे. अत्याधुनिक सुविधायुक्त,अशा सदर रुग्णालयाची सेवा दि. २२ जून २०२४ पासून सुरु करण्यात आली आहे.

३) प्राण्यांसाठी पीएनजी गॅस आधारित दहनभट्टी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत मुंबई शहर व मुंबई उपनगरासाठी महालक्ष्मी, मालाड, देवनार येथे प्राणी दहनभट्टी सुरु करण्यात आली आहे.

४) खार येथे पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते (मुख्य कार्यालय) :

खार येथील पशुवैद्यकीय दवाखान्याच्या जागेत पशुवैद्यकीय आरोग्य खात्याचे मुख्यालय बांधण्यात येत असून सदर जागेत पशुवैद्यकीय आरोग्य खात्याच्या मुख्यालयासह अत्याधुनिक सुविधांनी सुसज्ज महानगरपालिकेचा पशुवैद्यकीय दवाखाना व प्राण्यांपासून मानवांना होणाऱ्या रोगांचे (Zoonotic Disease) निदान करण्याकरिता प्रयोगशाळा उभारण्यात येत आहे. सदर काम महानगरपालिकेच्या पायाभूत आरोग्य सुविधा कक्ष (H.I.C.) विभागामार्फत पार पाडण्यात येत आहे.

५) मालाड स्थित गुरे कोंडवाडा विभागाचे नूतनीकरण :

मालाड येथील गुरे कोंडवाडा नूतनीकरणाचे काम पूर्ण झाले असून बैल, गाय व वासरे यांच्यासाठी स्वतंत्र निवारावाडे, जनावारांच्या उपचारासाठी पशुवैद्यकीय सुविधा गुरे कोंडवाडा मालाड येथे सुरु करण्यात आला आहे.

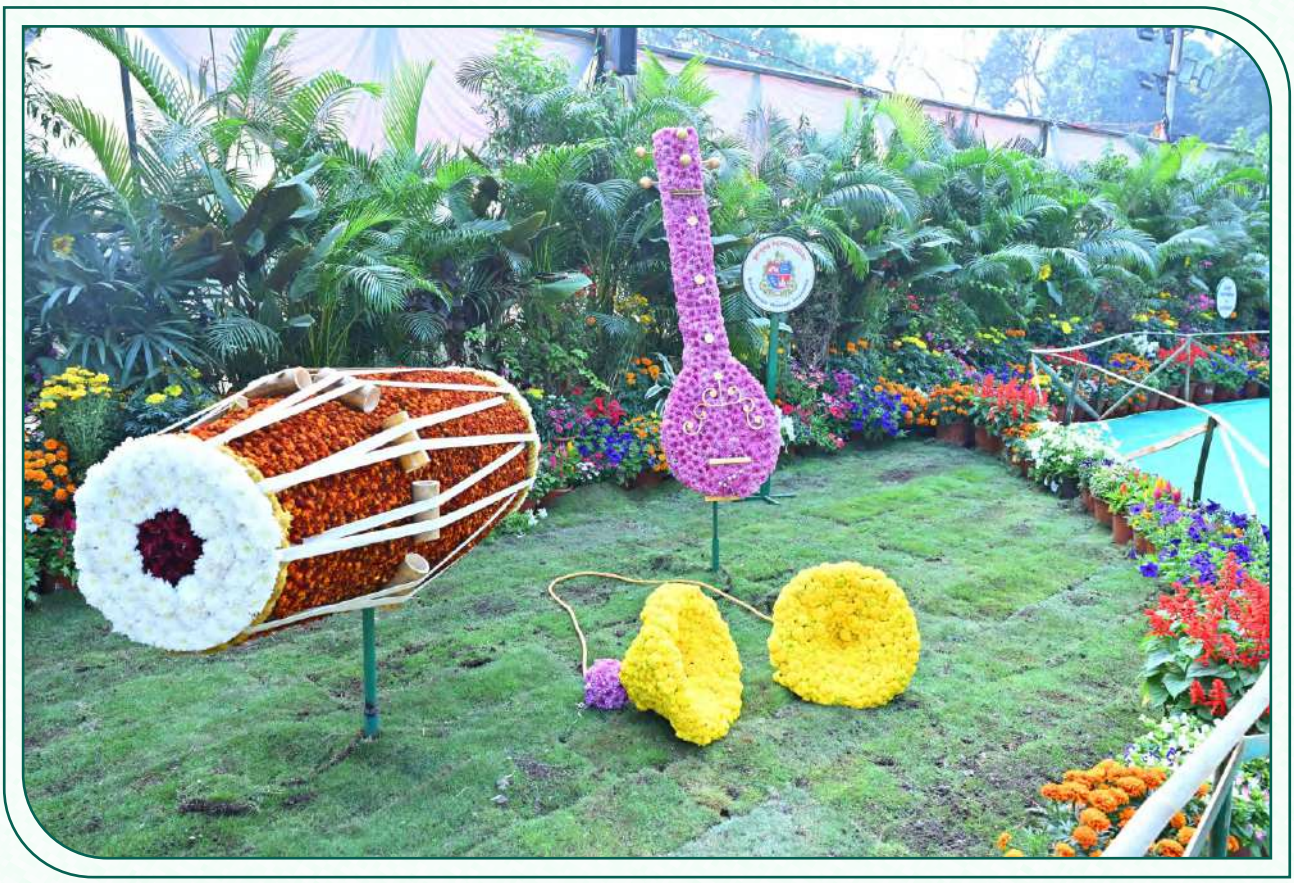
मालाड कोंडवाडा येथे २२५० चौ.मी. क्षेत्र श्रीमद रामचंद्र जीवदया ट्रूस्ट या संस्थेस पशुवैद्यकीय उद्देशाने ३० वर्षांसाठी (BOT) तत्ववर (Animal Care Center) उभे करण्यासाठी सुधार समिति व स्थायी समितिच्या मंजूरीने जानेवारी २०२५ पासून देण्यात आले आहे. सदर (Animal Care Center) चे काम सुरु आहे.

मनोरंजनपर सुविधा

जनरल अरुणकुमार वैद्य जलतरण तलाव, चेंबूर

वीरमाता जिजाबाई भोसले उद्यानातील पुष्प महोत्सव

मनोरंजनपर सुविधा

१. उद्याने आणि प्राणि संग्रहालय :-

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय, भायखळा :-

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय हे देशातील जुन्या प्राणिसंग्रहालयांपैकी एक असून सदर प्राणिसंग्रहालयाचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे ५३ एकर आहे. ह्या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयास **'पुरातन वास्तू श्रेणी -२ (ब)'** म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. केंद्रीय प्राणिसंग्रहालय प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांजकडून या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयास दि. २५ डिसेंबर २०२५ पर्यंत 'मध्यम प्राणिसंग्रहालय' म्हणून मान्यता प्राप्त झाली आहे.

पुढील मान्यतेसाठी केंद्रीय प्राणिसंग्रहालय प्राधिकरण यांच्याकडून सर्वेक्षण करण्यात आले असून अभिप्राय यावयाचे आहेत.

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालयाची सद्यस्थिती आणि अभ्यागतांचा तपशील व महसूल :-

- वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय (बुधवार वगळता) संपूर्ण वर्षभर सकाळी ९.३० ते सायंकाळी ६.०० वाजेपर्यंत पर्यटकांकरिता खुले ठेवण्यात येते.
- दि. ३१ मार्च २०२६ अखेर या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयात एकूण ११ जातींचे ७५ सस्तन प्राणी, १३ जातींचे २४८ पक्षी व ०८ जातींचे ५९ सरपटणारे तसेच, जलचर प्राणी असे एकूण ३८२ प्राणी/पक्षी अस्तित्त्वात आहेत.

आर्थिक वर्ष	अभ्यागतांची संख्या	उत्पन्न (रुपये)
२०२३-२४	३०,१६,८२७	११,९८,३७,१७१/-
२०२४-२५	२३,५७,८३१	९,१८,७५,२३१/-
२०२५-२६	२५,४२,१३५	९,८५,८७,०५५/-

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालयाचा आधुनिकीकरण प्रकल्प -

- प्राणिसंग्रहालयाच्या विस्तारीत जागेवर विदेशी प्राण्यांकरिता प्रदर्शनी व निवासस्थाने उभारण्यात येणार असून त्याकरिता प्राणिसंग्रहालय सल्लागाराची नेमणूक करण्यात आली आहे. प्रदर्शनी व निवासस्थानांचे आराखडे तयार करण्यात आले असून अंदाजपत्रक बनविण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.
- प्राणिसंग्रहालयातील इंटरप्रिटेशन इमारतीमधील तळमजल्यावर जागतिक दर्जाचे मत्सालय उभारण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे.
- मुलुंड बर्ड पार्क म्हणजेच मुलुंड येथे उभारण्यात येणारे पक्षी उद्यान ही प्राणिसंग्रहालयाची सॅटेलाइट सुविधा (प्राणिसंग्रहालयाच्या अखत्यारीत) आहे. सदर पक्षी उद्यान उभारण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.
- प्रणिसंग्रहालयामध्ये बॅटरीवर चालणारी पर्यावरणपूरक ई-वाहने खरेदी करण्यात आली असून लवकरच ज्येष्ठ नागरिक आणि इतर पर्यटकांना प्राणिसंग्रहालयातील फेरफटक्यासाठी सदर ई-वाहने सुरु करण्यात येतील.
- प्राणि संग्रहालयाच्या आधुनिकीकिरण प्रकल्पाच्या विकासकामांतर्गत प्राणी प्रदर्शनींमध्ये/जवळपास २९ भारतीय प्रजातीच्या सुमारे १०५ लहानमोठया झाडांची लागवड करण्यात आली असून त्याअनुषंगाने परिसरातील जैवविविधता जपण्यात यश आले आहे.

२. डॉ. भाऊ दाजी लाड (मुंबई शहर) वस्तु संग्रहालय :-

डॉ. भाऊ दाजी लाड संग्रहालय ही मुंबईतील सर्वात महत्त्वाच्या सांस्कृतिक संस्थांपैकी एक आहे. या स्थळाच्या युनेस्को पुरस्कार विजेत्या जीर्णोद्धार आणि पुनरुज्जीवनानंतर २००८ साली जेव्हा संग्रहालय जनतेसाठी खुले झाले तेव्हा संग्रहालय न्यासाचा शिक्षण आणि जनजागृती कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. तेव्हापासून, संग्रहालय न्यासाने विविध प्रकारचा प्रेक्षकवर्ग तयार करण्यासाठी, कला आणि संस्कृतीची सखोल समज वाढवण्यासाठी, आणि संग्रहालयाशी सततचा संबंध सुनिश्चित करण्यासाठी ९० हून अधिक प्रदर्शने यशस्वीपणे आयोजित केली आणि अनेक शैक्षणिक कार्यक्रम सुरु केले आहेत.

संग्रहालय न्यासाने एप्रिल २०२५ ते मार्च २०२६ दरम्यान आठ प्रदर्शने सादर केली. जर्मन वाणिज्य दूतावास मुंबईच्या सहकार्याने, 'एकार्ट मुथिसिस आणि माणिक बाग आधुनिकतावादाचा भारतातील उगम' हे प्रदर्शन २७ एप्रिल ते १७ ऑगस्ट २०२५ या कालावधीत तर ४०० वर्षे जुनी कलाकृती दर्शवणारे 'कारावाज्जो भावमुग्ध मॅग्डलेन' हे प्रदर्शन, दि. १६ ऑक्टोबर ते दि. ०२ नोव्हेंबर २०२५ या कालावधीत सादर करण्यात आले. प्रसिद्ध इटालियन चित्रकार मायकलअँजेलो मेरीसी दा कारावाज्जो यांच्या कलाकृती शहरात प्रथमच प्रदर्शित करण्यात आल्या. आर्ट डेको चळवळीच्या १०० वर्षांच्या निमित्ताने, 'ओशन ड्राइव्ह ते मरीन ड्राइव्ह आर्टडेकोचा शतकभराचा प्रवास मायामी - मुंबई (१९२५-२०२५)' हे प्रदर्शन सादर करण्यात आले.

वर्षभरात, संग्रहालयाने शाळा, तरुण, प्रौढ आणि कुटुंब गटांसाठी अनेक फेरफटका, कार्यशाळा, कथाकथन सत्रे, चित्रपट प्रदर्शन आणि कार्यक्रमांचे आयोजन केले. हे कार्यक्रम मराठी, हिंदी आणि इंग्रजीमध्ये उपलब्ध आहेत. जानेवारी २०२६ मध्ये, संग्रहालयाने वीरमाता जिजाबाई भोसले उद्यान व प्राणीसंग्रहालय आणि अक्षरा फाउंडेशन यांच्या सहकार्याने एक कथाकथन महोत्सव आयोजित केला. या कार्यक्रमात अंदाजे २५० महानगरपालिका शालेय विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. स्टीम अकादमीच्या सहकार्याने, कला आणि विज्ञानाची समज वाढणारी १५ हून अधिक सत्रे इंग्रजी आणि मराठीमध्ये आयोजित करण्यात आली, ज्याद्वारे भारतातील शाळांमधील १०,००० हून अधिक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचता आले. संग्रहालय ट्रस्ट दर आठवड्याच्या शेवटी संग्रहालयातील संग्रह आणि चालू प्रदर्शनांचा विनामूल्य मार्गदर्शित फेरफटका मराठी आणि इंग्रजीमध्ये आयोजित करते.

३. महानगरपालिकेचे जलतरण तलाव :

१) महात्मा गांधी स्मारक ऑलिम्पिक जलतरण तलाव, दादर.

महात्मा गांधी स्मारक ऑलिम्पिक जलतरण तलाव हा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मालकीचा असून, पुनर्विकासानंतर तो सभासदांसाठी दि. ०१ ऑक्टोबर २०११ पासून खुला करण्यात आला आहे. सदर जलतरण तलाव दादर (पश्चिम), शिवाजी पार्कसारख्या मध्यवर्ती ठिकाणी असून, येथे वार्षिक सभासदत्व शुल्क आकारुन सभासदांना ऑलिम्पिक दर्जाची पोहोण्याची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येते. महात्मा गांधी जलतरण तलाव, दादर येथे दि. २५ ऑगस्ट २०२२ पासून सभासदत्वाची नोंदणी ऑनलाईन कार्यप्रणालीद्वारे सुरु करण्यात आलेली आहे. सदर जलतरण तलाव हा महानगरपालिकेचा मानबिंदू आहे.

२) सरदार वल्लभभाई पटेल जलतरण तलाव, कांदिवली (पश्चिम).

सरदार वल्लभभाई पटेल जलतरण तलाव, महात्मा गांधी क्रास रोड क्र. २, कांदिवली (पश्चिम) येथील बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा जलतरण तलाव पुनर्विकासानंतर सभासदांसाठी दि. ०१ मार्च २०२२ पासून खुला करण्यात आला आहे. सदर ठिकाणी ऑलिम्पिक दर्जाचा जलतरण तलाव, बेबी पूल, उपाहारगृह, बॅडमिंटन, टेबल टेनिस, लॉन टेनिस, व्यायामशाळा इत्यादी सुविधांसह क्रिडा संकुल उभारण्यात आलेले आहे.नागरीकांसाठी जलतरण तलावाचे सभासदत्व प्राप्त करण्याकरिता http://swimmingpool.mcgm.gov.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

३) घाटकोपर लायन्स महानगरपालिका जलतरण तलाव, घाटकोपर (पूर्व).

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारितील, घाटकोपर जलतरण तलाव दि. २८ मार्च १९७१ पासून सुरु करण्यात आला. प्रतिवर्षी सुमारे ४,००० सभासद सदर तरणतलावाच्या सुविधेचा लाभ घेत होते. तरण तलावाच्या

आवारातील उपाहारगृह व छोटे मैदान लहान कार्यक्रमांकरिता भाडेतत्त्वावर उपलब्ध करुन देण्यात येत होते. सदर तरणतलावातून पाण्याच्या मोठ्या प्रमाणात होत असलेल्या गळतीमुळे दि. ३० जानेवारी २०१९ पासून पोहण्यास बंद ठेवण्यात आला आहे. सदर तरणतलावाच्या पुनर्विकासाचे काम उप प्रमुख अभियंता (इमारत बांधकाम) पूर्व उपनगरे यांच्यामार्फत करण्यात येत आहे.

सदर जागेवर ऑलिम्पिक दर्जाचा जलतरण तलाव व इतर विविध क्रिडा प्रकारांनी व सर्व सोयींनी युक्त असे सुसज्ज क्रिडासंकुल उभारण्यात येऊन नागरिकांकरीता उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

४) जनरल अरुणकुमार वैद्य जलतरण तलाव, चेंबूर.

जनरल अरुणकुमार वैद्य जलतरण तलाव हा महानगरपालिकेच्या 'एम /पश्चिम' विभाग कार्यालयाजवळ, चेंबूर (पूर्व) येथे स्थित आहे. सदर तरण तलाव ऑलिम्पिक दर्जाचा असून त्याचा आकार २५ x ५० मीटर असा आहे. तसेच, डायव्हिंग पूलाचा आकार १८.१० x १२ मीटर असा आहे. लहान मुलांसाठी बांधण्यात आलेला किड्स पूल १६ x ८ मीटर आकाराचा आहे. दि. २४ ऑगस्ट २०२२ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारीतील सर्व जलतरणतलावांचे सभासदत्व घेण्याची प्रक्रिया पूर्णपणे ऑनलाईन पध्दतीने राबविण्यात येत आहे. (लिंक swimmingpool.mcgm.gov.in) परिणामस्वरुप जास्तीत जास्त नागरिक पोहण्याच्या सुविधेचा लाभ घेत आहेत. तरणतलावाची सुविधा सकाळी ६.०० ते ११.०० वाजेपर्यंत आणि सायंकाळी ०६.०० ते रात्रौ १०.०० वाजेपर्यंत सर्वांसाठी व फक्त महिलांसाठी सकाळी ११.०० ते दुपारी १२.०० आणि सायंकाळी ५.०० ते ६.०० या वेळेत मंगळवार ते रविवार पूर्ण दिवस याप्रमाणे उपलब्ध करुन देण्यात येते. सद्यस्थितीत, सदर तरणतलावाचे सुमारे ५,५०० वार्षिक सभासद आहेत.

५) श्री मुरबाळीदेवी जलतरण तलाव आणि व्यायामशाळा दहीसर (पूर्व) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेद्वारे दहीसर (पूर्व) येथे श्री मुरबाळीदेवी जलतरण तलाव आणि व्यायामशाळेची सुविधा २०१६-२०१७ साली सुरु करण्यात आलेली आहे. सदर ठिकाणी २५ मी. x १५ मी. लांबीचा एक जलतरण तलाव तसेच अत्याधुनिक उपकरणे असलेली व्यायामशाळा आहे. सदर जलतरण तलाव आणि व्यायामशाळेस परिसरातील नागरिकांचा उत्तम प्रतिसाद मिळत असून दररोज सरासरी ५५० ते ७०० सभासद जलतरणाचा आनंद घेतात. सदर ठिकाणी गाळणीयंत्रणेचे परिरक्षण, सुरक्षारक्षक तसेच, साफसफाई इ. कामे /सेवा निविदेतील अटी व शर्तीनुसार खाजगी कंत्राटदारामार्फत पुरविण्यात येत आहेत. तसेच आस्थापनेच्या व्यवस्थापनाची आणि प्रशासकीय कामे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या कर्मचाऱ्यांमार्फत केली जात आहेत. श्री मुरबाळीदेवी जलतरण तलाव मंगळवार ते रविवार असे एकूण ११ सत्रांमध्ये (विशेष २ सत्र फक्त महिलांकरिता) चालवले जाते. जलतरण तलावाचे सभासदत्व आवश्यक शुल्काचे ऑनलाईन (Online)पध्दतीने भरणाकरुन घेता येते.

४. क्रीडा संकुले :-

(१) शहाजी राजे भोसले क्रीडा संकुल, जयप्रकाश मार्ग, अंधेरी (पश्चिम) :

मुंबईच्या पश्चिम उपनगरातील नागरिकांना विविध क्रीडा व सांस्कृतिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी अंधेरी (पश्चिम) येथे सन १९८८ साली महानगरपालिकेने 'शहाजी राजे भोसले क्रीडा संकुल' बांधले असून सदर क्रीडा संकुलाचे व्यवस्थापन व परिरक्षण 'बृहन्मुंबई क्रीडा आणि ललितकला प्रतिष्ठान' या स्वतंत्र सार्वजनिक न्यासाकडे सोपविण्यात आले आहे. ह्या न्यासाचे कामकाज पाहण्यासाठी विश्वस्त मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. माननीय महापौर व माननीय महानगरपालिका आयुक्त हे सदर प्रतिष्ठानाचे अनुक्रमे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष असून महानगरपालिकेचे विविध पदाधिकारी हे सभासद म्हणून तसेच, क्रीडा व ललितकला क्षेत्रातील नामांकित व्यक्ती सदर प्रतिष्ठानाचे सभासद म्हणून काम पाहतात.

क्रीडा संकुलात एकूण ०३ महत्त्वाचे विभाग आहेत.

१) क्रीडा प्रशिक्षण केंद्र :-

संकुलात सुसज्ज असे क्रिडा प्रशिक्षण केंद्र असून तेथे बॅडमिंटन, टेबल टेनिस इत्यादी क्रिडा सुविधा आहेत. सदर क्रिडा सुविधांच्या बरोबरीनेच स्विमिंग, कराटे, योगा, ॲरोबिक्स,स्केटिंग, नृत्य, चित्रकला या खेळांची देखील दिवाळी तसेच, उन्हाळी शिबिरे क्रीडा संकुलामार्फत आयोजित करण्यात येतात. क्रीडा प्रशिक्षण इमारतीमध्ये गेम्स हॉल असून तेथे बुध्दिबळ, कॅरम, वेटलिफ्टिंग, पॉवरलिफ्टिंग इत्यादींचे जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावरील स्पर्धांचे आयोजन

वेळोवेळी होत असते. तसेच महापौर चषकाचे आयोजन देखील होत असते. २०५ आसन क्षमता व व्यासपीठ असलेल्या सभागृहात (लेक्चर हॉल) व इतर ०३ सभागृहांमध्ये विविध समारंभ, परिषदा, बक्षीस समारंभ इ. कार्यक्रमांचे विविध संस्थांकडून आयोजन केले जाते.

त्याचप्रमाणे क्रीडा प्रशिक्षण केंद्र येथे ५६ वसतिगृह खोल्या असून त्यापैकी २८ खोल्या वातानुकूलित आहेत. विशेष म्हणजे एन.डी.आर.एफ जवानांच्या निवासाची व्यवस्था याठिकाणी करण्यात आली आहे. सभासदांकरिता क्रीडा संकुलात सुसज्ज उपाहारगृह आहे.

२) जलतरण तलाव :

या संकुलातील जलतरण तलाव हा ऑलिम्पिक दर्जाचा असून येथील प्रशिक्षित शिक्षकांनी आजपर्यंत हजारो नागरिकांना पोहण्याची कला अवगत करून दिली आहे. तसेच राज्य, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे जलतरणपटू निर्माण केले आहेत. जलतरणतलाव येथे प्रगत प्रशिक्षण वर्ग, उन्हाळी शिबिर इत्यादींचे आयोजन करण्यात येते. जलतरण तलाव येथे जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्पर्धा, अपंगांच्या स्पर्धा इत्यादिंचे आयोजन होत असते. जलतरण तलावास लागून पश्चिम उपनगरातील होतकरु कलावंतांसाठी त्यांच्या कलेचे प्रदर्शन वाजवी दरात भरविण्याकरिता जहांगीर आर्ट गॅलरीच्या धर्तीवर **'चित्रकार दिनानाथ दलाल कलादालन'** सुरु करण्यात आले आहे.

३) मुंबई फुटबॉल अरेना :

मुंबई फुटबॉल अरेना येथे नैसर्गिक गवत असलेले आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे फूटबॉल मैदान असून सदर मैदानाच्या अनुषंगाने प्लेअर्स चेन्जींग रुम, मेडिकल रुम, प्रसाधनालये, कार्यालय, रेफ्री रुम, ॲन्टी डोपींग रुम, हायमास्ट, स्टोअर रुम, मॅच कमिशनर रुम, प्रेस कॉन्फरन्स रुम इत्यादी तयार करण्यात आले आहे. सदर मैदानावर इंडियन सुपर लीग व मुंबई फुटबॉल लीग ह्या मानांकित स्पर्धा भरविल्या जातात. तसेच, जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या सामन्यांचे आयोजन करण्यात येते. नैसर्गिक गवताच्या फूटबॉल मैदानाच्या बरोबरीनेच आर्टीफिशियल टर्फ असणारे खुले मैदान देखील आहे. तसेच, जॉगींग करणाऱ्या सभासदांकरिता स्वतंत्र व्यवस्था आहे. भविष्यात क्रीडा संकुलामार्फत वेगवेगळे उपक्रम राबविण्याचे प्रस्तावित आहे.

जे नागरिक आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आहेत व खाजगी क्लबचे शुल्क भरु शकत नाहीत अशा ज्येष्ठ नागरिक तसेच, शालेय विद्यार्थ्यांकरिता प्रतिष्ठानामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या सुविधांच्या शुल्कात ५० % सवलत दिली जाते. संकुलामध्ये सभासदांना व ज्येष्ठ नागरिकांना मोफत वृत्तपत्रे वाचण्याची सोय उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे.

(२) प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी क्रीडा संकुल, मुलुंड (पश्चिम)

मुंबईच्या पूर्व उपनगरातील नागरिकांना विविध क्रीडाविषयक व सांस्कृतिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी मुलुंड (पश्चिम) येथे महानगरपालिकेने १९८८ साली 'प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी क्रीडा संकुल' बांधले असून, सदर क्रीडा संकुलाचे व्यवस्थापन व देखभाल 'बृहन्मुंबई क्रीडा आणि ललितकला प्रतिष्ठान' ह्या स्वतंत्र सार्वजनिक न्यासाकडे सोपविण्यात आले आहे.

या न्यासाचे कामकाज पाहण्यासाठी विश्वस्त मंडळाची स्थापना करण्यात आली असून माननीय महापौर हे अध्यक्ष तर, माननीय महानगरपालिका आयुक्त हे उपाध्यक्ष म्हणून काम पाहतात. तसेच, क्रीडा व ललितकला क्षेत्रातील नामांकित व्यक्ती प्रतिष्ठानचे सभासद म्हणून काम पाहतात.

या संकुलात ऑलिम्पिक प्रमाणकांनुसार बांधण्यात आलेला जलतरण तलाव असून येथील निर्देशकांनी आजपर्यंत हजारो नागरिकांना पोहण्याची कला अवगत करून दिली असून पट्टीचे जलतरणपटू तयार केले आहेत.

क्रीडा प्रशिक्षण संकुलात बॅडमिंटन, टेबल टेनिस, योगा, कराटे, अद्ययावत अशी व्यायामशाळा इ. क्रीडा सुविधा तसेच विविध प्रकारच्या व्यायामांसाठी व्यायामशाळाही उपलब्ध आहे. दिवाळी व उन्हाळी सुट्टीमध्ये खास करून मुलांसाठी जलतरण, बॅडमिंटन, क्रिकेट, ॲरोबीक्स, योगा, कराटे, स्केटिंग, नृत्य, चित्रकला इ. क्रीडा व कलांचे आयोजन करण्यात येते.

या संकुलामध्ये तिरंदाजी, बास्केटबॉल या सारख्या क्रीडा सुविधा नव्याने सुरु करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच, ज्येष्ठ नागरीकांकरिता वाचनालय व 'ज्येष्ठ नागरीक कट्टा' देखील सुरु करण्यात आलेला आहे.

या क्रीडा संकुलात १,३१३ आसनक्षमता असलेले मुंबईतील सर्वात मोठे क्र.२ चे वातानुकुलित 'महाकवी कालिदास नाट्यमंदिर' असून तेथे मुख्यत्वे मराठी नाटकांचे व इतर कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते.

सभासदांसाठी लॉन टेनिस, जिम्नॅस्टिक्स व स्क्वॅश या क्रीडा सुविधा सुद्धा सुरु करण्यात आलेल्या आहेत. संकुलातील मोकळ्या जागेत लग्न समारंभ, सभा, सत्संग आणि इतर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. संकुलाच्या सभासदांसाठी व विविध कार्यक्रमांच्यावेळी संकुलात येणाऱ्या लोकांसाठी सुसज्ज उपाहारगृहाची सोय करण्यात आली आहे. या व्यतिरिक्त लग्न व मोठ्या समारंभासाठी मोकळे मैदान व दोन मोठे हॉल, वातानुकुलीत सुविधेसह भाडेतत्त्वावर उपलब्ध करून देण्यात येतात.

संकुलामध्ये लवकरच स्कुबा डायव्हिंग ही सुविधा सुरु करण्यात येणार असून सर्व सभासदांना व ज्येष्ठ नागरिकांकरिता मोफत वाचनालय सुरु करण्यात आलेले आहे.

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी क्रीडा संकुलात नव्याने उच्च दर्जाच्या सुविधा उदा. आर्टीफिशियल फूटबॉल, लॉन टेनिस , क्रिकेट , तिरंदाजी , बहुउद्देशिय क्रीडा सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे क्रीडा संकुलातील जलतरणतलाव, बॅडमिंटन, जिमनॅस्टिक खेळाच्या सभासदांनी जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावर नेत्रदिपक कामगिरी केली आहे. याशिवाय संकुलातील मोकळ्या मैदानामध्ये फुटबॉल क्रीडा सुविधा देखील सुरु आहे.

५. महानगरपालिकेची नाट्यगृहे :-

(१) प्रबोधनकार ठाकरे खुला रंगमंच, शिवडी :

आचार्य दोंदे मार्ग, शिवडी येथील प्रबोधनकार ठाकरे खुल्या रंगमंचाची स्थापना सन १९७८ मध्ये करण्यात आली. या रंगमंचाच्या वास्तूत मूळ रंगमंचावर व्यावसायिक व हौशी नाट्यसंस्थांच्या रंगीत तालिमी केल्या जात होत्या. त्या व्यतिरिक्त विवाह, वाङनिश्चय, नामकरण विधी, हळदीकुंकू, इत्यादी कार्यक्रम तसेच व्यावसायिक व हौशी कलावंताच्या नाटक, नृत्य, वाद्यवृंद, इत्यादीच्या तालमीकरिता आणि चेह-याची रंगरंगोटी, इत्यादीसाठी एक सभागृह व दोन स्वतंत्र दालने प्रबोधनकार ठाकरे खुल्या रंगमंचाच्या शूल्क सूचीत नमूद केल्याप्रमाणे अनामत रक्कत तसेच भाडे आकारून विविध संस्था अथवा वैयक्तिकरित्या विहीत नमून्यातील प्राप्त अर्जानुसार पूर्वी देण्यात येत होते. तथापि, वास्तूच्या दूरवस्थेमुळे सद्यस्थितीत फक्त रंगमंच बाजू नाटकाच्या सेंटीग व नेपथ्य कामासाठी भाडेतत्त्वावर देण्यात येते. तसेच, पहिल्या मजल्यावरील एका सभागृहात शिवडी व आसपासच्या परिसरात राहणा-या गरीब विद्यार्थ्यांना अभ्यास करता यावा यासाठी अभ्यासिकेची सुविधा १२ तासांकरिता विनामूल्य उपलब्ध आहे.

(२) मास्टर दीनानाथ मंगेशकर नाट्यगृह, विलेपार्ले (पूर्व) :

कै. नटवर्य दत्ता भट मार्ग, विलेपार्ले (पूर्व) येथील महानगरपालिकेचे मास्टर दीनानाथ मंगेशकर नाट्यगृहाची सन १९७८ मध्ये स्थापना करण्यात आली आहे. स्वतंत्र रंगपट आणि तालिम कक्ष असलेले ९१६ आसन क्षमतेचे संपूर्णतः वातानुकूलित असे प्रेक्षागृह आहे. प्रेक्षागृहात स्वयंचलित विद्युत व्यवस्था आहे. नाटके सांस्कृतिक कार्यक्रम, वाद्यवृंदांचे कार्यक्रम, इत्यादींकरीता विहित अनामत रक्कम व भाडे आगाऊ भरून या प्रेक्षागृहाचे आरक्षण करता येते. तसेच नाटके, वाद्यवृंद इत्यादींच्या तालमींकरिता विहित अनामत रक्कम व भाडे भरुन वातानुकूलित तालीम कक्षाचे आरक्षण करता येते. या व्यतिरिक्त नाट्यगृहात दोन छोटी वातानुकूलित सभागृहांचे म्हणजेच चर्चासत्र सभागृह व बैठक सभागृहांचे विहित अनामत रक्कम व भाडे भरुन त्या हेतूकरिता त्यांचेही आरक्षण करता येते. तसेच, नाट्यनिर्मात्यांना त्यांच्या कार्यक्रमासंबंधातील साहित्य वाचनाकरिता विहित भाडे रकमेवर वातानुकूलित वाचनालय कक्षही उपलब्ध आहे.

(३) प्रबोधनकार केशव सिताराम ठाकरे नाट्यमंदिर, बोरीवली (पश्चिम) :

प्रबोधनकार केशव सिताराम ठाकरे नाट्यमंदिर हे सोडावाला लेन, बोरीवली (पश्चिम) येथे आहे. संकुलात मुख्य नाट्यगृह (१०२६ आसने), लघुनाट्यगृह (२११ आसने), तालीम कक्ष, निवासी खोल्या, कलादालन, परिषद सभागृह, समाजमंदिर सभागृह व २ बहुउद्देशीय सभागृहे, लघुकक्ष या उपक्रमांचा समावेश आहे. हे, सर्व उपक्रम वातानुकूलित असून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे चालविण्यात येतात. त्यापैकी अर्जदारास समाजमंदिर व दोन्ही बहुउद्देशीय सभागृहे वातानुकूलीत किंवा विनावातानुकूलीत सुविधेसह आरक्षण करण्याची सुविधा आहे. मुख्य नाट्यगृह व लघुनाट्यगृह विद्युत आणि ध्वनी यंत्रणेने सुसज्ज आहेत. सदर नाट्यसंकुलाच्या सुरक्षेची जबाबदारी बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दल यांचेकडे आहे. तसेच संकुलात सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अत्याधुनिक अग्निशमन यंत्रणा स्थापित करण्यात आली आहे. मुख्य सभागृहात लहान मुलांसाठी क्रायरुमचीही सुविधा आहे. नाट्यगृहातील विद्युत पुरवठा काही

कारणास्तव खंडीत झाल्यास विद्युत पुरवठा करण्यासाठी डिझेलवर चालणारे विद्युत जनित्र उपलब्ध आहे. समाजमंदिर व दोन बहुउद्देशीय सभागृहे लग्न, सभा, समारंभ, चर्चासत्रे इत्यादी कार्यक्रमांसाठी अनुज्ञेय शुल्क आकारुन भाड्याने देण्यात येतात. संकुलात येणाऱ्या अभ्यागतांच्या /प्रेक्षकांच्या वाहनांकरिता सुमारे ११८ वाहने उभी करण्याची क्षमता असलेल्या स:शुल्क वाहनतळाची सुविधा देण्यात आली आहे. परिषद सभागृह वस्तूंच्या विक्री व प्रदर्शनासाठी तसेच, सभांसाठी भाडे तत्त्वावर दिले जाते. नाट्यसंकुलातील जागा दि म्युनिसिपल को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड, मुंबई, (बोरीवली शाखा), अखिल भारतीय मराठी नाट्यपरिषद, (बोरीवली शाखा) व बोरीवली सांस्कृतिक केंद्र संचालित ज्ञान विहार ग्रंथालय यांनाही संकुलात भाडे तत्त्वावर जागा देण्यात आली आहे. तसेच, मॅजेस्टीक प्रकाशन यांना नागरीकांसाठी पुस्तक प्रदर्शन व सवलतीच्या दरात विक्रीकरीता संकुलात भाडे तत्त्वावर जागा देण्यात आली आहे. मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, (बोरीवली शाखा) व सहाय्यक करनिर्धारक व संकलक 'आर/उत्तर' विभाग यांचे कार्यालय तात्पुरत्या स्वरूपात संकुलात स्थानांतरीत करण्यात आले आहे.

(४) अण्णाभाऊ साठे नाट्यगृह , भायखळा (पूर्व) :

भायखळा (पूर्व) येथील वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय यातील अण्णाभाऊ साठे खुल्या नाटयगृहाचा पुनर्विकास करुन तेथे अद्ययावत प्रकाशयोजना तसेच, ध्वनीक्षेपण यंत्रणेसह ७६१ आसनक्षमतेचे वातानुकूलित बंदिस्त नाट्यगृह उभारण्यात आले आहे. नाट्यगृहात क्रायरुमची सुविधा उपलब्ध आहे. तसेच विद्युत पुरवठा काही कारणास्तव खंडीत झाल्यास विद्युत पुरवठा करण्यासाठी डिझेलवर चालणाऱ्या विद्युत जनित्राची देखील सुविधा आहे. संकुलाच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने सर्वत्र सी. सी.टी.व्ही. कॅमेरे बसविण्यात आले असून अत्याधुनिक अग्निशमन यंत्रणा स्थापित करण्यात आली आहे. नाट्यगृहाच्या तळघरात सुमारे ३२ वाहने उभी करण्याची क्षमता असलेल्या यांत्रिकी वाहनतळाची सुविधा सशुल्क उपलब्ध आहे.

नाट्यगृहाचे अंतर्बाह्य स्वरुप अतिशय आकर्षक असून नाट्यगृहाची सुविधा प्रामुख्याने नाटके, वाद्यवृंद, संमेलने तसेच, विविध वाहिन्यांच्या चित्रीकरणासाठी उपलब्ध आहे.

लोकोपयुक्त सेवाकार्ये

वीजेवर चालणारी दुमजली वातानुकूलित बस

दुमजली बस

लोकोपयुक्त सेवाकार्ये

बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

(बृहन्मुंबई महानगरपालिका)

वाहतूक विभाग – २०२५ – २०२६

बृहन्मुंबई महानगरपालिका अंगिकृत असलेल्या बेस्ट उपक्रमाच्या वतीने बृहन्मुंबई हद्द आणि मुंबई लगतच्या नवी मुंबई, ठाणे आणि मिरा-भाईंदर या शहरांमधील काही प्रमुख ठिकाणांदरम्यान 'परिवहन सेवा' कार्यान्वित करण्यात येते. तसेच, मुंबईतील सायन आणि माहिमपर्यंतच्या विभागामध्ये 'विद्युत पुरवठा' सेवा देखील पुरविण्यात येते. सुरुवातीला उपक्रमाचे बस प्रवर्तन बृहन्मुंबई हद्दीकरीता मर्यादित होते. परंतु लगतच्या शहरांमधील रहिवाश्यांकडून सुचना प्राप्त झाल्यानंतर सन १९८४ पासून उपक्रमाचे बस प्रवर्तन नवी मुंबई, ठाणे आणि मिरा-भाईंदर या शहरांमधील काही प्रमुख ठिकाणांदरम्यान विस्तारित करण्यात आले.

बस प्रर्वतनाची वैशिष्टे -

१. बसताफा :-

बेस्ट उपक्रमाच्या बसताफ्यात स्वःमालकीच्या बसगाड्यांसह भाडेतत्त्वावरील बसगाड्यांचा समावेश असून वेगवेगळ्या प्रकारच्या बसगाड्यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे. (दि. ३१-०३-२०२६ रोजी)

तपशील	विना-वातानुकूलित			वातानुकूलित					एकूण
	एकमजली	मिडी	विद्युत	मिडी	मिनी	विद्युत			
						एकमजली	मिडी	दुमजली	
स्व: मालकीच्या	१८३	३५	०६	२५	-	-	-	-	२४९
भाडेतत्त्वावर	६००	-	२०	६२५	-	१,०२३	२२०	५०	२,५३८
एकूण	७८३	३५	२६	६५०	-	१,०२३	२२०	५०	२,७८७

२. बसमार्ग :-

बेस्ट उपक्रमाचे बस प्रवर्तन संपूर्ण बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीत कार्यान्वित करण्यात आलेले असून नवी मुंबई, ठाणे आणि मिरा-भाईंदर या शहरामधील काही प्रमुख ठिकाणांदरम्यान बस प्रवर्तनाचा विस्तार करण्यात आलेला आहे. बेस्ट उपक्रमाचे बस प्रवर्तन प्रामुख्याने उपनगरीय रेल्वेला पूरक म्हणून कार्यान्वित करण्यात येते. या अनुषंगाने रेल्वे स्थानक आणि निवासी संकुल तसेच, रेल्वे स्थानक आणि व्यापारी संकुल दरम्यान कमी अंतराचे बसमार्ग मोठ्या प्रमाणावर कार्यान्वित करण्यात येतात. बेस्ट उपक्रमाचे बस प्रवर्तन सर्वसाधारण सेवा, मर्यादित सेवा, जलद कॉरिडॉर सेवा, आणि वातानुकूलित सेवा असे वेगवेगळ्या प्रकारात कार्यान्वित करण्यात येते.

बसमार्गाचा तपशील (दि. ३१-०३-२०२६ रोजी) -

तपशील	सर्वसाधारण	मर्यादित	कॉरीडॉर	वातानुकूलित	एकूण
स्वःमालकीचे	३४	१२	०२	०३	५१
भाडेतत्वावर	६२	१४	११	२६१	३४८
एकूण	९६	२६	१३	२६४	३९९

३. पर्यावरणस्नेही बसप्रवर्तन :-

प्रदूषण ही सद्यस्थितीत अतिशय धोकादायक अशी जागतिक समस्या आहे. प्रदूषणामुळे येऊ घातलेले संकट थांबविण्याकरीता पर्यावरण सुरक्षित आणि निरोगी ठेवणे आवश्यक असून यासाठी काही उपाययोजनांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे. प्रदूषणाच्या विविध प्रकारांपैकी वायु प्रदूषण हा एक प्रकार असून यामध्ये वाहनांमधील धुरामूळे वातावरण प्रदूषित होते.

मुंबईतील प्रदूषण कमी करण्यासाठी बेस्ट उपक्रमाने आपल्या बसताफ्यात पर्यावरणस्नेही विजेवर चालणाऱ्या बसगाड्यांचा समावेश करण्यास सुरूवात केलेली आहे. सद्यस्थितीत उपक्रमाकडे १३१९ विजेवर चालणाऱ्या बसगाड्या आहेत. तसेच, संपिडीत नैसर्गिक वायू (सी.एन.जी.) या प्रदुषणमुक्त इंधनावर प्रवर्तित होणाऱ्या बसगाड्या देखील उपक्रमाच्या ताफ्यात आहेत.

वेगवेगळ्या इंधनावर प्रवर्तित होणाऱ्या बसगाड्यांचा तपशील - (दि. ३१-०३-२०२६ रोजी)

तपशील	डिझेल	सीएनजी	विद्युत	एकूण
स्व:मालकीच्या	२४३	--	०६	२४९
भाडेतत्त्वावरील	--	१,२२५	१,३१३	२,५३८
एकूण	२४३	१,२२५	१,३१९	२,७८७

४. Premium बससेवा :-

प्रवाशांचे प्राधान्य नेहमीच अद्ययावत् आणि आरामदायी सेवांना असते, ही बाब विचारात घेऊन बेस्ट उपक्रम अशा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नेहमीच सज्ज असतो. प्रवाशांची आरामदायी बससेवेची मागणी विचारात घेऊन बेस्ट उपक्रमाने 'चलो मोबिलिटी प्रा. लि.' या व्यवसाय संस्थेच्या सहकार्याने 'ॲप' वर आधारीत वातानुकूलित Premium बससेवा सन २०२२ पासून सुरु केलेली आहे. या बससेवांना प्रवाशांचा उत्साही प्रतिसाद आहे.

५. 'मुंबई वन' ॲप :-

मुंबई महानगर प्रदेशाच्या हद्दीत येणाऱ्या सर्व परिवहन संस्थांच्या (उदा. बेस्ट, टीएमटी, एनएनएमटी,केडीएमटी, एमबीएमटी, मोनोरेल, मुंबई मेट्रो आणि मुंबई उपनगरीय रेल्वे) प्रवाशांच्या सोयीकरिता तिकीट प्रणाली व प्रवासाचे नियोजन यांची माहिती **'मुंबई वन'** या मोबाईल ॲप वर उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे. त्यामुळे मुंबई महानगर प्रदेशाच्या हद्दीत प्रवास करताना प्रवाशांना उपरोक्त परिवहन संस्थांच्या वेळापत्रक, तिकीटदर इत्यादींची माहिती एकाच ठिकाणी उपलब्ध होणार आहे.

६. बेस्ट उपक्रमाची शहरी पर्यटन सेवा :-

मुंबई शहरामध्ये सार्वजनिक परिवहन सेवा पुरविणे हा उपक्रमाचा मुख्य हेतू आहे. परंतु बेस्ट उपक्रमाच्यावतीने पर्यटन सेवादेखील कार्यान्वित करण्यात येते. सदर पर्यटन सेवा दक्षिण मुंबईमध्ये उपलब्ध आहे. या पर्यटन सेवेमध्ये इलेक्ट्रीक दुमजली वातानुकूलित बसगाडीतून नरिमन पॉईंट येथील समुद्रकिनारा, गिरगांव चौपाटी आणि दक्षिण मुंबईतील विद्युत रोषणाई केलेल्या प्राचीन इमारतींची भेट घडविण्यात येते.

७. आरक्षित बसगाड्या :-

उपक्रमाच्या वतीने लग्न संमारंभ, वाढदिवस, प्रदर्शन, खेळांचे प्रकार अशा विविध प्रसंगांकरीता बसगाड्या आरक्षण तत्त्वावर उपलब्ध करण्यात येतात. बेस्ट उपक्रमाचे आरक्षण आकार किफायतशीर असल्यामुळे तसेच, उपक्रमाच्या बसगाड्यांची सेवा समाधानकारक असल्यामुळे या बसगाड्यांना समाधानकारक प्रतिसाद आहे.

८. बस आश्रयस्थानांचे सुशोभिकरण :-

बसगाडयांच्या प्रतिक्षेत बसथांब्यावर थांबणाऱ्या प्रवाशांना आरामदायी सेवा देण्याच्या दृष्टीकोनातून बस आश्रयस्थानांचे नुतनीकरण करण्यात येत आहे. यामध्ये प्रवाशांना आसन सुविधेसह त्यांच्या इच्छित बसमार्गावरील

बसगाडीची माहिती, मोबाईल फोन चार्जिंग करीता सुविधा अशा विविध अतिरिक्त सुविधा उपलब्ध करण्यात आलेल्या आहेत. विशेष बस थांब्यांच्या जागेवर बस आश्रयस्थाने उभारण्यात येत आहेत.

९. पे ॲण्ड पार्क योजना :-

उपक्रमाच्या उत्पन्नाचे स्त्रोत वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून 'परविओम टेक्नोलॉजिज प्रा. लि.' या व्यावसाय संस्थेच्या समन्वयाने बेस्ट उपक्रमाने 'पे ॲण्ड पार्क' योजना सुरु केलेली आहे. या योजने अंतर्गत प्रामुख्याने दिवसा, उपक्रमाच्या बसगाड्या बसमार्गावर प्रवर्तित झाल्यानंतर बसआगार आणि बसस्थानकांमधील रिक्त असलेल्या, जागांचा वापर खाजगी वाहनांच्या पार्किंग करीता करण्यात आलेला आहे.

१०. महिलांकरीता विशेष बससेवा : -

महाराष्ट्र शासनाच्या 'तेजस्विनी' योजने अंतर्गत ३७ बसगाड्या बेस्ट उपक्रमाला प्राप्त झालेल्या आहेत. या बसगाड्या सकाळी व संध्याकाळी गर्दीच्या वेळी वेगवेगळ्या बसमार्गावर प्राधान्याने महिला प्रवाशांकरीता प्रवर्तित करण्यात येतात. तसेच, गर्दीच्या वेळी महिलांकरीता विशेष बसगाड्या अनेक गर्दीच्या ठिकाणी प्रवर्तित करण्यात येत आहेत.

११. प्रवासभाडयात सवलत :-

पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांसह सर्व शैक्षणिक क्षेत्रात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना रु.२००/- मूल्य वर्गाचा सवलतीच्या दरातील मासिक बसपास उपलब्ध करण्यात आलेला आहे. ज्येष्ठ नागरीकांना वातानुकूलित बस सेवांसह सर्व बससेवांवर मासिक बसपास मध्ये रु ५०/- सवलत देण्यात आलेली आहे. बेस्ट आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिका बैठकांचे तसेच उपक्रमाशी आणि महापालिकेशी संबंधित इतर कार्यक्रमांचे वार्तांकन करणाऱ्या अधिस्विकृती धारक पत्रकारांना वार्षिक रु.३६५ मूल्य वर्गाच्या सवलतीच्या दरातील बसपास देण्यात आलेले आहेत.

१२. मोफत प्रवासाची सुविधा :-

स्वातंत्र्यसैनिक, नगरसेवक, नामनिर्देशित सदस्य, बेस्ट समिति सदस्य, शिक्षण समिति सदस्य, महानगरपालिका आयुक्त, अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त, महानगरपालिका मुख्य लेखा परीक्षक, न्यायालयात बेस्ट उपक्रमाचे प्रतिनिधित्व करणारे वकील यांना मोफत बस प्रवासाची सुविधा आहे. महाराष्ट्र विधानसभा / विधान परिषद सदस्य (महाराष्ट्र सरकारकडून उपक्रमाला ठराविक रक्कम प्राप्त होते), या सदस्यांसोबत एका व्यक्तीला मोफत प्रवासाची सुविधा असते. तसेच महापालिका शाळांमध्ये शिक्षण घेणारे गणवेषधारक विद्यार्थी (मुंबई महापलिकेकडून प्रतिपूर्ती करण्यात येते) यांना मोफत प्रवासाची सुविधा आहे. ४०% व त्यापेक्षा अधिक दिव्यांग व्यक्ती (मुंबई महापालिकेकडून प्रतिपूर्ती करण्यात येते) यांना मोफत प्रवासाची सुविधा आहे.

१३. (ETIM) इलेक्ट्रॉनिक्स टिकीट इश्युइंग मशीन :-

बेस्ट उपक्रमाद्वारे बसभाडे संकलन प्रणालीचे पूर्णतः संगणकीकरण करताना प्रवाशांना देण्यात येणारी तिकीटे इलेक्ट्रॉनिक्स टिकीट इश्युइंग मशीन (ETIM) द्वारे देण्यात येतात. या मशिनच्या आधारे बसवाहकाने दिवसभरातील वितरीत केलेल्या तिकीटांचा तपशील, म्हणजेच संपूर्ण प्रवासी तपशील उपलब्ध होतो. तसेच, सदर मशिनद्वारे फेऱ्यांचा तपशील, मशीन वापरणाऱ्या बसवाहकाचा तपशील इ. माहितीचा साठा करण्यात येतो. सदर माहितीचा उपयोग एकूण बसप्रवर्तन आणि बसमार्गावरील प्रवासी आणि उत्पन्नाच्या विश्लेषणासाठी करण्यात येतो.

१४. ETIM प्रणाली मध्ये UPI द्वारे तिकीट व बसपासची रक्कम भरण्याची सुविधा :-

प्रवाशांच्या सोयीकरीता बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रमातर्फे बेस्ट उपक्रमाच्या बस सेवेमध्ये आणखी एक डिजिटल सुविधा म्हणून ETIM प्रणाली मध्ये ONDC (Open Network for Digital Commerce) च्या माध्यमातून UPI द्वारे तिकीट व बसपासची रक्कम भरण्याची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येत आहे. या सुविधेमुळे प्रवासी बसवाहकाने सांगितलेल्या तिकीट / पासच्या रकमेचे Google Pay, Phone Pe, Paytm, BHIM Amazon Pay आदी UPI ॲपद्वारे थेट मोबाईलवरुन रक्कम भरणा करु शकतील. रक्कम भरणा प्रक्रीया पूर्ण झाल्यानंतर प्रवाशाला तिकीटाची मुद्रीत

प्रत देण्यात येईल. रोख रक्कम स्मार्टकार्ड आणि मोबाईलद्वारे पेमेंट, या सुविधा या पुढेही कायम राहणार असून UPI हा अतिरिक्त पर्याय म्हणून उपलब्ध करुन देण्यात येणार आहे.

१५. मोबाईल ॲप व त्याची वैशिष्टे :-

बेस्ट उपक्रमाद्वारे प्रवाशांच्या सुविधा करीता चलो (CHALO) मोबाईल ॲप सुरु करण्यात आले आहे. या मोबाईल ॲपवर प्रवाशांना त्यांच्या इच्छित गंतव्यस्थानी जाणा-या बसमार्गांवरील बसगाडयांची माहिती, तसेच सदर ॲप मध्ये रेखरकमे ऐवजी डिजिटल प्रणाली द्वारे प्रवासभाडे अदा करण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. या ॲपवर सर्व बस पासेस देखील उपलब्ध आहेत. त्याप्रमाणे उपक्रमाच्या बस मार्गांबाबतची सर्व समावेशक माहिती मोबाईल ॲपवर उपलब्ध आहे.

१६. NCMC स्मार्ट कार्ड - विविध सुविधा : -

केंद्र शासनाच्या 'One Nation One Card' - या धोरणाअंतर्गत बेस्ट उपक्रमाने **'National Common Mobility Card - NCMC'** चा अवलंब सुरु केलेला आहे. प्राधान्याने **NCMC**. योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येत असलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांच्या बस सेवा, मेट्रो सेवा तसेच रेल्वेमध्ये प्रवासी या **NCMC**. कार्डचा वापर करु शकतील. भविष्यात सदर स्मार्टकार्ड हे सार्वत्रिकपणे स्विकारले जाईल.

१७. ITMS - बससेवेचे आधुनिकीकरण :-

'Intelligent Transport Management System' ही अभिनव संगणकीकृत प्रणाली उपक्रमाच्या बसप्रवर्तनाकरीता राबविण्यात येत आहे. या प्रणालीमुळे बेस्ट उपक्रमाच्या बसमार्गांवरील कोणत्याही बसगाडीचे निश्चित ठिकाण माहित होते. प्रवाशांना देखील त्यांच्या इच्छित बसमार्गावरील बसगाडी किती वेळात उपलब्ध होऊ शकेल, ही माहिती त्यांच्या भ्रमणध्वनीवर Mobile App च्या माध्यमातून उपलब्ध होते.

१८. Google Maps - द्वारे बससेवेचे आधुनिकीकरण :-

प्रवाशांचा बसथांब्यांवरील प्रतिक्षाकाळ कमी व्हावा याकरीता बसथांब्यावर प्रत्यक्ष बसगाडी केव्हा उपलब्ध होईल याची माहिती Google Maps वर उपलब्ध करुन देण्यात आलेली आहे. जेणेकरुन प्रवासी आपल्या प्रवासाचे योग्य नियोजन करुन बेस्ट उपक्रमाच्या बसगाडीने प्रवास करु शकतील व इतर वाहतूकीच्या साधनांचा अवलंब करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीत. परिणामी बेस्ट उपक्रमाच्या महसूलात वाढ होईल.

१९. आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा :-

महाराष्ट्र शासन आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिका यांची बेस्ट उपक्रमासह मुंबई शहरातील अन्य शासकीय यंत्रणांचा सहभाग असलेली 'आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा' अस्तित्वात आहे. आपत्कालीन प्रसंगी आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार आपत्तीत अडकलेल्या प्रवाशांना तातडीने आणि जलदगतीने बससेवा उपलब्ध करुन देण्याची महत्वपूर्ण जबाबदारी 'बेस्ट' उपक्रमाची असते. या संपूर्ण व्यवस्थापनाचे नियंत्रण बेस्ट उपक्रमाच्या वडाळा आगारातील Command Control Centre येथून करण्यात येते. याच Command Control Centre मधून उपक्रमाच्या संपूर्ण बसप्रवर्तनाचे नियंत्रण देखील करण्यात येते.

२०. बसगाडयांची देखभाल :-

'बेस्ट' उपक्रमामध्ये बसगाड्यांची दैनंदिन देखभाल विविध आगारातील परिवहन अभियांत्रिकी विभागामार्फत करण्यात येते. या मध्ये प्रतिबंधात्मक (Preventive) देखभाली बरोबरच बिघाड दुरुस्ती कार्य बसआगारांमध्ये करण्यात येते. मोठया प्रमाणावर असलेले दुरुस्तीचे काम दादर येथील मध्यवर्ती कार्यशाळेत करण्यात येते. वेटलिज बसगाड्यांची देखभाल संबंधित कंत्राटदारांमार्फत करण्यात येते.

२१. कर्मचारी / अधिकारी प्रशिक्षण केंद्र :-

बसगाडीतून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची सुरक्षितता ही उपक्रमाकरिता अतिशय महत्त्वपूर्ण बाब असल्याने बेस्ट उपक्रमाने कर्मचारी व अधिकारी यांना प्रशिक्षण देण्याकरीता दिंडोशी बसआगार येथे सुसज्ज असे प्रशिक्षण केंद्र विकसित

केलेले आहे. या प्रशिक्षण केंद्रामध्ये उपक्रमाच्या सेवेत दाखल करून घेण्यात येणाऱ्या बसवाहक आणि बसचालक यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण सुरुवातीच्या काळात देण्यात येते. तसेच या प्रशिक्षण केंद्रामध्ये बसचालक, बसवाहक व अधिकाऱ्यांकरीता उजळणी अभ्यास वर्गाचे आयोजन देखील करण्यात येते.

२२. Toll Free - Help Line टोल फ्री हेल्पलाईन :-

बेस्ट उपक्रमाने दि. १५ ऑक्टोबर २००९ पासून मोफत दूरध्वनी सेवा क्र. १८००-२२७ ५५० सुरु केलेली आहे. ही सेवा दिवसाचे २४ तास उपलब्ध आहे. प्रवाशांना उपक्रमाच्या बससेवेची सर्वसमावेशक माहिती या हेल्पलाईनवर कर्मचारी व अधिकारी वर्गाद्वारे पुरविली जाते.

२३. प्रवासभाडे आकारणी :-

२३.१- प्रवासभाडे तक्ता - गुरुवार दि. ०९ मे २०२५ पासून

बसभाडे टप्पे	प्रवासभाडे (विना वातानुकूलित) (प्रौढ) (Non AC)	प्रवासभाडे (विना वातानुकूलित) (सवलतीचे) (Non AC)	प्रवासभाडे (वातानुकूलित) (प्रौढ) (AC)	प्रवासभाडे (वातानुकूलित) (सवलतीचे) (AC)
कि.मी.	(रु.)	(रु.)	(रु.)	(रु.)
५	१०	५	१२	५
१०	१५	८	२०	१०
१५	२०	१०	३०	१५
२०	३०	१५	३५	१५
२५	३५	१५	४०	२०
३०	४०	२०	४५	२०
३५	४५	२०	५०	२५
४०	५०	२५	५५	२५
४५	५५	२५	६०	३०
५०	६०	३०	६५	३०
५० कि.मी. पेक्षाअधिक	अतिरिक्त ५ कि.मी. भाडे टप्प्यासाठी रु.५ प्रमाणे		अतिरिक्त ५ कि.मी. भाडे टप्प्यासाठी रु.५ प्रमाणे	

१. मुंबई महानगरपालिका हद्दीबाहेर पथकर नाक्यांवरून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांकडून विना वातानुकूलित (Non AC) आणि वातानुकूलित (AC) बससेवांवर रू.२/- अतिरिक्त व प्रवासभाडे विद्यमान पध्दतीप्रमाणे आकारण्यात येईल.

२. प्रवासभाडे तक्त्यामध्ये सामान भाडे प्रौढ प्रवास भाड्याच्या समतूल्य ठेवण्यात आलेले असून विना वातानुकूलित बससेवांकरिता कमाल सामान भाडे रू. ३०/- व वातानुकूलित बस सेवांकरिता कमाल सामान भाडे रू. ३५/- राहील.

३. उपरोक्त प्रवासभाड्यामध्ये १५ पैसे एवढा पोषण अधिभार (Nutrition Surcharge) समाविष्ट आहे.

४. वस्तू आणि सेवाकर (GST-५%) वातानुकूलित बससेवांवर उपरोक्त प्रवासभाड्या बरोबरच ५% वस्तू आणि सेवाकराची अतिरिक्त आकारणी करण्यात येईल.

५. प्रवास भाड्याबाबत गृह विभाग, महाराष्ट्र शासन मोटारवाहन अधिनियम, १९८८ च्या एमव्हीआर-०८१५/ प्र.क्र.४४२/ परि-२, दि. ०८ जुलै २०१९ यांची अधिसूचना प्रवास भाड्याची आकारणी दोन बस थांब्यांमधील अंतराच्या आधारे करण्यात येत नसून दोन भाडे टप्प्यांमधील अंतराच्या आधारे करण्यात येते.

२३.२. बसपास तक्ता :-

तपशील	साप्ताहीक पास	मासिक पास		
वैधता कालावधी (दिवस)	७	२८	२८	२८
वैध बसफेऱ्या	१४	६०	९०	१२०
बसपासमुल्य (रू.)				
५ किमी पर्यंत	१४०	५००	८००	११००
१० किमी पर्यंत	२१०	८००	१२५०	१७००
१५ किमी पर्यंत	२८०	११००	१७००	२३००
२० किमी पर्यंत	४२०	१७००	२६००	३५००
२५ किमी पर्यंत	४९०	२०००	३०५०	४१००
३० किमी पर्यंत	५६०	२३००	३५००	४७००
३५ किमी पर्यंत	६३०	२६००	३९५०	५३००
४० किमी पर्यंत	७००	२९००	४४००	५९००
४५ किमी पर्यंत	७७०	३२००	४८५०	६५००
५० किमी पर्यंत	८४०	३५००	५३००	७१००

- ज्येष्ठ नागरीकांकरिता ६०,९० व १२० बस फे-यांकरीताचे बसपास उपलब्ध आहेत. या बसपासमध्ये ज्येष्ठ नागरीकांना रु.५०/- सवलत देण्यात येत आहे.
- इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने व्यवहार केलेल्या प्रवाशांना ६०,९० व १२० बस फे-यांकरीताच्या बसपासवर ५ % इतक्या अतिरिक्त बसफे-या देण्यात येतील. (उदा. ६० बस फे-यावर ५ % म्हणजे ०३ बस फे-या , ९० बस फे-याकरीता ०५ बस फे-या, १२० बस फे-याकरीता ०६ बस फे-या अतिरिक्त देण्यात येतील.) व वॉलेट स्वरुपात भरणा केल्यास, भरणा केलेल्या रकमेवर ०५ % इतकी अतिरिक्त रक्कम देण्यात येईल. (उदा. रु. १०० वर ०५ % म्हणजे रु. ०५ अतिरिक्त म्हणजे एकूण रु. १०५)

२३.३. दैनंदिन बसपास मूल्य (रु.) :

बस पास	बस फेऱ्या	कालावधी (दिवस)	प्रस्तावित मूल्य (रु.)
दैनंदिन	अमर्याद	०१	७५.००
मासिक	अमर्याद	३०	१८००.००

हेरिटेज बस फेरी, आरक्षित बसफेऱ्या व कार्पोरेट बसफेऱ्या वगळता सर्व बसमार्गावर वैध राहील.

२३.४. विद्यार्थी बसपास मूल्य (रु.) :

बसपास	६० बसफेऱ्या (३० दिवसाकरिता) मासिक	१८० बसफेऱ्या (९० दिवसाकरिता) त्रेमासिक	३६० बसफेऱ्या (१८० दिवसाकरिता) सहामाही
	रु.२००.००	रु. ६००.००	रु. १,२००.००

२३.५. सेवानिवृत्त सेवक वर्ग / पत्रकार - सेवानिवृत्त सेवक वर्ग सदस्य रु. ९००/- वार्षिक, अधिस्विकृतीधारक पत्रकार रु.३६५/- वार्षिक, वेटलिज कर्मचाऱ्यांकरीता रु. ३७५/- मासिक मूल्यांचे बसपास उपलब्ध आहेत.

बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

विद्युत पुरवठा विभाग

बेस्ट ही मुंबईच्या जुन्या शहराच्या हद्दीत वीजपुरवठा वितरण करणारी परवानाधारक संस्था आहे. यामध्ये ७२ चौरस किलोमीटर (कुलाबा ते सायन आणि माहिम पर्यंतचा परिसर) क्षेत्राचा समावेश आहे. आर्थिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये मुंबई शहराची कमाल वीज मागणी ९०७ मेगावॅट होती आणि ४,९२२ दशलक्ष युनिट वीज खरेदी करण्यात आली. ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी, प्रामुख्याने विविध वीज निर्मिती कंपन्या, द्विपक्षीय स्त्रोत, वीज विनिमय केंद्रे आणि पर्यावरणपूरक नवीकरणीय स्त्रोतांकडून वीज खरेदी केली जाते. बेस्ट उपक्रमाने एक मजबूत वितरण जाळे स्थापित केले असून, वीज पुरवठयाची विश्वासार्हता ९९.९८% आहे.

'बेस्ट' उपक्रमाचे सुमारे १०.६३ लाख वीजग्राहक आहेत. त्यापैकी सुमारे ७३% निवासी ग्राहक आहेत. बेस्ट ग्राहक १४६ रोख संकलन केंद्रांवर (ज्या मध्ये पोस्ट ऑफिस, विविध बँकांच्या शाखा आणि महाआयटी यांचा समावेश आहे) आपली बिले भरु शकतात. याव्यतिरिक्त ग्राहकांना ई.सी.एस. सुविधा, क्रेडिट / डेबिट कार्ड, एन.ई.एफ.टी. / आर.टी.जी.एस., विविध सेवा प्रदात्यांची विविध आउटलेट्स आणि मोबाईल ॲप (MiBEST) द्वारे भरण्याची सुविधा देखील प्रदान केली आहे.

वीज पुरवठ्यातील व्यत्यय हाताळण्यासाठी आणि तो त्वरित पूर्ववत करण्यासाठी, बेस्ट उपक्रमाचे विविध विभाग अहोरात्र कार्यरत असतात. या विभागांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी आणि त्यांचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी बेस्ट ने २ पर्यवेक्षकीय नियंत्रण, ५ दोष नियंत्रणे आणि ११ फ्यूज नियंत्रण स्थापित केली आहेत.

दि.१० जानेवारी २०२६ रोजी कर्नाटकातील बेळगाव येथे आयोजित आयपीपीएआय पुरस्कार २०२६ सोहळ्यात, बेस्ट उपक्रमाच्या विद्युत पुरवठा विभागाने ''सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारी वितरण कंपनी (शासकीय)'' या श्रेणीअंतर्गत ''प्रथम उपविजेता पुरस्कार'' पटकावला आहे.

सुधारित वितरण क्षेत्र योजने (RDSS) अतंर्गत, बेस्टने (i) वितरण पायाभूत सुविधांची कामे (म्हणजेच RSS/DSS पायाभूत सुविधांची कामे), (ii) आयटी/ओटी अनुप्रयोग, (iii) प्रगत वितरण व्यवस्थापन प्रणाली (ADMS) आणि (iv) प्रगत मीटरिंग पायाभूत सुविधा (म्हणजेच स्मार्ट मीटरिंग) यासाठी कृती आराखडा आणि सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPR) तयार केला आहे. वितरण पायाभूत सुविधांच्या कामांच्या घटकासाठी मिळणारे केंद्रीय अनुदान 60:40 या प्रमाणात असेल. अंमलबजावणीचे काम प्रगतीपथावर आहे.

माननीय पंतप्रधानांनी दि. १२ एप्रिल २०२४ पासून सुरु केलेल्या पीएम सूर्य घर मोफत वीज योजनेचा गाहकांना लाभ घेता यावा यासाठी, योजनेची आवश्यक माहिती बेस्टच्या वेबसाईटवर आणि वीज बिलांवर प्रदर्शित करण्यात आली आहे. दि.३१.०३.२०२६ पर्यंत, या योजनेअंतर्गत ३६ नवीन रुफटॉप सोलर (आरटीएस) जोडण्या वितरित करण्यात आल्या आहेत. सध्या बेस्टकडे पीएस-सूर्य घर योजनेअंतर्गत वितरित केलेल्या आरटीएस जोडण्यांसह ७०८ रुफटॉप सोलर (आरटीएस) स्थापित ग्राहक आहेत. मार्च २०२६ मध्ये बेस्टच्या वितरण क्षेत्रात (मुंबई-शहर) रुफटॉप सोलरची (आरटीएस) स्थापित क्षमता २१.३० मेगावॅट आहे.

बेस्टने सोलर एनर्जी कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (SECI) सोबत ६३४ मेगार्वट पवन-सौर संकरित वीज खरेदीसाठी वीज खरेदी करारावर स्वाक्षरी केली आहे. यामुळे बेस्ट आपल्या गाहकांना पर्यावरणपूरक हरित वीज पुरवू शकेल, आर्थिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये या स्त्रोतांकडून एकूण ३२.३८ दशलक्ष युनिट पवन ऊर्जा आणि ३७८.३३ दशलक्ष युनिट सौर ऊर्जा खरेदी करण्यात आली आहे.

लाल बहादूर शास्त्री ह्यांचा पुतळा, कुलाबा.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका
सार्वजनिक आरोग्य खाते
(Public Health Department)

स्तन कर्करोग टाळायचाय?
'या' ५ सोप्या गोष्टी नक्की लक्षात ठेवा!

१ संतुलित आहार ठेवा

२ कमीत कमी एक वर्ष स्तनपान करा

३ मद्यपान टाळा

४ प्रत्येक महिन्याला स्वत: स्तन तपासणी करा

५ ३० वर्षांवरील महिलांनी दर दोन वर्षांनी वैद्यकीय स्तन तपासणी करा

लवकर ओळखा, धैर्याने लढा!

portal.mcgm.gov.in mybmc mybmc my_bmc mybmc my mumbai 8999-22-8999

NS977MS-BMPP-79301-2026-27-50 Copies.